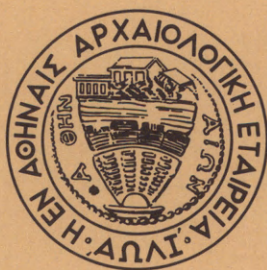

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

132
1993

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1995

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1993

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

132
1993

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1995

Τόμος 132 (1993)

ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

K. Demakopoulou - J. H. Crouwel:	More Cats or Lions from Thera?	1-11
Elias Kapetanopoulos:	Xennias, μακεδονίζων τῇ φωνῇ	13-30
Γεωργίου Σταϊνχάουερ:	Νεότερα στοιχεία για τὸν σαλαμίνιο θίασο τῆς Βενδίδος	31-47
Νίκου Παπαχατζῆ:	Ἡ ἑλληνικὴ θεὰ Ρέα καὶ ἡ φρυγικὴ «Μητέρα τῶν θεῶν» ἢ Μεγάλῃ Μητέρα	49-82
Εὐαγγελίας Παπαθεοφάνους-Τσουρῆ:	Ξυλόγλυπτη πόρτα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου στὴ Μολυβδοσκεπάστῃ Ἰωαννίνων	83-106
Alan Henry:	Thucydides and the Topography of Torone	107-120
Marie-Françoise Billot-Yvonne Rizakis:	Deux simas "mégariennes" du même atelier	121-132
Ξένης Ἀραπογιάννη:	Τὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο στὴν Μπρεξίζα τοῦ Μαραθῶνος	133-186
Kim S. Shelton:	Tsountas' Chamber Tombs at Mycenae	187-210
Μ. Οἰκονομάκου:	Ὁρος προικῶου ἀποτιμήματος	211-214

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος:	Ἐπιφανειακὲς ἔρευνες στὴ νῆσο Κύθνο. Τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας Κύθνου	217-253
--------------------------------------	---	---------

ΜΕΛΕΤΑΙ

MORE CATS OR LIONS FROM THERA?

We present here illustrations of a pottery vessel that has been in the Vases Collection of the National Archaeological Museum at Athens for many years, after having been obtained from the collection of the Archaeological Society at Athens, which in turn had acquired it in 1867 (figs. 1-4). Without details of source, it was included in two early vase catalogues (1878 and 1902) and also in Furtwängler's and Loeschcke's *Mykenische Vasen* (1886)¹. Since then the vase, with its remarkable pictorial decoration, appears to have gone unnoticed.

Athens, National Archaeological Museum, Prehistoric Collection 13881 (formerly Archaeological Society 753, Vases Collection 229). Large eyed jug (figs. 2-4). Mended from fragments; part of beaked mouth and one plastic 'eye' restored in plaster. H. 0.485; diam. (base) 0.135, (max.) 0.42 m. Wheelmade. Rather coarse, buff clay; well smoothed yellowish buff surface, now pitted and encrusted in places. Shaded red-brown paint with added white. Flattened base; ovoid-globular body; ridge at start of short, concave neck; beaked mouth with plastic 'eye' on either side; short vertical handle, slightly flattened to rounded in section, from mouth to shoulder.

On lower body, two groups of three irregular horizontal bands, topped by a curving band.

On upper body, two large animals, one behind the other, facing right (figs. 1-3). One animal shown in extended or 'flying' gallop, its stretched-out forelegs overlapping with one hind leg of other animal. The latter shown in a different stance, with one fore and one hind leg stretched out and the others in vertical position. Both animals rendered in silhouette, with elongated bodies, tails curled upwards and forward, articulated feet, squared heads with small ears and beard-like appendages. Bodies, tails and legs picked out in added white paint, mainly in the form of longitudinal strokes, and with additional short curving strokes on body, tails and ears. Eyes reserved, with large central dot. Snouts partly reserved, with small dots inside. Male genital indicated under belly of galloping animal.

At start of vase's neck, thick curving band, overpainted with three white lines, of which the outer one is also curving. Preserved 'eye' painted solid. Pendent rock pattern below rim. Ring of paint around lower handle attachment, overpainted with white band.

Acknowledgements. We are most grateful to Dr. Eos Zervoudaki for the opportunity to study and publish this important Thera vase. Many thanks are also due to Mr Kostas Pantazis, conservator of the National Archaeological Museum, for help with the study, to Mrs Theodora Kakarouga for the drawings and Mr Makis Skiadaresis for the photographs figs. 2-3. The photographs figs. 5-6 were provided from the Archive of the National Archaeological Museum, Athens. We are grateful to the Council of the Archaeological Society at Athens for a grant to cover the costs of illustrations. Finally, we thank Miss Gerdi Krebber and Miss Marijke Ballentijn, who is pre-

paring a doctoral dissertation on lions in Bronze Age Greece, for valuable information.

Abbreviations in addition to those in standard use:

NM: Athens, National Archaeological Museum.

TAW III.1: *Thera and the Aegean World* III.1. *Archaeology* (D. Hardy et al. eds., London 1990).

Thera: S. Marinatos, *Excavations at Thera I-VII* (Athens 1968-76).

1. M. Collignon, *Catalogue des vases peints du Musée de la Société Archéologique d'Athènes* (Paris 1878) 3 no. 12 (753), pl. I:3 (rough sketch); M. Collignon - L. Couve,

Fig. 1. Pictorial scene on the shoulder of the eyed jug (NM 13881).

Θ. Δρυμπίρα Καλαρόγυα 1994

Fig. 2. Eyed jug (NM 13881).

Fig. 3. Eyed jug (NM 13881).

Fig. 4. Eyed jug (NM 13881).

The combination of fabric, shape and decoration firmly links this unprovenanced vase with finds from old and recent excavations on the island of Thera². The similar vases are usually called eyed jugs or ewers, after the plastic knobs at the mouth³.

Our vase can, in fact, be classified under one of the categories of local pottery of Late Cycladic I from the volcanic destruction level at Akrotiri, which is currently dated to the later

Catalogue des vases peints du Musée National d'Athènes (Paris 1902, 1904) 28f. no. 147, pl. IX; A. Furtwängler and G. Loeschcke, *Mykenische Vasen* (Berlin 1886) 49 no. 3a, fig. 29.

2. The vase may in fact derive from explorations by the Greeks Alafousos and Nomikos on Therasia after the earthquake of 1866. Pottery found by the French geol-

ogist Fouqué on Therasia and in the area of Akrotiri on Thera itself ended up in the French School at Athens; see F. Fouqué, *Santorin et ses éruptions* (Paris 1879) 94ff.; L. Renaudin, *BCH* 46, 1922, 113-159, and especially 113 n. 2; J. V. Luce, *The End of Atlantis* (London 1969) 96f.

3. The term eyed ewer is used by M. Marthari, *AA* 1987, 366-368, figs. 16, 24.

17th or, alternatively, to the 16th cent. B.C.⁴ This is the category known as Theran Polychrome, decorated mainly with pictorial designs in matt black and red paint and with details picked out in applied white⁵. The vases so treated are mostly eyed jugs but there are also other shapes, such as the so-called kymbae. The pictorial motifs are mainly swallows and other birds, dolphins and goat-like animals⁶. Altogether, the Theran Polychrome class represents a bold and lively style of vase painting, with a great sense of movement and a preference for sineous curves.

Among the eyed jugs of this class, some from the recent excavations at Akrotiri show a particularly close stylistic similarity to ours. They are decorated not with quadrupeds but with large flying birds (fig. 5) or leaping dolphins (fig. 6a-b). Various strokes in added white paint

Fig. 5. Eyed jug. Akrotiri, Thera (NM 1838).

4. For the dating in calendar years, see recently a.o. P. Warren, *Journal of the Ancient Chronology Forum* 4, 1990/91, 29-39; J. L. Davis, *AJA* 96, 1992, 736, n. 160.

5. M. Marthari, *AA* 1987, 366-368, 370, 377-379; also *BICS* 32, 1985, 159, category 6; *TAW* III.1, 449-458, figs. 2, 6.

6. For swallows in Theran vase and wall painting, see M. B. Hollinshead, *AJA* 93, 1989, 339-354 (list of vase paintings: 344 nos. 1-14, 17, 19); S. A. Immerwahr in *TAW* III.1, 238-241; J. Vanschoonwinkel, *ibidem* 339-

341. For other birds and goats, see *infra* n. 7 and 8. For dolphins in Theran vase and wall painting, see L. Morgan, *The Miniature Wall Paintings of Thera. A Study in Aegean Culture and Iconography* (Cambridge 1988) 60-63; K. Czernohaus, *Delphindarstellungen von der minoischen bis zur geometrischen Zeit. Studies in Mediterranean Archaeology and Literature* (Göteborg 1988) nos. 85-96; S. A. Immerwahr in *TAW* III.1, 242f.; J. A. Sakellarakis, *ibidem* 302-306; Vanschoonwinkel, *ibidem* 341-343; also *infra* n. 7.

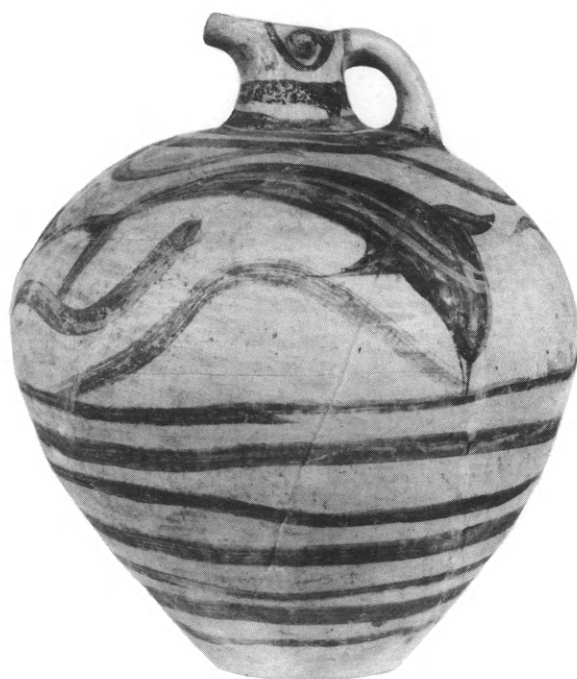

Fig. 6. Eyed jugs. Akrotiri, Thera. a. NM 1516, b. NM 1515.

again enliven the dark bodies and at the same time accentuate movement⁷. These eyed jugs also share with ours the broad pictorial zone delineated by groups of irregular horizontal bands below (sometimes similarly topped by a curved band) and by others near the neck. In addition, although unlike our vase, there may be filling ornaments and curving bands running across the field. These various eyed jugs form a particular stylistic group which may be regarded as the output of a distinct personality and his close dependents active in the same Theran workshop.

Stylistically close, and presumably from the same pottery workshop, are also two Polychrome kymbae from the recent Greek excavations at Akrotiri and an incomplete double-vase from early French explorations on Thera and Therasia⁸. The pictorial decoration here consists of animals identifiable as goats because of their horns and short, upward-curving tails. (The two kymbae have dolphins on their opposite side.) The files of goats, shown in a rocky landscape marked by curved bands and crocuses, are moving at a 'flying' gallop. Their boldly curving, elongated bodies are painted dark and enlivened by added white, as are the animals depicted on our vase. Some of them also have male genitals.

The two creatures on our jug, which are without horns or goat-like tails, were tentatively described as dogs or lions in the early publications referred to in the introduction. Looking for possible parallels in the large body of Theran figured representations at present available to help identification, what comes first to mind is the feline creature depicted in the so-called East Frieze of the miniature wall paintings from the West House at Akrotiri. This animal has a spotted skin and long ringed tail, and is hunting birds along a windy stream bordered by palms and papyrus⁹. Here we have an example of what was originally an Egyptian theme, that of 'cat chasing waterfowl', also known from a contemporary inlaid dagger from Shaft Grave V at Mycenae and from other Aegean figured documents¹⁰. The animal in the East Frieze, shown in extended or 'flying' gallop and with open mouth, forward-pointing ears and raised tail indicating its aggressive mood, has been likened to the serval, a medium-sized wild cat of ca. 1 m. long¹¹. There is a certain resemblance between the feline in this wall painting and the creatures seen on our vase, viz. the stance, the flecked elongated bodies, the raised tails and the squared heads.

7. Fig. 5 (NM 1838): *Thera* V (1972) pls. 6b, 58 and colour pl. A.; Sp. Marinatos and M. Hirmer, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas* (München 1973), colour pl. XLIII; Vanschoonwinkel in *TAW* III.1, 333 no. 13. Closely related is the design on a jug from the early French explorations on Thera and Therasia, Renaudin, *supra* n. 2, 139, 157f. no. 60, fig. 28 and pl. XII = J. J. Maffre, *BCH* 96, 1972, 36 no. 79, fig. 22; Vanschoonwinkel 333 no. 14. For another eyed jug with swallows, see *Thera* VI (1974) pl. 74a (left); Vanschoonwinkel 335 no. 73.

Fig. 6a (NM 1516): Marinatos and Hirmer, pl. 162; Chr. Doumas, *Thera, Pompeii of the Ancient Aegean* (London 1983) pl. 59; Vanschoonwinkel 334 no. 33.

Fig. 6b (NM 1515): *Thera* V (1972) pls. 49 and 54b; Vanschoonwinkel 334 no. 34. For two more eyed jugs with dolphins, see *Thera* IV (1971) pl. 67b and Chr.

Doumas, *IIAE* 1975, pl. 210; Vanschoonwinkel 334, no. 32.

8. *Thera* VI (1974) pls. 80-82 and Atlas, colour pl. 11; Renaudin, *supra* n. 2, 124, 158 no. 61, figs. 12-13, 29 and pl. XIII = Maffre, *supra* n. 7, 36 no. 80, fig. 23; Vanschoonwinkel in *TAW* III.1, 328f. and nos. 27-29.

9. Morgan, *supra* n. 6, especially 41-44, pl. 6 and colour pl. B; Chr. Doumas, *The Wall Paintings from Thera* (Athens 1992) 48, pl. 33; for the East Frieze, see pls. 30-34.

10. Morgan, *supra* n. 6, especially 41-44, fig. 24 (inlaid dagger, for which see also a.o. Marinatos and Hirmer, *supra* n. 7, colour pls. XLIX (above), LI (above); Vanschoonwinkel in *TAW* III.1, 337-339, no. 48.

11. See Morgan, *supra* n. 6, 41, pl. 53; she sees the same animal in the cats on the inlaid dagger from Mycenae, cited *supra* n. 10.

However, this resemblance is not conclusive, and an identification of our animals as another feline, i.e. the lion, should also be considered. Their very size and imposing appearance, along with their spotted snout and beard-like appendages, may point in this direction¹². Be this as it may, there is little in common with the well-drawn lions that appear in the paintings on the south wall of the same room in the West House at Akrotiri — pursuing fallow deer and decorating two or three stern-posts and one ship's hull in the so-called Ship Procession Frieze¹³. These lions, again mostly shown at a 'flying' gallop, in turn recall contemporary representations in the Aegean, particularly from the Shaft Graves at Mycenae¹⁴. The realistic rendering of certain details of the lions' appearance and hunting habits in some of these representations suggests first-hand observation, or at least a very early stage in the development of an iconographic tradition of depicting lions¹⁵. That lions could be seen in mainland Greece — at the time of the Shaft Graves and later in the Mycenaean period — is indicated by the presence of a few lion bones among animal refuse from Tiryns and other sites¹⁶.

The animals on our eyed jug from Thera, whether they be lions or cats, are certainly not drawn from life. One of them is in fact shown in an extended or 'flying' gallop — a conventional stance which is first seen (probably with lions) in the Aegean in glyptics of the Old Palace period in Crete¹⁷. It subsequently spread to the Cyclades and mainland Greece, where we frequently encounter the 'flying' gallop — with lions, griffins and other animals — in the art of the Shaft Graves at Mycenae¹⁸. In the Cyclades the earliest instance may be a jug from Phylakopi on

12. Cf. the spotted snout and the clearly discernable beard of the rhyton in the form of a lion's head from Shaft Grave IV at Mycenae, Marinatos and Hirmer, *supra* n. 7, pl. 198 and colour pl. LIII.

13. Morgan, *supra* n. 6, especially 44-49, pls. 8-10 and colour pl. C; W.-D. Niemeier in *TAW* III.1, 270f., fig. 23; Vanschoonwinkel, *ibidem* 330-332. For recent illustrations of the Ship Procession Frieze, see Doumas, *supra* n. 9, pls. 35-37. Apart from the painted representations, there are two terracotta lion-head rhyta from Akrotiri, see *Thera* II (1969) pl. 37:1; *Thera* V (1972) pl. 80; R. B. Koehl in *TAW* III.1, 353; Vanschoonwinkel, *ibidem* 335 nos. 52, 54.

14. For examples from the Shaft Graves, see Marinatos and Hirmer, *supra* n. 7, pls. 168, 220-221 and colour pls. XLIX-LI. See also G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai* (München 1930-33) 49, 294, nos. 33-34, pl. XXIV, 49, no. 32, pl. XXVII, 78, no. 274, pl. XXXIII, XLVI, 125, no. 656, fig. 46, pl. CXXVI. For recent illustrations of most of these examples, see K. Demakopoulou (ed.), *Troy, Mycenae, Tiryns, Orchomenos. Heinrich Schliemann: The 100th Anniversary of his Death* (Athens 1990) Cat. nos. 2, 3, 219, 231, 247, 258.

15. See Morgan, *supra* n. 6, 44-49, and especially 44f. For discussion of lion representations, see also *supra* n. 13 (Niemeier, Vanschoonwinkel).

16. A. von den Driesch and J. Boessneck in *Tiryns XI* (Mainz am Rhein 1990) 110f., with references to finds from Kalapodi in Lokris and Kastana in Macedonia (cf. 111f.: bones of lynx and wild cat at Tiryns); for the lion bones from Tiryns, see also Boessneck and von den Driesch, *AA* 1979, 447-449 and *AA* 1981, 257f. Two lion's teeth were found in a LM IB/LH II context at Ayia Irini on the island of Keos, where they may have been imported as amulets or curiosae; see Morgan, *supra* n. 6, 45 n. 27. A lion's tooth has been recently identified among the finds from the 1886 excavations by Chr. Tsountas on the Acropolis of Mycenae (NM 2727); unpublished, information F. Poplin. The tooth with its suspension hole could well have been used as an amulet.

17. I. Pini, *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel* II:5 (Berlin 1970) nos. 276-277 (sealings from Phaistos). For these and other early lion representations from Crete, see P. Yule, *Early Cretan Seals: a Study of Chronology. Marburger Beiträge zur Frühgeschichte* 4 (Mainz am Rhein 1980) 127-129.

18. For lions see *supra* n. 14 (Marinatos and Hirmer, Karo). For griffins see Karo, *supra* n. 14, 135, no. 747, figs. 49-50, pls. XCI-XCII, 48, no. 29, pl. XXVIII. For the 'flying' gallop in Aegean art, see a.o. J. Crowley, *The Aegean and the East. Studies in Mediterranean Archaeology and Literature* (Jonsered 1989) 113-119.

Melos showing griffins¹⁹ — a motif also adopted from Crete — to be followed by the Theran wall paintings and our and other vase paintings, such as the kymbae and double-vase showing goats and cited above.

The artists responsible for the vivid pictorial representations on Theran pottery vases of the Polychrome category were clearly familiar with and influenced by contemporary wall paintings at Akrotiri. This is best demonstrated with regard to the vases decorated with swallows or dolphins — popular motifs in both media at the time²⁰. The discussion offered here suggests that the Theran painter of the cats or lions on our eyed jug has drawn inspiration from the same source. At the same time he and others followed a Cycladic ceramic tradition in which much of the surface was treated as a single field for pictorial motifs²¹.

Recently, Dr. Eos Zervoudaki, Ephor of the Vases Collection of the National Archaeological Museum at Athens, suggested that the vase discussed in this paper be transferred to the Museum's Prehistoric Collection: it is now exhibited in the Thera Room.

K. DEMAKOPOULOU - J. H. CROUWEL

19. T. D. Atkinson *et al.*, *Excavations at Phylakopi*, *JHS* Suppl. IV (1904) pl. XIV:2; A. Evans, *The Palace of Minos I* (London 1921) fig. 405:a-c. From Phylakopi come also two pottery representations of what may be lion heads, see *Excavations at Phylakopi* pl. XXI:7 (bichrome sherd); R. L. N. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age* (London 1987) 149, fig. 111-left (panelled cup sherd); see also A. N. Mastrapas, *Ἡ ἀνθρώπινη καὶ οἱ ζωικὲς μορφὲς στὴν προϊστορική κεραμική τῶν Κυκλάδων* (Athens 1991) 25, 28, 107, nos. 62, 86, pls. III.5, XL.2 (lions) and 25f., 64f., 111f., nos. 67, 74, pls. XV.1,

XLI.1, XVI.1 and colour pl. XLIV,3a-b (griffins).

20. For swallows, compare those of the Spring Fresco from Room Delta 2. For dolphins, compare those on the south wall of the West House and on two polychrome stuccoed tripod tables; see Hollinshead, *supra* n. 6; Immerwahr in *TAW* III.1, 237-245 (with discussion); Vanschoonwinkel, *ibidem* 339-343; Doumas, *supra* n. 9, pls. 66-76 (Spring Fresco), 35-37 (Ship Procession Fresco), 142-144 (tripod table).

21. See Barber, *supra* n. 19, 170.

XENNIAS, MAKEΔONIZΩN THΙ ΦΩNHΙ

A papyrus fragment (*PSI* XII (2) 1284), which may be from Arrian's *τὰ μετὰ Ἀλέξανδρον* (now lost), preserves the phrase *Ξεννίας ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φ[ω]νῇ*. The fragment's historical setting has been identified with the conflict between Eumenes and Neoptolemos of 320 (321/20) B.C.¹ Eumenes, as reported in the fragment, sent for a second time (αὐθις) Xennias ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ to address the Makedones, or the phalanx of Makedones, arrayed against him. From the phrase *μακεδονίζων τῇ φωνῇ* and its context, A. B. Bosworth inferred that "... whatever its etymological roots, Macedonian was regarded in antiquity as a language separate from and alien to Greek"². E. Badian, in his essay "Greeks and Macedonians"³, dwelled on the theme of a separate "Makedonian language" and drew the inference that "...Xennias' name at once shows him to be a Macedonian". E. Badian's inference was based apparently on the name's double *vv*⁴, reinforced at the same time by the phrase ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ⁵. However, the name Xennias is almost exclusively attested outside a Makedonian context (below).

E. Badian also inferred from *PSI* XII (2) 1284 that Eumenes could not communicate with his Makedones, because he did not speak Makedonian or his (Eumene's) Greek would not have been understood by the phalanx of Makedones. This, then, would explain why Xennias ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ was sent to address the opposing Makedones. However, the writer has read the sources where Eumenes figures and noticed no language problem(s) between Eumenes and his Makedones. In fact the opposite is true, as there was excellent language communication between Eumenes and his Makedones. One example of this is Eumenes' speech which moved τὸ

1. R. M. Errington, *JHS* 90, 1970, 76. R. A. Billows, *Antigonos the One-Eyed*, etc. (Berkeley 1990) 66, n. 27. Cf. also G. Wirth, *Klio* 46, 1965, 283-288, V. Bartoletti = J. N. Kallérís, *Les Anciens Macédoniens* II (Athens 1976) 487, n. 1, and A. B. Bosworth, *GRBS* 19, 1978, 227-237.

A presentation on the Xennias theme has been given at the 126th Meeting of the American Philological Association in Atlanta (USA), 28 Dec. 1994. This study has been awarded a Conn. State Univ. Research Grant.

2. A. B. Bosworth (n. 1 above) 236; E. N. Borza, *In the Shadow of Olympus: The Emergence of Macedon*² (Princeton 1992) 92, n. 30 (and 31). N. G. L. Hammond [and F. W. Walbank], *A History of Macedonia* III (Oxford 1988) 190, n. 1.

3. In *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times* (ed. B. Barr-Sharrar and E. N. Borza, *Studies in the History of Art*, vol. 10, Washington, D.C. 1982) 41; N. G. L. Hammond, *The Macedonian State*, etc. (Oxford 1989) 14-15, and under n. 2 above, and *Historia* 43, 1994, 131-142: Literary Evidence for Macedonian Speech.

4. Cf. I. Sluiter, *Mnemosyne* 45, 1992, 486: 40, 11ff., where the doubling of consonants is identified as an Aiolik practice.

5. E. Badian (n. 3 above) 50, n. 66; J. N. Kallérís (n. 1 above) 486-487. Cf. *ZPE* 97, 1993, 251: αἰγυπτιάζων τῇ φωνῇ (n. 10 below).

ἄλλο πλῆθος, i.e. the Makedonian phalanx, as contrasted to the ἀργυράσπιδες, to ἄχθος and κλαυθμός⁶. This is after he was seized and tied. Therefore, a language factor cannot, and should not, be introduced into Eumenes' relations with his Makedones⁷.

As Plutarch tells us, once the Makedones greeted Eumenes, carried at the time on a litter, μακεδονιστὶ τῇ φωνῇ: ἀσπασάμενοι μακεδονιστὶ τῇ φωνῇ τάς τε ἀσπίδας ἀνείλοντο καὶ ταῖς σαρίσαις ἐπιδουπήσαντες ἠλάλαξαν, ... (*Eum.* XIV. 5). Context shows that this greeting was spontaneous and complimentary at the same time⁸, a result of the warmth that the troops (Makedones) felt toward Eumenes, their commander, whom they urged on to fight⁹. Plutarch does not say what the troops said μακεδονιστὶ τῇ φωνῇ¹⁰, and accordingly it is impossible to infer anything. The same uncertainty, as far as what is meant by μακεδονιστί, is also observed when Plutarch states that some of the Ptolemies gave up τὸ μακεδονίζειν¹¹. However, in the Kleitos affair, Plutarch defines Alexander's ἀνεβόα μακεδονιστί as a σύμβολον θορύβου μεγάλου¹². As R. A. Crossland has noted¹³, such an expression as μακεδονιστί, or even μακεδονίζειν, is very imprecise in determining whether it is meant in the Makedonian fashion, Makedonian dialect, or even in a "Makedonian language"¹⁴ which the existing evidence does not support. In the Eumenes instance φωνῇ accompanies μακεδονιστί, but compare τῇ φωνῇ λέγειν Ἀττικιστὶ (Ἀττικῶς) in Demosthenes, *ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν* 2¹⁵. Does this phrase imply a separate, non-Greek, Attic language? The inscriptions from Makedon show that the entire area was Hellenic, although one could argue that this is the result of Hellenization¹⁶. However, it remains to be shown that this is so, and the arguments must rest upon indisputable evidence which does not exist. Moreover, it should be borne in mind that Herodotos, Thoukydides and Xenophon, for example, do not hint in any way to a distinct "Makedonian language" in their passages which deal with the Makedones¹⁷; and this is also true of Isokrates and Demosthenes¹⁸.

6. Cf. Plutarch, *Eumenes* XVII.2-XVIII.1, where Nikanor is sent to get Eumenes and the latter addresses the Makedones; whereupon the πλῆθος is overwhelmed by his speech, while the Argyraspids shout to have Eumenes led away.

7. Appendix below, under A. The Appendix augments a manuscript originally written in 1992.

8. R. A. Crossland, *CAH*² III (1) (Cambridge 1982) 846. N. G. L. Hammond (n. 2 above) 189-190.

9. Although at times Eumenes was hated by the (or some) Makedones, at other times he was greatly admired; cf. n. 6 and 7 above.

10. Could τῇ φωνῇ be a later gloss intrusion because of μακεδονιστί? In such an eventuality μακεδονιστί would simply mean "in the Makedonian fashion" τάς τε ἀσπίδας ἀνείλοντο καὶ ταῖς σαρίσαις ἐπιδουπήσαντες ἠλάλαξαν (cf. Arrian I.6.4), although the τε after τάς may invalidate the query. Cf. Dio Chrysostom, *The Fourth Discourse on Kingship* 54: δωρίζουσα τῇ φωνῇ, and 55: μακεδονίζων τε καὶ ἐλληνίζων (τῇ φωνῇ) [n. 5 above].

11. Plutarch, *Antony* XXVII.4 (context is about language).

12. *Alexander* LI.4; N. G. L. Hammond [and G. T.

Griffith], *A History of Macedonia* II (Oxford 1979) 46; E. Badian (n. 3 above) 50, n. 64. Cf. Plutarch, *Lysander* XI.1: ἀσπίδα χαλκῇν ἐπάρασθαι πρῶραθεν ἐπίπλου σύμβολον.

13. N. 8 above, 846-847. Cf. A. I. Thavoris, *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κ. Βαβοῦσκον* V (Thessalonike 1992) 23-28.

14. R. A. Crossland's comments on the voiced aspirates (n. 8 above) have been challenged by M. B. Hatzopoulos, *BCH* 111, 1989, 399, n. 10; cf. also E. Badian (n. 3 above) 44, n. 1.

15. Athenaios III 114a: ἐν β' Ἀττικῆς διαλέκτου; III 126e: Ἀττικῆς ... φωνῆς; and VII 287f: Ἀττικιστὶ ... λαλεῖν. Cf. also Galen, *Θρασύβουλος*, C. Galeni P. Scripta Minora, III (ed. G. Helmreich, Amsterdam 1967) 868: τῶν Θετταλῶν ἐπίστασθαι διάλεκτον (nothing is said there about Μακεδονικὰ ὀνόματα, implying, it seems, that the Makedones are included in the Ἑλλήνων φωνῇ of therein).

16. *SEG* 37 (1987 = '90) no. 538. Appendix below, under B and C.

17. Appendix below, under C.

18. Appendix below, under D.

Recent archaeological discoveries testify to the close affinity of Makedon and the rest of Hellas¹⁹, and literary evidence of about 700 B.C. identified the Makedones with the Greek world, as witnessed by Hesiod's fragment which makes Makedon a brother of Magnes, eponyms of the Makedones and Magnes respectively²⁰. The recognition of the Makedones as Greeks is also borne out by the Persians who called the Makedones (YAUNA TAKABARA)²¹, and at Plataia they arrayed the Makedones, together with the inhabitants about Thessaly, against the Athenians²², an act that truly presaged the later struggles between the Athenians and the Makedones. Moreover, the fact that Alexander I sent Makedones to safeguard the Boiotian cities²³ indicates that the Makedones, or at least these Makedones, spoke Greek, and perhaps of the Boiotian variety²⁴. As for Alexander I himself, his speech before the Athenians²⁵ and the Lakedaimonian's comment²⁶ are good testimony of his Greek. His participation in the Olympics was at first contested (οὐ βαρβάρων ἀγωνιστέων) by his contenders, but as an Argive he competed in the στάδιον and apparently won, or at least ran an equal race²⁷. Herodotos identifies, it seems, the Makedones as Hellenes in V.22, for Ἑλλήνας δὲ εἶναι τούτους τοὺς ἀπὸ Περδίκκεω γεγονότας, κατὰ περ αὐτοὶ λέγουσι, αὐτὸς τε οὕτω τυγχάνω ἐπιστάμενος καὶ δὴ καὶ ἐν τοῖσι ὀπισθε λόγοισι ἀποδέξω ὥς εἰσὶ Ἑλλήνες²⁸, ..., must also refer to the Makedones involved in the incident therein, and not only to Alexander I and Amyntas²⁹.

As indicated elsewhere³⁰, Thoukydides does not explicitly recognize the Makedones as Hellenes, but at the same time he does not include them among the βάρβαροι. In II.80.7, Thoukydides reports ἐπεμψε δὲ καὶ Περδίκκας κρύφα τῶν Ἀθηναίων χιλίους Μακεδόνων, οἳ ὕστερον ἦλθον. From the comment οἳ ὕστερον ἦλθον, it is clear that the whole remark is a footnote to the preceding events and in no way places the Makedones on the same footing with

19. Appendix below, under E.

20. Cf. *Syll.*³ no. 561, lines 1-4: [περὶ ὧν ὁ β]ασιλεὺς Φίλι[π]πος (Philip V)/ ἔγρα[ψε]ν ... περὶ [Μ]αγνή/των τῶν ἐπὶ Μαιάνδρῳ, οἱ [σ]υγγενεῖς ὄντες Μακε/δόνων ... (*Chalcidensium decretum*: Artemis Leukophryene, ca. 207/6 B.C.); cf. S. Dušanić, *Epigr.* 45, 1983, 11-48. Appendix below, under F.

21. Cf. G. Walser, *Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis* (Berlin 1966) 39, n. 39a, 54, 56, and Falttafel I (26); the Yauna Takabara's chlamys bears a close resemblance to that worn by a Makedonian whose funerary stele comes from Aiane; see *Φίλιππος*² (ed. L. D. Loukopoulou - M. B. Hatzopoulos, Athens 1992) 17, pl. 3.

22. These are the ... καὶ Μακεδόνες καὶ Περραιβοὶ καὶ Ἐνιῆνες καὶ Δόλοπες καὶ Μάγνητες καὶ Ἀχαιοὶ ..., as enumerated by Herodotos VII.185.

23. Herodotos VIII.34: τὰς δὲ πόλεις αὐτῶν (= Βοιωτῶν) ἄνδρες Μακεδόνες διατεταγμένοι ἔσωζον, ὑπὸ Ἀλεξάνδρου ἀποπεμφθέντες (cf. Xenophon, *Hellenika* III.1.15).

24. This probably indicates an ancient relation between the Boiotoi and the Makedones. Cf. St. Byz., under *Εὐρωπός* and *Ὠρωπός*; under the latter lemma one reads

... κέκληται ἀπὸ Ὠρωποῦ τοῦ Μακεδόνοιο τοῦ Λυκάονος ... (see Appendix below, under F); for the Muses, Strabon IX.2.25 (C 410). See also Hyperides, *Funeral Speech* 11: τοὺς πρώτους ἀντιταξαμένους τῇ τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίᾳ Βοιωτοὺς καὶ Μακεδόνας, κτλ.

25. Herodotos VIII.140. Alexander I's forewarning of the Greeks at Plataia is also mentioned, besides Herodotos IX.44-46, by Plutarch, *Aristeides* XV.2-5. Alexander I has been called φιλέλλην, and a Greek could be called φιλέλλην; cf. Xenophon, *Agesilaos* VII.4: Εἴ γε μὴν αὐτὸν καλὸν Ἑλληνα ὄντα φιλέλληνα εἶναι, and *IG* X (2.1) no. 145, lines 1-2: τὸν Ἑλληνα καὶ/ φιλέλληνα (*ante med. s. III p.*).

26. Herodotos VIII.142. Appendix below, under G.

27. Appendix below, under H.

28. This apparently Herodotos does not do, but there is the story about Perdikkas I in VIII.137-139. For κατὰ περ αὐτοὶ λέγουσι, cf. VIII.138: ὥς λέγεται ὑπὸ Μακεδόνων.

29. Appendix below, under I.

30. *Balkan Studies* 31, 1990, 265-266, Appendix, under B; for example, against E. Badian (n. 3 above) 46, n. 21, and R. A. Crossland (n. 8 above) 843.

the Chaones and others³¹. In Perdikkas' and Brasidas' expedition against Arrhabaios of Lynkestis (IV.124.1), Thoukydides writes ἱππῆς δ'οἱ πάντες ἠκολούθουν Μακεδόνων ξὺν Χαλκιδεῦσιν ὀλίγον ἐς χίλιους, καὶ ἄλλος ὄμιλος τῶν βαρβάρων πολὺς. It is not certain who this ὄμιλος βαρβάρων is, but it is not the Makedones, for in 125.1 Thoukydides differentiates the Makedones from the ὄμιλος βαρβάρων: οἱ μὲν Μακεδόνες καὶ τὸ πλῆθος τῶν βαρβάρων...³² It should be also noted that in this expedition against the Lynkestians only the Illyrians are distinctly called βάρβαροι.

In Xenophon's *Hellenika* (V.2.12), the ambassadors of Akanthos and Apollonia declared before the Lakedaimonians πρᾶγμα μέγα φούμενον ἐν τῇ Ἑλλάδι. From what follows it may be concluded that Makedon and Amyntas are considered as part of Hellas³³. Although Xenophon's remarks on Makedon proper are brief, the impression gained is that the Makedones are part of the Greek world, but parts of later greater Makedon are ruled by βασιλεῖς and Elimeia by Derdas, for whom Xenophon has only admiration³⁴. Thoukydides also refers to these βασιλεῖς of the various ἔθνη of Makedones³⁵, and they are also mentioned in *IG* I³ 89 of perhaps 423/2 B.C.³⁶ One relative remark to the discussion here is Thrasymachos' dramatic line in defense of the Larisaans: Ἀρχελάωι δουλεύσομεν Ἑλλήνες ὄντες βαρβάρωι;³⁷. This altered Euripidean line has been cited as evidence that the Makedones were barbarians³⁸, but it's a line out of context and involves only king Archelaos. There is the *περὶ Πολιτείας*, but it's a polemic treatise³⁹. In Plato's *Gorgias*⁴⁰, Archelaos is simply called ἄθλιος-ἄθλιώτατος because of his deeds, but never βάρβαρος. As noted elsewhere, Demosthenes made a distinction in Μακεδόνες καὶ βάρβαροι⁴¹, and Isokrates introduces us to the classification of Ἑλλήνες-Μακεδόνες-βάρβαροι⁴². On the other hand, both Aischylos and Aristophanes saw Makedon and the Makedones as part of the Greek world, when Pelasgos is said to have ruled the lands west of the Strymon⁴³ and barbarian gods, Triballian (in conjunction with the Illyrians), are imagined to exist above Zeus⁴⁴.

However, let's return once more to Xennias ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ. How is this phrase appended to Xennias to be interpreted? It may simply mean that Xennias spoke in some Makedonian fashion, and possibly he may not have been a Makedon himself, but hailed instead from

31. It's not clear whether the Orestai are to be counted among the βάρβαροι (Thoukydides II.80.6), or by association come under the βάρβαροι. The Chaones and others are called βάρβαροι by Thoukydides (II.80.5-6; cf. also Strabon VII.7.1, C 321), but a Molossos was among the suitors of Agariste (Herodotos VI.127).

32. Τὸ πλῆθος τῶν βαρβάρων may represent conquered (by the Makedones) peoples, or perhaps a substratum below the Makedones; see also Demosthenes' distinction, as cited in *Balkan Studies* 31, 1990, 266, under B: Μακεδόνες καὶ βάρβαροι. This counters the interpretation of *Suda* in *Ventures into Greek History* (ed. Ian Worthington, Oxford 1994) 140-141.

33. Appendix below, under J.

34. *Hellenika* V.2.38-43 and 3.1-2 (Derdas); admiration also for Derdas' cavalry.

35. II.99.1-3.

36. Lines 35: [Περδίκκα]ν καὶ τὸς βασιλέας τὸς [μ]ετὰ Περδ[ίκκο], and 69: [Δέ]ρδας, βασιλ[εὺς Ἀ]ντίοχος, Δε[.....] βασιλ[εὺς]; Ἀρραβαῖος, for example, is mentioned in line 10, etc. N. G. L. Hammond (n. 2 above) 571.

37. Appendix below, under K.

38. Appendix below, under L.

39. See E. N. Borza, R. M. Errington and N. G. L. Hammond (Appendix below, under K).

40. 470 D-E. 471 ABCD. 472 D. 479 D-E. 525 D.

41. *Balkan Studies* 31, 1990, 266. Appendix below, under M.

42. Appendix below, under N.

43. *The Suppliant Maidens* (Appendix below, under O).

44. *The Birds* (Appendix below, under P).

Aitolia or Boiotia⁴⁵. Nevertheless, the phrase ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ would indicate that the Makedones spoke in some particular mode. This is also indicated by Pausanias who says that the inhabitants of Messene recognized the intruders as Makedones and Demetrios, son of Philippos, from their ὅπλα and φωνή⁴⁶, which at the same time suggests that the Makedones' φωνή was understood by the populace of Messene. On the other hand, in the case of Xennias the phrase ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ appears to be an equivalent to Μακεδών, as in ... ἐκ Μακεδονίας ἀνὴρ Μακεδών, Ἀμύντας⁴⁷. This equivalence finds support in a manumission inscription from Makedon, dated after A.D. 212. In this document, a two month old girl by the name of Nike is qualified by the phrase φωνῇ μακεδονική(ν)⁴⁸, which stands for the usual designation of γένει μακεδονικόν⁴⁹.

No ancient source identifies the Makedones as δίγλωττοι, as Strabon does some inhabitants adjacent to Korkyra (ἐνιοὶ δὲ καὶ δίγλωττοὶ εἰσι), to which area some extended Makedon, because of tonsure, διάλεκτος and chlamys (VII.7.8, C 327). This διάλεκτος kinship between Epeiros and Makedon is illustrated undoubtedly by Plutarch's story concerning the baby Pyrrhos and the flight to Makedonian Megara and then to Glaukias, king of the Illyrians. When attempting to cross into Makedon those carrying Pyrrhos communicated with the inhabitants across the river by means of a written message, showing undoubtedly that both parties spoke a common language⁵⁰. The same is observed when Pyrrhos planted among the Makedones men pretending to be Makedones and urging the latter to rid themselves of Demetrios⁵¹.

Thoukydides limits the designation δίγλωσσοι to the inhabitants of Akte (Athos) area: αἱ (πόλεις) οἰκοῦνται ξυμμίκτοις ἔθνεσι βαρβάρων διγλώσσων (IV.109.4). Arrian identifies Laomedon as δίγλωσσος, but this is in reference to the βαρβαρικά γράμματα and the αἰχμάλωτοι βάρβαροι (III.6.6)⁵². Nor is there any mention in the sources that the Makedones have been hellenized, as Thoukydides remarks about part of the Amphilocheians: καὶ ἡλληνίσθησαν τὴν νῦν γλῶσσαν τὸ πρῶτον ἀπὸ τῶν Ἀμπρακιωτῶν ξυνοικησάντων· οἱ δὲ ἄλλοι Ἀμφίλοχοι βάρβαροί εἰσιν (II.68.5). In his *Life of Pyrrhos* (I.3), Plutarch speaks of some kings of the Molossoi (and Thesprotoi) as once ἐκβαρβαρωθέντες, with Tharrhyas introducing Ἑλληνικοῖς ἔθεσι καὶ γράμμασι καὶ νόμοις φιλανθρώποις⁵³.

45. See Appendix below, under Q, where the name Xennias is discussed in greater detail.

46. *Messenia* XXIX.3. Pausanias' translator, W. R. Paton (The Loeb *CL* II), observed that Polybios (III.19) identified the raider against Messene as Demetrios of Pharos.

47. Cf. also Pausanias, *Attika* VIII.1: ἀνὴρ Μακεδών Δόκιμος ὄνομα; Plutarch, *Antony* III.1: Γαβίνιος ἀνὴρ ὑπατικός. Cf. also Plutarch, *Lysander* XV.5: Καλλίβιον ἄρμοστήν, ἄνδρα Σπαρτιάτην.

48. *BCH* 111, 1987, 411; *BE* 1988, no. 826; *SEG* 24 (1969) no. 530 = *ibid.* 37 (1987 = '90) no. 581.

49. Appendix below, under R.

50. The story of baby Pyrrhos' flight is told by Plutarch, *Pyrrhos* II.1-III.1.

51. Plutarch, *Pyrrhos* XI.4. Demetrios thought that

Pyrrhos would be defeated: ὡς ξένος καὶ μισούμενος ὑπὸ τῶν Μακεδόνων (*ibid.* 3); and *ibid.* XII.6: ὀνειδίζων (= Λυσίμαχος) εἰ ξένον ἄνδρα (= Πύρρον) καὶ προγόνων αἰεὶ δεδουλευκότων Μακεδόσι δεσπότην ἐλόμενοι Cf. also Plutarch, *Eumenes* VIII.1: ὡς ἔπηλυσ ἀνὴρ καὶ ξένος, and Diodoros XVIII.62.7: Εὐμένη δὲ ξένον ὄντα μηδέποτε ἰδιοπραγῆσαι τολμήσειν.

52. Cf. also Arrian VI.30.2-3: Σατράπην δὲ Πέρσαις ἔταξε Πευκέσταν ..., ..., καὶ ἄλλως τῷ βαρβαρικῷ τρόπῳ τῆς διαίτης οὐκ ἀσύμφορον (3) ... μόνος τῶν ἄλλων Μακεδόνων μεταλαβὼν τὴν Μηδικήν (= ἐσθῆτα) καὶ φωνὴν τὴν Περσικὴν ἐκμαθῶν...

53. Cf. also Plutarch, *Lysander* III.2: κινδυνεύουσιν (= Ἑφeson) ἐκβαρβαρωθῆναι τοῖς Περσικοῖς ἔθεσι διὰ τὰς ἐπιμιξίας.

Curtius' account of the Philotas affair may be taken as an indication of διγλωσσία, as he has Alexander in a *contio* asking Philotas whether he will address the Makedones in the *sermo patrius*. In this *contio* apparently the *koine* was used, and Curtius makes no mention of interpreters for the benefit of the Makedones who may not have known the *koine*, nor does Curtius specify in what language Bolon, Philotas' accuser, spoke⁵⁴. Later Curtius mentions an interpreter, but this is between Philotas and the Makedones: ..., *qui* (= Philotas) *non erubesceret, Macedo natus, homines linguae suae per interpretem audire*⁵⁵. However, Curtius' account of the Philotas affair must be closely scrutinized as to how it fits into his scheme. The *sermo patrius*, with Philotas not knowing it, is undoubtedly a dramatic introduction by Curtius or his source(s) to spice up the Philotas controversy, in view of the friction between Alexander and Philotas⁵⁶. Moreover, Curtius' *sermo patrius* and the drama thereof may be a mere creation out of μακεδονιστί or μακεδονίζειν found in his source(s).

From other parallels, it can be said that μακεδονιστί or μακεδονίζειν points to a Makedonian mode of speech rather than to a separate "Makedonian language", as advocated by some⁵⁷. Arrian, for example, has a man from Boiotia approaching Alexander and addressing him βοιωτιάζοντα ἅμα τῇ φωνῇ, but what follows is regular Greek; the Boiotian dialect or pronunciation is not reproduced⁵⁸. In contrast, Plutarch gives us an example of τῇ φωνῇ λακωνίζων, when speaking of Mandrokleidas⁵⁹. There is a specimen of "Makedonian" in the *Bíos 'Αλεξάνδρου*, where Peukolaos addresses the dying Alexander μακεδονιστί, after an address in common Greek⁶⁰. The "Makedonian" specimen has no peculiarities and is comparable to the Boiotian example given above⁶¹. There is also Strattis' line from his play the *Makedones*, but it cannot be identified exclusively as Makedonian, since the speaker of that line remains unknown⁶². The inscriptions, of course, have only revealed a Greek language in Makedon (above), with dialectic remains⁶³. Moreover, it was a man wearing a Greek chlamys and dressed in Greek in other respects and speaking Greek that moved Nearchos' men to emotion and jubilation, when they learned from him that Alexander's camp was not far away⁶⁴. This strengthens the evidence that

54. The name Bolon is attested in *IG* IV² 95, Ib, line 16: 'Αρέθουσα· Βόλων (θεαροδό[κος]), of before 357 B.C.? (cf. N. G. L. Hammond, n. 12 above, 193). Could this Bolon be Alexander's Bolon? Bolon accused Philotas in a *contio*, when various views were heard, and in Philotas' case the decision was made apparently by Alexander's *concilium-consilium* (n. 55 below).

55. VI.9.25-11.7. Appendix below, under S.

56. Appendix below, under T.

57. A. B. Bosworth, *GRBS* 19, 1978, 227-237, E. N. Borza (n. 2 above) 78, 92-93, and 94, and E. Badian (n. 3 above).

58. VI.13.5; cf. also J. N. Kallérís (n. 1 above) 485, n. 3. Cf. further Pausanias, *Boiotika* XXXIV.2: τῇ βοιωτῶν φωνῇ, and Strabon IX.2.11 (C 404): καλοῦσι δὲ βοιωτικῶς Μυκαληττόν [ejected by Meineke].

59. *Pyrrhos* XXVI.11; cf. also *idem*, *Alkibiades* XXIII.3: τῇ διαίτῃ λακωνίζων (= 'Αλκιβιάδης).

60. Ed. W. Kroll (Berlin 1958) 138: 32.14; cf. also J. N. Kallérís (n. 1 above) 485-486, n. 4; and N. G. L. Hammond (n. 3 above) 64, n. 53.

61. W. Heckel has suggested that Peukolaos may have been introduced (added) for "dramatic effect" in *The Last Days and Testament of Alexander the Great: A Prosopographic Study* (*Historia-Einzelschriften*, Heft 56; Stuttgart 1988) 31, n. 3. Cf. Kallines, under Y, in the Appendix below.

62. Appendix below, under U.

63. Appendix below, under V.

64. Arrian VIII.33.5: ἄνθρωπος ... ὥφθη χλαμύδα τε φορέων ἑλληνικὴν καὶ τὰ ἄλλα ὡς Ἕλληνα ἐσκευασμένος, καὶ φωνὴν Ἑλλάδα ἐφώνεε ... οἱ πρῶτοι ἰδόντες δακρῦσαι ἔλεγον ... ἐκ τῶν τοσῶνδε κακῶν Ἕλληνα μὲν ἄνθρωπον ἰδεῖν, Ἑλλάδος δὲ φωνῆς ἀκοῦσαι (the man was from Alexander's camp).

Greek was the language of Alexander's army of Makedones and Hellenes (and others), and as Koinos told Alexander there was no shortage of Makedones and Hellenes to follow the king⁶⁵. E. Badian, for example, has dwelled on this distinction of Makedones and Hellenes⁶⁶, but its significance is to be traced to their eponyms Makedon and Hellen respectively⁶⁷. Makedon, the country, was part of Hellas⁶⁸, or at least came to be considered as such, although this does not always appear in our sources. Moreover, there is no evidence of the Makedones ever reacting against Greek culture *per se*, as they did when the Μακεδονικά ὀνόματα (ἄγλημα, πεζέταιροι, κτλ.) came to include Persians and Medes⁶⁹. Thus, if the Makedones had felt that they were not part of Greek culture, they would have manifested this in some way, as they were so-to-speak overenamoured with their "Makedonism"⁷⁰.

Lastly, with reference to Xennias ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ, a parallel is found in Diodoros, XIX.41 (n. 72 below). In this passage, where Eumenes is about to clash with Antigonos (or vice versa), Antigenes, the Argyraspids' commander, dispatched one of his Makedonian horsemen to address the phalanx of Makedones with Antigonos before the battle began. This was a correct, and courteous, diplomatic move as the combatants were principally Makedones⁷¹. The Makedonian horseman approached Antigonos' Makedones and called them κακαὶ κεφαλαί, which may be a Makedonian expression, since Alexander also used it twice, once at Attalos and again at Kleitos, and the Argyraspids, too⁷². In any case, the horseman's address caused a tumult in Antigonos' lines, but eventually the two contestants joined battle. Diodoros' Makedonian horseman parallels Xennias ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ and at the same time strengthens the argument that the phrase ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ stands for Μακεδών (above). But what inferences are to be drawn from Antigenes' Makedonian horseman? Is it to be inferred that Antigenes did not speak or understand Makedonian and this is why he sent the Makedonian horseman to address the opposing Makedones, as it has been speculated about Eumenes? No such speculation is possible here, because Antigenes was a Makedon himself, although one could choose to argue, for argument's sake, that Antigenes did not know Makedonian, even though a Makedon, as Curtius reports about Philotas (above). However, as also stated earlier, a Makedon would have been most fitting to address opposing fellow Makedones, because this was mainly a combat between Makedones⁷³. Therefore, it does not follow that one can do much or anything with Xennias ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ, or with similar imprecise instances, as far as a separ-

65. Appendix below, under W.

66. N. 3 above. Cf. also E. N. Borza, *AncW* 23, 1992, 21-25 (Appendix below, under W).

67. See under n. 42 above. Appendix below, under W.

68. See Appendix below, under E.

69. Arrian VII.11.3: ἄγλημα, πεζέταιροι, ἀσθέτ(αι)ροι, ἀργυρασπίδων τάξεις, ἑταίρων ἵππος, ἄγλημα βασιλικόν (for the ἀσθέταιροι, cf. N. G. L. Hammond, n. 3 above, 163). See Appendix below, under Y. For an attitude of Philip V, cf. Pausanias, *Akhaia* VII.6: καὶ ὠνόμαζε δὲ ὑπὸ τῆς ὕβρεως καὶ τῆς ἐς τὸ Ἑλληνικὸν ὑπεροψίας κλειῖς τῆς Ἑλλάδος τὰς πόλεις ταύτας (Κόρινθον, Χαλκίδα, Μαγνησίαν).

70. Appendix below, under Y.

71. Cf. Appendix below, under A: Philotas and the thirty Makedones; and Diodoros XIX.93.1: προεχειρίσατο (= Πτολεμαῖος) τῶν περὶ αὐτὸν φίλων Κίλλην τὸν Μακεδόνα.

72. Plutarch, *Alexander* IX.4 and LI.4 respectively; and *Eumenes* XVI.4: διὸ καὶ τοῖς περὶ τὸν Ἀντίγονον ἐπιόντες (= ἀργυράσπιδες) ἐβόων· "Ἐπὶ τοὺς πατέρας ἀμαρτάνετε, ὦ κακαὶ κεφαλαί" (paralleling Diodoros above). Could this Makedonian horseman be Xennias of *PSI* XII (2) 1284? Cf. R. A. Billows (n. 1 above).

73. Under n. 71 above.

ate "Makedonian language" is concerned. Nor can the same phrase be used to inject nonexistent language difficulties into the relations of Eumenes and his Makedonian troops. As it has been stated above, there are no observable language obstacles between Eumenes and his Makedones, and his speech which greatly moved the common Makedonian soldiers best exemplifies this⁷⁴.

APPENDIX

A (n. 7 above). Cf. Diodoros XVIII.59.3, where the Argyraspids' commanders Antigenes and Teutamos meet Eumenes with their φίλοι: ἀσπασάμενοι δὲ φιλοφρόνως καὶ συγχαρέντες ἐπὶ τῷ διασεσῶσθαι παραδόξως ... οἳ τε ἀργυράσπιδες Μακεδόνες, ..., ὁμοίως ἀπήντησαν μετὰ φιλοφροσύνης τε καὶ ὁρμῆς; 62.4, where Antigonos dispatches Philotas with thirty other Makedones to deliver a letter to the Argyraspids and the Makedones under Eumenes; the letter is read, and they find themselves at a loss (63.1,3); then Eumenes reads the letter and wins the εὐνοία of the πλῆθος (4-5).

B (n. 16 above). E. N. Borza (n. 2 above) 91-92, n. 29, and 305-306. M. B. Hatzopoulos, *BE* 1988, no. 827. Cf. also F. Papazoglou, *BCH*, Suppl. 16 (1988) 294, for her observation about Derriopos: "hellénique", not "hellénisée". E. N. Borza, Ethnicity and Cultural Policy at Alexander's Court, *AncW* 23, 1992, 21-25, speaks of hellenization (22) and of ethnic tension between "Greeks and Macedonians" (25, n. 14). This encompasses a broad overview, for not all Greeks, or Hellenes, were hostile to the Makedones, and this includes the Thessalians as well. For a balanced view, one must also take into account the positive interaction between Hellenes and Makedones, who traced their origins to different eponyms. Moreover, "Macedonian ethnicity" needs to be given a precise definition, that is, what are the exact components of "Macedonian ethnicity". The Makedones had expanded their sway over a variety of peoples (Thoukydides II.99), and Makedon's population must have contained foreign elements, and especially since βάρβαροι bordered it (cf. Livy, Appendix below, under M).

C (n. 17 above). The Makedones made possible the diffusion of the *koine*, which their mode of speech must have shaped. In Livy (XXXI.29.15), the Makedonian ambassadors identify the Makedones as Greek-speakers and Greeks: *Aetolos, Acarnanas, Macedonas, eiusdem linguae homines, ...; cum alienigenis, cum barbaris aeternum omnibus Graecis bellum est eritque* (200 B.C.); cf. also *idem*, XLV.8.6: *Haec Graeco sermone Perseo*, and 29.3: *Ea Cn. Octavius praetor ... interpretata sermone Graeco referebat* (to the Makedones at Amphipolis, 167 B.C.). Others may argue that this is after the Makedones' hellenization which the evidence does not support (see under B above).

D (n. 18 above). Demosthenes undoubtedly would have made a comment on the Makedones' speech, if it were not Greek, although his attacks are directed at Philip. In the decree appended to *De Corona* Philip is called ἀλλόφυλος (185), and in *De Falsa Legatione* Demosthenes says that Aischines previously called Philip βάρβαρον καὶ ἀλάστορα (305), but also ἐλληνικώτατον ἀνθρώπων (308; and also βάρβαρον αὐτὸν ἀποκαλοῦντας). In the *Third Olynthiac* Demosthenes

74. Under n. 6 and 7 above. Appendix below, under Z. Note: Greek names have been mostly Grecized.

states ὑπήκουε δ' ὁ ταύτην τὴν χώραν (= Μακεδονίαν) ἔχων αὐτοῖς (= ἀρχαίοις Ἀθηναίοις) βασιλεύς, ὥσπερ ἐστὶ προσήκον βάρβαρον Ἑλλήσι (24), but βάρβαρον here is general, as the remark in *Third Philippic* (45): τὰ τῶν Ἑλλήνων ἦν βαρβάρῳ φοβερά, οὐχ ὁ βάρβαρος τοῖς Ἑλλήσιν. However, Demosthenes' intent has a contradiction in *ibid.* 31, where it is declared οὐ μόνον οὐχ Ἑλληνος ὄντος (= Φιλίππου) οὐδὲ προσήκοντος οὐδὲν τοῖς Ἑλλήσιν, ἀλλ' οὐδὲ βαρβάρου ἐντεῦθεν ὅθεν καλὸν εἰπεῖν, ἀλλ' ὀλέθρου Μακεδόνοιο, ὅθεν οὐδ' ἀνδράποδον σπουδαῖον οὐδὲν ἦν πρότερον πρίασθαι (this is paraphrased in part by Lucian in *The Parasite*, Loeb *CL* III 286, under ΣΙΜΩΝ); for ἀνδράποδον, see under R below. Although Demosthenes hits also the Makedones in general with his ὀλέθρου Μακεδόνοιο, κτλ., nevertheless he has made the distinction which weakens his other references to βάρβαρος: Ἑλλην-βάρβαρος-Μακεδών; compare also his other distinction of Μακεδόνες καὶ βάρβαροι, *Balkan Studies* 31, 1990, 266, under B. In this connection, cf. also Athenaios VIII. 350a, on the fluidity of βάρβαρος: πάλιν δ' ἐπερωτηθεὶς (= Στρατόνικος), ..., πότερα Βοιωτοὶ βαρβαρώτεροι ... ἢ Θετταλοὶ, Ἡλείους ἔφησεν.

E (n. 19 above). The expression (Μακεδονία καὶ) ἡ ἄλλη Ἑλλάς has been commented, for example, by A. B. Bosworth, *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander I* (Oxford 1980) 231, and *From Arrian to Alexander*, etc. (Oxford 1988) 111-112 (cf. F. W. Walbank's comment, *JHS* 110, 1990, 255-256). Μακεδονία καὶ ἡ ἄλλη Ἑλλάς is undoubtedly Makedonian terminology (cf. Arrian II.14.4: εἰς Μακεδονίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα (Alexander), and Polybios, VII.9.3: Μακεδονίαν καὶ τὴν ἄλλην Ἑλλάδα (Philip V), and 5 and 7 therein (and contrary to F. W. Walbank above, τὴν ἄλλην does not mean "as well" but "the rest of")). Selectively, cf. *Syll.*³ nos. 372, lines 6-7: [ὕ]πὸ τῶν βασιλέωγ καὶ/ [τ]ῶν ἄλλων Ἑλλήνων (Samothrake, 288-281 B.C.), 557, lines 30-31: τῶμ βασιλέων [κ]αὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἀπάν]/τωμ (*Magnesia ad Maeandrum*: Artemis Leukophryene, about 207/6 B.C.), 590, line 30: τοῖς βασιλεῦσι καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλήσι (*Milesiorum de Didymeis decretum*, about 196 B.C.), and 867(b), lines 37-41: μῆνα καλούμενον παρ' ἡ[μ]ῖν μὲν Ἀρτ[εμισι]/ῶνα, παρὰ δὲ Μακεδόσιν καὶ τοῖς λοιποῖς ἔ[θνεσιν]/ τοῖς Ἑλληνικοῖς ... Ἀρτεμίσιον (Ephesos, about A.D. 160) = *In. v. Ephesos*, Ia (1979) no. 24, lines 17-20. See also *IG* X (2.1) no. 1031, lines 6-7: καὶ τοὺς λοιποὺς Μακεδόνας^v καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλληνας (Olympia, about 143 B.C.), and *Βίος Ἀλεξάνδρου* (ed. W. Kroll, 1958) 99, III.6: Μακεδόνες καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες. On Alexander's Ἀλεξάνδρος Φιλίππου καὶ οἱ Ἕλληνες ... (Arrian I.16.7), cf. M. N. Tod, *GHI* (Chicago 1985) nos. 191, lines 5-6: καὶ πόλεμον ἐξε[νι/κ]άμενος πρὸς Ἀλεξάνδρον καὶ τοῖς Ἑλληνας (Eresos, 332ff. B.C.), and 192 (Chios, 332 B.C.). Probably Pliny's *et aliis auctoribus Graecis* fits here, too (*N.H.* VI.21.58), because of context⁷⁵. Strabon X.2.23 (C 460): πρὸς τε τοὺς Μακεδόνας καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλληνας. Dio Chrysostom, *The Fourth Discourse on Kingship* 9 and 48: Μακεδόνας (τε) καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλληνας.

Lastly, cf. Strabon VII, frag. 9: ἔστι μὲν οὖν Ἑλλάς καὶ ἡ Μακεδονία· νυνὶ μέντοι τῇ φύσει τῶν τόπων ... χωρὶς ἔγνωμεν αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, and *ibid.* 7.1 (C 321): ὅπου γε καὶ τῆς ἐν τῷ παρόντι Ἑλλάδος ἀναντιλέκτως οὐσης τὴν πολλὴν οἱ βάρβαροι ἔχουσι, Μακεδο-

75. Cf. also G. Nachtergaele, *Les Galates* (under Q below) 495, no. 83, lines 16-17: θεοὶ καὶ βασιλεῖς [κ]αὶ πάντες οἱ ἄλλοι Ἑλ[λ]ήνες (Delos, about 172-167 B.C.). F. Durrbach, *Choix d'inscriptions de Délos* (Paris 1922)

nos. 153, lines 1-2, and 158, lines 3-4 (Ἀθηναίων καὶ Ῥωμαίων καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων), from 85-78 B.C. and about 70 B.C. (?) respectively.

νίαν μὲν Θρᾷκες καὶ τινα μέρη τῆς Θετταλίας, κτλ. (what follows places the Epirotes among the βάρβαροι); and Julius Valerius Alexandros Polemios I.18: *Curatur igitur Philippo regia se-pultura maerori eiusmodi omni Macedonia et reliqua Graecia conspirante*. And IG V no. 662 = *Inscr. Griech. Städte aus Kleinasien*, 24.1 (Smyrna, Teil. II.1), Bonn 1987, no. 656, lines 7-8: ἐν ὅλῃ τῇ Ἑλλάδι καὶ Μακεδονίᾳ καὶ Θεσσαλίᾳ (*ante Nervam*). See under Y below: Makedones-Hellenes.

F (n. 20 above). Hesiod recognized Makedon and Magnes, eponyms of the Makedones and Magnetes respectively, as brothers (*Balkan Studies* 31, 1990, 265, under A), but in Antoninus Liberalis' *Metamorphoses* XXIII.1, Magnes is said to have been the son of Argos, son of Phrixos, and Perimele, daughter of Admetos (Hesiod's Μεγάλοι Ἡοῖαι [but cf. Paus. IX.36.7] is mentioned with other writers). Pausanias, on the other hand, has Magnes as a son of Aiolos (*Eliaka* B, XXI.11), as the *scholion* to *Iliad* B, line 756: Μάγνης εἷς τῶν Αἰολιδῶν ... Ἀν Αἰόλος Μακεδῶν is found in L. Moretti, *IGUR* IV (1990), no. 1497. However, the connection between Makedon and Magnesia is shown by Aischylos, *The Persians*, lines 492-493: Μαγνητικὴν δὲ γαῖαν ἔξ τε Μακεδόνων/χώραν. See under X below.

G (n. 26 above). In their speech the Lakedaimonian envoys tell the Athenians ... ποιεῖν μηδὲν κατὰ τὴν Ἑλλάδα μήτε λόγους ἐνδέκεσθαι παρὰ τοῦ βαρβάρου ... μηδὲ ὕμεας Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν ἀναγνώσῃ, λείψας τὸν Μαρδονίου λόγον. τούτῳ μὲν γὰρ ταῦτα ποιητέα ἐστὶ· τύραννος γὰρ ἔων τυράννῳ συγκατεργάζεται· ὑμῖν δὲ οὐ ποιητέα, ..., ἐπισταμένοισι ὡς βαρβάροι ἐστὶ οὔτε πιστὸν οὔτε ἀληθὲς οὐδέν. From βαρβάροισι, one could be led to infer that Alexander is included here among the βάρβαροι, but Alexander differentiates himself from the βάρβαροι, as indicated by his speech at Plataia (IX.45): ..., ἐθέλων ὑμῖν (= Ἀθηναίους) δηλῶσαι τὴν διάνοιαν τὴν Μαρδονίου, ἵνα μὴ ἐπιπέσωσι ὑμῖν ἐξαίφνης οἱ βάρβαροι εἰμὶ δὲ Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν. Diodoros simply reports ambassadors from the Persians to the Athenians, with the Lakedaimonian ambassadors asking the Athenians μὴ πεισθῆναι τοῖς βαρβάροις, ἀλλὰ τηρεῖν τὴν πρὸς τοὺς Ἑλληνας καὶ συγγενεῖς καὶ ὁμοφώνους εὐνοίαν. οἱ δὲ Ἀθηναῖοι τοῖς βαρβάροις ἀπεκρίθησαν, (XI.28.1-2); and Plutarch, *Aristeides* X.2-6.

H (n. 27 above). Herodotos has ἀγωνιζόμενος (= Ἀλέξανδρος) στάδιον συνεξέπιπτε τῷ πρώτῳ (V.22). The verb συνεκρίπτω is found five times in Plutarch: *Antony* XXXII.1: τὴν μητέρα τῇ Φουλβίᾳ συνεκπεσοῦσαν; *Agis and Cleom.* XXXVII.3: τῇ μὲν πρώτῃ συνεξέπεσεν ὀρμῇ; *Pericles* XX.2: οὐδὲ συνεξέπιπτεν ὑπὸ ῥώμης καὶ ...; *Lysander* XXVIII.6: ἀπέθανον δὲ καὶ Θηβαίων τριακόσιοι πρὸς τὰ τραχέα καὶ καρτερὰ τοῖς πολέμοις συνεκπεσόντες; and *Moralia* 1045D: ὁμοῦ συνεκρίπτειν ἀλλήλοις, which may have a closer bearing on Alexander (cf. E. Badian, n. 3 above, 45, n. 15). It may be that Alexander won in the στάδιον, even though his name is not found among the Olympic winners; cf. Plutarch, *Numa* I.4: τοὺς μὲν οὖν χρόνους ἐξακριβῶσαι χαλεπὸν ἐστὶ, καὶ μάλιστα τοὺς ἐκ τῶν Ὀλυμπιονικῶν ἀναγομένους ὧν τὴν ἀναγραφὴν ὁψέ φασιν ἱππῖαν ἐκδοῦναι τὸν Ἥλειον, ἀπ' οὐδενὸς ὀρμώμενον ἀναγκαίου πρὸς πίστιν. It would have been of some interest if Alexander's competitors who objected to his participation in the Olympics were known.

I (n. 29 above). Amyntas departed at the start of 20, and the incident with the Persian envoys (20-21) involved only Alexander and his Makedones. Consequently, it appears likely that τοὺς ἀπὸ Περδίκκεω γεγονότας of 22 includes also the Makedones of 20 (cf. VIII.139), even though Alexander identifies himself as ἀνὴρ Ἑλλήν Μακεδόνων ὑπαρχος at the end of 20. However, this conflicts with Hesiod who puts the Makedones in Pieria-Olympos before 1200 B.C. (*Balkan Studies* 31, 1990, 265, under A), unless those who came later with Perdikkas to Pieria at about

the middle of the seventh century B.C. acquired there the appellation of Makedones. At any event, a retinue would have followed Perdikkas, and if they came from Argos Orestikon (Apian, *Syrian Wars* XI.10.63), they would have passed through Μπάρα or Φαρδύκαμπος (Siatista), the plateau of Kozane and would have reached the modern village of Polymylos, below Kastania (Bermion). From here they would have descended into the gorge of Haliakmon, in whose vicinity was Λεβαίη (VIII.137), the Ἀλλιβεά or Ἀλεβ<έ>α of the inscriptions from Leukopetra (Ph. Petsas, *Praktika, 8th Epigr. Congress*, I (Athens 1984) 305; N. G. L. Hammond, n. 3 above, 3; M. B. Hatzopoulos, *SEG* 40 (1990 = '93), under no. 528). Lebaie was by the Ἀλιάκμων, as shown by the prefix of Ἀλλιβεά, and from there Perdikkas and his company reached Pieria and founded Aigai(ai) on the right side of the Haliakmon (seaward). As to the origin from Argos Orestikon, cf. the *scholion* to *Third Olynthiac* 33(34).2: οὐ βάρβαρος; Ὑβρίσαι τοῦτον (= Φίλιππον) βουλόμενος (= Δημοσθένης) καλεῖ αὐτὸν βάρβαρον. Ἐπεὶ τὸ ἀληθὲς σκοπήσει, εὐρήσει αὐτὸν Ἕλληνα Ἀργεῖον καὶ ἀπὸ Ἡρακλέους τὸ γένος καταγόμενον, ὥς πάντες οἱ ἱστορικοὶ μαρτυροῦσιν· ἀμέλει καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ, Ἀλέξανδρον, μικρὸν κομιδῇ ὄντα, ἀναγαγὼν εἰς τὸ Ἄργος μιᾷ φυλῇ τῶν ἐν τῷ Ἀργεῖ ἐνέγραψεν. B. [C. Müller, *Oratores Attici* II, Paris 1858, 550]. This probably explains the presence of the tripod of Argive Hera found in Philip II's tomb (see P. Amandry, *BCH*, Suppl. 6 (Paris 1980) 212 and 251); cf. *BÉ* 1992, no. 303 [and *ibid.* 1993, no. 709]. See under D above.

J (n. 33 above). Xenophon, *Hellenika* V.2.12: ἐκ δὲ τούτου ἐπεχείρησαν (= Ὀλύνθιοι) καὶ τὰς τῆς Μακεδονίας πόλεις ἐλευθεροῦν ἀπὸ Ἀμύντου τοῦ Μακεδόνων βασιλέως. Cf. Aischines, *On the Para-embassy* 32 (343 B.C.): συμμαχίας γὰρ Λακεδαιμονίων καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων συνελθούσης, εἰς ὧν τούτων (= Ἑλλήνων) Ἀμύντας ὁ Φιλίππου πατήρ; and Livy XXXV.18.5: *in duobus velut cornibus Graeciae, Nabim a Peloponneso ..., ..., a Macedonia Philippum, ...* (this is Philip V).

K (n. 37 above). O. Stählin, *Clem. Alex. II: Stromata* Buch I-VI (Berlin 1985) 435: VI.ii.16.6: Θρασύμαχος ἐν τῷ ὑπὲρ Λαρισαίων λέγει > Ἀρχελάῳ δουλεύσομεν Ἕλληνες ὄντες βαρβάρω;< (cited after Euripides' line, under L below). Cf. E. N. Borza (n. 2 above) 165; R. M. Errington, *A History of Macedonia* (Berkeley 1990) 27-28 and 268-269, under n. 2; and N. G. L. Hammond (n. 3 above) 77. The Thessalians had their difficulties with the Makedones, and Thrasymachos' dramatic-rhetorical question would have appealed to the (or some) Larisaiaans. From a later period, cf., for example, Polybios IV.76.2: Θετταλοὶ γὰρ ἐδόκουν μὲν κατὰ νόμους πολιτεῦν καὶ πολὺ διαφέρειν Μακεδόνων· διέφερον δ' οὐδέν, ἀλλὰ πᾶν ὁμοίως ἔπασχον Μακεδόσι καὶ πᾶν ἐποιοῦν τὸ προσταττόμενον τοῖς βασιλικοῖς. For Thrasymachos' line (paraphrasing Euripides), cf. Plutarch, *Lysander* XIX.3: ὅθεν εὐδοκίμησεν Ἐτεοκλῆς ὁ Λακεδαιμόνιος εἰπὼν ὡς οὐκ ἂν ἡ Ἑλλὰς δύο Λυσάνδρους ἦνεγκε. τὸ δὲ αὐτὸ τοῦτο καὶ περὶ Ἀλκιβιάδου φησὶ Θεόφραστος εἰπεῖν Ἀρχέστρατον (= *Alkibiades* XVI.5: ἐδόκει δὲ καὶ Ἀρχέστρατος οὐκ ἀπὸ τρόπου λέγειν ὡς ἡ Ἑλλὰς οὐκ ἂν ἦνεγκε δύο Ἀλκιβιάδας).

L (n. 38 above). O. Stählin (under K above) 435: VI.ii.16.5: Καὶ μὴν ἐν Τηλέφῳ εἰπόντος Εὐριπίδου· >Ἕλληνες ὄντες βαρβάρους δουλεύσομεν;< Then Thrasymachos' line follows (under K above), which shows that Thrasymachos fashioned his line after Euripides' for a dramatic impression. Therefore, his line cannot serve as evidence that Archelaos or the Makedones were βάρβαροι in the word's strictest sense, i.e., non-Greeks (see n. 40 above). Cf. also pseudo-Kallisthenes in K. Müller, *The Fragments of the Lost Historians of Alexander the Great* (Chicago 1979) I.25: ... ἔρχεται Ἀλέξανδρος ..., καὶ ... εἶπεν· “ὦ παῖδες Πελλαίων καὶ Μακεδόνων καὶ Ἑλλήνων Ἀμφικτυόνων καὶ Λακεδαιμονίων καὶ Κορινθίων [καὶ Θηβαίων καὶ Ἀθηναίων

(2)] καὶ πάντων τῶν Ἑλληνικῶν ἐθνῶν, ..., ὅπως καταστρατευσώμεθα τοῖς βαρβάροις καὶ (3) ἑαυτοὺς ἐλευθερώσωμεν τῆς τῶν Περσῶν δουλείας, ἵνα μὴ Ἕλληνες ὄντες βαρβάροις δουλεύωμεν” (see under E above); cf. 1892 Teubner ed. of Euripides III.194, no. 717 (*fragmenta*), and *Bíos Ἀλεξάνδρου* (ed. W. Kroll, 1958) 25, comment under line 11.

M (n. 41 above). Cf. Livy XLV.29.14: *Regionibus* (= Macedoniae), *quae adfines barbaris essent - excepta autem tertia omnes erant -*, ..., and 30.7: *Ferociores eos* (= Macedonas quartae regionis) *et accolae barbari faciunt*, etc. Livy makes a distinction between Makedones and *barbari*, as Alexander I did in Herodotos IX.45: ἵνα μὴ ἐπιέσωσι ὑμῖν (= Ἀθηναίους, κλπ.) ἐξαίφνης οἱ βάρβαροι (under G above). Cf. also *FGrH* IIB, no. 250, under F 4, where Kodros is called “Makedonier Kodros” (Euseb. *Arm. Chron.* = Kastor v. Rhodos), but Strabon, VII.7.1, says the name Kodros indicates τὸ βάρβαρον.

N (n. 42 above). In *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander I* (Oxford 1980) 231, under no. 4, A. B. Bosworth states that Isokrates viewed “the Macedonians as a barbarian people...”. This is an inaccurate statement, for nowhere does Isokrates call the Makedones βάρβαροι, although he speaks of Makedones and Hellenes in his *Address to Philip* (346 B.C.). From that *Address*, cf. 5: ..., ζητεῖν δ' ἐκείνους τοὺς τόπους τοὺς πόρρω μὲν κειμένους τῶν ἄρχειν δυναμένων, ... (speaking of Amphipolis and the Athenians); 8: ἡμῖν ἀλλὰ καὶ σοί (= Φίλιππῳ) καὶ τοῖς ἄλλοις Ἕλλησιν ἅπασιν; 15: κεκτημένον (= Φίλιππον) ὅσιν οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων; 16: μέλω γάρ σοι (= Φίλιππῳ) συμβουλεύειν προστῆναι τῆς τε τῶν Ἑλλήνων ὁμονοίας καὶ τῆς ἐπὶ τοὺς βαρβάρους στρατείας· ἔστι δὲ τὸ μὲν πείθειν πρὸς τοὺς Ἕλληνας συμφέρον, τὸ δὲ βιάζεσθαι πρὸς τοὺς βαρβάρους χρήσιμον; 19: ἔπειτα καὶ Μακεδόνων ἔχει (= Φίλιππος) ... τοὺς σπουδαιοτάτους ... ἔτι δὲ καὶ τῶν Ἑλλήνων πολλοὺς ἂν ἰδοίς ἐκεῖ κατοικοῦντας (= ἐν Μακεδονίᾳ); 56: ὅτι ταῦτα διοικεῖς (= σὺ Φίλιππος) πρὸ τῆς ἐπὶ τὸν βάρβαρον στρατείας; 80: τοῖς μὲν Ἕλλησιν ἔσει (= Φίλιππος) πιστός, τοῖς δὲ βαρβάροις φοβερός (cf. 130); 107: ὁ δέ (= ὁ τε κτησάμενος τὴν ἀρχὴν of 106) τὸν μὲν τόπον τὸν Ἑλληνικὸν ὅλως εἶασε, τὴν δ' ἐν Μακεδονίᾳ βασιλείαν κατασχεῖν ἐπεθύμησεν· ἡπίστατο γὰρ τοὺς μὲν Ἕλληνας οὐκ εἰθισμένους ὑπομένειν τὰς μοναρχίας, τοὺς δ' ἄλλους οὐ δυναμένους ἄνευ τῆς τοιαύτης δυναστείας διοικεῖν τὸν βίον τὸν σφέτερον αὐτῶν; 108: ... μόνος γὰρ Ἑλλήνων οὐχ ὁμοφύλου γένους ἄρχειν ἀξιώσας μόνος ...; 115: ... ποιήσει (= σὺ Φίλιππος) τὰς στρατείας οὐ μετὰ τῶν βαρβάρων ..., ἀλλὰ μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τούτους πρὸς οὓς προσήκει τοὺς ἄφ' Ἡρακλέους γεγονότας πολεμεῖν; 127: ... προσήκει δὲ τοῖς μὲν ἄλλοις τοῖς ἄφ' Ἡρακλέους πεφυκόσι ... ἐκείνην τὴν πόλιν στέργειν, ἐν ἣ τυχάνουσι κατοικοῦντες, σέ (= Φίλιππον) δ' ὥσπερ ἄφετον γεγεννημένον ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα πατρίδα νομίζειν, ὥσπερ ὁ γεννήσας ὑμᾶς, ...; (149: ..., ἀλλὰ τῆς Ἑλλάδος κηδόμενον (= τὸ δαιμόνιον), καὶ βουλόμενον ταύτην τε τῶν κακῶν ἀπαλλάξαι ... [cf. Herodotos IX.45: ... οὐ γὰρ ἂν ἔλεγον (= Ἀλέξανδρος), εἰ μὴ μέγας ἐκδηρόν συναπάσης τῆς Ἑλλάδος ...]; and 154: ... φημί γὰρ χρῆναί σε (= Φίλιππον) τοὺς μὲν Ἕλληνας εὐεργετεῖν, Μακεδόνων δὲ βασιλεύειν, τῶν δὲ βαρβάρων ὡς πλείστων ἄρχειν. ἦν γὰρ ταῦτα πράττης, ἅπαντές σοι χάριν ἔξουσιν, οἱ μὲν Ἕλληνες ὑπὲρ ὧν εὐπάσχουσι, Μακεδόνες δ' ἦν βασιλικῶς ἀλλὰ μὴ τυραννικῶς αὐτῶν ἐπιστατῆς, τὸ δὲ τῶν ἄλλων γένος, ἦν διὰ σέ βαρβαρικῆς δεσποτείας ἀπαλλαγέντες Ἑλληνικῆς ἐπιμελείας τύχῳσι (just before Isokrates' *Address* ends). As it can be seen from the above, Isokrates does not call the Makedones βάρβαροι, but at the same time he does not identify them with the Hellenes; rather his classification is Ἕλληνες-Μακεδόνες-βάρβαροι. Under 108 (above) the Makedones are by association said to be οὐχ ὁμοφύλου γένους, and in Arrian II.10.7, there is found Καὶ τι καὶ τοῖς γένεσι τῷ τε Ἑλληνικῷ καὶ τῷ Μακεδονικῷ φιλοτιμίας ἐνέπεσεν ἐς ἀλλήλους (at the

Battle of Issos). This differentiation is undoubtedly due to the eponyms of the Hellenes and the Makedones, Hellen and Makedon respectively (see under E and F above). Finally, the οὐχ ὁμοφύλου (108) designation does not carry the significance that it has been given concerning the Makedones' origin, since at certain times it could be appended to Greeks, as it can be seen from Thoukydides I.102.3: καὶ ἀλλοφύλους ἅμα ἡγησάμενοι (= Λακεδαιμόνιοι Ἀθηναίους); and the *scholion* adds ὅτι οἱ μὲν Δωριεῖς, οἱ δὲ Ἴωνες.

O (n. 43 above). Lines 249-259: (βασιλεύς) .../ .../ ἴνις Πελασγός, τῆσδε γῆς ἀρχηγέτης./ .../ .../ καὶ πᾶσαν αἴαν, ἥς δι' ἀγνὸς ἔρχεται/ Στρυμών, τὸ πρὸς δύνοντος ἡλίου κρατῶ./ ὀρίζομαι δὲ τὴν τε Περραιβὸν χθόνα./ Πίνδου δὲ τᾶπέκεινα, Παιόνων πέλας./ ὄρη τε Δωδωναίᾳ· συντέμνει δ' ὄρος/ ὑγρᾶς θαλάσσης· τῶνδε τὰπὶ τάδε κρατῶ (Loeb *CL* text). Cf. G. Dindorf, *Aeschyli Tragoediae Supersites*, etc., II (Oxford 1841) 592, under 255.

P (n. 44 above). Lines 1520-1522: ΠΡ. ... οἱ δὲ βάρβαροι θεοὶ/ πεινῶντες ὥσπερ Ἴλλυριοὶ κεκριγότες/ ἐπιστρατεύσειν φάσ' ἄνωθεν τῷ Δί, 1525-1526: ΠΕΙ. εἰσὶν γὰρ ἕτεροι θεοὶ τινες/ ἄνωθεν ὕμῶν; — and 1528-1529: ΠΕΙ. ὄνομα δὲ τούτοις τοῖς θεοῖς τοῖς βαρβάροις/ τί ἔστιν; ΠΡ. ὅ,τι ἔστιν; Τριβαλλοὶ (Loeb *CL*). For the coupling of Ἴλλυριοὶ καὶ Τριβαλλοὶ (with one reversal), see, for example, Plutarch, *Alexander* XI.3, and Arrian I.1.4 and 10.3, and VII.9.2.

Q (n. 45 above). The name Xennias does not appear to have had a Makedonian origin, which is attested only in a decree of Amphipolis from Kos (242 B.C.), M. B. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 10 (Athens 1990) 141: ἐπιστάτου Ξενίου τοῦ Ὀργεως (*SEG* 12, 1955, no. 373, lines 19-20), and in *IG* X (2.1) nos. 30, line 2, 50, line 3, and 109, line 9 (the same man in all three, Ξεννέας), from about 39-38 B.C. (?). One other possible citation may be Seleukos I's architect Xenaias (or Xenaios?) in *FGrH* IIC 854 (940, line 28 = F 10.4). It should be noted here that the name under discussion takes various forms: Ξεννίας, Ξενίας, Ξεννέας, Ξενέας.

The earliest attestation of the form Xennias is in an Attic honorary decree of 353/2 B.C., that is, some thirty years before Ξεννίας ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ (M. B. Walbank, *Hesperia* 54, 1985, 309-312 = *SEG* 35 (1985 = '88) no. 58, lines 4-5: [Ξεν]/ννίας, 7: [Ξε]ννία[ν], and 9-10: Ξεννίαν Ἀθ[ηναῖ/ον?]). Since the decree is fragmentary it's impossible to say from what Greek area this Xennias hailed. His father's (and son's) name may have been Andronikos (lines 7: [Ξε]ννία[ν Ἀνδ]ρ[-], and 10: Ἀνδρον[.] (= Ἀνδρόν[ικον]?). A Xenneas ex Oiou is attested in *IG* II² 7004 (*s. II. a.*), and M. B. Walbank has suggested that Xenneas may be the Xennias of the decree or a descendant of his (under *SEG* 35, no. 58). Cf. *SEG* 14 (1957) no. 157: Ξενν[ίς], from Attica (*aet. Rom.*).

The name's form Ξενέας is attested the earliest in *SEG* 11 (1950) no. 244, line 21, from Sikyon (*in. s. V a.*)⁷⁶, and its Ξενίας in Xenophon, *Hellenika* III.2.27 (Elis, 398 B.C.) and *SEG* 36 (1986 = '89) no. 383, line 9: Ξενίαν, from Arkadia (late 4th century B.C.). All other examples enumerated below date after the fourth century, and the approach is regional (cf. also M. B. Walbank, *Hesperia* 54, 312, n. 6). From Hyettos in Boiotia, it may be cited Καφισίων Ξεννίαιος (*IG* VII no. 2820, line 10), Κλήνετος Ξεννίαιος (*ibid.* no. 2822, line 10) and Ξεννίαιος Καφισίωνος (*ibid.* no. 2825, line 6 = *SEG* 26, 1976-1977 = '79, no. 517, line 6, of 245-165 B.C.). At Thespiiai

76. Cf. J. Bousquet, *CI de Delphes* II (Paris 1989) no. 76 III, line 13: Ξενί[αι Σι]κωνίωι (335 B.C.); and nos. 58, line 33: Ξενία, and 110, line 14: Ξενία (doubtful read-

ing, 321/0 B.C.). Cf. also *FD* III (4) (1985) 26: Ξενίας (Index).

there is found the name Xenneas (cf. Menneas in *IG X* (2.1) no. 27, line 3, for example), as it is known from *Syll.*³, no. 644, line 28: Βοιωτῶν Ἑμμόνος Ξεννέα, of about 172 B.C.; cf. *SEG* 36, no. 497, for an earlier Ἑμμόνος Ξενέα Βοιωτίας of about 260-250 B.C. The former's father's name appears as Ξενίας Ἑμμόνω Θεισπιεὺς in an inscription cited under *Syll.*³ no. 644, n. 18 (*SEG* 1, 1923, no. 116, line 1, *fin. s. III a.*), but as Ξενέας Ἑμμόνω Θεισπιεὺς in *SEG* 36, no. 497 (*SEG* 1, no. 124, lines 2-3). Cf. also Ξενίας in *FD III* (1) no. 110, line 14 (138/7 B.C.), and Ξενίας Βαβύλου (Δελφός), *ibid.* no. 261 = *SEG* 18 (1962) no. 188, line 2 (137/6 B.C.)⁷⁷.

From Delphi there are attested the Aitolians Ξεννία in *FD III* (4) no. 358, line 3, of 266/5 B.C. [*IG IX* (1.1), LIII, autumn of 265, F1 15; *SEG* 18 (1962) no. 240, line 3; L. Moretti, *Iscr. stor. ellen.* II (Firenze 1975) 74]; Ξεννία τοῦ Ἑλλανίκου Αἰτωλοῦ ἐκ Τρ[ιχο]νείου [*IG IX* (1.1), XXIII, line 106; G. Nachtergaele, *Les Galates en Grèce et les Sôtéria de Delphes* (Bruxelles 1975) 480, no. 65, lines 1-2, of 217/6 B.C.?]; and Ξεννίας (Εἰδαῖος) of *IG IX* (1.1), no. 177, line 21, of 213 B.C. or 216-214 B.C. (Delphi). From Thermon there is Ξεννίας Τνιμαῖος in *IG IX* (1.1), no. 105, lines 11-12, of 170-150 B.C. *SEG* 25 (1971) no. 621, lines 11-12: Ξενίας Ἀλέξωνος Μα[κ]ύ[ν]ιος (Kalydon, *s. II^a p. post*).

The name Xen(n)ias in its simple form is also found in Akarnania: *IG IX* (1.2) nos. 243, lines 3-4: [Ξ]/ενίας [genitive] (Κασσωπαῖος), of *s. III a.* (Thyrion); 421: Ξενίας of *s. III a.* (Oiniadai); and 575: Ξενίας of *s. III a. (origo incerta)*. In Western Lokris, the name is found as Xeneas, Xenias and Xennias: *IG IX* (1.3), XV, 67: Ξενίας (*FD III* (4), no. 238), of ca. 225-200 B.C. (*proxenus Delphorum*), and *ibid.* (*IG IX*) nos. 638, 3, lines 5: Ξεννία, 14: Ξενίας, and 16: Ξεννίας (same man), of shortly after 137/6 B.C. (Naupaktos *et vicinia*), 683, line 12: Ξενέας, of *s. II a.* (Physkos; *SEG* 16, 1959, no. 361, line 12, ca. 150/30 B.C.), 706, line 22: Ξενέα, of about 280 B.C. (Oianthea), 715, line 8: Ξενέα, of *ca. med. s. II a.* (Tolphon; *SEG* 12, 1955, no. 272, line 8, *paullo post a. 167 a.*?), and 721, line 8: Ξενί[ας], of *post med. s. II a.* (Chalion). A Ξενέαν Ἀριστοδάμω Λοκρὸν ἔσς Ἀνφίσσας is known from Orchomenos, Boiotia (*SEG* 39, 1989 = '92, no. 441, lines 2-3, ca. 225-200 B.C.).

Two Arkadians are attested from Delphi: Ξεννίας Ἀρχετίμου Ἀρκὰς in G. Nachtergaele *op. cit.* 423, line 26 (*IG V* (2), XXII, under 265 [B.C.]), and Ξενίας Πραγόρου Μεγαλοπολίτας in *FD III* (1), no. 17 (from the index); cf. also *SEG* 25 (1971) no. 449, line 41: Ξενίας Ἀν[-] (Arkadia, *s. III/II a.*). From Delphi there is also [--- Ξε?]γνία Μιλήσιος in G. Nachtergaele *op. cit.* 411, line 20 (*SEG* 18, 1962, no. 235, line 20); and from the index of *FD III* (1), no. 443: Ξενέας Ξεναίθου Ταραντῖνος. From Taras a [Ξεν]έας is found in *SEG* 16 (1959) no. 579, line 3, *s. III a.* From Delos, cf. *OGIS*, no. 67, line 4: πρὸς (Ξ)ενέα[ν] (apparently from the reign of Ptolemy Philadelphus). The name Xen(n)ias is also attested in Karia and Kappadokia (*SEG* 12, 1955, nos. 473, line 14 [190-167 B.C.?], and 546, n.d.)⁷⁸.

As observed above, the name Xennias, which is mostly attested in the immediate area of central Greece, may indicate an origin from that area for Xennias ἀνὴρ μακεδονίζων τῇ φωνῇ, but the interpretation that this phrase signifies Μακεδὼν is much more persuasive.

77. Cf. *SEG* 2 (1924) nos. 266 and 277, line 2: [Ξενέ-ας] Βαβύλου, and 278, line 2, of 141 B.C. (Delphi); and no. 272, line 14: [Ξενέα], of 156 B.C. (Delphi).

78. *SEG* 2 (1925) no. 581 II, line 7: [Εὐμ]ήδης Ξενείου

(= Ξενείας?), of *s. II a.* (Ionia); and *ibid.* 38 (1988 = '91), under no. 975: ἐπὶ Ξενίου ... Cf. *Hesperia* 63, 1994, 178, no. 11, line 5: Ξεναιό[ς] (*med. s. IV a.*?) [Appendix, under Q].

R (n. 49 above). Ph. Petsas, *Praktika 8th Epigr. Congress I* (Athens 1984) 300. Cf. ΗΗΗΔ Πολυχσ[έ]νε/ Μακεδόν in *Hesperia* 22, 1953, 251, lines 79-80 = *SEG* 13 (1956) no. 13, lines 79-80, of 415-413 B.C. (and *Hesperia* 25, 1956, 278); and Μακεδο: ΔΔΠΙΠΙ in *AM* 100, 1985, 294, line 11, and 301: Μακεδο = *SEG* 35 (1985 = '88) no. 134, line 25, of after 350 B.C. These are slaves, and Polyxene, for example, cost 310 drachmai; consequently, Demosthenes' statement in *Third Philippic*, 31: ἀλλ' ὀλέθρου Μακεδόνοσ (= Φιλίππου), ὅθεν οὐδ' ἀνδράποδον σπουδαῖον οὐδὲν ἦν πρότερον πρίασθαι, is over rhetorical (under D above). Cf. also *IG IX* (1.3) nos. 3, lines 7-8: ὦι ὄνομα Ὀνάσιμος, τὸ γέ/νος Μακεδόνα, τιμᾶς ἀργυρίου ΜΜΜΜ, and 6, lines 8-11: οἷς/ ὀνόματα Μακεδών, Βῶλος, γέ/νος Μακεδών μὲν Ἀμφιπολί/τας, and 14-15: Μακεδόνα μὲν ἀργυρί/ου μνᾶν ΜΜΜ (Naupaktos, *ca. med. s. II a.*).

S (n. 55 above). Bolon, the *dux*, made his accusation in VI.11.4 (n. 54 above). Moreover, Curtius refers to the Branchidai, in a different context (VII.5.29), as bilingual: *sed iam bilingues erant*; later on (*ibid.* 33) he reports that the Branchidai were butchered by Alexander's troops, despite their *commercio linguae*, etc. (cf. A. E. Samuel, *The Greeks in History*, Toronto 1992, 56-57). This last remark of Curtius recognizes a common language between Greeks (or the Branchidai) and Alexander's phalanx. On this type of bilingualism, cf. also Diodoros XVII.110.4-5: γένος Βοιωτίων, ... Ξέρξου στρατείαν ἀνάστατον γεγονός, ... ὄντες γὰρ οὗτοι δίφωνοι ... διαλέκτῳ ἐξωμοιώθησαν τοῖς ἐγχωρίοις, ... πλείστας τῶν Ἑλληνικῶν λέξεων διετήρουν ...

T (n. 56 above). Cf. Alexander's accusations of past misdeeds of Philotas in Curtius VI.9.16-20; and Philotas' reservations concerning Alexander's deification in *ibid.* 10.23-29 and 11.22-25. However, some antipathy between Alexander and Philotas may have existed since the time when Philip was alive, as it could be inferred from Plutarch, *Alexander* X.3, where Philip upbraids Alexander in front of Philotas: παραλαβὼν (= Φίλιππος) τῶν φίλων αὐτοῦ (= Ἀλέξανδρου) καὶ συνήθων ἕνα, Φιλώταν τὸν Παρμενίωνος, ἐπετίμησεν (= Ἀλέξανδρον) ἰσχυρῶς, καὶ πικρῶς ἐλοιδόρησεν, κτλ. (Pixodaros affair; cf. P. Green, *Alexander of Macedon*, Berkeley 1991, 100-101). Perhaps this upbraiding created in some manner a hostility between the two young φίλοι. Rivalry between Alexander and Philotas may be also discerned from another passage of *Alexander* XXXI.4: καὶ τὸν μὲν Ἀλέξανδρον αὐτός (= Ἀλέξανδρος) ὥπλισε, τὸν δὲ Δαρεῖον Φιλώτας (= ἐν τῷ οἱ Μακεδόνες παίζοντες).

U (n. 62 above). Athenaios VII 323b: κέστραν μὲν ὅμμεσ ὥττικοι κικλήσκετε, unknown speaker to an Attikos [= *Poetae Comici Graeci*, ed. R. Kassel and C. Austin, VII (Berlin 1989) 637, 29 (28)]. There is also Alexarchos' innovation in Athenaios, III 98d-f, which might contain Makedonian elements. The word γοτὰς or γοτά (accusative γοτὰν in Hesychios) resembles in a way γαρότας in Athenaios, III 98d: τὸν βοῦν γαρόταν καλεῖν (preceding Alexarchos' specimen above); cf. also γάποτος in *REG* 105, 1992, 423. In Hesychios there is also found the word δαλάγγαν (Macedones?)· θάλασσαν; cf. therein δάξα· θάλασσα. Ἡπειρῶται; and *Hesperia* 59, 1990, 663: καθάλαθαν (Lakonian). For two additional Makedonian words, cf. Aelian, *On Animals* XV.1: ἵππουρον, and XVI.3: κερκίωνα.

V (n. 63 above). See A. Panagiotou, Ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας in *Ἡ γλῶσσα τῆς Μακεδονίας* (ed. G. Babiniotes, Athens 1992) 185 (181-194); E. Voutyras' διαλεκτικὸς κατάδεσμος from Pella is published in *Ἑλληνικὴ Διαλεκτολογία* 3, 1992-1993, 43-48 (*vidi*). In the same publication (113-145), A. Panagiotou presents a bibliography of Greek dialects and the *koinē* of ancient Makedon; cf. also *ZPE* 91, 1992, 129-135, with Cl. Brixhe. See also N. G. L. Hammond, *CAH* III (3)² (1982) 284-285 (no attempt is being made to give here a complete bibliography). The prosopography of the Makedones is being pursued by A. B. Tataki

(*Balkan Studies* 31, 1990, 265, under A), and D. K. Samsaris has presented the anthroponyms of Western Macedonia (Roman imperial period) in *Μακεδονικά* 22, 1982, 259-291 (résumé in French, 292-294). M. B. Hatzopoulos comments on the language of Makedon in *ΒΕ* 1992, under no. 311. Lastly, in his *Consolatio ad Helviam Matrem* (7), Seneca speaks of *Macedonicus sermo* "inter Indos Persesque", but this probably refers to the presence there of Makedonian names (months, personal and place names) and official titles, such as ἐπιστάτης and ἐπιμελητής.

W (n. 65 above). Arrian V.27.4: ὅσοι μὲν Μακεδόνων τε καὶ Ἑλλήνων ἅμα σοί (= Ἀλεξάνδρῳ) ὠρμήθησαν ... 8: Ἐψονται δὲ σοὶ ἄλλοι Μακεδόνες καὶ ἄλλοι Ἑλληνες, νέοι ... ἀκμῆτες Cf. E. N. Borza, under B above, who tends to stress the negative between Makedones and Hellenes and between Eumenes and the Makedones, but as already stated the sources also show great comradeship between Eumenes and his Makedones (under n. 6 and A above). There are, of course, the incidents of Kor(r)agos and Dioxippos in Diodoros XVII.100-101, and Curtius, IX.7.16-26: Corratas-Dioxippos, and of Kallisthenes in Plutarch, *Alexander* LIII.3-6, but their aim is to cast the Makedones in a bad image, as it happens with Alexander's remarks in Arrian VII.9.1-2, and with Philip II's σκαιοὶ φύσει καὶ ἀγροῖκοι Μακεδόνες τὴν σκάφην σκάφην λέγοντες (J. M. Edmonds, *The Fragments of Attic Comedy*, I, Leiden 1957, 784, under 901b); cf. also Athenaios VIII 351b: Μακεδόνα δέ τινα κιθαρίζειν διδάσκων ἐκπικρανθεὶς ἐπὶ τῷ μηδὲν αὐτὸν ποιεῖν τῶν δεόντων «εἰς Μακεδοῖαν» ἔφη (= Στρατόνικος). Εἰς Μακεδοῖαν, cf. Aristophanes, *The Frogs* line 85: ἐς μακάρων εὐωχίαν (playing on Μακεδονία); on Athenaios VIII 351b, see translator's, C. B. Gulick's, comment in the Loeb *CL* IV, 90, under n. "a"; and *Jo. Tzetzae Comment. in Aristophanem in Scripta Academica Groningana*, Pars IV, Fasc. III (ed. W. J. W. Koster, Groningen 1962) 727, under 85. E. N. Borza (n. 2 above, 288) has attempted to connect Βόρβορος with βάρβαρος. The association is tempting, but the swampy area of Pella would have contributed to a river (channel?) being named Βόρβορος. And if a double-entendre is to be read in *Borboros*, then it has to be connected with the (moral) reputation of the Makedonian court. The Βόρβορος epigram has been considered by D. E. W. Wormell in *Yale Classical Studies* 5, 1935, 75, who recognized "an obscene double meaning" in βορβόρου ἐν προχοαῖς.

X (n. 67 above). For the genealogy (-gies) of Makedon, see under F above and *Balkan Studies* 31, 1990 = '92, 267, under E (cf. *GGM* II, 1861, 448, under 427); and *RE* XIV (1) (1928) 636-637, under Makedon. Cf. E. N. Borza (n. 2 above) 62-63, 69-70 and 92. For Makedon as son of Aiolos, cf. Αἰόλος Μακεδών, under F above; undoubtedly Aiolos Makedon is a person and not the father of Makedon, the eponym of the Makedones. According to Aelian, *On Animals* X.48, Makedon had a son named Pindos, and Tzetzes repeats the same in *Chil.* IV.330. Pindos connects the Makedones with Pindos, the range of mountains, whence they must have emerged from the Makednoi (*Balkan Studies* 31, 1990, 265, under A, and E. N. Borza herein, 69). Moreover, the making of Makedon as a son of Arkadian Lykaon (Apollodoros, *Biblioth.* III.8.2) links the Makedones with the other Greek ἔθνη.

Y (n. 70 above). Cf. Kallines' address of Alexander in Arrian VII.11.6, and Alexander's reply in 7. Kallines' address is comparable to that of Peukolaos in the *Βίος Ἀλεξάνδρου* (n. 61 above). With "Makedonism", cf. also the Makedones' reaction at the arrival of the 30,000 παῖδες ἡβάσκοντες (= ἐπίγονοι) and at Alexander's Μηδικὴ στολή (Arrian VII.6.1-5; under 5: ὥς πάντῃ δὴ βαρβαρίζοντος τῇ γνώμῃ Ἀλεξάνδρου, κτλ., below); and *ibid.* 8.2: πολλάκις ἤδη ἐλύπει αὐτοὺς (= Μακεδόνες) ἢ τε ἐσθῆς ἢ Περσικῆ ἐξ τοῦτο φέρουσα καὶ τῶν Ἐπιγόνων τῶν βαρβάρων ἢ ἐξ τὰ Μακεδονικά ἦθη κόσμησις καὶ ἀνάμιξις τῶν ἀλλοφύλων ἱπέων ἐς τὰς τῶν

εταίρων τάξεις; and *ibid.* 3: (ἦν [= Ἀλέξανδρος] γὰρ δὴ ὀξύτερός τε ἐν τῷ τότε καὶ ἀπὸ τῆς βαρβαρικῆς θεραπείας οὐκέτι ὥς πάλαι ἐπικικῆς ἐς τοὺς Μακεδόνας); and *ibid.* 12.2: παῖδες δὲ εἴ τῳ ἦσαν ἐκ τῶν Ἀσιανῶν γυναικῶν, παρὰ οἱ καταλιπεῖν ἐκέλευσε μηδὲ στάσιν κατάγειν ἐς Μακεδονίαν ἀλλοφύλους τε καὶ ἐκ τῶν βαρβάρων γυναικῶν παῖδας ... αὐτός (= Ἀλέξανδρος) δὲ ἐπιμελήσεσθαι ὥς ἐκτρέφοιντο Μακεδονικῶς, ... γενομένους δὲ ἄνδρας ἄξιον αὐτὸς ἐς Μακεδονίαν

The above, with τὰ δὲ Μακεδονικὰ νόμιμά τε καὶ αὐτοὺς τοὺς Μακεδόνας ἐν ἀτίμῳ χώρᾳ ἄγοντος in Arrian VII.6.5 (above), show strong “Makedonism”. The Makedones dissociate themselves from the βάρβαροι, as it is also indicated by Alexander I’s use of οἱ βάρβαροι in Herodotos IX.45, although in his speech to the Athenians there is no reference to βάρβαρος (VIII.140), but this is probably due to the delicateness of his role at the time and his own brief remarks in the speech (see also under M above).

The dynamism of “Makedonism” is evident in decrees of Makedonian cities, which come from the Asklepieion at Kos and date from 242 B.C. These can be consulted in *SEG* 12 (1955) nos. 373, lines 5-7: πρὸς τε τὸν βασιλέα Ἀντίγονον καὶ τὴν Κασσανδρέων πόλιν καὶ πρὸς τοὺς λοιποὺς Μακεδόνας/ πάντας, and 13-14: πρὸς τε τὸν βασιλέα Ἀντίγονον καὶ τὴν ἡμετέραν πόλιν καὶ Μακεδόνας πάντας (*decretum Cassandreae*); 24-25: πρὸς τε/ τὸν βασιλέα Ἀντίγονον καὶ πρὸς Μακεδόνας, and 30: πρὸς τὸν βασιλέα Ἀντίγονον καὶ πρὸς Μακεδόνας (*decretum Amphipolis*); and 41-42: πρὸς τὴν πόλιν τὴν Φιλίππων καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Ἀντίγονον καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας καὶ Μακεδόνας, and 46-47: πρὸς τὸν βασιλέα Ἀντίγονον καὶ τὴν πόλιν τὴν Φιλίππων καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας καὶ Μακεδόνας (*decretum Philipporum*); and 374, lines 4: πρὸς Μακεδόνας, 5-6: πρὸς τὸν βασιλέα Ἀντίγονον καὶ πρὸς Πελλαίους καὶ τὴν λοιπὴν χώραν τὴν Μακεδόνων, and 12: πρὸς τὸν βασιλέα Ἀντίγονον καὶ πρὸς Μακεδόνας (*decretum civitatis Pellae*); see under E above.

On the *Fortune of Alexander*, Plutarch identifies the Makedones as τὸ Ἑλληνικόν, when he writes Ἀλέξανδρος ... πόλεις βαρβάροις ἔθνεσιν ἐγκτίσας καὶ κατασπείρας τὴν Ἀσίαν Ἑλληνικοῖς τέλεσι (328 E), τὸ δ’ Ἑλληνικὸν καὶ βαρβαρικὸν μὴ χλαμύδι ... διορίζειν, ἀλλὰ τὸ μὲν Ἑλληνικὸν ἀρετῇ τὸ δὲ βαρβαρικὸν κακίᾳ τεκμαίρεσθαι (329 C-D) (cf. D. Fausti, *Prometheus* 19, 1993, 271-272), and τὸ μὲν βάρβαρον παρ’ ἀξίαν ἐπικρατεῖ διὰ Τύχην, τὸ δ’ Ἑλληνικὸν ἀντέχει παρὰ δύναμιν δι’ Ἀρετὴν (344 E, in question form). Τὸ Ἑλληνικόν, of which the Makedones were part, is echoed in *IG* X (2.1) no. 137 (*Addenda et Corrigenda*, 288), lines 13-14: Ἑλλη/[νικῇ δ]ὲ Ξανδικοῦ δευτέρᾳ (a.d. XVII Kal. April. a. 141 p.). U. Wilcken, *U.P.Z.* I (1927) no. 7, lines 1-2: Πτολε/μαίου τοῦ Γλαυκίου Μακεδόνοϛ, and 13-14: παρὰ τὸ Ἑλ/ληνά με εἶναι [*ibid.* p. 648] (163 B.C.); repeated in no. 8, lines 1 and 14 (161 B.C.). (*Μακεδονικά* 28, 1991-’92, 128).

Z (n. 74 above). In view of the dream’s role in the Greek world (for example, Pausanias IV.13.2-4, VII.5.1-7 and IX.23.3-4), Eumenes’ dream of Alexander, the σκηνὴ and the θρόνος cannot be only a device to find a common rule with the Makedones, but he must have had some such dream, for previously he had dreamt of Ἀλεξάνδρους δύο and the one he chose gave him victory (Plutarch, *Eumenes* VI.5-6). The dream of Alexander, the tent and the throne is mentioned by Diodoros XVIII.60.3-61.3 and XIX.15.3-4, Nepos, *Eumenes* VII.2-3, Plutarch, *Eumenes* XIII.3-4, and Polyainos, *Strategemata* IV.8.2 (N. G. L. Hammond, n. 3 above, 256, and E. N. Borza, n. 2 above, 263-264). Because of their long association, the death of Alexander must have greatly affected Eumenes, and this may have served as a catalyst in his dreams. In any case, Eumenes is not alone in this. Plutarch reports that Demetrios dreamt of Alexander before the battle of Ipsos (*Demetrios* XXIX.1), and Lucian writes that Antiochos Soter had a dream of

Alexander before he clashed with the Galatai (*A Slip of the Tongue in Greeting* 9). Therefore, Eumenes' dream is not unique, except for its complexity and implications, and in this connection Lysander's dream may be cited here: ἔνιοι ... φασὶν αὐτῷ (= Λυσάνδρῳ) ... κατὰ τοὺς ὕπνους παραστῆναι τὸν Ἀμμωνα· διὸ καὶ τὴν πολιορκίαν ἀφείς (= τῶν Ἀφυταίων), ὥς τοῦ θεοῦ προστάξαντος, ἐκέλευσε τοὺς Ἀφυταίους Ἀμμωνι θύειν καὶ τὸν θεὸν ἐσπούδασεν εἰς τὴν Λιβύην πορευθεὶς ἐξιλάσασθαι. τοῖς δὲ πλείστοις ἐδόκει πρόσχημα ποιεῖσθαι τὸν θεόν, κτλ. (Plutarch, *Lysander* XX.5-6).

ELIAS KAPETANOPOULOS

ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΑΛΑΜΙΝΙΟ ΘΙΑΣΟ ΤΗΣ ΒΕΝΔΙΔΟΣ*

Η Σαλαμίνα δὲν ἀνήκει στὶς ἐπιγραφικῶς πλουσιότερες περιοχὲς τῆς Ἀττικῆς. Ἐν τούτοις τὰ ἐλληνιστικὰ θιασωτικὰ ψηφίσματα τῆς παλαιᾶς αὐτῆς ἀθηναϊκῆς κληρουχίας, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνεται καὶ τὸ ἐν συνεχείᾳ δημοσιευόμενον, ἀποτέλεσαν στὸ παρελθὸν καὶ ὅπως φαίνεται ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν τὴν πηγὴ σημαντικῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν.

Τὸ πάνω τμήμα ἀετωματικῆς στήλης ἀπὸ ὑμέτιο μάρμαρο (εἰκ. 1). Διαστ.: σωζ. ὕψ. 0.30, πλάτος ἐπιστυλίου 0.40, πλάτος στήλης κάτω ἀπὸ τὸ κυμάτιο τοῦ ἐπιστυλίου 0.36, πάχ. 0.08 μ. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ἑννέα στίχους. Ὑψος γραμμάτων 0.005 μ. (Ο = 0.004 μ.). Διάστιχο 0.006 μ. Τὸ κείμενον δὲν εἶναι γραμμένο στοιχηδόν: οἱ στ. 2 καὶ 3 ἔχουν ἀπὸ 54 γράμματα, ὁ στ. 4 55, ὁ στ. 5 45, ὁ στ. 7 48. Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων παρουσιάζει μεγάλες ὁμοιότητες μὲ μιὰ σειρὰ ἐπιγραφῶν (SEG II 9 καὶ 10) χρονολογούμενων μετὰ βεβαιότητος στὴ δεκαετία 250-240 π.Χ. Ἡ στήλη παραδόθηκε στὸ Μουσεῖο Σαλαμίνας τὸ 1989. Ὅπως ἀναφέρθηκε βρέθηκε σὲ μάζα στὴ θέση Γήπεδο τῶν Ἀμπελακίων. Ἀρ. Μουσείου Πειραιῶς 6657.

Θεοὶ

Ἐπὶ Λυσιάρχου ἄρχοντος, Σκιροφοριῶνος δευτέρου ἱσταμένου, ἀγορᾷ κυρία, Βάτραχος εἶπεν· ἐπειδὴ οἱ ἐπιμεληταὶ καὶ ὁ γραμματεὺς ἐπεμελήθησαν τῶν θυσιῶν τοῖς θεοῖς καθ' ἃ πάτριόν ἐστι, καὶ

- 5 τῶν ἄλλων πάντων ὧν οἱ νόμοι προσταττουσιν, ἀγαθῇ τύχῃ· δεδόχθαι τοῖς θιασώταις ἐπαινέσαι αὐτοὺς καὶ στεφανῶσαι ἕκαστον αὐτῶν θαλλοῦ στεφάνῳ ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ δικαιοσύνης, τὸν δὲ ταμίαν μερίσαι εἰς τὸν στέφανον ΔΠ δραχμ[ά]ς· [αὐτοὺς δὲ λα-] βόντας τὸ ἀργύριον [ἀναθεῖναι εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Βενδίδος].

Παρατηρήσεις

Στ. 8/9. Στὸ τέλος τοῦ στ. 8 λείπουν 9 ἢ 10 γράμματα. Γιὰ τὴν προτεινόμενη συμπλήρωση βλ. τὸ παράλληλο τοῦ ψηφίσματος τοῦ ἰδίου (γιά τὴν ταύτιση βλ. ἀμέσως παρακάτω) θιάσου IG II² 1317b στ. 8/9: τοῦτο (ἐνν. τὸ ἀργύριον) δὲ λαβόντες οἱ ἐπιμεληταὶ ἀναθέτωσαν εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Βενδίδος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ στίχοι 8 καὶ 9 συμπληρωμένοι ἔχουν 46 γράμματα. Ἡ λακωνικότητα τοῦ σωζόμενου κειμένου ἀποκλείει τὴν συμπλήρωση σύμφωνα μὲ τὸν ἀναλυτικότερο τύπο τῆς SEG II 9 στ. 9/11. Μὲ βάση τὸ μέγιστο πλάτος — στὸ ὕψος τοῦ ἐπιστυλίου —

*. Γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς δημοσίευσης εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο κυρία Ἰφιγένεια Δεκουλάκου.

Εικ. 1. Ἡ στήλη Μουσείου Πειραιῶς ἀρ. 6657.

καὶ τὴν κλίση τῶν πλευρῶν τὸ συνολικὸ ὕψος τῆς στήλης (χωρὶς τὸ ἀέτωμα) ὑπολογίζεται σὲ 0.80 μ. περίπου. Τὸ ἐλλείπον κάτω τμήμα τῆς στήλης ἔφερε τοὺς στεφάνους μετὰ τὰ ὀνόματα τῶν τιμωμένων ἀρχόντων, ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο.

Ἡ ὁμάδα τῶν ψηφισμάτων τῶν θιασωτῶν τῆς Βενδίδος

Τὸ ὕλικό (ὕμηττιο μάρμαρο), ἡ μορφή τοῦ κυματίου καὶ οἱ διαστάσεις τῆς δημοσιευόμενης στήλης, ἡ διάταξη (μὴ στοιχηδόν) καὶ ἡ μορφή τῶν γραμμάτων ἀποδεικνύουν τὴ συγγένεια μετὰ τὴν ὁμάδα τῶν τριῶν ἄλλων σωζομένων θιασωτικῶν στηλῶν ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα *SEG* II 9 (ἐπὶ Κυδήνορος), *SEG* 10 (ἐπὶ Θερσιλόχου) καὶ *IG* II² 1317b (ἐπὶ Ἰέρωνος)¹, οἱ ὁποῖες, ὅπως πρὸ

1. Οἱ δύο πρῶτες πρωτοδημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀ. Δ. Κεραμόπουλλο (Ἀποτυμπανισμός, Ἀθήναι 1923, 112-114), ἡ τρίτη ἀπὸ τὸν Στ. Δραγοῦμη (Ψήφισμα θιασωτῶν

τῆς Βενδίδος ἐν Σαλαμίνι, *ΑΔ* 1917, 484). Μιὰ τέταρτη ἐπιγραφή, γνωστὴ στὸν Foucart (*IG* II² 1317 ἐπὶ Λυσιθείδου), ἔχει χαθεῖ.

ἐτῶν ἤδη ἀπέδειξε ὁ Sterling Dow², προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον. Ἡ μοναδική, ἀλλὰ σημαντική, διαφορὰ ἀφορᾷ τὴν παρουσία ἐδῶ τοῦ ἀετώματος³.

Μὲ τὶς παραπάνω στήλες συνδέει τὴ δημοσιευόμενη ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα καὶ ὁ τύπος τοῦ (θιασωτικοῦ) ψηφίσματος, πρὸς τιμὴν τῶν ἐπιμελητῶν καὶ τοῦ γραμματέα (στ. 3) τοῦ θιάσου. Οἱ ἐπὶ μέρους διαφορές, ποὺ ἀφοροῦν τὴ συντομότερη διατύπωση ἢ τὴ μνεία στὸ κείμενο διαφορετικῶν ἀξιωματούχων, ἔχουν ἐν προκειμένῳ μικρότερη σημασία, δεδομένου ὅτι ὁ τύπος δὲν διατηρεῖται σταθερὸς σὲ ὅλα τὰ ψηφίσματα. Ἔτσι π.χ. ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀπόδοση τῶν λογαριασμῶν συναντᾶται μόνον στίς *SEG II 9* (στ. 6: καὶ τοὺς λόγους ἀποδεδώκασι) καὶ *SEG II 10* στ. 6/7: καὶ τοὺς λόγους ἀπέδωκαν τῶν ἀνηλωμένων. Παρομοίως καὶ ὡς πρὸς τοὺς τιμωμένους ἀξιωματούχους παρατηρεῖται ὅτι σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἐπιλεκτικὴ ἀναφορὰ τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου σὲ ὀρισμένους μόνον ἀπὸ αὐτοὺς (βλ. *SEG II 10* στ. 3: οἱ ἐπιμεληταὶ οἱ κατασταθέντες ὑπὸ τοῦ κοινοῦ, *IG II² 1317* στ. 2/3: ὁ ταμίας καὶ οἱ ἐπιμεληταί, *IG II² 1317b* στ. 3/4: οἱ ἐπιμεληταὶ οἱ κατασταθέντες), οἱ ἐγγραφῆς στοὺς στεφάνους μαρτυροῦν τὴ χορήγηση τῶν τιμῶν σὲ ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἀξιωματούχους τοῦ θιάσου: στοὺς τρεῖς ἐπιμελητές, τὸν γραμματέα καὶ τὸν ταμία, στοὺς ὁποίους σὲ δύο περιπτώσεις, αὐτὲς τῶν *SEG II 10* καὶ *IG II² 1317b*, προστίθεται καὶ ὁ ἱερέας.

Πολὺ πιὸ σημαντικὴ εἶναι ἡ σύνδεση ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, συγκεκριμένα ἡ ἀπόδοση στὸν ἴδιο θίασο, μὲ βάση τὴν ἡμερομηνία καὶ τὸ ὄνομα τοῦ εἰσηγητῆ τῆς δημοσιευόμενης ἐπιγραφῆς, ὅλων τῶν προαναφερθέντων ψηφισμάτων. Ἡ μνεία τῆς δευτέρας τοῦ μηνὸς Σκιροφοριῶνος ὡς τῆς ἡμερομηνίας τῆς κυρίας ἀγορᾶς τῶν θιασωτῶν δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν κατάταξη τῆς νέας στήλης στὴ σειρὰ τῶν ψηφισμάτων τοῦ γνωστοῦ σαλαμίνιου θιάσου τῆς Βενδίδος *SEG II 10*, *IG II² 1317* καὶ *1317b*⁴, στὰ δύο τελευταῖα τῶν ὁποίων ἡ θεὰ ἀναφέρεται ἐπὶ λέξει⁵.

Τὸ ἰδιαίτερο ὅμως ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιγραφῆς βρίσκεται στὴν ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Βατράχου, τὸ ὁποῖο κάνει πολὺ πιθανὴ τὴν ἀπόδοση στὸν ἴδιο θίασο καὶ τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς ἐπιγραφῆς τῆς προαναφερθείσης τυπολογικῆς ομάδας. Πράγματι τὸ ἴδιο ὄνομα φέρει ἕνα ἀπὸ

2. New Kinds of Evidence for Dating Polyektos, *AJA* 40, 1936, 65-70, πίν. III καὶ IV.

3. Τὸ ἀέτωμα συνδέει τὴ δημοσιευόμενη ἐπιγραφὴ τῆς Σαλαμίνας μὲ τὶς πολυτελέστερες σύγχρονες ἀθηναϊκὲς ἐπιγραφές, ὅπως π.χ. ὁ ἐπὶ Κυθήνορος κατάλογος ἐφήβων (B. D. Meritt, *Hesperia* 17, 1948, πίν. 4), μὲ τὸν ὁποῖο ὅμως, πλὴν τοῦ (ταπεινοτέρου) ἀετώματος καὶ τοῦ ὕλικου (ὀμητιοῦ μαρμάρου), δὲν διαπιστώνεται ἄλλη ὁμοιότητα (ὀρθογώνια στήλη, διάταξη στοιχηδόν, πιὸ ἐπιμελημένη μορφή γραμμάτων).

4. Γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ (στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀττικὴ) λατρεία τῆς Βενδίδος βλ. M. P. Nilsson, Bendis in Athens, *From the Collections of Ny Carlsberg Glyptotek* 3, 1942, 172, D. D. Popov, The Cult of Bendis in Athens, *BHR* 3, 1975, 60 κέ., R. R. Simms, The Cult of the Thracian Goddess Bendis in Athens and Attica, *Ancient World* 18, 1988, 59-70, Π. Γ. Θέμελης, Βάθρο ἀναθήματος στὴ

Βενδίδα, *HOPOS* 7, 1989, 23-29.

5. Ἡ δευτέρα ἐκάστου μηνὸς ὡς ἱερὴ ἡμέρα τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν *IG II² 1361* (ἀπὸ τὸ Βενδίδειο τοῦ Πειραιᾶ) στ. 16: ἀγορὰν δὲ καὶ ξύλλογον ποιεῖν τοὺς ἐπιμελητὰς καὶ τοὺς ἱεροποιούς ἐν τῷ ἱερῷ περὶ τῶν κοινῶν τῇ δευτέρῃ ἰσταμένου τοῦ μηνὸς ἐκάστου, καὶ ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ὅλων τῶν ψηφισμάτων τῶν ἐπιχωρίων ὀργεῶνων τοῦ Πειραιᾶ. Ἀντίθετα στὴν περίπτωσι τῶν Θρακῶν ὀργεῶνων (*IG II² 1283* καὶ *1284*) ἱερὴ ἡμέρα εἶναι ἡ ὀγδόη, ἐνῶ ὁ στέφανος θαλλοῦ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν πάτριον τῆς θεοῦ στέφανον δρυός (A. Wilhelm, *Inschrift aus dem Peiraeus*, *JOAI* 5, 1902, 133), ὁ ὁποῖος πιθανῶς δὲν εἶναι ἄσχετος μὲ τὴ μαντεία τῆς Δωδώνης γιὰ τὴν ἐγκτησιν καὶ ἰδρυσιν τοῦ ἱεροῦ (*IG II² 1283* στ. 4-7). Ἡ ἀναφορὰ (*SEG II 10*) ἢ μὴ (*IG II² 1317*, *1317b*) στὸν συλλατρευτόμενο ἥρωα Δηλόπτη δὲν ἔχει καμιά ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ θιάσου.

τὰ πλέον δραστήρια μέλη τοῦ — ἕως τώρα ἀνωνύμου — θιάσου τῆς περίφημης *SEG II 9*, τοῦ ὁποίου αὐτὸς ἐκλέγεται τουλάχιστον δύο φορές γραμματέας καὶ μία φορά ταμίας κατὰ τὴν ἑπταετία ἀπὸ Πολυεύκτου ἕως Εὐρυκλείδα. Ἡ σύμπτωση μιᾶς συνωνυμίας δὲν μπορεῖ θεωρητικὰ νὰ ἀποκλεισθεῖ, πολὺ περισσότερο ποὺ ἡ ἀπώλεια τοῦ κάτω τμήματος τῆς δημοσιευόμενης ἐπιγραφῆς δὲν ἐπιτρέπει τὸν ἔλεγχο τῆς ὑποθέσεως βάσει τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ὑπόλοιπων ἀξιωματούχων τῆς *SEG II 9*, ὅπως τοῦ ἐπιμελητῆ Θάλλου, ποὺ ἐπανέρχεται τρεῖς φορές, τοῦ γραμματέα (τουλάχιστον δύο φορές) Ἀρχεπόλιδος καὶ τοῦ ἐπίσης ἐπὶ δύο συνεχῇ ἔτη ταμία Κράτη. Ἐν τούτοις ἐλάχιστα πιθανὴ εἶναι ἡ ὑπόθεση τῆς παρουσίας τοῦ ἴδιου ἀνθρώπου ὡς εἰσηγητῆ ψηφισμάτων σὲ δύο διαφορετικοὺς θιάσους, ὅπως καὶ τὸ ἐνδεχόμενο δύο Σαλαμινίων μὲ τὸ σχετικὰ σπάνιο ὄνομα τοῦ Βατράχου⁶, οἱ ὅποιοι, συμπτωματικὰ πάλι, θὰ ἔπαιζαν στὰ ἴδια ἀκριβῶς χρόνια τὸν ἴδιο ἀκριβῶς ρόλο σὲ δύο διαφορετικοὺς θιάσους.

Στὴν ἀπόδοση τῆς *SEG II 9* στὸν θιάσο τῆς Βενδίδος ὑπάρχουν ἐν τούτοις σοβαρότατες ἀντιρρήσεις, ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων αὐτὴ εἶχε ἀπ' ἀρχῆς καὶ μάλιστα ἀσυζητητὴ ἀποκλεισθεῖ. Κατ' ἀρχὴν πρόκειται γιὰ τὴν πρακτικὴ τῆς διαδοχικῆς — ἀναδρομικῆς γιὰ τὴν προηγούμενη τοῦ ψηφίσματος πενταετία — καταγραφῆς τῶν τιμωμένων ἀξιωματούχων, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν *SEG II 9* διακρίνοντάς τὴν τόσο ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν *SEG II 10*, *IG II² 1317* καὶ *1317b* ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ δημοσιευόμενη ἐδῶ ἐπιγραφή.

Θὰ ἦταν ὥστόσο λάθος νὰ ὑποθέσει κανεῖς, ὅπως ὁ Dow (δ.π. σημ. 2), ὅτι ἡ σχετικὴ πρόταση τοῦ Βατράχου ἀναφέρεται ὑποχρεωτικὰ σὲ κάποια πάγια πρακτικὴ τοῦ συγκεκριμένου θιάσου (πράγμα ποὺ θὰ ἔκανε περιττὴ τὴν πρόταση), καὶ δὲν ἀποτελεῖ, ὅπως εἶναι πολὺ πιθανότερο, ἀπόρροια συγκεκριμένης ἱστορικῆς συγκυρίας, γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῆς γενικότερης στρατιωτικῆς καὶ οἰκονομικῆς⁷ κρίσης, ποὺ εἶναι γνωστὸ ὅτι εἶχε ὀδηγήσει τότε στὴν τριετὴ ἀναστολὴ κάθε σχετικῆς δραστηριότητος τῆς ἴδιας τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ μέγεθος τοῦ προβλήματος ἀποδεικνύει ἡ σειρὰ τῶν σύγχρονων (ἐπὶ Κυδῆνορος) ψηφισμάτων γιὰ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων χορήγηση τιμῶν σὲ ἐφήβους καὶ ἄρχοντες ποὺ εἶχαν ὑπηρετήσῃ παλαιότερα, ἐπὶ τῶν ἐπωνύμων Θεοφήμου⁸ καὶ Διομέδοντος⁹.

Στοὺς ἴδιους λόγους πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν ἡμερομηνία τῆς συνέλευσης τῶν θιασωτῶν τῆς *SEG II 9*, ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἀποτελεῖ τὸν δεῦτερο καὶ σπουδαιότερο λόγο διαφοροποίησης τῶν δύο θιάσων. Ἡ ἐτήσια ἀγορὰ κυρία τῆς δευτέρας Σκιροφοριῶνος, κατὰ τὴν ὁποία ἐψηφίζοντο οἱ τιμὲς στοὺς ἄρχοντες τοῦ θιάσου τῆς Βενδίδος, ἐπραγματοποιεῖτο κανονικὰ τὴν ἐπόμενη τῆς ἑορτῆς τῶν Βενδιδείων (19 ἢ 20 Θαργηλιῶνος¹⁰), ἱερὰ ἡμέρα τῆς θεοῦ, ἡ ὁποία συνέπιπτε μὲ τὴν τελευταία τακτικὴ (μηνιαία) συνέλευση τοῦ

6. Γνωστοὶ εἶναι πέντε Ἀθηναῖοι μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα (*PA* 2843-47), ποὺ χρονολογοῦνται ὅλοι στὸν 4ο αἰ.

7. M. J. Osborne, *The Chronology of Athens in the Mid-Third Century B.C.*, *ZPE* 78, 1989, 215: «it is tempting to identify these troubles with the financial crisis that led to the emergency epidosis for the salvation of the city and the protection of its territory in the year of Diomedon».

8. *IG II² 766+SEG 21*, 392 (ἔφηβοι), W. K. Pritchett and B. D. Meritt, *The Chronology of Hellenistic Athens*

(Cambridge/Mass. 1940) 25 (ἀγορανόμοι).

9. *Hesperia* 17, 1948, 3 ἀρ. 3.

10. Γιὰ τὴν ἡμερομηνία τῆς ἑορτῆς τῶν Βενδιδείων βλ. Πρόκλ. *Σχόλ. εἰς Πλάτ. Τιμ.* 9b: «ὅτι γὰρ τὰ Βενδιδεῖα τῇ ἐνάτῃ ἐπὶ δέκα τοῦ Θαργηλιῶνος, ὁμολογοῦσιν οἱ περὶ τῶν ἑορτῶν γράψαντες, ἰδ. 27a, 28: Ἀριστοκλῆς ὁ Ῥόδιος ἱστορεῖ τὰ μὲν ἐν Πειραιεῖ Βενδιδεῖα τῇ εἰκάδι τοῦ Θαργηλιῶνος ἐπιτελεῖσθαι. Πρβ. L. Deubner, *Attische Feste* (Berlin 1932) 219.

ἔτους. Ἡ ἡμερομηνία τῆς κυρίας ἀγορᾶς τῆς *SEG* II 9 (ἡ τρίτη τοῦ Ἀνθεστηριῶνος) εἶναι συνεπῶς αὐτὴ μιᾶς ἑκτακτῆς γενικῆς συνέλευσης γιὰ τὴ ρύθμιση τῶν ἐκκρεμοτήτων τῶν παρελθόντων ἐτῶν, ὁ χρόνος τῆς ὁποίας πρέπει νὰ προσδιορισθῇ, ὅπως δείχνει ἀκριβῶς ἡ ἀναφορὰ στὸν Ἀνθεστηριῶνα μῆνα, ἀπὸ τὴν παράταση τῆς κρίσης ἕως τὰ μέσα περίπου τοῦ ἐπὶ Κυδήνορος ἔτους. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ κάτι ἄλλο: πράγματι ἐὰν ἡ συνέλευση αὐτὴ ταυτιζόταν μὲ τὴν κανονικὴ ἐτήσια γενικὴ συνέλευση τοῦ θιάσου, τότε στὴν ἀπόφαση τῆς ἀναδρομικῆς χορήγησης τιμῶν θὰ περιλαμβάνονταν, σύμφωνα μὲ τὰ παράλληλα τῶν ὑπολοιπῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῆς δημοσιευόμενης, καὶ οἱ ἐπιμελητὲς τοῦ τρέχοντος ἔτους τοῦ Κυδήνορος. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρόταση τοῦ Βατράχου περιορίζεται στὸ θέμα τῶν καθυστερημένων τιμῶν στοὺς ἐπιμελητὲς τῶν προηγούμενων ἐτῶν, ἐνῶ οἱ ἐπὶ Κυδήνορος ἐπιμελητὲς προστέθηκαν, σύμφωνα προφανῶς μὲ κάποια ἐξουσιοδότηση τῆς ἴδιας συνέλευσης, κατὰ τὴ χάραξη τῆς στήλης, στὸ τέλος τοῦ ἔτους¹¹, ἀποδεικνύει ἀντίθετα ὅτι, ὅπως ὑποστηρίχθηκε προηγουμένως, ἡ ἐν λόγω συνέλευση πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε στὸ μέσο τῆς ἐτήσιας θητείας τους. Οὔτε ἡ ἡμέρα τοῦ ψηφίσματος, ὅπου ἀντὶ τῆς ἀναμενόμενης δευτέρας ἀναφέρεται ἡ τρίτη τοῦ μηνός, δημιουργεῖ πρόβλημα: εἶναι πράγματι πολὺ πιθανό, ὅτι λόγω τῆς συσσώρευσης τῶν ἐκκρεμῶν ὑποθέσεων στὶς ὁποῖες περιλαμβάνονταν καὶ οἱ τιμὲς στοὺς διατελέσαντες ἐπιμελητὲς, ἡ πρώτη μετὰ ἀπὸ τὴ μακρόχρονη διακοπὴ κυρία ἀγορὰ τοῦ θιάσου χρειάστηκε νὰ παραταθεῖ κατὰ μία ἡμέρα (2α καὶ 3η τοῦ μηνός)¹².

Δυσκολία ἀνυπέρβλητη στὴν ἀποδοχὴ τῆς παραπάνω ταύτισης δημιουργεῖ ὥστόσο ἡ παρουσία στὶς ἐπιγραφὰς *IG* II² 1317b καὶ *SEG* II 9 στ. 18-21, ἐπὶ τοῦ ἰδίου ἄρχοντος (συγκεκριμένα τοῦ Ἰέρωνος), δύο τελείως διαφορετικῶν ομάδων ἀξιωματούχων. Δεδομένου ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ τὴ χορήγηση τιμῶν, ἡ ὁποία ἐννοεῖται μόνο στὸ τέλος τῆς θητείας τῶν ἐν λόγω ἀρχόντων, ἀποκλείεται ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀπροσδόκητης, εἴτε φυσικῆς (καθόλου ἀπίθανης βέβαια μετὰ ἀπὸ μιὰ 25ετή, ἥδη ἀπὸ τὸ 272/21 χρονολογούμενη θητεία), εἴτε πραξικοπηματικῆς ἀλλαγῆς φρουρᾶς δύο γενεῶν στὴ διοίκηση τοῦ θιάσου.

Ἀναπόφευκτο φαίνεται συνεπῶς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ψηφίσματα προέρχονται ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς σαλαμίνιους θιάσους τῆς θεᾶς¹³, ἐνὸς ἀρχαιότερου, ποὺ συναντᾶται ἥδη στὶς ἐπιγραφὰς *IG* II² 1217 (ἐπὶ Λυσιθίδου) καὶ *SEG* II 10 (ἐπὶ Θερσιλόχου) μὲ μόνιμο γραμματέα τὸν Στρατοκλῆ¹⁴ καὶ τοὺς θιασῶτες Νικία καὶ Ρύθμο νὰ προτείνουν τὰ ψηφίσματα ἢ νὰ ἐναλλάσσονται στὴ θέση τοῦ ταμίας, καὶ ἐνὸς νεότερου, ποὺ ἐμφανίζεται στὴ *SEG* II 9 καὶ στὴ δημοσιευόμενη τώρα ἐπιγραφὴ, τὸ προεδρεῖο τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν Βάτραχο καὶ πιθανῶς τοὺς προαναφερθέντες Θάλλον καὶ Ἀρχέπολιν¹⁵.

11. Osborne ὁ.π. 214.

12. Παρόμοιες παρατάσεις τῶν συνεδριάσεων δὲν ἦταν σπάνιες βλ. π.χ. Δημοσθ. *Πρὸς Εὐβουλίδην* 1302 γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν Ἀλιμουσίων.

13. Ἡ ὕπαρξη στὴν ἴδια πόλιν δύο κοινῶν τῶν θιασῶτων τῆς ἴδιας θεότητος δὲν ἀποκλείεται (βλ. F. J. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens* (Leipzig 1909) 10.

14. Πρβ. τὴν ἀνάλογη πρακτικὴ τῶν Θρακῶν ὀργεώ-

νων τοῦ Πειραιᾶ *IG* II² 1284: ἐπειδὴ Εὐκλείδης γραμματεὺς αἶρεθεὶς πλείω ἔτη ὑπὸ τῶν ὀργεῶνων.

15. Ἀντίθετα ἡ ἀπουσία τῶν τιμῶν γιὰ τὸν ἱερέα τοῦ θιάσου δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖο διαφοροποίησης, δεδομένου ὅτι αὐτὴ συναντᾶται μόνο στὰ δύο τελευταῖα ψηφίσματα τῆς προηγούμενης σειρᾶς, στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ τιμώμενος ἱερεὺς ἀναφέρεται καὶ ὡς ἐπώνυμος, Ἀντίθετα ὁ ἱερεὺς δὲν ἀναφέρεται στὸ ψηφίσμα ἐπὶ Λυσιθίδου (*IG* II² 1317).

Χρονολόγηση

Τὸ ἔτος τοῦ Λυσιάδου ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον συζητημένα τελευταίως προβλήματα τοῦ ἄκρως ἐξειδικευμένου χώρου τῆς χρονολόγησης τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων τοῦ 3ου αἰ.¹⁶ Γενικῶς ἀποδεκτὴ εἶναι ἡ χρονολογικὴ σχέσις τοῦ ἀρχοντος αὐτοῦ μὲ τὴν — ἀπόλυτα πλέον χρονολογημένη — σειρὰ τῶν ἀρχόντων τῆς SEG II 9¹⁷, ἡ ὁποία ἐνισχύεται καὶ πιθανῶς διευκρινίζεται ἀπὸ τὴ δημοσιευομένη ἐδῶ ἐπιγραφή. Ὅπως φαίνεται στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ, ὁ Λυσιάδης τοποθετεῖται εἴτε πρὸ τῆς σειρᾶς (Habicht 1979: 247/6, Meritt 1981: 253/2), εἴτε μέσα στὴν ἴδια τὴ σειρά, στὸ τμήμα τῆς SEG II 9 ποὺ λείπει, μεταξὺ Διομέδοντος καὶ Φιλόνεω (Lewis 1985 καὶ Osborne 1989).

	Meritt (1981)	Habicht (1979)	Lewis (1985)-Osborne (1989)
272/1	Λυσιθείδης	Λυσιθείδης	Λυσιθείδης
253/2	Λυσιάδης		
248/7	Θερσίλοχος	Λυσιάδης	
247/6	Πολύευκτος	Θερσίλοχος	Θερσίλοχος
246/5	Ἰέρων	Πολύευκτος	Πολύευκτος
245/4	Διομέδων	Ἰέρων	Ἰέρων
244/3	Φιλόνεως	Διομέδων	Διομέδων
243/2	Θεόφημος	Φιλόνεως	Λυσιάδης
242/1	Κυδῆνωρ	Θεόφημος	Φιλόνεως
241/0	Εὐρυκλείδης	Κυδῆνωρ	Θεόφημος
240/39		Εὐρυκλείδης	Κυδῆνωρ
239/8			Εὐρυκλείδης

Ἡ χρονολόγηση τῶν Lewis-Osborne στηρίζεται στὴν ἀπόδοση στὸ ἔτος τοῦ Λυσιάδου τῶν δύο (συγχρόνων ὅπως ἀποδεικνύεται) ψηφισμάτων τῆς IG II² 775+803, τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα

16. Ὁ πίνακας ἀναφέρεται μόνο στὶς τελευταῖες θέσεις (αὐτὲς τῆς τελευταίας δεκαετίας) γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ Λυσιάδου: B. D. Meritt, *Mid-Third Century Athenian Archons*, *Hesperia* 50, 1981, 78 κέ., Chr. Habicht, *Untersuchungen zur politischen Geschichte Athens im 3. Jahrhundert v. Chr.*, *Vestigia* 30, 1979, 112-146. D. Lewis, *The Archonship of Lysias*, *ZPE* 58, 1985, 275-296, Osborne ὁ.π. (σημ. 7) 216-226 (μὲ πίνακα τῶν παλαιότερων χρονολογήσεων στὴ σ. 211). Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἀπὸ ἓναν μεγάλο σύγχρονο ἐπιγραφικὸ τοῦ ἐξειδικευμένου χώρου τῆς χρονολόγησης τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. βλ. τὸν σχολιασμὸ ἀπὸ τοὺς J. καὶ L. Robert τοῦ βιβλίου τοῦ Meritt, *The Athenian Year* στὸ *Bulletin Epigraphique* 1962, 140 ἀρ. 88:

«Nous signalons ce volume sans pouvoir entrer dans l'examen de ces questions de chronologie attique devenue un "Tummelplatz" des spécialistes en ce domaine».

17. Τὴ βάση γιὰ τὴν ἀπόλυτη χρονολόγηση τῆς σειρᾶς ἀπέτελεσε ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπὶ τοῦ Πολυεύκτου ἀποδοχῆς τῶν αἰτωλικῶν Σωτηρίων (γιὰ τὸ ἱστορικὸ τοῦ ζητήματος βλ. G. Nachtergaele, *Les Galates en Grèce et les Soteria de Delphes*, Bruxelles 1977, 211-241). Ἐξαίρεση στὴν ὁμόφωνη τοποθέτηση τοῦ Πολεύκτου στὸ 246/5 ἀποτελεῖ ἡ τελευταία ἀπόπειρα τοῦ Meritt (1981) γιὰ τὴ διατήρηση τῆς φυλετικῆς σειρᾶς τῶν κύκλων τῶν γραμματέων μὲ τὴν κατὰ ἓνα ἔτος ὑψηλότερη χρονολόγησή του, καὶ μαζί του ὁλόκληρης τῆς σειρᾶς.

σώζει τὸ ὄνομα τοῦ Λυσιάρχου, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀναφέρεται σὲ ἕναν χρονολογούμενο πιθανῶς στὸ 243/2 ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹⁸. Ἡ τελευταία αὐτὴ θέση ἀναιρεῖται ὡστόσο ἀπὸ τὴν ταύτιση τοῦ θιάσου τῆς SEG II 9. Ὁ Λυσιάρχης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ περιλαμβανόταν στὸν κατάλογο τῶν ἀρχόντων τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς. Ἡ ψήφιση εἰδικοῦ ψηφίσματος, ὅπως τὸ δημοσιευμένο ἐδῶ, πρὸς τιμὴν τῶν ἐπὶ τοῦ ἄρχοντος αὐτοῦ ἐπιμελητῶν τῆς Βενδίδος, θὰ ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἀναμφισβήτητο λόγο δημοσίευσης τῆς SEG II 9, ποὺ ἦταν ἀκριβῶς ἡ κάλυψη ἐνὸς πολυετοῦς κενοῦ στὴν ἀπόδοση τῶν τιμῶν στοὺς διατελέσαντες ἐπιμελητές, ἐάν στα ἔτη αὐτὰ περιλαμβανόταν καὶ ἐκεῖνο τοῦ Λυσιάρχου. Τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ ἀποκλείεται ἐξ ἄλλου καὶ γιὰ καθαρὰ τεχνικοὺς λόγους: ἡ προσθήκη τῶν ὀνομάτων τῶν ἐπιμελητῶν ἐπὶ Λυσιάρχου στὸ κενὸ τῆς SEG II 9 θὰ ὀδηγοῦσε, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ, στὴ σημαντικὴ διαφοροποίησή της ὡς πρὸς τὸ ὕψος, κατὰ συνέπεια δὲ καὶ ὡς πρὸς τὶς γενικὲς ἀναλογίες της, ἀπὸ ὅλες τὶς ὑπόλοιπες στήλες τῆς ὁμάδας¹⁹.

Παραμένουν οἱ ἐναλλακτικὲς λύσεις τῆς τοποθέτησης τοῦ Λυσιάρχου σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα τῆς σειρᾶς τῶν ἀρχόντων τῆς SEG II 9, δηλαδὴ εἴτε πρὶν ἀπὸ τὸν Θερασίλοχο εἴτε μετὰ ἀπὸ τὸν Εὐρυκλείδη. Ἡ ἐπιλογή εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη δεδομένου ὅτι ἡ σχετικὰ μικρὴ ἀπόσταση τῶν 8 ἐτῶν μεταξὺ τῶν δύο ἀρχόντων περιορίζει τὴν ἀποδεικτικὴ ἀξία τοῦ παλαιογραφικοῦ ἢ μορφολογικοῦ στοιχείου, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ἀσάφεια ὡς πρὸς τὴ λειτουργία ἢ μὴ τοῦ κύκλου τῶν γραμματέων (ἀλλὰ καὶ ἡ ἄγνοια τοῦ δημοτικοῦ τοῦ ἐπὶ Λυσιάρχου γραμματέως) κάνει μάταιη τὴν προσφυγὴ στὸν νόμο τοῦ Ferguson. Γιὰ τὴν ὕστερη (ἀμέσως μετὰ τὸν Εὐρυκλείδη) χρονολόγηση τοῦ ἄρχοντος ἔχουν ἤδη διατυπωθεῖ πλὴν τῶν ἀναφερομένων στὸν κύκλο τῶν γραμματέων καὶ ἄλλες, ἱστορικῆς φύσεως, ἀντιρρήσεις, ὅπως εἶναι ἡ — πολὺ πιθανή — συμπλήρωση (ἀπὸ τὸν Osborne 1989 σ. 222-224) τοῦ ὀνόματος τοῦ Λυσιάρχου στὸ ψηφίσμα IG II² 774 γιὰ τὸν Ἀριστόμαχο τοῦ Ἀργούς, ὁ θάνατος τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται μεταξὺ 242 καὶ 240 π.Χ.²⁰ Σοβαρότερα εἶναι ὡστόσο τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφικὲς συνήθειες τοῦ σαλαμίνιου θιάσου: ἡ ἐπιστροφὴ στὴν παλαιὰ συνήθεια τῶν χωριστῶν ψηφισμάτων, ὅπως καὶ ἡ σχετικὴ πολυτέλεια τοῦ ἀετώματος τῆς δημοσιευόμενης στήλης, βρίσκονται σὲ ἀπόλυτη ἀντίθεση πρὸς τὴ φειδωλὴ πρακτικὴ τῆς SEG II 9, σύμφωνα μὲ τὴ συνοπτικὴ λογικὴ τῆς ὁποίας ἡ θέση τῶν ἐπὶ Λυσιάρχου ἐπιμελητῶν θὰ ἦταν στό (χαμένο) τέλος τῆς δευτέρης στήλης ἐκείνης τῆς ἐπιγραφῆς²¹. Ἡ ἐμφάνιση, μετὰ ἀπὸ τὴ

18. Osborne ὁ.π. 216-218 καὶ 221-226. Ὁ Osborne ἀφ' ἐνὸς ἀποκλείει τὴν ὕπαρξη κενοῦ ποὺ θὰ ἐπέτρεπε τὴν τοποθέτηση τοῦ Λυσιάρχου πρὶν ἀπὸ τὸν Πολύευκτο, ἀφ' ἐτέρου ἀποδέχεται τὴν ταύτιση ἀπὸ τὸν Lewis (βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση) τοῦ ἐπὶ Λυσιάρχου ἱερέως τῆς ἐπιγραφῆς IG II² 775 + 803 (= SEG XVIII 19) μὲ τὸν ἱερέα τῆς 2ης φυλῆς, ὁ ὁποῖος λόγω τῆς θέσεώς του στὸν φυλετικὸ κύκλο τῶν ἱερέων τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς IG II² 1534b (ἀπὸ Πειθιδῆμου ἕως Διομέδοντος) τοποθετεῖται στὸ 243/2. Πρέπει ὡστόσο νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀβεβαιότητα ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς κύκλους τῶν ἱερέων τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ποὺ ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Osborne (ὁ.π. 217-218, 225).

19. Τὸ ἐπιχείρημα δὲν συζητεῖται κὰν ἀπὸ τὸν Osborne. Γιὰ τὰ συγκριτικὰ μεγέθη τῶν στηλῶν βλ. L.

Sterling Dow, AJA 40, 1936, 67-70 καὶ πίν. IV.

20. Ὁ T. H. R. Ehrhardt, *Studies in the Reigns of Demetrius II and Antigonos Doson* (δ. δ. State Univ. of N. York at Buffalo, 1975) 214, χρονολογεῖ τὸ ψηφίσμα στὰ 250/249 καὶ τὸν θάνατο τοῦ Ἀριστομάχου στὸ 242. Ὁ Osborne (ὁ.π. 221), ἂν καὶ κατ' ἀρχὴν δέχεται τὴ δυνατότητα τῆς τοποθέτησης τοῦ Λυσιάρχου στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 230, τὴν ἀποκλείει ἀκριβῶς γιὰ τὸν λόγο αὐτό. Γιὰ τὴ δυναστεία βλ. τελευταία: J. Mandel, *A propos d'une dynastie de tyrans à Argos* (IIIe s. av. J.C.), *Athenaeum* 57, 1979, 293-307.

21. Ὅτι ἡ δεύτερη αὐτὴ στήλη προοριζόταν ἀκριβῶς γιὰ τὴν καταγραφὴ τῶν ἐπιμελητῶν τῶν ἐπομένων τοῦ Κυδήγορος ἐτῶν ἀποδεικνύεται πειστικὰ ἀπὸ τὸν Osborne ὁ.π. 214.

SEG II 9, ενός χωριστού ψηφίσματος ξενίζει ακόμα περισσότερο, καθώς ήδη ή προχειρότητα (ἀπουσία στεφάνου, ἀμελής γραφή) της τελευταίας προσθήκης σ' ἐκείνη την ἐπιγραφή φαινόταν νὰ τεκμηριώνει τὸ μειωμένο ἐνδιαφέρον ἢ καὶ τὴ σύγχρονη φθίνουσα οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ νὰ προαναγγέλλει τὸ τέλος τῆς σειρᾶς τῶν ψηφισμάτων τοῦ θιάσου.

Ὁ ἱστορικὸς ρόλος τῶν θιάσων τῆς Βενδίδος στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

Ἡ ταυτόχρονη παρουσία δύο θιάσων τῆς Βενδίδος στὸν γεωγραφικὰ περιορισμένο χῶρο τῆς Σαλαμίνας, κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἡ νῆσος ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ μακεδονικὰ φρούρια στὴν Ἑλλάδα, θέτει ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὸν ἐνδεχόμενο ἱστορικὸ ρόλο τῶν θιάσων αὐτῶν.

Σὲ τοῦτο θὰ συνηγοροῦσε κατ' ἀρχὰς ἡ ἴδια ἡ παράδοση τῆς ἀθηναϊκῆς λατρείας τῆς Βενδίδος. Παρὰ τὴ μακρόχρονη (ἀπὸ τὸ 431/0 ἢ 429/8²²) καὶ λαμπρὴ σταδιοδρομία της, ἡ θρακικὴ θεὰ δὲν ἀπόκτησε ποτὲ τὴ δημοτικότητα τῆς συγγενικῆς φρυγικῆς Κυβέλης· ἀντίθετα ἡ λατρεία της φαίνεται ὅτι διατήρησε, τουλάχιστον ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Λυκούργου, τὸν ἀρχικὸ πολιτικὸ, συνδεδεμένο μὲ τὸ θρακικὸ στοιχεῖο καὶ τὴ θρακικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας, χαρακτήρα της²³. Τὸν στήμονα τῆς πολιτικῆς αὐτῆς εἶχε ἀποτελέσει περισσότερο ἀπὸ τίς — ἀμφίβολης ἀποτελεσματικότητος — στρατιωτικὲς συμμαχίες²⁴, τὸ σταθερὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τίς θρακικὲς πηγὲς προϊόντων ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὴν Ἀθήνα, ὅπως εἶναι ἡ ξυλεία, ἡ πίσσα καὶ τὸ στάρι τοῦ Βοσπόρου, ἀλλὰ καὶ τῶν Θρακῶν μισθοφόρων²⁵. Ἀλληλένδετη μὲ αὐτὲς τίς πολιτικο-οικονομικὲς σκοπιμότητες ὑπῆρξε καὶ ἡ πολλαπλῶς τεκμηριωμένη στενὴ γεωγραφικὴ σύνδεση τῆς λατρείας μὲ τὸν Πειραιᾶ, μιὰ πόλη ποὺ εἶχε τὸ μονοπώλιο τοῦ ἀθηναϊκοῦ σιτεμπορίου καὶ ἀποτελοῦσε συγχρόνως τὸν κατ' ἐξοχὴν χῶρο ἐγκατάστασης τῶν προερχομένων ἀπὸ ἐκεῖ μετοίκων²⁶.

22. Ἀπὸ τότε χρονολογεῖται καὶ ἡ πρώτη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία τῆς λατρείας (IG I³ 310 στ. 208). Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἤδη τότε ἡ λατρεία εἶχε ἐπίσημο χαρακτήρα βλ. W. S. Ferguson, *Orgeonika, Hesperia* Suppl. 8 (1949) 132.

23. Ἡ θέση αὐτῆ, ποὺ ὑποστηρίχθηκε ἐπανειλημμένα ἀπὸ τὸν Nilsson ὁ.π. (σημ. 4), ἰδ. *Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece* (Lund 1951) 45-48 καὶ *Geschichte der griechischen Religion* (München 1955) 834, ἰσχύει τόσο γιὰ τὴν ἐπίσημη ἀποδοχὴ της (Θουκ. 2, 29, 1-3), ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἀναγέννησίν της στὴ δεκαετία τοῦ 330, γιὰ τὴν ὁποία βλ. IG II² 1255 (337/6), IG II² 1256 (μὲ ἀνάγλυφον παράσταση Βενδίδος, Ἑρμῆ, Πανὸς καὶ Νυμφῶν, 329/8), IG II² 1361 (β' ἡμισὺ 4ου αἰ.). Γιὰ τὴ σύγχρονη ἐγκατάσταση ἄλλων ξένων λατρεῶν στὸν Πειραιᾶ βλ. IG II² 337 (333/2): *δοῦναι τοῖς ἐμπόροις τῶν Κιτιέων ἐνκτησιν χωρίου ἐν ᾧ ἰδρύσονται τὸ ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης καθάπερ καὶ οἱ Αἰγύπτιοι τὸ τῆς Ἰσιδος ἱερὸν ἰδρυνται*.

24. Ἡ ἀποκλειστικὴ σύνδεση τῆς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας στὴν Ἀθήνα μὲ τὴ συμμαχία τοῦ Σιτάλκη (καὶ ἡ ἀντίστοιχη θέση τοῦ Nilsson (ὁ.π. σημ. 23) γιὰ τὴν πολιτικὴν σημασίαν της) ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ τὸν Ferguson, *Orgeonika* (σύνδεση μὲ τὸν λοιμό).

25. Ἀκόμα καὶ ἡ εἰκονογραφία τῆς θεᾶς (ὅπως καὶ ἡ ἐπικλήσῃ της ὡς *διλόγχου*) ἀποτελεῖ ἀναφορά στὴ στολὴ ἐκστρατείας τῶν Θρακῶν πελταστῶν.

26. Ἡ γεωγραφικὴ σύνδεση μὲ τὸν Πειραιᾶ δίνεται τόσο ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Βενδιδαίου κοντὰ στὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς ἐορτῆς τῶν Βενδιδαίων, μιᾶς ἀπὸ τίς πιὸ λαμπρὲς ἐπίσημες ἀθηναϊκὲς ἐορτές. Γιὰ τὴ θέση τοῦ ἱεροῦ βλ. Ξενοφ. (*Ἑλλην.* 2, 4, 10-11), ὁ ὁποῖος μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς μάχης τῆς Μουνιχίας (404/3) ἀναφέρει τὴν πλατεῖαν ὁδὸν ἢ φέρει πρὸς τε τὸ ἱερὸν τῆς Μουνιχίας Ἀρτέμιδος καὶ τὸ Βενδιδαῖον. Τὸ ἱερὸ δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ, ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως στὴ ΝΔ. κλιτὺ τῆς Μουνιχίας προέρχεται καὶ ἡ ἐπιγραφή τῶν Βενδιδαίων (Ν. Παπαδάκης, ΑΕ 1937

Ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν φαίνεται πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ παραπάνω προϋποθέσεις ἐξακολούθησαν νὰ ὑφίστανται καὶ νὰ παίζουν κάποιο ρόλο κατὰ τὴν περίοδο τῆς τελευταίας ἀκμῆς τῆς λατρείας στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ., καὶ μάλιστα στὴ δεκαετία 250-240, στὴν ὁποία χρονολογούνται σχεδὸν ὅλες οἱ σαλαμίνιες στήλες. Εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὰ ψηφίσματα αὐτὰ ἀποδόθηκαν σὲ κάποια περιθωριακὴ λατρευτικὴ ὁμάδα, ἄσχετη μὲ τὴν πολιτικὴ παράδοση τοῦ πειραϊκοῦ Βενδιδείου. Ὡστόσο ἡ ὑπόθεση τῆς δουλικῆς ἢ ἔστω ταπεινῆς καταγωγῆς τῶν θιασωτῶν²⁷, στὴν ὁποία βασίσθηκε ἡ διάκρισή τους ἀπὸ τοὺς πειραϊκοὺς ὀργεῶνες καὶ ἡ ὑποβάθμιση τῆς ἱστορικῆς σημασίας τῶν σαλαμινίων σὲ σχέση μὲ τὰ πειραϊκὰ ψηφίσματα²⁸, εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀττικῆς λατρείας τῆς Βενδίδος, ὅπως εἶναι ἡ ἔλλειψη εὐρύτερης λαϊκῆς ἀποδοχῆς, ποὺ προαναφέρθηκε, καὶ ἡ ὁποία ἐξηγεῖ τὴ σύντομη ἐξαφάνισή της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ συσσωρευμένη πλέον μαρτυρία τῶν πέντε ψηφισμάτων ποὺ καλύπτουν τὴν 30ετὴ ζωὴ τοῦ θιάσου ἀποδεικνύει τὴ σταθερὴ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ θέση τῶν θιασωτῶν²⁹. Τοῦτο, καθὼς καὶ ἡ διατήρηση τῆς στενῆς σχέσης τῆς λατρείας μὲ τὸ θρακικὸ στοιχεῖο³⁰, προσφέρουν πρόσθετα ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ἐπιβίωσης ἑνὸς περισσότερο πολιτικοῦ παρὰ στενὰ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα τῶν ἀττικῶν θιάσων τῆς μεγάλης θρακικῆς θεᾶς, οἱ θιασῶτες τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στοὺς κύκλους τῶν Ἀθηναίων ποὺ διατηροῦσαν ἐμπορικὲς σχέσεις ἢ συμφέροντα στὶς περιοχὲς τῆς Θράκης, τοῦ Πόντου καὶ τῆς Βιθυνίας, τὸν κατ' ἐξοχὴν χώρο λατρείας τῆς Βενδίδος³¹. Ἐνα παραπέρα βῆμα στὴν ἴδια ὑπόθεση θὰ ἦταν ἡ σύνδεσή τους μὲ ἐκεῖνες τὶς πολιτικὲς ὁμάδες ποὺ σ' ὁλόκληρη αὐτὴ τὴν περίοδο ἀποτέλεσαν τοὺς φορεῖς μιᾶς ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ, πιθανῶς προσκολλημένης στὴν πτολεμαϊκὴ, ἐξωτερικῆς πολιτικῆς³².

(1941) 808 (= IG II³ 136). Πρβ. Nilsson ὁ.π. 183 κέ. Wilhelm ὁ.π. 161, Ferguson, *Orgeonika* 132. Γιὰ τὴ λαμπρότητα τῶν Βενδιδίων βλ. Πλάτ. *Πολιτεία* 327 A, 328 A: διπλὴ *πομπή* Θρακῶν καὶ *ἐπιχωρίων*, θυσία, νυκτερινὴ *λαμπάδα ἐπὶ δρόμῳ* καὶ *παννυχίδα*. Ἡ θυσία πιθανότατα ἦταν ἐκατόμβη, σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ferguson, *The Attic Orgeones*, *HTR* 37, 1944, 101 (μὲ βάση τὸ ἔσοδο ἀπὸ τὴν πώληση τῶν δερμάτων: IG II² 1496 A στ. 86: *ἐγ Βενδιδίων παρὰ ἱεροποι[ῶν] ΗΗΗ-ΗΠΠΠ*). Γιὰ τὴ σύγκριση μὲ τὰ Διονύσια καὶ τὰ Ὀλύμπια, τὶς μόνες ἀττικὲς ἑορτὲς ὅπου τὰ ἔσοδα ξεπερνοῦσαν ἐκεῖνα τῶν Βενδιδίων, βλ. Nilsson ὁ.π. 175.

27. Nilsson ὁ.π. 182-183. Μετριοπαθέστερα ὁ Ferguson (*Orgeonika* 160-161), ὁ ὁποῖος διακρίνει τοὺς Θράκες ὀργεῶνες τῶν IG II² 1283-1284 ἀπὸ τὸ ταπεινὸ κοινὸ τῶν θιασωτῶν τῆς Σαλαμίνας, σημειώνει: «Obviously inferences from the names of the thiasotai (many of them are slave names, Nilsson ὁ.π. 182) have no bearing on the social position in the mid third century of either the Thracian or Athenian orgeones of Bendis».

28. Ferguson, *Orgeonika* 160.

29. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀποκλείεται καὶ ἡ λόγῳ τῆς θέσης τοῦ ἱεροῦ ἢ τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας πιθανὴ σύνδεση τοῦ θιάσου μὲ τὸ μισθοφορικὸ (πάντως ὄχι θρακικὸ, ὅπως δείχνει ἡ ἀναφορὰ στὴ δευτέρα Σκιροφο-

ριῶνος) προσωπικὸ τῆς ἐκεῖ μακεδονικῆς φρουρᾶς. Γιὰ τὸν τύπο τῶν στρατιωτικῶν ψηφισμάτων, συνήθως πρὸς τιμὴν τοῦ διοικητῆ τῆς φρουρᾶς, βλ. τὴν πλούσια συλλογὴ ἀπὸ τὸν Ραμουόυντα (J. Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte*, Paris 1954, ἀρ. 7, 11, 16, 18, Β. Πετράκος, *ΑΔ* 22, 1967, 38 κέ., *ΠΑΕ* 1989, 28-37, *ΠΑΕ* 1991, 33-34, 36-37) καὶ τὴν Ἐλευσίνα (IG II² 1299).

30. Τὴν ἐπιβίωση ἀκόμα στὸν 3ο αἰῶνα τῆς σημασίας τοῦ θρακικοῦ στοιχείου δείχνει ὁ κεντρικὸς ρόλος ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ παίζει στὴ λατρεία, τόσο στὸν Πειραιᾶ (IG II² 1283 τῶν ὀργεῶνων τοῦ Πειραιᾶ, ἐκπροσώπων τοῦ θρακικοῦ *ἔθνους*) ὅσο καὶ στὴ Λαυρεωτικὴ, βλ. Θέμελη (ὁ.π. σημ. 4), κέντρο πρώιμης ἐγκατάστασης Θρακῶν ἐπιχειρηματιῶν (Ξενοφ. *Πόροι* 4.17) καὶ μεταλλωρύχων.

31. Γιὰ τὴ σημασία τῆς λατρείας στὴ Βιθυνία βλ. τὴν παράσταση τῆς θεᾶς σὲ νόμισμα τοῦ Νικομήδη Α' (Head, *Historia Numorum*² 519). Λιγότερο πιθανὴ φαίνεται ἡ σύνδεση μὲ τοὺς Ἀθηναίους κληρούχους τῆς Λήμνου, ποὺ πρόσφατα εἶχαν ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα. Ἡ λατρεία τῆς Βενδίδος στὴ Λήμνο ἀναφερόταν ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη στὴ χαμένη κωμωδία *Λήμνιαι* (Φώτ. Λεξ.).

32. Γιὰ τὴ σταδιοδρομίαν τοῦ Γλαύκου, ἀδελφοῦ τοῦ Χρემωνίδη, στὴν πτολεμαϊκὴ αὐλὴ καὶ τὸν ρόλο ποὺ

Ὁ ἱστορικὸς ρόλος τῶν θιάσων τῆς Βενδίδος φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν συγχρονισμό τῆς σταδιοδρομίας τῆς θρακικῆς αὐτῆς λατρείας μὲ τὴν ἱστορία τῆς μακρόχρονης μακεδονικῆς κατοχῆς τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Σαλαμίνας. Τοῦτο ὑποδηλώνουν τόσο τὰ γενικὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ἐπιγραφικῆς ἀκμῆς τῶν θιάσων (272/1-238/7), ὅσο καὶ ὁ συγκεκριμένος χρόνος δημοσίευσης κάθε ψηφίσματος. Ἡ πρώτη ἐμφάνιση τοῦ σαλαμίνιου θιάσου τῆς ἀκροπόλεως (IG II² 1317, ἐπὶ Λυσιθείδου 272/1 π.Χ.) συμπίπτει καὶ συνδέεται μὲ σημαντικές, ἂν καὶ ἐλάχιστα προσεγμένες ἀπὸ τὴν ἔρευνα ἀλλαγές στὸ ἀθηναϊκὸ κέντρο τῆς λατρείας: τῇ δημιουργίᾳ ἢ ἀνανέωση ἐνός, χωριστοῦ ἀπὸ τὸ πειραιϊκόν, ἀθηναϊκοῦ ἱεροῦ τῶν Θρακῶν ὀργεῶνων³³ καὶ τῇ σύγχρονη (ἢ λίγο μεταγενέστερη) μετατόπιση τοῦ ἴδιου τοῦ κέντρου τῆς λατρείας τῶν πειραιϊκῶν ὀργεῶνων ἀπὸ τὸ Βενδίδειον τῆς Μουνιχίας στὴν ἀπέναντι (δυτικὴ) πλευρὰ τοῦ λιμένος τῆς Ζέας³⁴, ὅπου συναντῶνται πλέον (ἄγνωστο μὲ ποιά σχέση μεταξύ τους) οἱ ὀργεῶνες τόσο τῶν ἐπιχωρίων, δηλ. τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν (IG II² 1324, «ἀρχὲς 3ου αἰ.»)³⁵, ὅσο καὶ τῶν Θρακῶν³⁶ (IG II² 1283, ἐπὶ Πολυστράτου καὶ IG II² 1284, ἐπὶ Λυκέα, ποὺ χρονολογῶνται ἀντίστοιχα στὸ 269/8 καὶ 263/2). Οἱ ἐξελίξεις αὐτές, ποὺ συνίστανται οὐσιαστικὰ στὴν ἐπέκταση τοῦ ἀρχικοῦ πειραιϊκοῦ κέντρου τῆς λατρείας σὲ ἓνα περιφερειακὸ σύστημα συνεργαζομένων θιάσων (ποὺ πιθανὸν διαδέχονται προϋφιστάμενες λατρευτικὲς ομάδες³⁷), συνδέονται ἄμεσα καὶ ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς μὲ τὴ μακεδονικὴ κατοχὴ τοῦ Πειραιᾶ. Ἔτσι ἡ δημιουργία τοῦ ἀθηναϊκοῦ παραρτήματος εἶναι προφανὲς ὅτι ὑπῆρξε ἀναγκαία γιὰ τὸ διάστημα ποὺ ὁ Πειραιᾶς εἶχε οὐσιαστικὰ ἀποκοπῆ ἀπὸ τὴν «ἐλευθέρην» Ἀθήνα, δηλ. ἀπὸ τὸ 286 ἕως τὸ τέλος τοῦ Χρεμωνιδείου (262/1). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ἱδρυση τοῦ νέου πειραιϊκοῦ ἱεροῦ τῆς Βενδίδος ἔξω ἀπὸ τὴ Μουνιχία σχετίζεται πιθανότατα μὲ τὴν παρουσία ἐκεῖ τῆς μακεδονικῆς φρουρᾶς, οἱ ἀρνητικὲς συνέπειες τῆς ὁποίας διακρίνονται στὴν ἀρχαιολογικὴ εἰκόνα ἐνὸς σχετικοῦ, ἀναλογικὰ μὲ τὸν 4ο καὶ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. μαρasmus ποὺ χαρακτηρίζει ὅλα τὰ σπουδαῖα ἱερὰ τῆς ἀμέσως ἐλεγχόμενης ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες περιοχῆς, ὅπως αὐτὰ τῆς

ἐξακολουθεῖ νὰ παίζει στὰ ἑλληνικὰ πράγματα μετὰ ἀπὸ τὸ 261 βλ. τελευταῖα τὸ ψηφισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς Πλαταιᾶς: R. Etienne καὶ M. Piérart, Un décret du Koinon des Hellènes à Platées en l'honneur de Glaucon, fils d'Étéocles, d'Athènes, BCH 99, 1975, 58-59.

33. Βλ. IG II² 1277 (278/7) ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ προφανῶς ἤδη παλαιότερου ἱεροῦ.

34. Πλησίον τοῦ Ζαννείου Νοσοκομείου, βλ. J. Demargne (BCH 22, 1900, 373), σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο οἱ περισσότερες ἐπιγραφὲς βρέθηκαν «au sud de Passalimani et à une centaine de mètres plus haut, près du Zanneion, exactement dans un terrain vague compris entre le port, la rue Φραγκιαδῶν, le boulevard de l'hôpital et la rue Zannῆ. On voit en ce lieu les soubassements d'un édifice qui pourrait être le temple lui même».

Ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴ μαρτυρία τῶν φιλολογικῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιγραφῶν ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ (βλ. Wilhelm ὁ.π. 159).

35. IG II² 1324 (J. Demargne, BCH 23, 1899, 370· πρβ. Wilhelm ὁ.π. 134). Οἱ ἐπιχώριοι ὀργεῶνες εἶναι

ἐπιγραφικῶς γνωστοὶ ἀπὸ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου αἰ. (IG II² 1261).

36. Ὅπως δείχνουν τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα τῶν ὀργεῶνων, πρόκειται γιὰ κατοίκους τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τῆς θρακικῆς παραλίας βλ. Simms ὁ.π. (σημ. 4) 69.

37. Ἦδη γιὰ τὸν Poland ὁ.π. 275 οἱ ὀργεῶνες τῆς Βενδίδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιᾶ ἀποτελοῦν τυπικὸ δείγμα Kartellvereine. Τὴν ἐνότητα τῶν ὀργεῶνων δηλώνει σαφῶς ἡ IG II² 1283. Ἡ ὑπόθεση (P. Gauthier, La réunification d'Athènes en 262 et les deux archontes Nicias, REG 92, 1979, 348-399) ὅτι τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς ἔδωσε ἡ ἐπ'ἀνένωση (κάτω ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ πλέον κυριαρχία) τοῦ Πειραιᾶ μὲ τὴν Ἀθήνα συνδέεται μὲ τὴ χρονολόγησι τοῦ ἀρχοντος Πολυστράτου, ὁ ὁποῖος τελευταῖα (Osborne ὁ.π. 230) χρονολογεῖται στὸ 269/8 (οἱ παλαιότερες χρονολογήσεις κυμαίνονταν μεταξύ 263/2 καὶ 257/6). Δὲν ἔχει ὑπογραμμισθεῖ τὸ γεγονός ὅτι καὶ ἡ ἐπιγραφὴ αὐτή, ὅπως καὶ ἡ περίπου σύγχρονη (278 π.Χ.) τῶν ὀργεῶνων τῆς Ἀθήνας IG II² 1277 ἀναφέρεται σὲ ἐπισκευὴ τοῦ ἱεροῦ.

Ἀρτέμιδος Μουνιχίας καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ³⁸. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ πλαίσιο ἐννοεῖται καὶ ἡ περίπου σύγχρονη ἐγκατάσταση τοῦ θιάσου στὴν ἀκρόπολη τῆς Σαλαμίνας. Τὴν ἀπόδειξη τῆς συγγένειας μὲ τοὺς πειραϊκοὺς ὀργεῶνες δίνει πάλι ἡ ἡμερομηνία τῆς κυρίας ἀγορᾶς τῶν σαλαμινίων θιασωτῶν³⁹. Ἡ διαφορὰ στὴν ὁρολογία, ποὺ συνίσταται στὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἀττικοῦ ὅρου τῶν ὀργεῶνων ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν θιασωτῶν, δὲν ἔχει παρὰ μόνο χρονολογικὴ σημασία, δεδομένου ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς χαρακτηρίζει τὸν νέο, διαδεδομένο ἰδιαίτερα στὴν περίοδο 302-278 τύπο τοῦ κοινοῦ⁴⁰. Κατὰ συνέπεια ὁ ὅρος ὀφείλεται ἀκριβῶς στὴν πρόσφατη ἵδρυση τοῦ κοινοῦ καὶ δὲν ἔχει νὰ κάνει, ὅπως ὑποστηρίχθηκε, μὲ τὴν ὑποτιθέμενη μὴ ἀττικὴ προέλευση τῶν θιασωτῶν⁴¹, γιὰ τὴν ὁποία τὰ ὀνόματά τους δὲν προσφέρουν καμία ἀπολύτως ἐνδειξη. Ἡ ὑπόθεση τῆς θυγατρικῆς τρόπον τινὰ σχέσης τοῦ σαλαμινίου θιάσου μὲ τὸ πειραϊκὸ κέντρο, ἡ ὁποία ἀπὸ τὰ προηγούμενα φαίνεται πολὺ πιθανή, ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ θέση καὶ τὸ περιβάλλον τοῦ ἱεροῦ μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν δύο (*IG* II² 1317b καὶ *SEG* II 9) — φαίνεται δὲ ὅτι προέρχεται καὶ τὸ τρίτο⁴² — ἀπὸ τὰ θιασωτικὰ ψηφίσματα τῆς πρώτης (ἀρχαιότερης) ὁμάδας⁴³. Πράγματι οἱ σαφεῖς ἀναφορὲς στὸ Βενδίδειο τῆς Μουνιχίας κάνουν τὸ σαλαμίνιο ἱερὸ νὰ μοιάζει πιστὴ μεταφορὰ ἐκείνου: περισσότερο ἐντυπωσιακὴ ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχία τῆς θέσης πάνω στὸ ὕψωμα τῆς ἀκρόπολης ποὺ ἐλέγχει τὸ λιμάνι εἶναι ἡ γειτνίαση μὲ ἱερὰ ποὺ ἀναπαράγουν ἐκεῖνα τῆς πειραϊκῆς «μητρόπολης», ὅπως αὐτὰ μὲς *λιμενοσκόπου*, ἀντίστοιχης τῆς πειραϊκῆς Μουνιχίας Ἀρτέμιδος⁴⁴, τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ Μειλιχίου Διός⁴⁵.

38. Γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ οἱ πληροφορίες βασιζοῦνται στὰ εὐρήματα τῆς πρόχειρης ἔρευνας τοῦ Χρ. Δραγάτη (*ΑΔ* 1888, 132 κέ.). Τὰ εὐρήματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος δὲν δίνουν σαφὴ εἰκόνα τοῦ χώρου στὸν 3ο αἰ. (βλ. Λ. Παλαιοκρασσά, *Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας*, Ἀθῆναι 1991, 34, 52, 91). Ἀντίθετα στὸν 2ο αἰ. χρονολογεῖται τόσο τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Μουνιχίας, ὅσο καὶ τὸ μοναδικὸ ἄγαλμα (τὸ ἀρχαῖστικό τῆς Φωσφόρου) ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Μουνιχίας Ἀρτέμιδος. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὰ ἱερὰ τοῦ Μειλιχίου καὶ Φιλίου Διός δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων.

39. Ἡ ἐντύπωση τῆς συγγένειας ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς ἀρχικῆς ἀπόδοσης ἀπὸ τὸν Wilhelm (δ.π. 163) τῶν σαλαμινίων ἐπιγραφῶν στοὺς πειραϊκοὺς ὀργεῶνες. Σύμφωνα μὲ μιὰ ὑπόθεση τοῦ Ferguson (*Orgeones* 99) εἶναι πιθανὴ ἡ συγγενικὴ σχέση τοῦ Θάλλου (*IG* II² 1255) μὲ τὸν Στέφανο τοῦ ψηφίσματος *IG* II² 1324. Οἱ δύο θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἀπόγονοι τοῦ Στεφάνου τοῦ Θάλλου (*Λυσ.* 19, 46 = *PA* 12883). Ἐὰν ἡ ὑπόθεση ἐπεκταθεῖ στὴν ταύτιση τοῦ Θάλλου αὐτοῦ μὲ τὸν συνώνυμό του τοῦ σαλαμινίου θιάσου τῆς *SEG* II 9, τοῦτο θὰ ἀποδείκνυε τὴ συνέχεια τοῦ σαλαμινίου μὲ τοὺς θιάσους τοῦ ἁσπεως καὶ τοῦ Πειραιᾶ. Οἱ παραπάνω ὑποθέσεις παραμένουν ὥστόσο ἐξαιρετικὰ ἐπισηφαλεῖς.

40. Βλ. Poland δ.π. 19: «in dieser Zeit (302-278) war der allgemeine Name θίασος namentlich für neuge-

gründete Vereinigungen üblich». Ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα δείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀναφέρεται ὁ ἐπίσης σαλαμίνιος θίασος *IG* II² 2347.

41. Ferguson, *Orgeones* 68. Γιὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψη (ταύτιση ὀργεῶνων καὶ θιασωτῶν) βλ. Wilhelm δ.π. 159.

42. *IG* II² 1217: «In sacello, ubi olim castellum Salaminis positum erat» (Fourmont).

43. Ἡ θέση δίνεται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα Στ. Δραγούμη, *ΑΕ* 1915, 1 ὡς ἐξῆς: βλ. «Κεῖται δὲ ὁ ἀγρὸς παρὰ τὸ σημεῖον 39,2 τοῦ πρὸς Βορρᾶν τοῦ Ἀμπελακίου ὑψώματος τῆς εἰς τὴν θάλασσαν προεξεχούσης ἄκρας (Punta) ἐφ' οὗ σημειοῦται ἀνεμόμυλος ἐν Karten von Attika, Bl. 21 — Salamis: Ruine — εὐθὺς ὑποκάτω τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, παρ' αὐτὸν τὸν πρὸς μεσημβρίαν ἐν τῷ χάρτῃ ἐρυθραῖς γραμμαῖς δεικνύμενον περίβολον τῆς ἀρχαίας Σαλαμῖνος ...».

44. A. Milchoeff, *Karten von Attika* (Erläuternder Text zu Heft VII-VIII) 27: «Auf der nördlichen Halbinsel also hatte Artemis ihr Heiligtum - eine λιμενοσκόπος, wie die Mounichia in Piraeus. Ja es scheint, daß hier wie dort auch die Bendis zugestellt war, zumal da das Thiasotendekret, welches in ihrem ἱερὸν aufgestellt werden sollte (*CIA* II 620; eine andere salaminische Thiasoteninschrift ebenda 987) thatsächlich auf der Höhe des Windmühlberges gefunden wurde».

45. Τοῦτο δὲν ἔχει ἔως τώρα ἐπισημανθεῖ, συμπεραίνεται ὥστόσο σαφῶς ἀπὸ τὴ λεπτομερέστερη περιγραφὴ

Ἡ ἀναδιοργάνωση καὶ οἱ περιπέτειες τῶν θιάσων τῆς Βενδίδος συμπίπτουν χρονικὰ μὲ τὴν ἀναγέννηση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας στὴ δεκαετία 280-270 καὶ τὶς ἀπόπειρες ἀποκατάστασής της μετὰ ἀπὸ τὸν Χρεμωνίδειο, καὶ — ὅπως στὴ συνέχεια θὰ δειχθεῖ — ἐννοοῦνται μόνο (εἴτε θεωρηθοῦν ὡς μέρος μιᾶς συγκεκριμένης στρατηγικῆς, εἴτε ὡς ἐμπνευσμένες γενικὰ ἀπὸ αὐτὴν) μέσα στὸ πλαίσιο τῶν προσπαθειῶν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Πειραιᾶ⁴⁶, πάγιο στόχο τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς στὸν 3ο αἰ. Γιὰ τοὺς Σαλαμίνιους τὸ ἱερὸ στὴν ἀκρόπολη δὲν ἀποκλείεται συνεπῶς νὰ ἀποτελοῦσε τὸν φορέα ἐνὸς ἔμμεσου ἀλλὰ σαφοῦς προπαγανδιστικοῦ μηνύματος, ὅπως ἦταν ἡ ὑπόσχεση τῆς ἀπελευθέρωσης, ἀλλὰ καὶ τῆς εὐημερίας χάρις στὴν ἀποκατάσταση τοῦ ρόλου τοῦ λιμένος τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῶν ἐμπορικῶν δρόμων τῆς Θράκης, μέσα στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀθηναϊκῆς συμμετοχῆς στὰ φιλόδοξα σχέδια τῆς Ἀρσινόης⁴⁷.

Τὴν ὑπόθεση, γιὰ τὴν ὁποία λείπουν συγκεκριμένες ἀποδείξεις, ἐπιβεβαιώνουν οἱ ἐπὶ μέρους χρονολογίες τῶν σαλαμινίων ψηφισμάτων. Τὸ πρῶτο γνωστὸ ψήφισμα (*IG* II² 1317) εἶναι πράγματι σύγχρονο (272/1) μὲ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ἀθηναϊκοῦ πατριωτικοῦ παροξυσμοῦ⁴⁸, ποὺ μπροστὰ στὴν ἀναγέννηση, μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πύρρου, τῆς μακεδονικῆς ἀπειλῆς, ἐμελλε σύντομα νὰ ὀδηγήσει στὴ συμμαχία μὲ τὴν Αἴγυπτο. Μέσα σὲ ἓνα ἀνάλογο κλίμα τοποθετεῖται ἡ ἐπανεμφάνιση τοῦ θιάσου τῆς ἀκροπόλεως (*SEG* II 10) στὸ ἔτος τοῦ Θερισιλόχου, μετὰ ἀπὸ τὴ μακρὰ διακοπὴ τοῦ πολέμου καὶ τῆς κατοχῆς. Πρόκειται γιὰ τὴν περίοδο τῆς ἐφήμερης πολιτικῆς ἀναγέννησης τῆς Ἀθήνας στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 240, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ἀνάλογες κινήσεις στὶς ἐλληνικὲς πόλεις (βλ. τὴν προηγηθεῖσα ἀπελευθέρωση τῆς Σικυῶνος), συμπίπτει μὲ τὴν ἀποστασία τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τὴν ἐπανεμφάνιση τοῦ αἰγυπτιακοῦ στόλου στὸ Αἰγαῖο. Ἐξεταζόμενη μέσα ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῶν ἀθηναϊκῶν κύκλων, μὲ τοὺς ὁποίους συνδέθηκε προηγουμένως ἡ λατρεία τῆς Βενδίδος, ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα ἡ βαρύτητα ποὺ δίδεται ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο Εὐεργέτη στὸν ἐλεγχὸ τῆς Θράκης

τοῦ χώρου ἀπὸ τὸν Κεραμόπουλλο ὁ.π. 111-112: «ἐπὶ τῆς χερσονήσου Πούντας (δηλ. τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Σαλαμίνος) παρὰ τὸν ἐκεῖ ἡρειπωμένον νῦν ἀνεμόμυλον πρὸς Β., περίξ δεκάδος κεκινημένων βάθρων ἀναθημάτων εἰκονιζόντων ἐν ἀναγλύφοις (εὖρον συντρίμματα) καὶ ὄφεις· θραῦσμα ἐνεπίγραφον τοῦ γ' πιθανῶς αἰῶνος π.Χ. τὸ ὁποῖον λέγει: ΜΟΣΧΙΩΝ ΕΥΞΑΜ[ενος -]. Ἐν τοῖς χώμασιν εὗρεθαι καὶ μέγα πλῆθος ἐμβρυωδῶν ἀγγείων ἀναθηματικῶν, εἰς χαλκοῦς ὄφεις μήκους 0.165 ...» (ἀκολουθεῖ περιγραφή τῶν συνευρεθέντων καταδέσμων). «Πλὴν τούτων τῶν εὕρημάτων ἀνεσκάφησαν ἐπὶ τῆς αὐτῆς τετραπλεύρου καὶ διπύλου τὰ ἔξω ἀκροπόλεως, ἀλλὰ δυτικώτερον τοῦ τόπου τῶν 10 βάθρων καὶ δὴ καὶ ἐκεῖ που, ἔνθα λέγεται εὗρεθῆσα ἡ ἐπιγραφή ἡ μαρτυροῦσα ἱερὸν τῆς Βενδίδος ἐν Σαλαμῖνι ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Ἀναγνώστου Παπαθεοχάρη ἀμφισβητούμενῳ ἀγρῷ, ἐρεῖπια τριῶν μείζονος κτιρίου δωματίων συνεχομένων, ὧν τὸ μεσαῖον ἔχει ἐν μέσῳ περίπου στρογγυλὸν ἄδρομερῶς εἰργασμένον λίθον (βωμόν), τὸ δὲ βόρειον περιεῖχεν ἐνεπίγραφον μαρμάρινον στήλην

(ὑψ. 0.88, πλ. 0.37-0.39, πᾶχ. 0.09-0.105) λύουσιν ὀριστικῶς τὸ μετὰ τὴν γνώμην τοῦ Foucart καὶ τοῦ Wilhelm ἐγερθὲν ζήτημα, ἂν ὑπῆρχεν ἢ μὴ ὑπῆρχεν ἐν Σαλαμῖνι ἱερὸν τῆς Βενδίδος καὶ τῶν συγγενῶν θεῶν καὶ θιάσος».

46. Ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ Πειραιᾶ ὑπῆρξε ὁ σκοπὸς τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου ὑποστηρίζεται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Chr. Habicht, *Untersuchungen zur politischen Geschichte Athens im 3. Jahrh. v. Chr.* (München 1979) 108-112.

47. Γιὰ τὸν ρόλο τῶν αἰγυπτιακῶν δυναστικῶν βλέψεων στὴ Θράκη βλ. H. Heinen, *Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jahrh. v. Chr.: Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Keraunos und zum Chremonidischen Krieg* (Wiesbaden 1972) 97 κέ.

48. Γιὰ τὴ σύγχρονη ἀτμόσφαιρα στὴν Ἀθήνα βλ. Ἀθῆν. Δειπν. 250 f: οἱ δὲ δημαγωγοῦντες, φησὶν (ἐνν. ὁ Ἠγήσανδρος), Ἀθήνησι κατὰ τὸν Χρεμωνίδειον πόλεμον κολακεύοντες τοὺς Ἀθηναίους τᾶλλα μὲν ἔφασκον πάντα κοινὰ τῶν Ἑλλήνων, τὴν δ' ἐπὶ τὸν οὐρανὸν ἀνθρώπους φέρουσιν ὁδὸν Ἀθηναίους εἰδέναι μόνοις.

καὶ τοῦ Ἑλλησπόντου⁴⁹. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κύριους σκοποὺς τῆς αἰγυπτιακῆς στρατηγικῆς ἦταν κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου στὰ Στενά⁵⁰, ἐνὸς χώρου ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὸ ἀθηναϊκὸ ἐμπόριο καὶ ἔμμεσα γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς πόλης. Ἡ εἰκόνα τῆς κατάστασης στὴν Ἀθήνα στὰ χρόνια αὐτὰ δὲν εἶναι ἀρκετὰ σαφής. Βεβαίως τίποτε σ' αὐτὴν δὲν θυμίζει τὶς παραμονὲς τοῦ Χρεμωνιδείου. Δείγματα κάποιας σύγχρονης αὐτόνομης πολιτικῆς διακρίνονται ὥστόσο τόσο στὴ σύναψη (προφανῶς ἐν γνώσει τοῦ Ἀντιγόνου) χωριστῆς εἰρήνης μὲ τὸν ἀποστάτη Ἀλέξανδρο (IG II² 774), πιθανότατα ἕνα ἀπὸ τὰ ἔτη ποὺ προηγήθηκαν ἀμέσως ἐκείνου τοῦ Θερσιλόχου⁵¹, ὅσο καὶ στὴν ἀναγνώριση τῶν (αἰτωλικῶν) Σωτηρίων τὸ ἐπόμενο ἔτος τοῦ Πολυεύκτου. Παράλληλα στὸ ἐσωτερικὸ τονίζεται ἡ ἐπανασύνδεση μὲ τὴ δημοκρατικὴ παράδοση, τὴν ὁποία εἶχε προετοιμάσει ἡ ἐπαναλειτουργία, ἀπὸ τὸ ἔτος ἤδη τοῦ Θερσιλόχου ἢ λίγο πρὶν, τοῦ φυλετικοῦ κύκλου γιὰ τὴν ἐκλογή τοῦ γραμματέως καὶ ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ δημοκρατικοῦ θεσμοῦ τῆς συναρχίας τῶν ἐπὶ τῇ διοικήσει⁵².

Ἡ ἴδια πολιτικὴ, μὲ τὴν ὁποία συνδέσαμε καὶ τὴν τελευταία ἀναγέννηση τῆς λατρείας τῆς Βενδίδος, διαδηλώνεται πρὸς τὰ ἔξω μὲ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἀγῶνος τῶν Παναθηναίων. Ἡ ἀθηναϊκὴ θέληση γιὰ ἀνεξαρτησία φαίνεται συνεπῶς νὰ ἐκφράζεται στὰ τελευταῖα αὐτὰ χρόνια περισσότερο στὸ ἰδεολογικὸ παρά σὲ στρατιωτικὸ ἢ πολιτικὸ ἐπίπεδο⁵³, ὅπως θὰ ἦταν ἡ ἀπόπειρα ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ κηδεμονία καὶ τὴ φρουρὰ τοῦ Πειραιᾶ. Ἐν τούτοις ἡδη ἡ συνθηκολόγηση τῶν Ἀθηναίων μὲ τὸν Ἀλέξανδρο πρέπει ὅχι μόνον νὰ εἶχε δώσει τὴν

49. Ἡ κατάκτηση τῆς Θράκης ἀναφέρεται στὴν περιφνημὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἀδουλίαν (OGIS 54 στ. 15) πρβ. Πολύβ. 5, 34, 8. Γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ πτολεμαϊκοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ Θράκη (ἡ περιοχὴ δὲν περιλαμβάνεται στὶς χώρες ποὺ κληρονόμησε ὁ Εὐεργέτης, βρισκόταν ὅμως ἤδη στὴ ζώνη ἐνδιαφέροντος τῆς Ἀλεξάνδρειας, ὅπως δείχνουν οἱ σχέσεις μὲ τὸ βασίλειο τῆς Βιθυνίας καὶ τὴν Ἡράκλεια Ποντικῇ) βλ. E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, I. *De la mort d'Alexandre aux avènements d'Antiochos III et de Philippe V* (Nancy 1979) 248. Γιὰ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Πτολεμαίου ἐπὶ κλήσιν Ἀνδρομάχου (νόθου τοῦ Φιλαδέλφου) στὴν περιοχὴ Αἴνου καὶ Μαρωνείας βλ. K. Buraselis, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis* (München 1982) 128-137. Ἐνδιαφέρουσα ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ πληροφορία (Ἀθῆν. 593 a-b) γιὰ τὴ σύνθεση ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ἀπὸ Θράκες τῆς προσωπικῆς φρουρᾶς τοῦ ἐν λόγω Πτολεμαίου ὡς διοικητῆ τῆς Ἐφέσου.

50. Γιὰ τὰ οἰκονομικὰ κίνητρα τῆς πτολεμαϊκῆς πολιτικῆς βλ. τὴ συζήτηση Will ὁ.π. 168-198, ἰδιαίτ. 187-191. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἐμπορικοῦ δρόμου τῶν Στενῶν ὡς αἰτίας τοῦ πολέμου τῆς Ρόδου κατὰ τοῦ Βυζαντίου βλ. Πολύβ. 4, 38, 4-5.

51. Ἐνδειξὴ ἀποτελεῖ ὁ σχετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν σωζομένων ψηφισμάτων τοῦ δήμου ἀπὸ τὰ ἔτη τοῦ Καλλιμήδου (IG II² 777, 780) καὶ τοῦ Θερσιλόχου (π.χ.

IG II² 778, 779, 781, 782).

52. Σὲ ἕνα ψήφισμα ἐπὶ Πολυεύκτου (SEG XXXIII 115). Τὰ ὅρια εἶναι πρὸς τὰ πάνω τὸ ἔτος τοῦ Ἀντιμάχου (μεταξὺ 253/2 καὶ τοῦ 251/0), πρὸς τὰ κάτω ὁ ἄρχων Διομέδων (244/3), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπανεμφανίζεται ὁ θεσμὸς τοῦ ἐπὶ τῇ διοικήσει. Πρέπει ὥστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ περιφνημὴ ἐπιγραφὴ τῆς Ἀγραύλου (Γ. Δοντάς, *Hesperia* 52, 1983, 48-63) ἔθεσε σὲ ἀμφισβήτηση τὴν ἐκ παραδόσεως σύνδεση τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπὶ τῇ διοικήσει μὲ τὶς περιόδους ἀνεξαρτησίας καὶ δημοκρατίας, γιὰ τὴν ὁποία ἀντιρρήσεις ἔχουν διατυπώσει ἤδη οἱ J. et L. Robert, *Bull. Epigr.* 1983, 157, Ph. Gauthier, *Bull. Epigr.* 1989, 100, J. Tréhaux, *Bull. Epigr.* 1991, 474, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ὑφίσταται διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο τύπους (ὁ πληθυντικὸς δηλώνει τὴ συναρχία, ὁ ἐνικός τὸν ἀνὰ τριμηνία ὑπεύθυνο ἄρχοντα). Ἡ παραδοσιακὴ ἐρμηνεία (σύνδεση μὲ τὸ δημοκρατικὸ καθεστὸς) ἐξακολουθεῖ νὰ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τοὺς Osborne (1989) καὶ Henry (*ZPE* 72, 1988, 129-136).

53. Ἐτσι οἱ Ἀθηναῖοι προσπαθοῦν νὰ ἀντισταθμίσουν τὶς ἐντυπώσεις μὲ τὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Μακεδόνα διοικητῆ τοῦ Πειραιᾶ Ἡρακλείτου Ἀθμονέως (SIG³ 401), ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἀγῶνα τῶν Παναθηναίων γιὰ τὴν ὑπενθύμιση τῆς συμβολῆς τοῦ Ἀντιγόνου στὴν ἀντιμετώπιση τῶν Γαλατῶν, ὡς ἀπάντηση στὴν ἱδρυση καὶ τὴν ἀθηναϊκὴ ἀποδοχὴ τῶν αἰτωλικῶν Σωτηρίων.

άφορμή, αλλά να έκανε και επιτακτικῶς ἀναγκαία τὴν ἐνίσχυση τοῦ μακεδονικοῦ ἐλέγχου στὴ Σαλαμίνα, τὴν ὁποία (ὡς μακεδονικὸ ὄχυρὸ) δὲν ἐκάλυπτε ἐκεῖνη ἡ εἰρήνη. Οἱ καιροὶ ἦταν δύσκολοι. Ἡ θέση τῆς νήσου ποὺ φυλάσσει τὴ θαλάσσια πλευρὰ τοῦ συστήματος τῶν δυτικῶν καὶ ΒΔ. συνόρων τῆς Ἀττικῆς ἦταν ιδιαίτερα ἐπίκαιρη τὴ στιγμή αὐτή (245) λόγω τῆς σύγχρονης ἀπόπειρας προσέγγισης τῶν Βοιωτῶν μὲ τὸν Ἄρατο, κατὰ τὴν πρώτη στρατηγία τοῦ⁵⁴. Φαίνεται ἔτσι πολὺ πειστικὴ ἡ ὑπόθεση τῆς ἀνοικοδόμησης, ἀκριβῶς μέσα σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, τῶν τειχῶν τῶν φρουρίων τῆς χώρας καὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Σαλαμίνας⁵⁵ ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο Ἀθμονέα, τὸν Ἀθηναῖο στρατηγὸ τοῦ Ἀντιγόνου ἐπὶ τοῦ Πειραιῶς καὶ τῶν ἄλλων τῶν ταττομένων μετὰ τοῦ Πειραιῶς (ὅπως δηλώνονται οἱ κτήσεις ὅπου μετὰ τὴν ἀποστασία εἶχε περιορισθεῖ ἡ μακεδονικὴ κυριαρχία). Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ ἐξελίξεις στὸν τοπικὸ θίασο τῆς Βενδίδος, πρῶτα ἡ διάσπαση ποὺ διαπιστώνεται ἐπὶ Λυσιάδου⁵⁶ καὶ στὴ συνέχεια, μετὰ ἀπὸ τρία χρόνια, ἡ ἔξωση τῶν παλαιῶν θιασωτῶν ἀπὸ τὸ μακεδονικὸ φρούριο (μετὰ τὸ ἔτος τοῦ Ἰέρωνος, ὁπότε χρονολογεῖται τὸ τελευταῖο τους ψήφισμα IG II² 1317b), εἶχαν πολιτικὰ αἷτια καὶ πιθανότατα ἀντανακλοῦν κάποια διαφοροποίηση στὴ στάση τῶν θιασωτῶν ἀπέναντι στὸ καθεστῶς τῆς μακεδονικῆς κατοχῆς. Δεδομένου ὅτι στὴ νήσο, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὑπῆρχε ὑπολογίσιμη ἀντιμακεδονικὴ μερίδα, ὑποπτη γιὰ συνεργασία μὲ τὸν ἐχθρό⁵⁷, εἶναι φυσικὸ ὅτι οἱ θιασωτῆς τῆς Βενδίδος — ἐφ' ὅσον μάλιστα εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση ποὺ διατυπώθηκε προηγουμένως — δὲν πρέπει νὰ ἐνέπνεαν ιδιαίτερη ἐμπιστοσύνη στὴ μακεδονικὴ φρουρά⁵⁸. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε, ὅπως παλαιότερα εἶχε συμβεῖ στὴ Μουνιχία, ἡ ὀριστικὴ πλέον (μετὰ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ παλαιοῦ θιάσου) μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους τῆς λατρείας κοντὰ στὸ λιμάνι, ὅπου σύμφωνα μὲ τὸν τόπο εὐρέσεως τοῦ

54. Will ὅ.π. 320-321.

55. Βλ. τὸ ψήφισμα τῶν Σαλαμινίων γιὰ τὸν Ἡράκλειτο Ἀθμονέα SIG³ 454 στ. 10-12: καὶ τῶν τειχῶν τῶν ἐν τῇ νήσῳ πεπωκότων συνεπεμε[λ]ήθη ὅπως ἀνοικοδομηθεῖ. Ἡ σειρά τῆς ἀναφορᾶς στὸ κείμενο τῆς ἀναστήλωσης τῶν τειχῶν πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν σημαίνει τὴ χρονικὴ, ἀλλὰ τὴ λογικὴ σύνδεση τῶν γεγονότων. Σὲ προηγούμενη (πιθανότατα σύγχρονη τοῦ Τετραετοῦς πολέμου 307/6) ἐπισκευὴ τοῦ τείχους τῆς Σαλαμίνας ἀναφέρεται ἡ IG II² 1260 (βλ. F. G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften* I, Heidelberg 1959, ἀρ. 22). Τμῆμα τοῦ τείχους ἀνασκάφηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴν Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, δὲν κατέστη ὅμως δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή του.

Λόγω τοῦ τιμητικοῦ ψηφίσματος τῶν Σαλαμινίων ἔχει ὑποτεθεῖ (W. W. Tarn, *Antigonos Gonatas*, Oxford 1913, 327) ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ὑπῆρξε προηγουμένως (265-255) τοπικὸς διοικητὴς τῆς Σαλαμίνας. Κατ' ἄλλους (A. Heuss, *Stadt und Herrscher der Hellenismus*, *Klio* 39. Beih., Leipzig 1937, 26) ἡ ἐξουσία τοῦ Ἰερῶν κλέους, προκατόχου τοῦ Ἡρακλείδου, περιορίζεται στὸν Πειραιᾶ καὶ τὴ Μουνιχία (Διογένης Λαέρτιος 2, 127· 4, 39) καὶ δὲν περιλαμβάνει τὴ Σαλαμίνα. Γιὰ τοὺς Μακε-

δόνες διοικητῆς τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῶν ταττομένων μετὰ τοῦ Πειραιῶς καὶ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς μακεδονικῆς διοίκησης τῶν ἀττικῶν ὄχυρῶν (καὶ τὴν ἱεραρχία τῶν διοικητῶν) βλ. Janice J. Gabbert, *The Greek Hegemony of Antigonos II Gonatas* (δ. δ. Παν. Cincinnati, 1982) 117-126, ἰδιαίτ. γιὰ τὴ Σαλαμίνα 125.

56. Ἡ κοινὴ προέλευση τῶν δύο ὁμάδων ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἀγορᾶς (βλ. προηγούμενα). Γιὰ παραδείγματα σχίσματος σὲ ὑφιστάμενους θιάσους (τὸ πιὸ γνωστὸ εἶναι αὐτὸ τῶν Τεχνιτῶν τοῦ Διονύσου) βλ. Poland ὅ.π. 274 καὶ 275.

57. Βλ. τὸ προαναφερθὲν (σημ. 55) ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ Ἡράκλειτο Ἀθμονέα SIG³ 454 στ. 18-19: καὶ τοὺς ἀδικήσαντας ἐκόλασεν φανερόν ποιῶν [ὅτι οὐ]κ ἐπιτρέψει τοῖς ἀδικοῦσιν τὰ ἐν τῇ πόλει καὶ τὰ ἐν τῇ χώρῃ.

58. Εἶναι ἄγνωστο ἐὰν ὁ Ἀντίγονος πέρασε καὶ ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα ἐπὶ Ἰέρωνος, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπίσκεψής του στὴν Ἑλευσίνα (*Hesperia* 30, 1961, 214). Σίγουρα ὅμως δὲν θὰ ἦταν ἐπιθυμητὴ σ' αὐτὸν ἡ στὸν φρούραρχό του ἡ παρουσία μέσα στὸ φρούριο μιᾶς θρησκευτικῆς κοινότητος ξένης, ἂν ὄχι ὑποπτης, γιὰ τὰ μακεδονικὰ συμφέροντα.

ψηφίσματος *SEG* II 9⁵⁹ εἶχε ἀπὸ διετίας τουλάχιστον ἐγκατασταθεῖ ὁ περὶ τὸν Βάτραχο καὶ τοὺς φίλους του θίασος. Ἡ τριετία (245-243) τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Μακεδόνων στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ Αἰγαῖο⁶⁰ ἔμελλε ἐξ ἄλλου νὰ σημάνει τὸ τέλος τῶν ἀθηναϊκῶν ἐλπίδων μὲ τὶς ὁποῖες εἶχε ἀπ' ἀρχῆς συνδεθεῖ ὁ θίασος τῆς ἀκροπόλεως. Τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀκολούθησε, ὡς γνωστόν, σύντομα (245/4) ἡ ἀνάκτηση τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Εὐβοίας ἀπὸ τὸν Γονατά. Ὁ Πειραιάς, καὶ κατ' ἐπέκταση ἡ Σαλαμίνα, ἔπαυσαν μὲ τὴν ἐξάπλωση τῆς μακεδονικῆς κυριαρχίας νὰ ἀποτελοῦν τὸ προκεχωρημένο φυλάκιο τῆς. Ὁ ρόλος τους στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς μακεδονικοῦ πλέον Αἰγαίου εἶναι αὐτὸς ἐνὸς σημαντικοῦ ὄχυροῦ τοῦ συστήματος ποὺ ἔκρινε τώρα πάλι τὴν Δημητριάδα μὲ τὴν Πελοπόννησο. Οἱ συνέπειες ἀπὸ τὴν ἀναβίωση τοῦ μακεδονικοῦ ἐνδιαφέροντος ὑπῆρξαν ὡστόσο σοβαρότατες γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Πιθανότατα τώρα μόλις ὁ Ἀντίγονος προχωρεῖ στὴ συστηματικὴ ἐφαρμογὴ μιᾶς πολιτικῆς ἀμεσώτερου ἐλέγχου τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, μὲ τὴν ἐγκατάσταση ἢ ὑποστήριξη τοπικῶν τυράννων⁶¹ ἢ, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Ἀθήνας, μὲ μέτρα περιοριστικὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημοκρατίας, γιὰ τὰ ὁποῖα πληθαίνουν οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὸ ἔτος τοῦ Διομέδοντος (διακοπὴ τοῦ κύκλου τῶν γραμματέων, κατάργηση τοῦ δημοκρατικοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπὶ τῇ διοικήσει). Ἡ πόλη δὲν πρόλαβε νὰ ἀπολαύσει, σὲ ἀντιστάθμισμα, τὰ εὐνοϊκὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς μακεδονικῆς εἰρήνης. Ἦδη στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοιξῆς (στὸ τέλος τοῦ Ἐλαφβολιδῶνος μηνὸς) τοῦ ἴδιου ἔτους ἐμφανίσθηκε στὸν ὀρίζοντα νέα ἀμεσώτερη ἀπειλὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἀχαιῶν. Ἡ ἐπὶ Διομέδοντος *ἐπίδοσις εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς πόλεως καὶ τὴν φυλακὴν τῆς χώρας* ποὺ ψηφίζεται τότε (*SIG*³ 491) δείχνει τὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου καὶ τῆς οἰκονομικῆς προσπάθειας τῶν Ἀθηναίων, τῆς μεγαλύτερης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου τοῦ Ἀλεξάνδρου, γιὰ τὴν προστασία τῆς Ἀττικῆς⁶². Ἡ κρίση, ὅπως καὶ οἱ σύγχρονες οἰκονομικὲς δυσκολίες στίς ὁποῖες ἤδη (βλ. σημ. 7) ἀναφερθήκαμε, πρέπει νὰ συνδέονται μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς Κορίνθου στὸ μεσοκαλόκαιρο τοῦ 243 καὶ τὴν προσχώρηση στὸν Ἄρατο τῶν Μεγάρων, τῆς Τροιζῆνος καὶ τῆς Ἐπιδάουρου, ποὺ ἀκολουθεῖται (πιθανῶς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 242) ἀπὸ τὴν πρώτη τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν ἀχαϊκῶν ἐπιδρομῶν στὴν Ἀττικὴ καὶ ἀπὸ τὴν λεηλασίαν τῆς Σαλαμίνας⁶³. Μόλις τὸ

59. *SEG* II 9, βλ. Κεραμόπουλλο ὁ.π. 113: «παρὰ τὸν λιμένα τῆς Σαλαμίνος περὶ τὰ 200 μέτρα πρὸς Ν. τοῦ ἀνεμομύλου ἐν τῷ μυχῷ τοῦ μακροῦ κήπου τοῦ Δημ. Μπόμπου».

60. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ναυμαχίας τῆς Ἀνδρου στὸ 245 βλ. Buraselis ὁ.π. 144-147.

61. Will ὁ.π. 318. Τὰ σημαντικότερα στηρίγματα τῆς Μακεδονίας στὴν Πελοπόννησο εἶναι ὁ Λυδιάδης τῆς Μεγαλοπόλεως καὶ ὁ Ἀριστόμαχος τοῦ Ἄργους. Σύγχρονη εἶναι καὶ ἡ διάλυση τοῦ Εὐβοϊκοῦ Κοινοῦ ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο (Ο. Picard, *Chalkis et la Confédération Eubéenne, Étude de numismatique et d'histoire 4.-1. siècle*, Paris 1979, 274-8).

62. Ἡ προηγούμενη ἐπίδοσις χρονολογεῖται στὸ ἔτος τοῦ Ἀντιμάχου 253/2, βλ. *IG* II² 798 + *Hesperia* 4, 1935, 582 στ. 19-20 (Osborne 1989, 235-236).

63. Ἀπελευθέρωση Κορίνθου: Πλούτ. Ἄρατ. 21, 2. Πρβ. F. W. Walbank, *Aratos of Sicyon* (Cambridge 1933)

45-47, Erhardt ὁ.π. 152. Προσεταιρισμὸς πόλεων νότιου, δυτικοῦ καὶ ΒΔ. Σαρωνικοῦ: Πολύβ. 1, 43, 5, Πλούτ. Ἄρατ. 24, 3. Πaus. II 8, 5. Τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶναι σύγχρονα καὶ χρονολογοῦνται στὸ θέρος 243: βλ. Πολύβ. 1, 43, 6: *Ταῦτ' ἐγένετο τῷ προτέρῳ ἔτει τῆς Καρχηδονίων ἡττης, ἐν ᾗ καθόλου Σικελίας ἐκχωρήσαντες, πρῶτον ὑπέμειναν φόβους ἐνεγκεῖν Ῥωμαίοις*. Δεδομένου ὅτι ἡ τελικὴ ναυμαχία τοῦ Α' Καρχηδονικοῦ Πολέμου χρονολογεῖται τὸν Μάρτιο 241 (Πολύβ. 1, 60-61), αὐτὴ πέφτει στὸ ἀχαϊκὸ ἔτος ἀπὸ Μάιο 242 ἕως Μάιο 241 καὶ ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Κορίνθου ποὺ ἐγένετο τὸ θέρος τοῦ προηγούμενου ἔτους (Μάιος 243 - Μάιος 242) πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ μεσοκαλόκαιρο (ἢ περὶ θέρος ἀκμάζον ὥρα) τοῦ 243, βλ. F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* I (Oxford 1957) 236. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ Πολυβίου βλ. τὴ συζήτηση Ehrhardt ὁ.π. 149. Ἡ ἐπιδρομὴ στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σαλαμίνα ἀκολούθησε (ἴσως τὴν ἐπόμενη ἀνοιξή): Πλούτ. Ἄρατ. 24, 3: *ἐξοδόν*

241/40, με τή γενική ειρήνη ἐπὶ Κυδήνορος, εἶχε ὁ νέος θίασος τῆς Βενδίδος τὴ δυνατότητα νὰ δημοσιεύσει ἀναδρομικὰ τὶς τιμὲς γιὰ τοὺς ἐπιμελητὲς τῆς περασμένης πενταετίας. Ἡ νέα ὑποχώρηση τοῦ μακεδονικοῦ ἐνδιαφέροντος στὰ τελευταῖα αὐτὰ χρόνια τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ δὲν ἔφερε καμία ἀλλαγὴ στὸ καθεστῶς τῆς Σαλαμίνας, ὅπου διατηρεῖται ἡ μακεδονικὴ φρουρά⁶⁴. Ἡ παρακμὴ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ διάλυση τοῦ θιάσου, πιθανότατα μετὰ ἀπὸ τὸ ἔτος τοῦ Εὐρυκλείδου, ὁπότε διακόπτεται καὶ ἡ σειρά, δὲν ἔχουν συνεπῶς καμία πλέον σχέση με τὴ μακεδονικὴ παρουσία, ἀλλὰ ὀφείλονται στὰ συσσωρευμένα γιὰ τὸ νησι δεινὰ αὐτοῦ τοῦ πολέμου⁶⁵.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ

τε πρώτην θέμενος εἰς τὴν Ἀττικὴν ἐνέβαλε, καὶ τὴν Σαλαμίνα διαβάς ἐλεγάτησεν. Ἡ σύνδεση τῆς ἐπιδόσεως (Ἀπρ. 243) μετὰ τὰ παραπάνω γεγονότα (ἀπελευθέρωση Κορίνθου κλπ., τὸ θέρος 243, εἰσβολὴ Ἀττικῆς καὶ Σαλαμῖνος ἀνοιξή 242) δημιουργεῖ χρονολογικὰ προβλήματα. Ἡ ἐπίδοσις ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς προληπτικὸ μέτρο ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐπιδρομῆς ἐν ᾧ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀράτου βλ. Chr. Habicht, *Studien zur Geschichte Athens in hellenistischer Zeit, Hypomnemata* 73 (Göttingen 1982) 30. Ἐν τούτοις ἡ διατύπωση (SIG³ 491 στ. 11: κατὰ τὸν κατάλοιπον χρόνον τοῦ ἐνιαυτοῦ) προϋποθέτει πράγματι προηγούμενες κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος καταστροφές στὴ σοδεῖα τῶν καρπῶν. Τὸ ἴδιο ἔτος ὁ στρατηγὸς τῆς Παραλίας ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει σοβαρὸ κίνδυνον γιὰ τὸν Ραμνούντα ἀπὸ ἐπιδρομὲς πειρατῶν (βλ. ἀδημοσίευτη ἐπιγραφή, Β. Πετράκος, *Ἔργον* 1993, 7-8) πράγμα ποὺ σημαίνει τὴν ἐπὶ Διομέδοντος ἀπώλεια τοῦ μακεδονικοῦ ἐλέγχου τοῦ Εὐβοϊκοῦ. Ἡ κατὰ ἓνα ἔτος χαμηλότερη χρονολόγηση τοῦ Διομέδοντος καὶ ὁλόκληρης τῆς σειρᾶς τῶν ἀρχόντων τῆς SEG II 9 θὰ εἶχε ὅμως σοβαρότατες συνέπειες γιὰ ὁλόκληρὴ τὴ χρονολόγηση τοῦ 3ου αἰ. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρὰ δὲν ἀποτελεῖ λύση ἡ χρονολόγηση τῆς σειρᾶς κατὰ ἓνα ἔτος ἐνωρίτερα, ποὺ ὑποστηρίχθηκε μετὰ διαφορετικὰ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τοὺς Chr. Pélékidis (L'archonte athénien Polyeuktos, *BCH* 85, 1961, 53-68) καὶ Meritt (1981, 80-82), καὶ ἡ σύνδεση μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ τελευταίου ἔτους τοῦ Ἀλεξάνδρου, δεδομένου ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἤδη ἐνωρίτερα κλείσει εἰρήνη μετὰ τὸν ἀποστάτη (IG II² 774), ἐνῶ ὁ

κίνδυνος γιὰ τὸν Ραμνούντα ἀπὸ τὴν ἔνωση τῶν Ἀχαιῶν μετὰ τοὺς Βοιωτοὺς εἶχε ἤδη παρέλθει μετὰ τὴν ἡττα τῶν τελευταίων ἀπὸ τοὺς Αἰτωλοὺς. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς πειρατείας στὸν Εὐβοϊκὸ, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ προαναφερθεῖσα ἐπιγραφή τοῦ Ραμνούντος, θὰ μπορούσε βεβαίως νὰ ἐξηγηθεῖ μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ πτολεμαϊκοῦ στόλου καὶ τὴ διάλυση τοῦ Κοινοῦ τῶν Εὐβοέων.

64. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν φρουρίων τῆς γειτονικῆς Ἑλευσίνας καὶ τοῦ Πανάκτου, ἡ ἐκκένωση τῶν ὁποίων ὑπῆρξε συνέπεια τῆς συνθηκολόγησης τῶν Βοιωτῶν στὴν ἀρχὴ τοῦ Δημητριοῦ πολέμου (Πολύβ. 20, 5, 3). Ἡ Σαλαμίνα ἀντίθετα ὑπαγόταν στὸν Πειραιά, τὸν ὁποῖο οἱ Μακεδόνες διατήρησαν ἀκόμα γιὰ 10 χρόνια.

65. Οἱ ἐπιδρομὲς τοῦ Ἀράτου δὲν σταμάτησαν οὔτε μετὰ τὴν εἰρήνη τοῦ 241/0, ἀν καὶ στὴν περιγραφὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν δὲν γίνεται πλέον εἰδικὴ μνεία τῆς Σαλαμίνας. Ἡ ἀπόπειρα κατὰ τοῦ Πειραιῶς στὸ τέλος τοῦ ἴδιου ἔτους χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Ἀράτου: Πλούτ. *Ἀρατ.* 33, 2: τῶν Ἀχαιῶν σπονδὰς πεποιημένων πρὸς Μακεδόνας καὶ ἀνοχὰς ἀγόντων. Γιὰ τὸν συγχρονισμό μετὰ τὴν τρίτη στρατηγία τοῦ Ἀράτου βλ. Ehrhardt ὁ.π. 152-154. Οἱ ἐπιδρομὲς κατὰ τῆς Ἀττικῆς συνεχίζονται. Βλ. Πλούτ. *Ἀρατ.* 33, 4: ἐδήλωσε δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Ἀρατος οὐ δῖς, οὐδὲ τρίς, ἀλλὰ πολλάκις ὥσπερ οἱ δυσέρωτες ἐπιχειρήσας τῷ Πειραιεῖ. Γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν ἀπὸ τὸν Ἀρατο πειρατῶν κατὰ τῆς Ἀττικῆς βλ. παραπάνω σημ. 63 καὶ Πaus. VII 7, 4. Πρβ. Tarn, *Aratos* 184.

ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΑΡΧΟΝΤΕΣ	ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ
		ΣΤΡΑΤ. ΔΙΟΙΚ. ΠΕΙΡΑΙΩΣ-ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ Ἡρακλείδης (286-270) IG II ² 1317 (1η ἐμφάνιση τοῦ θιάσου στὴν ἀκρόπολη τῆς Σαλαμίνος) Ἱεροκλῆς (270-255)
272/1 Λυσιθείδης	θάνατος Πύρρου πατριωτικὴ ἔξαρση στὴν Ἀθήνα	
271/0 Πυθάρατος		
268/7 Πειθίδημος	συμμαχία Ἀθηνῶν-Σπάρτης- Πτολεμαίου Φιλαδέλφου κήρυξη Χρεμωνίδειου πολέμου	
262/1 Ἀντίπατρος	τέλος Χρεμωνίδειου πολέμου	
261/0 Ἀρρενείδης ἔως 255/54 (Φιλίνος)	περίοδος ἄμεσου μακεδονικοῦ ἐλέγχου στὴν Ἀθήνα	
253/52 (Ἀντίμαχος)	V ἀποστασία Ἀλεξάνδρου IG II ² 798 ἐπίδοσις εἰς τὴν φυλακὴν τῆς χώρας	Ἡράκλειτος Ἀθμονεύς (255;-245) στρατηγὸς τοῦ Πειραιῶς καὶ τῶν ταττομένων μετὰ τοῦ Πειραιῶς
252/51 (Κλεόμαχος)	VI ἀπελευθέρωση Σικυῶνος	
251/50 (Φανόστρατος)	(;)	
250/49 (Φειδόστρατος)	(;)	
249/48 (Καλλιμήδης)	V εἰρήνην Ἀθηνῶν μὲ Ἀλέξανδρο (IG II ² 777, 780)	
248/47 (Λυσιάδης)	(5;) IG II ² 774 (τιμὲς Ἀριστομάχου)	SIG ³ 454 (τιμὲς Ἡρακλείτου Ἀθμονέως γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς Σαλαμίνος, ἀναφορὰ σὲ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς καὶ σὲ ἐσωτερικὸ ἐχθρὸ) M. Πειρ. 6657 (1η ἐμφάνιση θιάσου στὸ λιμάνι Σαλαμίνος) SEG II 10
247/46 Θερσίλοχος	VI (IG II ² 778, 779, 781, 782)	
246/45 Πολύευκτος	VII SIG ³ 401 (τιμὲς Ἡρακλείτου Ἀθμονέως)	SEG II 9 (ἀρχὴ ἀναδρομικῶν τιμῶν)
245/44 Ἰέρων	ἀνανέωση Παναθηναίων IG II ² 680 ἀποδοχὴ Σωτηρίων VII θάνατος Ἀλεξάνδρου Ἀντίγονος κύριος Κορίνθου καὶ Εὐβοίας	Διογένης (245-229) IG II ² 1317b (τελευταία ἀναφορὰ στὸν θίασὸ ἀκροπόλεως)
244/43 Διομέδων	XII κατάληψη Κορίνθου ἀπὸ Ἄρατο (θέρος 243) προσεταιρισμὸς Μεγάρων, ἀργ. Ἀκτῆς SIG II ² 491 ἐπίδοσις εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς πόλεως καὶ τὴν φυλακὴν τῆς χώρας	
243/42 Φιλόνεως	(;) 1η ἀπόπειρα εἰσβολῆς Ἀράτου στὴν Ἀττικὴ	ληηλασία Σαλαμίνος
242/41 Θεόφνημος	(;)	
241/40 Κυδήνωρ	VI γενικὴ εἰρήνη ἀποκατάσταση τῆς ὁμαλότητος	SEG II 9 (ψήφισις)
240/39 Εὐρυκλείδης	(;) 2η ἀπόπειρα Ἀράτου κατὰ Ἀθηνῶν	
239/38 —	(;) θάνατος Ἀντιγόνου	SEG II 9 (τελευταία προσθήκη)
238/37 Ἀθηνόδωρος	X	
237/36 Λυσίας	XI ἔναρξη Δημητριακοῦ πολέμου	

Χρονολογικὴ κατάταξη τῶν σαλαμινίων θιασωτικῶν ψηφισμάτων. Οἱ τρεῖς ὀριζόντιες γραμμὲς δηλώνουν τὴ διακοπὴ τοῦ κύκλου τῶν γραμματέων. Σὲ παρένθεση βρίσκονται τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχόντων τῶν ὁποίων εἶναι ἀβέβαιη ἡ χρονολόγησις.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΑ ΡΕΑ ΚΑΙ Η ΦΡΥΓΙΚΗ «ΜΗΤΕΡΑ ΤΩΝ ΘΕΩΝ» Η' ΜΕΓΑΛΗ ΜΗΤΕΡΑ

1. Ἡ μητρικὴ θεότητα ξένη ἀπὸ τὴν ὀλυμπιακὴ θρησκεία

Οἱ λαοὶ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἤθελαν στὸ κέντρο τοῦ πανθέου τους μιὰ μεγάλη θεά, τιμώμενη ὡς «Μητέρα θεῶν καὶ ἀνθρώπων» (στὴ Μικρὰ Ἀσία τὴ Δινδυμήνη Μητέρα ἢ Ἀγδιστι, στὴ Συρία τὴν Ἀτάργατι ἢ Δερκετώ, στὴν Αἴγυπτο τὴν Ἴσι).

Ἀντίθετα, στὸ ὀλυμπιακὸ πάνθεο τῆς Ἑλλάδας ποτὲ δὲν ξεχώρισε οὔτε θεά «Μητέρα» οὔτε καμιὰ ἄλλη «Μεγάλη θεά»: ὑπῆρχε μόνο θεὸς ὕψιστος, «πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε». Ἀκόμα καὶ ὅταν στὸ πάνθεο αὐτὸ δημιουργήθηκαν σφαῖρες ὑπεροχῆς ὀρισμένων μελῶν του, ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὸ ἔπος δεύτερος θεός (ὄχι θεά) ὡς κυρίαρχος τοῦ πελάγους καὶ τρίτος ὡς ἡγέτης τοῦ κάτω κόσμου (Ἰλ. Ο 187-193). Ἡ ἀπουσία τῆς μεγάλης μητρικῆς θεότητας ἦταν ὁ κύριος λόγος ποὺ συνέβαλε στὸ νὰ γίνουν κατὰ καιροὺς δεκτὲς στὴν ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ οἱ τρεῖς παραπάνω μορφές τῆς ἀνατολίτικης Μεγάλης Μητέρας, ἡ φρυγικὴ, ἡ συριακὴ καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ¹. Ἡ ἴδια ἀπουσία μητρικῆς θεότητας διευκόλυνε τὸν Αἰσχύλο νὰ βρεῖ στὴν τρα-

1. Προηγήθηκε χρονολογικὰ ἡ φρυγικὴ, ἡ ὁποία ἦδη ἀπὸ τὰ πρῶιμα ἀρχαῖα χρόνια εἶχε πλῆθος ἱερῶν στὴν Ἑλλάδα (βλ. παρακ.).

Ἡ συριακὴ εἶναι γνωστὸ πὼς στὰ μετακλασικὰ χρόνια εἶχε σημαντικὴ θέση στὴ μεσσηνιακὴ Θουρία, πρῶτα στὴν παλαιότερη πόλη πάντων στὸν παρακείμενο λόφο, ὅπου εἶχε ἰδρυθεῖ τὸ πρῶτο ἱερό της. Τὸ ἱερὸ ἐκεῖνο διατηροῦνταν καὶ τὸν καιρὸ τοῦ Πausanias, ὁπότε ἀνθοῦσε ἡ νεότερη πόλη, χαμηλὰ στὴν πεδιάδα. Στὴν κάτω πόλη χτίστηκε εὐπαρουσίαστος ναός, χρησιμοποιοῦμενος ἀπὸ τοὺς Θουριάτες καὶ γιὰ τὸ στήσιμο τῶν ψηφισμάτων. Μέσα στὸ ναὸ ἡ πόλη συνήθιζε νὰ στήνει γραπτὰ πορτραῖτα ξένων καὶ ντόπιων εὐεργετῶν της, ἐνῶ μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ ἔστηνε γλυπτικές εἰκόνες τοὺς ἢ λίθινες στήλες μὲ τιμητικὰ γι' αὐτοὺς ψηφίσματα (Paus. 4, 31, 2). Ἡ ἴδια θεά, γνωστὴ ἀπὸ ἄλλου ὡς Ἀτάργατις καὶ ἀπὸ Ἑλληνες συγγραφεῖς ὡς Δερκετώ, στὴ Θουρία εἶχε τὸ ὄνομα «Συρία θεός». Στὴν ἐκτενὴ πραγματεία τοῦ Λουκιανοῦ ποὺ ἔχει τὸν τίτλο *Περὶ τῆς Συρίης θεοῦ*, ὁ συγγραφεὺς ἀσχολήθηκε μὲ

τὴν ἱστορία καὶ τὴν περιγραφὴ τοῦ συριακοῦ ἱεροῦ της, ὄχι ὅμως καὶ μὲ τὴ λατρεία, ἂν καὶ τὸ ἱερὸ αὐτὸ βρισκόταν στὴ μικρὴ πόλη Βαμβύκη, τὴ μετονομασμένη Ἰεράπολη, πολὺ κοντὰ στὰ Σαμόσατα, τὴν ιδιαίτερη πατρίδα του. Στὴ Δῆλο ἡ θεά τιμῶνταν ὡς Ἀφροδίτη. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ ἀπόμερο Φίστυον τῆς Αἰτωλίας, παρὰ τὴν Τριχωνίδα λίμνη τοῦ Ἀγρινίου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοπικὲς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές: *Ἀφροδίται Συρίαι Φιστυῖδι*. Στὴν Αἴγυρα τῆς Ἀχαΐας ὁ Pausanias τὴ βρῆκε μὲ τὸ συνηθισμένο ὄνομα «Συρία θεός»: στὸ ἱερό της οἱ Αἰγυρίαιτες μπορούσαν νὰ μπαίνουν μόνο μετὰ ἀπὸ θρησκευτικὸ καθαρμὸ καὶ νηστεία καὶ ἔπαιρναν μέρος σὲ μυστικὴ τελετὴ (7, 26, 7).

Ἡ αἰγυπτιακὴ Ἴσις ἦταν περισσότερο συνηθισμένη ἀπὸ τὴ «Συρία θεά» στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ Ἑλλάδα. Πολὺ παρήγορη θεά γιὰ τοὺς βασιανισμένους ἄντρες καὶ γυναῖκες ποὺ εἶχαν ἐσχατολογικὲς ἀνησυχίες (ὅπως ἔγραψε ὁ Πλούταρχος στὴν ἐιδικὴ πραγματεία του *Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος* 27). Λαμπρὸς ναός της ἔχει ἀνασκαφεῖ στὴν Ἑρέτρια (ΑΔ 1915,

γωδία τῶν *Εὐμενίδων* τὴν ἀθωωτικὴ ψῆφο ὑπὲρ τοῦ μητροκτόνου Ὀρέστη: ἦταν ἡ ψῆφος τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία, ὡς γεννημένη ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Δία καὶ ἐπομένως «ἀμήτωρ», μπορούσε (χωρὶς τὸ ἐμπόδιο ποὺ ἐπιβάλλει τὸ σέβας πρὸς τὴ μητέρα) ἀπερίφραστα νὰ καταδικάσει τὴ συγγερὴ συζυγοκτόνο Κλυταιμῆστρα καὶ νὰ ἀθωώσει τὸν Ὀρέστη. Ἡ Ἀθηνᾶ δὲν παραλείπει νὰ συνοδέψει τὴν ἀθωωτικὴ ψῆφο μὲ τὰ λόγια: «*Ψῆφον δ' Ὀρέστη τήνδε ἐγὼ προσθήσομαι. Μητηρ γὰρ οὐ τις ἐστὶν ἢ μ' ἐγείνατο*» [στίχ. 735-736].

Ἐνῶ ὅμως ἀπὸ τῆ λατρείας ἦταν αἰσθητὴ ἡ ἀπουσία τῆς μητρικῆς θεᾶς, ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία εἶχε νὰ παρουσιάσει θαυμαστὰς γυναικεῖες μορφές ποὺ τραγουδήθηκαν ἀπὸ τὸ ἔπος ἢ ἐγκωμιάστηκαν ὡς μητέρες θεῶν ἢ ἡρώων. Ὅλες αὐτές, ὡς γνήσιες μυθολογικὲς μορφές, ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὴ λατρεία, ἐνῶ οἱ ἀνατολίτικες θεὲς λατρεύτηκαν, παραμένοντας χωρὶς μύθους ἢ συνοδευόμενες ἀπὸ ἐλάχιστους ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο τῆς λατρείας.

2. Ἡ ἑλληνικὴ Ρέα μορφή τῆς μυθολογίας, ὄχι τῆς θρησκείας

Στὴν Ἑλλάδα μιὰ κατηγορία ποιητῶν ἤθελε τὴν τιτανίδα Ρέα, κόρη τοῦ θεϊκοῦ ζεύγους Γῆς καὶ Οὐρανοῦ καὶ πάρεδρο τοῦ τιτάνα Κρόνου, μητέρα ἑξὶ παιδιῶν. Ἀπὸ αὐτά, κατὰ τὴν ἡσιόδεια *Θεογονία* 453-457, τρεῖς ἦταν θεές (Ἑστία, Δήμητρα καὶ Ἥρα) καὶ τρεῖς θεοί (Ἄδης, Ποσειδῶν καὶ Ζεὺς). Ὁ ποιητὴς ποὺ εἰσήγαγε στὸ ὀλυμπιακὸ πάνθεο τὸ σχῆμα αὐτὸ ἤξερε τὸ παλιὸ δωδεκάθεο τῶν ἑξὶ τιτάνων καὶ ἑξὶ τιτανίδων ποὺ εἶχαν κυβερνήσει τὸν κόσμον μέχρι τῆς δεκάχρονης τιτανομαχίας, ἤξερε καὶ τὴ λαμπρὴ νίκη τοῦ Δία, μὲ τὴν ὁποία ἀνατράπηκε τὸ πάνθεο ἐκεῖνο καὶ ἐγκαθιδρύθηκε τὸ ὀλυμπιακόν. Θερμὸς ὁπαδὸς τοῦ τελευταίου αὐτοῦ πανθέου ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς καὶ ὁλόκληρη ἡ ἡσιόδεια *Θεογονία*. Τὸ ὅτι παρουσίασε τὴ Ρέα ὡς μητέρα ἑξὶ θεῶν σημαίνει πὼς ἐπιθυμοῦσε νὰ τὴν προβάλει ὡς μητέρα τοῦ μισοῦ τελευταίου πανθέου καὶ ἐπομένως ὡς ἰσχυρὴ διεκδικήτρια τοῦ τίτλου τῆς «μητέρας τῶν θεῶν», ἀφοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἑξὶ ἦταν καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ νέου πανθέου Ζεὺς μὲ τὴν πάρεδρό του Ἥρα. Ὁ ποιητὴς αὐτὸς ζοῦσε στὸν 7ο π.Χ. αἰ. καὶ ἦταν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ὀνειρεύονταν ἓνα νέο δωδεκάθεο (τὸ τελευταῖο καὶ ὀριστικόν) ποὺ ἦταν προορισμένο νὰ καταλήξει στὸν ἐπόμενο αἰῶνα στὴν ἰδρυση ἀπὸ τὸν Πεισίστρατον τοῦ «βωμοῦ τῶν δώδεκα θεῶν», στὴν ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ θέσπιση ὀρισμένου ἀριθμοῦ θεῶν, ἡ ὁποία κατὰ ποικίλους τρόπους ἀμφισβητοῦνταν (βλ. Πλάτ. *Νόμ.* 745 κπ.) ἦταν πάντα θέμα τῆς μυθολογίας. Στὴ θρησκεία δὲν ἦταν δυνατόν νὰ θεσπιστεῖ σταθερὴ κοινότητα δώδεκα θεῶν. Ὁ παραπάνω ποιητὴς εἶχε παραλάβει ἀβασάνιστα ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα* Ο 187-192 τὴν τριάδα τῶν θεῶν Ἄδη, Ποσειδῶνα καὶ Δία, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν ἦττα τῶν τιτάνων εἶχαν μοιράσει μετὰ τὸν κόσμον, καὶ ὁ Ζεὺς κράτησε γιὰ τὸν ἑαυτὸ τοῦ τὸν *εὐρὺν οὐρανόν*, ὁ Ποσειδῶν πῆρε τὴν *πολιὴν ἄλλα* καὶ ὁ Ἄδης τὸν *ἡερόεντα ζόφον*. Πρόκειται γιὰ ἀπλὸ ἀπόηχο τῆς ἑριδας τῶν καινοτόμων ἐκείνων ποιητῶν ποὺ δημιούργησαν τὴ μυθολογία. Στὴ θρησκεία, ἡ Ἥρα ποὺ τὴν ἔχουν συμπεριλάβει στὸ

115 κπ.), ἄλλοι ναοὶ καὶ ἱερά της φημισμένα ὑπῆρχαν στὸν Πειραιᾶ καὶ στὴν Κόρινθο. Ὁ Πausanias μὲ πολλὴ εὐλάβεια περιγράφει σημαντικὸ ἱερό της στὴν ἄσσημη φωκικὴ κώμη Τιθορέα ποὺ γιόρταζε δυὸ φορές τὸ χρόνο, καὶ πολλοὶ πῆγαιναν γιὰ νὰ μυηθοῦν στὰ ἐκεῖ

μυστήρια (10, 32, 13-18). Βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλιν καὶ εἶχε εὐρύχωρο περίβολο. Στὸ ἀποκαλούμενο «ἄδυτο» ἔμπαιναν γιὰ τὴν τελετὴ μύησης μόνον ὅσοι καλοῦνταν μὲ ὄνειρον ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ θεά.

σχῆμα τῶν τριῶν γυναικείων θεῶν, ἦταν μιὰ χθόνια θεὰ ποὺ μόνο πρόσφατα καὶ βεβιασμένα εἶχε ὑψωθεί στὸ οὐράνιο πάνθεο, γιὰ νὰ γίνεῖ ἡ ἀναζητούμενη *κουριδίη ἄλοχος* τοῦ Δία, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ προσαρμοστεῖ σ' αὐτὸν τὸν ρόλο καὶ χωρὶς νὰ ζεῖ ἀρμονικὰ μὲ τὸν ὕψιστο θεὸ καὶ ἀκόμη χωρὶς νὰ εἶναι ἡ μητέρα τῶν κυριότερων παιδιῶν του (τοῦ Ἀπόλλωνα, τῆς Ἀρτεμης, τῆς Ἀθηνᾶς, τοῦ Ἑρμῆ καὶ τοῦ Διόνυσου). Οἱ ἄλλες δυὸ θεές τοῦ σχήματος (ἡ Ἑστία καὶ ἡ Δήμητρα) δὲν ἦταν ποτὲ οὔτε ἐγιναν ὀλυμπιακές ἢ οὐράνιες θεότητες, ἀλλὰ παρέμειναν ἐπίγεια στηρίγματα τῶν ἀνθρώπων στὴν οἰκογενειακὴ ἢ τὴν ἀγροτικὴ ζωὴ τους. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς θεοὺς τοῦ σχήματος, ὁ Ἄδης μόνο στὸ τελευταῖο πάνθεο, τὸ πρωτοεμφανιζόμενο στὴν *Ἰλιάδα*, ὑψώθηκε σὲ ἡγέτη τοῦ κάτω κόσμου σφετεριζόμενος ἓνα ρόλο ποὺ ὡς τότε ἀνῆκε στὸν Ποσειδῶνα². Τὸ ἀρκετὰ τρωτὸ αὐτὸ σχῆμα χθόνιων καὶ οὐράνιων θεῶν τὸ ἐπέβαλαν ὀριστικὰ οἱ ποιητὲς τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, καὶ ἔτσι ἡ Ρέα παραδόθηκε στὴ μυθολογία τῶν ἱστορικῶν χρόνων ὡς «Μητέρα τῶν θεῶν», ὅπως ἡ φρυγικὴ Μεγάλῃ θεά (ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἦταν μυθολογικὴ μορφή).

Μιὰ ἄλλη κατηγορία ποιητῶν (ἀρχαιότερων, ὅπως φαίνεται), ποὺ ἀντὶ τοῦ ζεύγους Κρόνου καὶ Ρέας θεωροῦσε ὡς «γεννήτορες καὶ τροφεῖς» ὄλων τῶν θεῶν τὸ θεϊκὸ ζεῦγος Ὀκεανοῦ καὶ Τηθύος, ἀγνοήθηκε. Ἀγνοήθηκε καὶ ὁ Θαλῆς ποὺ ἤδη στὰ 600 π.Χ., ἐμπνεόμενος ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους ποιητὲς, θεωροῦσε τὸν ὠκεανὸ (φιλοσοφικότερα τὸ «ὕγρὸ στοιχεῖο») ὡς ἀρχὴ τῶν ὄντων, ἀγνοήθηκε καὶ ὁ Πλάτων ποὺ ἀρεσκόταν νὰ σχολιάζει τὴν ὁμηρικὴ ἔκφραση Ὀκεανός, θεῶν γένεσις (Κρατ. 402, Θεαίτ. 153), παραμερίστηκαν καὶ οἱ στίχοι τῆς *Ἰλιάδας* ποὺ παρουσιάζουν τὴν Ἥρα (ἂν καὶ κόρη τῆς Ρέας) νὰ ξέρει ταυτόχρονα καὶ τὸν Ὀκεανὸ ὡς πάντων γεννήτορα (Ξ 246) καὶ νὰ δηλώνει πῶς θὰ πάει στὰ πέρατα τῆς γῆς νὰ συναντήσῃ τὸν Ὀκεανὸ καὶ τὴ μητέρα Τηθύν, οἱ ὁποῖοι τὴν εἶχαν ἀρρεῖ στὸ σπίτι τους καὶ εἶχαν ἐπωμισθεῖ τὴν ἀνατροφή της, ὅταν ὁ Ζεὺς εἶχε νικήσῃ τὸν πατέρα της Κρόνον καὶ τὸν εἶχε στείλῃ στὸν Ἄδη: *εἶμι γὰρ ὀψομένη πολυφόρβου πείρατα γαίης Ὀκεανόν τε, θεῶν γένεσιν, καὶ μητέρα Τηθύν, οἷ με σφοῖσι δόμοισιν ἐν τρέφον ἥδ' ἀτίταλλον, δεξάμενοι ῥεῖης, ὅτε Κρόνον εὐρύοπα Ζεὺς γαίης νέρθε καθεῖσε* (Ξ 200-204).

Ἔτσι, ἤδη στὸν 7ο π.Χ. αἰ., εἶχε παρουσιαστῇ ὁ πειρασμὸς τοῦ ταυτισμοῦ μιᾶς γνήσιας μυθολογικῆς μορφῆς, ὅπως ἡ Ρέα, μὲ μιὰ γνήσια θρησκευτικὴ, ὅπως ἡ φρυγικὴ θεά. Ἡ διαφορὰ εἶναι οὐσιώδης, γιὰτὶ οἱ προσωπικότητες τῆς μυθολογίας, ὅσοδὴποτε μεγαλειώδεις κι ἂν εἶναι καὶ ὅσοδὴποτε κι ἂν θαυμάζονται, δὲν μποροῦν νὰ μπουν στὸ κέντρο μιᾶς λατρείας, οἱ ἄνθρωποι δὲν ζητοῦν ἀπὸ αὐτὲς συμπαρατάση στὶς ἀντιξοότητες τῆς ζωῆς, δὲν ἰδρύουν γι' αὐτὲς ἱερά, δὲν χτίζουν γι' αὐτὲς ναοὺς ἢ βωμοὺς καὶ δὲν κάνουν γι' αὐτὲς θυσίες ἢ προσφορές. Ἀπὸ τὰ ἐπόμενα θὰ γίνεῖ φανερὸ πῶς στὴν κατηγορία τῶν ἄνευ λατρείας μυθικῶν μορφῶν ἀνήκει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ρέα καὶ ἀπὸ τὶς ἀδελφές καὶ τοὺς ἀδελφούς της³, καὶ ὁ ἀρεδρός της Κρόνος.

2. Ὁ ὑποχθόνιος βασιλεὺς Ποσειδῶν, πρωτοστατώντας στὴ δεκάχρονη σύγκρουση τῶν ὀλύμπιων θεῶν μὲ τοὺς τιτάνες (ὁπότε *δαινὸν περίαχε πόντος ἀπείρων, καὶ γῆ μέγ' ἐσμαράγησε, πεδόθεν δὲ τινάσσετο Ὀλυμπος*), ἔσπευσε νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς ἡττημένους τιτάνες στὸν κάτω ἀπὸ τὴ γῆ χῶρο ποὺ θὰ γινόταν ἡ αἰώνια φυλακὴ τους. Ὁ χῶρος ἐκεῖνος περιβαλλόταν μὲ τεῖχος, στὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ Ποσειδῶν *θύρας ἐπέθηκε χαλκείας*

(Θεογ. 732-734). Ὁ Ἄδης δὲν εἶχε κάνει ἀκόμη τὴν ἐμφάνισή του ἐκεῖ. Ὅταν ὁ Ποσειδῶν περιέπεσε σὲ μυθολογικὴ μορφή καὶ ἐγινε ὁ μεγαλειώδης κυρίαρχος τοῦ πελάγους, παραχώρησε τὸν κάτω κόσμον σὲ ἓναν τοπικὸ, σκληρὸ καὶ ἀμείλιχον ὑποχθόνιον θεὸ ποὺ εἶχε τὸ ὄνομα Αἰίδης (Ἀόρατος).

3. Ἡ Ρέα εἶχε πέντε ἀδελφές καὶ ἕξι ἀδελφούς (συμπεριλαμβανόμενου τοῦ συζύγου της Κρόνου). Οἱ πέντε

3. Τό «Μητρῶο» τῆς Ὀλυμπίας καὶ τὸ ἀθηναϊκὸ «Κρόνιο»

Στὴ συλλογὴ τῶν ὕμνων ποὺ ἐπικράτησε νὰ ἀποκαλοῦνται «ὁμηρικοὶ» παρουσιάζεται ὡς «Μήτηρ πάντων θεῶν καὶ πάντων ἀνθρώπων» σὲ εἰδικὸ ὕμνο (ἀριθ. 14) ὃχι ἡ Ρέα, ἀλλὰ ἡ φρυγικὴ θεὰ μὲ τὰ λεοντάρια, μὲ τὸν ρυθμικὸ ἦχο τῶν τυμπάνων καὶ τῶν κυμβάλων καὶ μὲ τὴν ἁρμονία τῶν αὐλῶν. Οἱ Ἕλληνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Μιλήτου καὶ ἄλλων ἀποικιῶν, ἱδρυμένων στὰ προϊστορικὰ χρόνια, εἶχαν γνωρίσει τὴ μικρασιατικὴ Μητέρα τῶν θεῶν καὶ τὴν εἶχαν εἰσαγάγει στὴ θρησκευτικὴ τους ζωὴ ἤδη στὰ προϊστορικὰ χρόνια, ὥστε στὰ γεωμετρικὰ ἢ στὰ πολλὰ πρῶιμα ἀρχαῖκὰ νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες λατρεῖες τους. Μέσα στὰ πρῶιμα ἀρχαῖκὰ χρόνια ἡ ἴδια θεὰ εἶχε ἱερὸ καὶ στὴν ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἐνῶ ὁ Πίνδαρος λίγο μετὰ τὴν ἥττα τῶν Περσῶν στὶς Πλαταιὲς φρόντισε προσωπικὰ ὁ ἴδιος γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς ἴδιας λατρείας καὶ στὴ βοιωτικὴ Θήβα. Ἡ τόσο πρῶιμη ἐξάπλωση μιᾶς ξένης λατρείας στάθηκε ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς συγγενοῦς ἐλληνικῆς. Ἡ ἐλληνικὴ Ρέα ποτὲ δὲν ὑπῆρξε ἀνταγωνιστικὴ τῆς μεγάλης φρυγικῆς θεᾶς. Ἀντίθετα εὐνόησε τὴ διάδοση τῆς λατρείας τῆς παραμένοντος ἡ ἴδια στὴν ἄνευ λατρείας σφαῖρα τῆς μυθολογίας καὶ παρέχοντας τὸ ὄνομά της Ρέα στὴν ἀρχικὰ ἀνώνυμη φρυγικὴ θεὰ (βλ. παρακάτω). Στὴ συλλογὴ τῶν ἰδίων «ὁμηρικῶν» ὕμνων ὑπάρχει καὶ ἓνας γιὰ τὴ θεὰ Γῆ (ἀριθ. 30), στὸν ὁποῖο ἡ Γῆ χαρακτηρίζεται *παμμήτειρα* καὶ *πρεσβίστη*, ἡ ὁποία τρέφει τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ζῶα τῆς ξηρᾶς, καθὼς καὶ ἐκεῖνα ποὺ κατοικοῦν στὰ νερά (στὴ θάλασσα, τὶς λίμνες καὶ τὰ ποτάμια) καὶ τὰ ἄλλα ποὺ πετοῦν στὸν ἀέρα. Εἶναι ἡ *ἄλοχος οὐρανοῦ ἀστερόεντος*, ἐπομένως ἡ μητέρα τῆς Ρέας (ὅπως θέλει καὶ ἡ ἡσιόδεια *Θεογονία*). Γιὰ τὴν ἴδια τὴ Ρέα δὲν ὑπάρχει κανένας ὕμνος.

Στὰ ἱστορικὰ χρόνια ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα πολλὰ ἱερὰ ἀποκαλούμενα «Μητρῶα», τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν στὴ φρυγικὴ θεὰ, συμπεριλαμβανόμενου καὶ τοῦ Μητρῶου τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς. Τὸ Μητρῶο τῆς Ὀλυμπίας, στὸ βόρειο πέρας τῆς Ἀλτῆς καὶ μπροστὰ στὴ σειρὰ τῶν θησαυρῶν, ἦταν ὁ μικρότερος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ναοὺς τῆς Ἀλτῆς καὶ εἶχε χτιστεῖ στὸν 4ο π.Χ. αἰ. Μεγαλύτερος καὶ ἀρχαιότερος ἦταν ἐκεῖ ὁ ναὸς τῆς Ἥρας, τῆς παλιᾶς χθόνιας θεᾶς, στὴν ὁποία ἀνῆκε ἀρχικὰ ὁλόκληρο τὸ ἱερὸ. Στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Ἀλτῆς, μετὰξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ Κρόνιου λόφου, ὑπῆρχε, πλὴν τοῦ Ἡραίου, καὶ πολὺ παλιὸ ἱερὸ τῆς Γῆς (τὸ Γαῖον), γιὰ τὴν χθόνια ἦταν καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀλτῆς ἡ καταγωγὴ, ὅπως καὶ τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ.

Στὸν 5ον αἰ. ὅμως ἐγίνε ἐδῶ μιὰ ἀλλαγὴ: ὁλόκληρο τὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας ἀφιερώθηκε στὸν Ὀλύμπιο Δία, καὶ χτίστηκε στὴ μέση τῆς Ἀλτῆς ὁ μεγάλος μαρμάρινος ναὸς του, στὸ σηκὸ τοῦ ὁποῖου στήθηκε τὸ χρυσελεφάντινο φειδιακὸ ἄγαλμά του. Ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ἐπισκίασε ὅλα τὰ ἄλλα χτίσματα τῆς Ὀλυμπίας. Ὅταν ὁ Πausanias βρέθηκε στὴν Ἀλτῆ, ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν μικρὸ ναὸ ποὺ καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὀνομαζόταν Μητρῶο. Εἶχε τὴν περιέργεια νὰ ἐξακριβώσει, ἂν καὶ αὐτὸ ἀνῆκε (ὅπως τὰ ἄλλα τῆς

τιτανίδες ἀδελφές της ἦταν: ἡ Θεία (μητέρα τῆς Ἥρας, τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Σελήνης), ἡ Μνημοσύνη (μητέρα τῶν ἐννιά Μουσῶν), ἡ Θέμις (μητέρα τῶν τριῶν Μοιρῶν καὶ τῶν Ὠρῶν), ἡ Φοίβη (μητέρα τῆς Ἀρτέμιδος) καὶ ἡ Τηθύς (μητέρα ποταμῶν καὶ τροφὸς τῆς Ἥρας). Οἱ ἑξὶ τιτάνες ἀδελφοὶ της ἦταν ὁ Ὠκεανός, ὁ Ὑπερίων, ὁ Ἰαπετός, ὁ Κοῖος (πάρεδρος τῆς Φοίβης

καὶ πατέρας τῆς Ἀρτέμιδος), ὁ Κρόνος (πατέρας τοῦ τιτάνα Πάλλαντα, τοῦ συζύγου τῆς Στυγῆς) καὶ ὁ δικὸς της πάρεδρος Κρόνος. Εἶναι φανερὸ πὼς οἱ μυθοπλάστες ποιητὲς μὲ προσοχὴ ἐπέλεξαν γιὰ ἀδελφοὺς καὶ ἀδελφές τῆς Ρέας καὶ γιὰ παιδιὰ τους μορφὲς μυθολογικῆς, ὅλες βρισκόμενες ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἐκτὸς λατρείας.

σύγχρονης του Ἑλλάδας) στὴ φρυγικὴ Μητέρα τῶν θεῶν ἢ μήπως αὐτό, ὡς εὐρισκόμενο μέσα σὲ ἀρχαιότατο ἱερό, ἀνῆκε στὴν ἑλληνικὴ Μητέρα τῶν θεῶν. Ἀπογοητεύτηκε ὅμως, γιατί μέσα στὸ Μητρῶο τῆς Ἄλτης δὲν βρῆκε ἄγαλμα οὔτε τῆς μιᾶς οὔτε τῆς ἄλλης θεᾶς, ἀλλὰ μόνο ἀνδριάντες Ρωμαίων αὐτοκρατόρων, οἱ ὅποιοι ἀπλῶς στεγάζονταν στὸ χῶρο (5, 20, 9). Ἐπειδὴ τὸ Μητρῶο χτίστηκε ὄχι πολὺ μετὰ τὸ 400 π.Χ., εἶναι πιθανὸ πὼς οἱ Ἡλείοι, μετὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ λαμπροῦ ναοῦ τοῦ Δία καὶ τὴν ἀφιέρωση τοῦ ἱεροῦ σ' αὐτόν, παραμέρισαν ἄλλες θεές ποὺ λατρεύονταν στὴν Ἄλτη, ὅπως τὴ Θέμιδα (Παυσ. 5, 14, 10), τὴν Ὀλύμπια Εἰλείθυια (6, 20, 2) καὶ τὴ Γαῖα (5, 14, 10) καὶ προσπάθησαν νὰ ἐγκαθιδρύσουν μιὰ συμβατικὴ λατρεία ὡς ἀπλὴ τιμὴ γιὰ τὴ μητέρα τοῦ Δία Ρέα. Ἐπειδὴ τιμὲς τοῦ εἵδους αὐτοῦ δὲν ἦταν συνηθισμένες γιὰ τὴ Ρέα, ὁ ναὸς τοῦ Μητρῶου, ἀντὶ νὰ διατεθεῖ γιὰ τὴ λατρεία τῆς φρυγικῆς Μεγάλῃς Μητέρας, προτιμήθηκε νὰ παραχωρηθεῖ σὲ παρόμοια συμβατικὴ λατρεία, μὲ τὴν ὁποία θὰ τιμῶνταν ὁ αὐτοκράτορας Αὐγουστός. Εἶχε προβλεφεῖ καὶ ἱερέας γιὰ τὶς τιμὲς πρὸς τὸν Αὐγουστό, ἀλλὰ κατὰ κανόνα οἱ ἱεροπραξίες γιὰ ἀνθρώπους δὲν ἦταν ἀρεστὲς στοὺς εὐλαβεῖς πιστοὺς, γιατί ὑπονόμευαν τὴ γνήσια θρησκευτικότητα (Πλούτ. *Λύσανδρ.* 18, Παυσ. 8, 2, 5). Ἐγκαταλείφθηκαν κι αὐτὲς καὶ τὸ Μητρῶο ἄρχισε νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς ἀπλὴ γλυπτοθήκη, ὅπως τὸ βρῆκε ὁ Πausanias.

Στὴν Ὀλυμπία ὁ Pausanias ἀναφέρει ἀκόμα μιὰ μακρὰ σειρὰ ὑποτυπωδῶν «θυσιῶν» ποὺ γίνονταν στὴν ἀρχὴ τῆς γιορτῆς (πρὶν ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες), ἔπρεπε ὅμως νὰ ἐπαναλαμβάνονται στὴν Ἄλτη κάθε μῆνα, ἀφοῦ δὲν ἦταν οὔτε δαπανηρὲς οὔτε χρονοβόρες: ἀναφέρει 70 περίπου βωμούς, μόνιμους ἢ πρόχειρα κατασκευασμένους ποὺ ἀνῆκαν εἴτε σὲ ὀλυμπιακοὺς θεοὺς εἴτε σὲ ἥρωες ἢ καὶ σὲ ἀφαιρημένες ἔννοιες. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὑπῆρχε βωμὸς τοῦ ποταμοῦ Ἀλφειοῦ, τοῦ ποταμοῦ Κλάδεου, τῆς Ὁμόνοιας, τῆς Νίκης, τοῦ Καιροῦ (τῆς εὐκαιρίας), τῆς Ἀγαθῆς Τύχης, τοῦ Ἡρακλῆ Παραστάτη καὶ καθενὸς ἀπὸ τοὺς τέσσερες ἀδελφούς του. Ὑπῆρχε καὶ βωμὸς «ἀγνώστων θεῶν». Στὴ σειρὰ τῶν 70 αὐτῶν βωμῶν ἀναφέρει ἄοριστα καὶ ἓναν τῆς «Μητρὸς τῶν θεῶν», ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἦταν τῆς συνηθισμένης φρυγικῆς θεᾶς (γιατὶ ἓνα βωμὸ τῆς Ρέας θὰ τὸν ξεχώριζε ὡς ἀσυνήθιστον). Ἡ διαδικασία τῆς «θυσίας» σ' αὐτοὺς τοὺς βωμοὺς ἦταν σύντομη: ἔκαιγαν πάνω σὲ καθέναν λίγο λιβάνι καὶ λίγο σιτάλευρο ζυμωμένο μὲ μέλι. Ἀπὸ μιὰ οἶνοχόη γινόταν στὸ τέλος καὶ μικρὴ χοὴ κρασιοῦ, μόνο σὲ ὀρισμένους βωμούς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἡλείους εἶχαν φιλοτιμηθεῖ καὶ ἄλλοι Ἕλληνες νὰ τιμήσουν τὸ Δία ὡς ἀρχηγὸ τοῦ ὀλυμπιακοῦ πανθέου. Τὸ Ὀλυμπιεῖο τῶν Μεγαρέων ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἐπιβλητικὸ ναὸ τοῦ θεοῦ, μέσα στὸν ὁποῖο εἶχε στηθεῖ ἄγαλμα ποὺ παρίστανε τὸ Δία καθιστὸν σὲ θρόνο, ὅπως τὸ φειδιακὸ τῆς Ὀλυμπίας. Ὁ Pausanias σημειώνει πὼς τὸ ἄγαλμα ἦταν τῶν κλασικῶν χρόνων, ἀλλὰ εἶχε μείνει ἡμιτελές (1, 40, 4).

Οἱ Ἀθηναῖοι κατόρθωσαν κι αὐτοὶ νὰ τιμήσουν ἀργά, ἀλλὰ ἀντάξια τῆς πόλης τους τὸν Ὀλύμπιο Δία: ὁ αὐτοκράτορας Ἀδριανὸς χρηματοδότησε τὴν ἀποπεράτωση τῶν ἐργασιῶν στὸ ἐπὶ αἰῶνες ἡμιτελὲς ἀθηναϊκὸ Ὀλυμπιεῖο, καὶ στὰ 131 μ.Χ. ἔγιναν ἐπίσημα τὰ ἐγκαίνια τοῦ μεγάλου ναοῦ ἐνώπιον τοῦ εὐεργέτη Ἀδριανοῦ⁴. Οἱ Ἀθηναῖοι, ἀκολουθώντας τὸ παρὰ-

4. Οἱ Ἀθηναῖοι τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἦταν περήφανοι γιὰ τὸ δικό τους Ὀλυμπιεῖο ποὺ μὲ τὸ μεγαλεῖο του ἀνταγωνιζόταν τὸ ἱερό τῆς Ὀλυμπίας, ἀφιερωμένα καὶ τὰ δυὸ στὸ Δία, τὸν ἡγέτη τοῦ ὀλυμπιακοῦ πανθέου.

Ὁ ἀθηναϊκὸς ναὸς περιβαλλόταν ἀπὸ 104 μαρμάρινους κορινθιακοὺς κίονες καὶ ἦταν ὀχτάστυλος τρίπτερος (στὸν πρόναο καὶ τὸν ὀπισθόδομο) καὶ εἰκοσάστυλος δίπτερος (στὴ βόρεια καὶ τὴ νότια πλευρά). Μέσα στὸ

δειγμα τῶν Ἡλείων, ἀποφάσισαν νὰ ἀποτίσουν κι αὐτοὶ μιὰ συμβατική τιμὴ πρὸς τοὺς γονεῖς τοῦ Δία καὶ ἔχτισαν, μετὰ τὴ συμπλήρωση ὅλων τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ὀλυμπίου, ἕναν εὐπαρουσίαστο μαρμάρينو ναῖσκο, μὲ ἰδιαίτερο χτιστὸ περίβολο καὶ βωμό. Τὸ μικρὸ συγκρότημα ποὺ ἦταν ἀντίστοιχο στὸ Μητρῶο τῆς Ὀλυμπίας, βρισκόταν σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο βραχίονα τοῦ μεγάλου περιβόλου τοῦ Ὀλυμπίου. Ἀποκαλοῦνταν κάποτε «Κρόνιον», ἀπὸ τὴ θέση του ὅμως κοντὰ στὴ ρεματιά τοῦ Ἰλισοῦ καὶ στὴ σκιά τοῦ ἐπιβλητικοῦ Ὀλυμπίου δὲν μπορούσε νὰ ἐξελιχθεῖ ποτὲ σὲ κέντρο αὐθύπαρκτης ἢ θερμῆς καὶ πηγαίας λατρείας. Ἦταν ἀπλῶς τὸ κέντρο, ἀπὸ ὅπου δινόταν τὸ σύνθημα τῆς ἐναρξῆς τῆς ἐτήσιας γιορτῆς τῶν Κρονίων, μιᾶς καλοκαιρινῆς περιόδου ἀναψυχῆς καὶ διασκέδασης. Τὸ σύνθημα δινόταν μὲ τὴν ὑποτυπώδη θυσία ποὺ ἔκανε ὁ περιστασιακὸς «ιερέας τοῦ Κρόνου». Ὁ ἱερέας αὐτὸς ἔμοιαζε μὲ ἐκείνους ποὺ ἡ πόλη ἐξέλεγε γιὰ «ιεροπραξίες σκοπιμότητας», ὅπως ἦταν οἱ θυσίαι ὑπὲρ «εὐημερίας τῆς Ρώμης» ἢ τοῦ αὐτοκράτορα Αὐγούστου ἢ ἄλλων τιμώμενων ἡγεμόνων, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ πόλη ἴδρυε ναοὺς καὶ βωμοὺς καὶ ὄριζε ἱερεῖς μὲ περιορισμένη δραστηριότητα. Ὁ Λουκιανὸς διασύρει εἰδικὰ τὸν «ιερέα τοῦ Κρόνου» σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ γιορτὴ τῶν Κρονίων μὲ τρία εὐθυμογραφήματά του ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὸν διεξοδικότερο ἀρχαῖο λόγο γιὰ τὴ γιορτὴ. Στὸ πρῶτο ποὺ ἔχει τὸν τίτλο *Τὰ πρὸς Κρόνον* δίνει τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἀδηφάγου «ιερέα», ὁ ὁποῖος μόνον τὴν ἡμέρα τῶν Κρονίων εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ θεό του. Ὁ πονηρὸς θεράπων τοῦ Κρόνου εὐθὺς μόλις παρουσιάστηκε ἡ εὐκαιρία αὐτή, ἔσπευσε πρῶτα νὰ ζητήσῃ γιὰ τὸν ἑαυτό του πλοῦτο, χωράφια, ζῶα, δούλους καὶ εὐπρεπὴ ἐνδύματα. Ὁ Κρόνος μὲ ἐπιδεξιότητα ἀπέφυγε ὑποσχέσεις καὶ ὑπενθύμισε στὸν ἱερέα πὼς ὅσα ζητάει μπορεῖ νὰ τοῦ τὰ δώσει μόνον ὁ νέος δυνάστης τοῦ οὐρανοῦ Ζεὺς, γιατί ὁ ἴδιος, ἀφότου παραμερίστηκε ἀπὸ τὴ διοίκηση τοῦ κόσμου, ἔχει ἀρμοδιότητα μόνον γιὰ τὸ ἑπταήμερο τῆς γιορτῆς τῶν Κρονίων, γιὰ τὸ ὁποῖο θέλει ὅλους τοὺς πανηγυριστὲς *πίνειν καὶ μεθύειν καὶ βοᾶν καὶ παίζειν καὶ κυβεύειν καὶ τοὺς οἰκέτας εὐχεῖν*. Ὁ ἱερέας, βλέποντας πὼς ἀπέτυχε ἡ πρώτη ἐπιδιώξή του, προσπάθησε νὰ ἀποσπάσῃ μιὰ αὐθεντικὴ ὁμολογία τοῦ Κρόνου γιὰ τὴν κατηγορία τῶν ποιητῶν πὼς ἔτρωγε τὰ παιδιά του (*ὡς κατήσθιε τὰ γεννώμενα ὑπὸ τῆς Πέας*). Ἡ ἐρώτηση ἐξόργισε τὸν Κρόνο, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε πὼς ἀπὸ τὸν ἱερέα του ἔμμεσα κατηγοροῦνταν ὡς θεοδυσκαννίβαλος. Τελικὰ συγκρατήθηκε καὶ περιορίστηκε νὰ ἀπαντήσῃ πὼς ἡ εὐθυμὴ φύση τῆς γιορτῆς τὸν ἐμποδίζει νὰ τιμωρήσῃ τὸν ἀσεβὴ ἱερέα. Τὰ ἄλλα δυὸ εὐθυμογραφήματα, μὲ τοὺς τίτλους *Κρονοςόλων* καὶ *Ἐπιστολαὶ Κρονικαὶ* συνδέονται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ γιορτὴ: Κρονοςόλων εἶναι ἕνας «ιερεὺς καὶ προφήτης καὶ νομοθέτης τῶν ἀμφὶ τὴν ἑορτήν» (ἐπομένως ὀρθότερα ὀνομαζόμενος Κρονιοςόλων), ὁ ὁποῖος θέτει τὰ θεμέλια μιᾶς νομοθεσίας κατὰ τῶν πλουσίων γιὰ νὰ τοὺς ἀναγκάσῃ νὰ διαθέτουν ἕνα μέρος τοῦ πλοῦτου τους γιὰ τοὺς ἀκτῆμονες καὶ πένητες, ὥστε νὰ μποροῦν κι αὐτοὶ νὰ γιορτάζουν τὰ Κρόνια μὲ εὐπρεπὴ ἐνδύματα καὶ μὲ ἄφθονα φαγητὰ καὶ ποτά. Ἐπικρεμάμενη ἀπειλὴ κατὰ τῶν πλουσίων ἦταν ἡ ἐπιφύλαξη τοῦ Κρόνου νὰ χρησιμοποιοῦν ἐναντίον τους τὴν κοφτερὴ ἄρπη, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εἶχε ἀκρωτηριάσει τὸν Οὐρανό. Οἱ πόρτες τῶν ἀρχοντόσπιτων ἔπρεπε νὰ μένουν ἀνοιχτὲς στὴ γιορτὴ γιὰ νὰ παίρνουν μέρος στὶς διασκεδάσεις καὶ οἱ πένητες. Κατὰ τὴν ἀνταλλαγὴ ὅμως «ἐπιστολῶν» μεταξὺ Κρόνου καὶ πλουσίων οἱ πλούσιοι ἔδειξαν ἀπροθυμία νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Κρόνου βεβαιώνοντας πὼς ὅταν στὸ παρελθὸν εἶχαν ἀνοίξει δοκιμαστικὰ τίς

σηκὸ ἦταν στημένο κολοσσαῖο ἄγαλμα χρυσελεφάντινο τοῦ Δία, ἐφάμιλλο τοῦ φειδιακοῦ τῆς Ὀλυμπίας. Ὁ

ναδὸς περιβλήθηκε μὲ χτιστὸ τοῖχο ποὺ περιέκλειε ὀρθογώνιο χῶρο μήκους περίπου 206 μ. καὶ πλάτους 129.

πόρτες τῶν σπιτιῶν τους, οἱ πένητες ὑπῆρξαν ἀχόρταγοι ἀπαιτώντας γιὰ τὸν ἑαυτό τους τὸ ἔνα μετὰ τὸ ἄλλο καὶ τελικὰ ἀποχώρησαν βλασφημώντας.

Ἡ γιορτὴ τῶν Κρονίων ἀναγνωρίζεται ὡς μιὰ εὐκαιρία γιὰ διασκέδαση μετὰ τὴ συγκομιδὴ τῆς χρονιάς. Μετεῖχαν οἱ καλλιεργητὲς τῆς γῆς μετὰ τὸ θερισμὸ καὶ τὸν ἄλωνισμὸ μαζί με τοὺς ἀκτήμονες, οἱ ὁποῖοι μὲ ἀμοιβὴ εἶχαν συμπαρασταθεῖ στὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες. Ἀπὸ τὶς λουκιάνειες Κρονικὲς ἐπιστολὲς εἶναι φανερὸ πὼς ὁ μὴ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς περιοριζόταν νὰ γιορτάσει ὅσο πιὸ πλούσια ἐπέτρεπαν τὰ ἔσοδά του, ἐκτὸς τῶν ἐξαιρετικὰ ἀπόρων, ποὺ εἶχαν παράπονα κατὰ τῶν πλουσίων, γιατί δὲν προθυμοποιούνταν «μετακοσμήσαι τὴν ἐορτὴν πρὸς τὸ ἰσόμοιρον».

Ἄν καὶ οἱ χιουμοριστικὲς πραγματεῖες τοῦ Λουκιανοῦ δὲν προσφέρονται γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς θρησκείας, μπορεῖ καὶ σ' αὐτὲς νὰ διακρίνει κανεὶς τὴν ἑλλειψὴ πηγαίας λατρευτικῆς διάθεσης ἀπέναντι τοῦ Κρόνου. Ὁ Κρόνος δὲν λατρευόταν, σύγχυση ὅμως δημιουργοῦσε ὁ ἀναφερόμενος στὰ *Ἔργα* τοῦ Ἡσίοδου μῦθος γιὰ τὸ «χρυσοῦν γένος» τῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶχε ζήσει σὲ «πολὺ παλιὰ» ἐποχὴ, ταυτιζόμενῃ ἀπὸ μερικοὺς μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Κρόνου, ὁπότε ἡ γῆ *αὐτομάτῃ καρπὸν ἔφερε*, οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν χωρὶς κόπους καὶ βάσανα καὶ χωρὶς νὰ χάνουν οὔτε στὰ γηρατεῖά τους τὸ νεανικὸ σφρίγος. Ὅταν ἐρχόταν ὁ καιρὸς τοῦ θανάτου, ἀπλῶς ἐπεφταν σὲ ἓνα γλυκὸ καὶ παρατεινόμενο ὕπνο (στίχ. 109-126). Καὶ οἱ σύγχρονοι τοῦ Πausanias Ἡλείοι, ποὺ ἐπίσης δὲν λάτρευαν τὸν Κρόνο, τοῦ εἶχαν πεῖ πὼς οἱ πρόγονοί τους ποὺ ζοῦσαν μακάριοι, ὅταν δυνάστης τοῦ οὐρανοῦ ἦταν ὁ Κρόνος, εἶχαν τιμήσει ἀπὸ εὐγνωμοσύνη τὸν Κρόνο μὲ ναὸ στὴν Ἄλτη (5, 7, 6). Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ὁ παμπάλαιος κατὰ Κρόνον βίος ἀνήκει στοὺς λαϊκοὺς θρύλους καὶ βασίζεται στὴν ἀπλοϊκὴ δοξασία πὼς ὅσο παλαιότερη εἶναι μιὰ ἐποχὴ, τόσο εὐδαιμονέστεροι ἦταν οἱ ἄνθρωποι τῆς.

Μὲ τὴ Ρέα νομίζουν μερικοὶ πὼς συνδεόταν στὴν Ἀθῆνα ἀρχικὰ μιὰ γιορτὴ *Γαλάξια* ποὺ ἀργότερα συνδέθηκε μὲ τὴ φρυγικὴ θεά. Πρόκειται ὅμως γιὰ γιορτὴ ποὺ εἶχε σημασία περισσότερο γιὰ τὴ λαογραφία παρὰ γιὰ τὴ θρησκεία: ἡ λεγόμενη «γαλαξία» ποὺ ἐτοίμαζαν (ἀντὶ τῶν πλουσίων ἐδεσμάτων τῶν Κρονίων) προσφερόταν γιὰ τὴν «καλοχρονιά»: ἦταν ἀλεσμένο κριθάρι ποὺ πολτοποιούνταν ὄχι μὲ νερό, ἀλλὰ μὲ γάλα.

4. Θρύλοι γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Ρέα στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα

Ὁ Pausanias εἶχε συναντήσει πλῆθος λαϊκῶν λατρειῶν στὴν Ἑλλάδα, συνήθιζε ὅμως νὰ τὶς προσπερνᾷ χωρὶς νὰ τὶς ἀναφέρει, ἂν ἦταν ἄσχετες μὲ τὸ ὀλυμπιακὸ πάνθεο. Σ' αὐτὲς ἀνήκε καὶ ἡ χριστιανικὴ λατρεῖα ποὺ εἶχε τὸν καιρὸ τοῦ Pausanias ἀρκετὲς κοινότητες πιστῶν ποὺ ὁ Pausanias τὶς προσπέρασε σιωπηλὰ. Τὸ ἴδιο εἶχε κάνει λίγο πρὶν γιὰ τὸ χριστιανισμὸ καὶ ὁ πολυγραφώτερος Χαιρωνέας Πλούταρχος, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀκόμα στὴν ἀκμὴ τοῦ τὸ α' τέταρτο τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. Ὁ Pausanias συνήθιζε νὰ κάνει ἐξαίρεση στὸν κανόνα κάθε φορὰ ποὺ συναντοῦσε λατρεῖες μὲ ἀσυνήθη ρόλο στὴν τοπικὴ θρησκευτικὴ ζωὴ. Τὴν πρώτη θέση στὸ εἶδος αὐτὸ τῶν λαϊκῶν λατρειῶν εἶχε ἡ Μητέρα τῶν θεῶν, ἡ ὁποία ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Pausanias ἦταν ἡ φρυγικὴ θεά. Ὁ Pausanias εἶχε συνηθίσει νὰ τὴ συναντᾷ παντοῦ στὴν Ἑλλάδα εἴτε μὲ ζωντανὴ λατρεῖα συνοδευόμενη μὲ μυστικὲς τελετὲς εἴτε μὲ παλιοὺς ναοὺς ποὺ εἶχαν χτιστεῖ στὰ κλασικὰ ἢ στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια καὶ ἦταν ἐρειπωμένοι στὴν ἐποχὴ του. Ἐρειπωμένος ἦταν ἓνας κοντὰ στὴν ἀρκαδικὴ Ἀσέα, *πρὸς τῇ πηγῇ τοῦ Ἀλφειοῦ*: ἦταν χωρὶς στέγη, μὲ γκρεμισμένο μέρος τῶν τοίχων, κατάλαβε ὅμως πὼς κι αὐτὸς ἦταν ναὸς τῆς φρυγικῆς θεᾶς, γιατί ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια διέκρινε δυὸ λίθινα λεοντάρια (8, 44, 3). Ἡ ἑλληνικὴ Μητέρα τῶν θεῶν Ρέα κεντοῦσε περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον του, ἀλλὰ δὲν συναντοῦσε λατρεῖες τῆς.

Εἰκ. 1-2. Ἡ ἑλληνικὴ Ρέα (ἀριστερὰ) καὶ ἡ φρυγικὴ Μεγάλῃ Μητέρα (δεξιὰ). Ὁ εἰκαστικὸς τύπος ποὺ ἐπικράτησε στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἡσιόδεια Ρέα τὴν παρουσιάζει ὄρθια νὰ προσφέρει στὸν καθισμένο ἐπὶ θρόνου Κρόνο τὸν «σπαργανωμένο λίθο» (ὁ Κρόνος πολὺ σπάνια ἀπεικονίζεται ὄρθιος).

Ἡ φρυγικὴ θεὰ στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια παριστάνεται ὡς μεγαλοπρεπὴς ὑπαρξὴ μὲ τύμπανο στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ σκῆπτρο στὸ δεξιόν. Ὅταν κάθεται, στὸ δεξιόν χέρι, ἀντὶ τοῦ σκῆπτρου, κρατεῖ φιάλη γιὰ νὰ δέχεται τίς χοεὺς τῶν πιστῶν. Πλάι της πάντα τὸ λεοντάρι. Ἡ ἐδῶ μορφή ἀπὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἑλληνικῆς πόλης τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, φυλασσόμενο σήμερον σὲ μουσεῖο τῆς Βενετίας.

Τοὺς περισσότερους θρύλους γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Ρέα τοὺς βρῆκε στὴν Ἀρκαδίαν, ὅπου προσπάθησε νὰ ἀνακαλύψει καὶ κάποια λατρεῖα της γιὰ νὰ τὴν ἀντιπαραθέσει στὴ λατρεῖα τῆς φρυγικῆς θεᾶς, γιὰ τὴν ὁποία ὅλοι χρησιμοποιοῦσαν τὸ ὄνομα Ρέα, ὄχι μόνον στὸν καιρὸ τοῦ Πausanias, ἀλλὰ ἴσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων προκαλώντας σύγχυση σ' ὅσους ἤξεραν πὼς δὲν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἴδια θεά (εἰκ. 1-2). Ἡ προσπάθειά του φαίνεται πὼς ὑπῆρξε μάταια.

Ἀπὸ τοὺς Ἀρκάδες ἰδίως οἱ Φιγαλεῖς καυχῶνταν πὼς ἡ Ρέα εἶχε γεννήσει τὸ Δία στὸν τόπο τους, σὲ κάποια θέση τῆς πολὺ ἐκτεταμένης νότιας πλαγιᾶς τοῦ Λυκαίου ὄρους. Τὸν ἰσχυρισμὸ τους στήριζαν στὸ ὄνομα ἐνὸς μικροῦ ρέματος τῆς Φιγαλείας ποὺ πήγαζε ἀπὸ τὸ Λύκαιο καὶ χυνόταν στὸ μεγάλο ποτάμι τῆς Νέδας ποὺ ἡ κοίτη του ἀποτελοῦσε τὸ ὄριο Ἀρκαδίας καὶ Μεσσηνίας. Τὸ ὄνομα τοῦ ρέματος ἦταν Λύμαξ καὶ οἱ Φιγαλεῖς ἔλεγαν πὼς ὀφειλόταν στὰ «λύματα» τοῦ τοκετοῦ τῆς Ρέας, τὰ ὁποῖα οἱ Νύμφες εἶχαν ρίξει στὸ τοπικὸ ρέμα γιὰ

νὰ φτάσουν στὴ θάλασσα διὰ μέσου τῆς Νέδας. Στὴν πόλῃ ὅμως τῆς Φιγάλειας ὁ Πανσανίας δὲν εἶδε οὔτε ναὸ οὔτε ὑπαίθριο ἱερὸ οὔτε βωμὸ τῆς Ρέας. Οὔτε ὅμως στὴ νότια πλαγιά τοῦ Λυκαίου ἀναφέρει ναὸ ἢ βωμὸ (8, 39, 5-41, 10). Αὐτοῦ θὰ ἀναζητοῦσε κανεὶς τουλάχιστο ὑπαίθριο ἱερὸ, παρὰ τὴν πηγὴ ἢ τὴν κοίτη τοῦ Λύμακα. Ἀκόμα καὶ ἡ συνηθισμένη προσφορὰ τῶν παιδικῶν πλοκάμων ποὺ σήμαινε τὸ αἴσιο πέρασμα τῶν παιδιῶν τῆς Φιγάλειας ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία στὴν ὥριμη δὲν γινόταν στὸ Λύμακα ποὺ ἔρρεε κοντὰ στὰ τεῖχη τῆς πόλης, ἀλλὰ στὴ σχετικὰ ἀπομακρυσμένη Νέδα (8, 41, 3) ποὺ πηγάζει κι αὐτὴ ἀπὸ ὕψωμα τοῦ Λυκαίου (8, 41, 3), περνάει στὰ νότια τῆς Φιγάλειας καὶ χύνεται στὸν κόλπο τῆς Κυπαρισσίας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Φιγαλεῖς, διεκδικοῦσαν τὴν παρουσίαν τῆς Ρέας στὸν τόπο τοὺς καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ Μεθυδρίου, μιᾶς πολίχνης τῆς κεντρικῆς ὀρεινῆς Ἀρκαδίας, δυτικὰ τῆς σημερινῆς Ἀλωνίσταινας καὶ νότια τῆς Βυτίνας, ἐπομένως ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴ Φιγάλεια. Οἱ Μεθυδριεῖς ἔλεγαν πὼς, ἀφοῦ ἡ Ρέα γέννησε τὸ Δία *ἐν μοίρᾳ τινὶ τοῦ Λυκαίου* (συμφωνώντας σ' αὐτὸ μὲ τοὺς Φιγαλεῖς), πρόλαβε νὰ καταφύγει στὸ δικό τους βουνὸ Θαυμασίον (παραφυάδα τοῦ Μαινάλου) καὶ νὰ κρυφτεῖ σὲ μιὰ σπηλιὰ τῆς κορυφῆς, ὅπου ἐτοίμασε τὸν «σπαργανωμένο λίθον» γιὰ νὰ τὸν παραδώσει στὸν Κρόνον, ὅταν, ἀναζητώντας τὴν ἐπίτοκο Ρέα, θὰ ἔφτανε ἐκεῖ (8, 36, 3). Πραγματικὰ ὁ Κρόνος ἔφτασε καὶ ἀπατήθηκε ἀπὸ τὴν ἤδη ἀρτίτοκο Ρέα. Τὸ νεογέννητο βρέφος ὅμως ἦταν κρυμμένο στὶς πλαγιές τοῦ Λυκαίου, ἀσφαλὲς ἀνάμεσα στοὺς ὑπὸ τὸν Ὀπλόδαμο γίγαντες, τοὺς ὁποίους εἶχε φέρεи στὴν Ἀρκαδίαν ἡ Ρέα γιὰ τὴν προστασία τοῦ παιδιοῦ. Ἡ σπηλιὰ τοῦ Θαυμασίου ὄρους ἦταν χῶρος ἱερὸς στὰ ἱστορικὰ χρόνια, γιὰ ἐκεῖ εἶχε εὐδοθεῖ ἡ ἀπάτη ποὺ ἔσωσε τὸ Δία.

Οἱ Χαιρωνεῖς τῆς Βοιωτίας πίστευαν πὼς ἡ Ρέα εἶχε ἀπατήσει τὸν Κρόνον καὶ εἶχε σώσει τὸ Δία στὸ δικό τους ἀπότομο ὕψωμα Πετραχό, πετρῶδη λόφος πάνω ἀπὸ τὴν πόλιν τοὺς. Τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου τὴν εἶχαν ἀφιερῶσει στὸ Δία καὶ ἔστησαν ἐκεῖ ἄγαλμά του, ὃχι μεγάλο (Πανσ. 9, 41, 6). Λατρεία τῆς Ρέας δὲν ὑπῆρχε οὔτε στὸν Πετραχό, ἀλλὰ μόνο τοῦ Δία.

Στὸν μεγάλο ναὸ τῆς Ἥρας ποὺ εἶχαν οἱ Πλαταιεῖς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δυὸ ἀγάλματα τῆς Ἥρας (ἓνα καθιστὸ τοῦ 5ου αἰῶνα, ἔργο τοῦ Καλλίμαχου, καὶ ἄλλο ὄρθιον τοῦ 4ου αἰῶνα, ἔργο τοῦ Πραξιτέλη) ὁ Πανσανίας εἶδε καὶ «ἄγαλμα» τῆς Ρέας ποὺ τὴν παρίστανε σὰν ὄρθια γυναῖκα νὰ προβάλλει μὲ τὰ χέρια τὸν ὑποτιθέμενον «σπαργανωμένο λίθον» (9, 2, 7). Αὐτὸ ὁ Πανσανίας λέει πὼς βρισκόταν στὴν «εἴσοδο» τοῦ ναοῦ, ὃχι στὴ θέσιν τοῦ σηκοῦ, ὅπου στήνονταν τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα. Ἐπομένως εἶχε μεταφερθεῖ ἀπὸ ἄλλοῦ στὸ ναό. Ὁ ναὸς ποὺ ἦταν ξένος ἀπὸ τὴ Ρέα, ἀνῆκε στὴν Ἥρα, τῆς ὁποίας δυὸ ἀγάλματα ἦταν στημένα σὲ διαφορετικὰ μέρη τοῦ σηκοῦ.

Πόσο καινοτόμες ἦταν οἱ ἀρκαδικὲς παραλλαγές τοῦ μύθου τοῦ ζεύγους Κρόνου-Ρέας καὶ τῶν παιδιῶν τοὺς, τῶν καταπινόμενων ἀπὸ τὸν Κρόνον, φαίνεται ἀπὸ τὴ σύγκριση καθεμιᾶς μὲ τὸ βασικὸ μύθον, τὸν παραδιδόμενο ἀπὸ τὴ *Θεογονίαν* 453-500 καὶ ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδωρον 1, 1, 5-7: ὁ Κρόνος κατάπινε τὰ γεννώμενα, ἐπειδὴ ὁ Οὐρανὸς καὶ ἡ Γῆ τοῦ εἶχαν ἀποκαλύψει πὼς θὰ ἔχανε τὴ βασιλείαν στὸν οὐρανὸ ἀπὸ ἓνα παιδί του. Κατάπιε πρώτη τὴν Ἑστία, ἔπειτα τὴν Δήμητρα, τὴν Ἥρα, τὸν Πλούτωνα καὶ τὸν Ποσειδῶνα. Γιὰ νὰ γλιτώσει τὸ ἕκτο παιδί της ἡ Ρέα κατέφυγε ἐγκυὸς στὴν Κρήτη καὶ γέννησε τὸ Δία σὲ σπηλιὰ τῆς Δίκτης. Ἀνέλαβαν τὴν προστασία καὶ τὴν ἀνατροφή τοῦ Δία Νύμφες (μὲ τὸ γάλα τῆς Ἀμάθειας) καὶ Κουρήτες ἔνοπλοι μέσα στὴν ἴδια σπηλιά, ἐνῶ ἡ Ρέα *λίθον σπαργανώσασα ἔδωκε Κρόνῳ καταπιεῖν ὡς τὸν γεγεννημένον παῖδα*. Στὴ σπηλιὰ τῆς Δίκτης ἐγίνε ἐπίσης ἱερὸ τοῦ Δία στὰ ἱστορικὰ χρόνια. Κανόνας ἦταν καὶ στὴν Κρήτη, στὸ χῶρον, ὅπου εἶχε γεννηθεῖ ὁ Ζεὺς ἢ ὅπου ἡ Ρέα ἐξαπάτησε τὸν Κρόνον καὶ ἔσωσε τὸ Δία, νὰ τιμᾶται ὁ Ζεὺς (ὃχι ἡ Ρέα).

Ἀπὸ τὸν βασικὸ αὐτὸ μῦθο ἀρχαιότερες φαίνονται οἱ σχετικὲς ἀρκαδικὲς παραλλαγές, οἱ ὁποῖες διατηρήθηκαν ζωντανές ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος: ὁ Πausanίας, εὐθὺς μόλις μπῆκε στὴν Ἀρκαδίαν ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ Ἀρτεμισίου προερχόμενος ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα, ἄκουσε ἀπὸ τοὺς περιοίκους τῆς Μαντίνειας μὲ ποῖο τρόπο ἡ Ρέα εἶχε σώσει τὸ πρωτότοκο παιδί της ποὺ γιὰ τοὺς Ἀρκάδες ἦταν ὁ Ποσειδῶνας (8, 10, 1 κπ.): κατηφορίζοντας ἀπὸ τὴ Νεστάνη καὶ πρὶν μπεῖ στὴ Μαντίνεια, ὁ Pausanias συνάντησε μιὰ πηγὴ Ἄρνη, γιὰ τὴν ὁποία ἔμαθε ἀπὸ τοὺς ντόπιους πὼς χρωστοῦσε τὸ ὄνομά της στοὺς πολλοὺς ἄρνας ποὺ βοσκοῦσαν γύρω. Κοντὰ στὴν πηγὴ αὐτὴ Ἄρνη τῆς Μαντινικῆς, ὅπως τοῦ εἶπαν οἱ Ἀρκάδες, ἡ Ρέα εἶχε ἀφήσει τὸν Ποσειδῶνα βρέφος εὐθὺς μετὰ τὴ γέννησή του. Τὸν εἶχε ἐμπιστευθεῖ στοὺς βοσκούς γιὰ νὰ τὸν κρύψουν καὶ νὰ τὸν μεγαλώσουν μὲ τὸ γάλα τῶν προβάτων. Οἱ βοσκοὶ ἔδωσαν στὴ Ρέα νεογέννητο πουλάρι ἀλόγου, τὸ ὁποῖο ἡ Ρέα παρέδωσε στὸν Κρόνον βεβαιώνοντάς τον πὼς εἶχε γεννήσει ἄλογο (γεννήθηκε ἔτσι ὁ πιὸ σεβάσμιος θεὸς τῆς Μαντινικῆς, ὁ «Ἴππιος Ποσειδῶν»). Ὁ Κρόνος κατάπιε τὸ πουλάρι καὶ ὁ νεογέννητος Ποσειδῶνας ἐπέζησε (8, 8, 2). Ἡ παράδοση πὼς ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς Κρονίδες ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ τὸ στίχο N 355 τῆς *Ἰλιάδας* ποὺ θεωρεῖ τὸ Δία μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ παιδιὰ τοῦ Κρόνου (*Ζεὺς πρότερος γηγόνει καὶ πλείονα ἤδη*), συμφωνεῖ ὅμως μὲ τὴν ἡσιόδεια *Θεογονία* πὼς ὁ Ζεὺς ἦταν τὸ μικρότερο ἀπὸ τὰ παιδιὰ τοῦ Κρόνου (στίχ. 477-479· ὅσοι συμφωνοῦσαν μ' αὐτοὺς ἐξοβέλιζαν ὀλόκληρο τὸ χωρίο τῆς *Ἰλιάδας* ποὺ περιέχει τὸ στίχο N 355). Ἡ *Θεογονία* ἤθελε μικρότερο τὸ Δία, γιατί ἦταν ὁ ἀνατροπέας τῆς δυναστείας τοῦ Κρόνου καὶ ἔπρεπε νὰ μοιάζει μὲ τὸν ἴδιο τὸν Κρόνον ποῦ, ὡς ἀνατροπέας τοῦ Οὐρανοῦ, ἦταν κι αὐτὸς τὸ μικρότερο παιδί του (στίχ. 137-138: *ὀπλότατος γένετο Κρόνος, δεινότατος παίδων, θαλερόν δ' ἤχθηρε τοκῆα*).

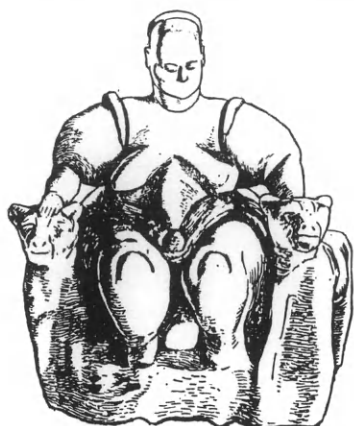
Κοντὰ στὴν πηγὴ Ἄρνη, ὅπου ἡ Ρέα εἶχε γεννήσει τὸν Ποσειδῶνα, ὑψωνόταν ὁ λόφος Ἀλήσιον, στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ἄλλος ἀφιερωμένο στὴ Δήμητρα, ὅχι τὴ θεὰ τῶν σιτηρῶν, ἡ ὁποία λατρευόταν μαζὶ μὲ τὴν Κόρη μέσα στὴ Μαντίνεια (Paus. 8, 9, 2), ἀλλὰ ἡ αὐστηρὴ θεὰ τοῦ κάτω κόσμου, ἡ λατρευόμενη στὴν περιοχὴ τῆς Θέλπουσας ὡς Δήμητρα Ἐρινύς (8, 25, 4 κπ.) καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Φιγάλειας ὡς Μέλαινα Δήμητρα (8, 42, 1 κπ.). Στὴ Μαντίνεια, χαμηλὰ στὸν ἴδιο λόφο τοῦ Ἀλησίου, βρισκόταν τὸ ἱερὸ τοῦ μεγαλύτερου καὶ αὐστηρότερου θεοῦ τῶν Μαντινέων, τοῦ Ἴππιου Ποσειδῶνα, βασιλιᾷ τοῦ κάτω κόσμου. Ὁ Pausanias διηγεῖται μὲ πόσο σεβασμὸ πρὸς τὸ ἀρχαῖο ἱερὸ οἱ Μαντινεῖς τὸ ἀνακαίνισαν (λίγο πρὶν ὁ ἴδιος ἐπισκεφθεῖ τὸν τόπο). Τὸν ἴδιο σεβασμὸ πρὸς τὸ ἀρχαῖο ἱερὸ ἔδειξε καὶ ὁ αὐτοκράτορας Ἀδριανὸς ποὺ χρηματοδότησε τὴν ἀνακαίνιση. Ὅλοι ἤξεραν πὼς ἀσέβεια πρὸς τὸ ἱερὸ τιμωροῦνταν μὲ θάνατο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ποσειδῶνα, ὅπως ἔγινε μὲ τὸν παλιὸ βασιλιᾷ τῶν Ἀρκάδων Αἴπυτο. Ἐτσι ὁ κοντινὸς στὴ Μαντίνεια λόφος Ἀλήσιον φιλοξενοῦσε δυὸ συγγενῆ ἱερά (στὴν κορυφὴ ἄλλος μεγάλῃς ὑποχθόνιας θεᾶς, καὶ κάτω, στὶς ὑπώρειές του, τὸ ἱερὸ τοῦ θεοῦ-βασιλιᾷ τοῦ κάτω κόσμου). Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα Ἀλήσιον, ὁ Pausanias σημειώνει πὼς ὀφείλεται στὴν «ἄλλῃ τῆς Ῥέας» (8, 10, 1). Ἄν δὲν ἔγραψε ἐκ παραδρομῆς τὸ ὄνομα τῆς Ῥέας ἀντὶ τῆς Δήμητρας (στὸ μῦθο τῆς ὁποίας γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἄλλῃ ἢ περιπλάνησίν της ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴν ἀνεύρεση τῆς ἀρπαγμένης Κόρης της), τότε τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλησίου ἀνταποκρίνεται σὲ κάποια πεποίθηση τῶν Ἀρκάδων πὼς ἡ Ρέα βρισκόταν σὲ ἀπελπιστικὴ θέση κάθε φορὰ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ γεννήσει: πλανῶνταν ἀναζητώντας δυσπρόσιτες σπηλιές σὲ βουνά, οἱ ὁποῖες νὰ χρησιμεύουν ὡς κρησφύγετο γιὰ τὸν τοκετὸ ἢ γιὰ τὴν ἀπόκρυψη τοῦ νεογέννητου, τὸ ὁποῖο ἀναζητοῦσε ὁ Κρόνος γιὰ νὰ τὸ ἐξαφανίσει. Αὐτὸ θὰ ἔδινε μιὰ ἀρκαδικὴ παραλλαγὴ τοῦ μύθου γιὰ τὴ γέννηση τῶν θεῶν ποὺ εἶχαν μητέρα τὴ Ρέα. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό, εἶναι ἀλήθεια πὼς μὲ τὴ Ρέα τῆς ἡσιόδειας *Θεογονίας* ὁ Pausanias εἶχε πολλὰς φορὲς τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχοληθεῖ διασχίζοντας ἰδίως τὴν Ἀρκαδίαν, πάντα ὁμως ἐξ ἀφορμῆς τοπικῶν θρύλων. Λατρεῖα τῆς Ῥέας δὲν περιέγραψε πουθενά.

5. Ἡ φρυγικὴ θεὰ τῆς Πεσσινοῦντας

Οἱ φρυγικὲς παραδόσεις γιὰ τὴ δική τους Μητέρα τῶν θεῶν (πάντα ὅπως εἶναι γνωστὲς ἀπὸ ἑλληνικὲς φιλολογικὲς πηγές, γιατί οἱ ἴδιοι οἱ Φρύγες δὲν τὶς κατέγραψαν) εἶχαν οὐσιώδεις διαφορὲς ἀπὸ τὸν ἡσιόδειο μῦθο γιὰ τὴ Ρέα. Μιὰ ἀπὸ τὶς λιγότερο γνωστὲς, ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸ Διόδωρο (3, κεφ. 58) παρουσιάζει τὴ θεὰ ὡς κόρη ἑνὸς παλίου βασιλιᾶ τῆς Φρυγίας καὶ Λυδίας, τοῦ Μήονα, ἐπώνυμου τῆς ἀρχαίας Λυδίας, ἡ ὁποία ἀπὸ αὐτὸν ἀρχικὰ εἶχε τὸ ὄνομα Μηονία ἢ Μαιονία. Ὁ Μήων εἶχε νυμφευθεῖ τὴ Δινδύμη ἀπὸ τῆς Φρυγίας, ἡ ὁποία τοῦ γέννησε ἕνα κορίτσι, ἀνεπιθύμητο ἀπὸ τὸν πατέρα του, ὁ ὁποῖος τὸ ἐξέθεσε σὲ φρυγικὸ βουνὸ ὀνομαζόμενο Κύβελον. Τὸ ἐκτεθειμένο κορίτσι, βρέφος ἀκόμη τρεφόμενο μὲ γάλα παρδάλεων καὶ ἄλλων θηρίων, τὸ βρῆκαν γυναῖκες βοσκοὶ τῆς Φρυγίας, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὸν τόπο τῆς ἀνεύρεσής του τὸ ὀνόμασαν Κυβέλη. Ὅσο τὸ κορίτσι μεγάλωνε γινόταν ὡραιότερο. Ἀγαποῦσε μὲ πάθος τὰ τραγούδια καὶ τὸ χορὸ καὶ ἐπινόησε τὴν «πολυκάλαμη σύριγγα» καὶ χάριν τοῦ χοροῦ τὰ τύμπανα (στρογγυλά, μὲ τὴν πληττόμενη ἐπιφάνεια δερμάτινη), τὰ κύμβαλα (σὲ σχῆμα μπρούντζινων ἡμισφαιρίων ἀλληλοκρουόμενων) καὶ τοὺς αὐλοὺς. Πρὸς ὅλα τὰ μικρὰ παιδιὰ, ἰδίως τὰ βρέφη, ἡ Κυβέλη φερόταν σὰ μητέρα φιλόστοργη καὶ τὰ προστάτευε ἀπὸ κινδύνους. Ὅταν ἐνηλικιώθηκε, ἀγάπησε τὸν Ἄττι, ὡραῖο νέο τοῦ τόπου, καὶ χωρὶς νὰ τὸ πεῖ στὸ βασιλῖα πατέρα της, ἄφησε τὴν ἀγάπη νὰ προχωρήσει ὥς τὴν ἐγκυμοσύνη. Ὁ βασιλιάς ἐξοργίστηκε καὶ σκότωσε τὸν Ἄττι καὶ τὶς γυναῖκες τροφούς τῆς κόρης του. Ἡ Κυβέλη κυριεύτηκε ἀπὸ ἀπελπισία καὶ ὄρμησε θρηνώντας στοὺς κάμπους, τὰ βουνὰ καὶ τὰ λαγκάδια. Συνοδευόταν ἀπὸ τὸν παλὶν καὶ ἀφοσιωμένο φίλο μουσικὸ Μαρσύα πού τὸν συμβουλευόταν στὶς μουσικὲς τῆς δημιουργίης. Κατὰ τὶς περιπλανήσεις τους, ὁ Μαρσύας ἔχασε ἕνα στοίχημα σὲ ἀγῶνα μουσικῆς πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα καὶ θανατώθηκε. Λίγο ἀργότερα ἔπεσε μιὰ ἀρρώστια στὴ Φρυγία, καὶ ὁ θεὸς πού ρωτήθηκε παράγγειλε νὰ τιμοῦν ὡς θεὰ τὴν Κυβέλη, καθὼς καὶ τὸν Ἄττι πού τὸν εἶχε σκοτώσει ὁ βασιλιάς. Γιὰ τὴ θεὰ Κυβέλη στήθηκαν πρῶτα βωμοὶ καὶ ἀργότερα χτίστηκε ὁ ὀνομαστὸς ναὸς της στὴ φρυγικὴ Πεσσινοῦντα, μὲ τὴ φροντίδα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Φρυγίας Μίδα. Ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς θεᾶς συνοδευόταν πάντα μὲ παρδάλεις ἢ λεοντάρια, γιατί αὐτὰ τῆς εἶχαν παρασταθεῖ στὴ βρεφικὴ ἡλικία της.

Ὁ Πausanias πού θεωροῦσε τὴ φρυγικὴ θεὰ ὡς τὴν κυριότερη τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του (τῆς Μαγνησίας τοῦ Σιπύλου) τὴν ὀνομάζει Δινδυμήνη Μητέρα (7, 17, 9) ἢ Ἀγδιστὴ (7, 17, 10) καὶ δὲν χρησιμοποιοεῖ ποτὲ τὸ ὄνομα Κυβέλη. Ἀναφέρει δυὸ μικρασιατικὲς παραδόσεις γι' αὐτή, ἀμφοτέρως τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος (ὅπως καὶ ἡ παραπάνω παράδοση τοῦ Διόδωρου), δηλ. τῆς ἐποχῆς, ὅποτε ἡ λατρεία τῆς Μεγάλῃς θεᾶς ἦταν κοινὴ μὲ τοῦ Ἄττι. Τὴν πρώτη τὴ βρῆκε στὶς ἐλεγείες τοῦ κολοφώνιου ποιητῆ Ἑρμησιάνακτα, ὁ ὁποῖος γύρω στὰ 250 π.Χ. εἶχε γράψει γιὰ τὸν Ἄττι πὼς ἦταν ὡραῖος νέος, φρυγικῆς καταγωγῆς, πού ὅταν μεγάλωσε μετοίκησε στὴ γειτονικὴ Λυδία καὶ εἰσήγαγε ἐκεῖ μυστικὴ λατρεία, μὲ κέντρο τὴ θεὰ Μητέρα. Οἱ Λυδοί, ἄντρες καὶ γυναῖκες, δέχτηκαν μὲ ἐνθουσιασμό τὴ διδασκαλία τοῦ Ἄττι καὶ φοιτοῦσαν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὶς μυστικὲς τελετὲς πού ἐκεῖνος ἱδρυσε, παραμελώντας τὴ λατρεία τοῦ Δία. Ὁργισμένος γι' αὐτὸ ὁ Ζεὺς, ἔστειλε μεγάλο ἀγριόχοιρο νὰ καταστρέψει τὶς καλλιέργειες τῶν Λυδῶν. Ὁ Ἄττις καὶ πολλοὶ Λυδοὶ ἔκαναν ὑπεράνθρωπες προσπάθειες γιὰ νὰ σκοτώσουν τὸν ἀγριόχοιρο, ἀλλὰ σκοτώθηκαν οἱ ἴδιοι (7, 17, 9). Ἀπὸ τότε ἄρχισε στὶς μυστικὲς τελετὲς τῆς Μεγάλῃς Μητέρας ὁ θρῆνος γιὰ τὸν ἄδικο χαμὸ τοῦ Ἄττι.

Τὴν ἄλλη παράδοση, πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς προηγούμενες, τὴ βρῆκε ζωντανὴ ὁ ἴδιος ὁ Pausanias στὴν Πεσσινοῦντα τῆς Φρυγίας (εἶναι ἡ γνησιότερη φρυγικὴ — εἰκ. 3). Κατ' αὐτήν, ὁ Ἄττις ἦταν γιὸς τοῦ Δία, σπέρμα τοῦ ὁποίου εἶχε ρεύσει στὴ γῆ, ἐνῶ ὁ θεὸς κοιμῶνταν. Ἀπὸ τὴ γῆ γεννήθηκε μιὰ θεϊκὴ ὑπαρξὴ «ἀνδρόγυνος» (μὲ ἀνδρικό καὶ γυναικεῖο γεννη-

Είκ. 3. Πήλινο ειδώλιο από τις ανασκαφές του J. Mellaart στο Catal Hüyük της Κεντρικής Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ Μεγάλη θεὰ τοῦ τοκετοῦ ἢ Μεγάλη Μητέρα στὴν πρώτη δη π.Χ. χιλιετία, ἔνθρονη σὲ στιγμή γέννας. Μιὰ λεοπάρδαλις ἐκατέρωθεν τοῦ θρόνου.

τικό ὄργανο), ἡ ὀνομαζόμενη στὴν Πεσσινούντα Ὑγδιστις. Οἱ θεοὶ φοβήθηκαν τὴ μελλοντική δραστηριότητα τῆς θεᾶς καὶ ἔσπευσαν νὰ τῆς ἀποσπάσουν τὸ ἀνδρικό ὄργανο, τὸ ὁποῖο πέταξαν στὴ γῆ. Ἀπ' αὐτὸ φύτρωσε μυγδαλιά, τὸν καρπὸ τῆς ὁποίας γεύτηκε μιὰ Νύμφη τοῦ ποταμοῦ Σαγγάριου. Ἡ Νύμφη ἔμεινε ἔγκυος καὶ γέννησε ἀγόρι ποὺ ἐξετέθη στὸ βουνό. Ἐνας τράγος ἀνέλαβε τὴν προστασία τοῦ βρέφους, ὥσπου αὐτὸ μεγάλωσε καὶ ἔγινε ἔφηβος: ἦταν ὁ Ὑαττις ποὺ ξεπερνοῦσε σὲ ὁμορφιὰ κάθε ἄλλον νέο τοῦ τόπου. Ἡ Ὑγδιστις ἀγάπησε τὸν Ὑαττι καὶ τοῦ ζήτησε νὰ μείνει γιὰ πάντα ἀφοσιωμένος στὴ λατρεία της, ζώντας ἀγνὰ καὶ διεκπεραιώνοντας τὶς ἱεροπραξίες στὸ ναὸ της. Ὁ Ὑαττις δέχτηκε τὴν τιμὴ, βεβαιώνοντας μὲ ὄρκο τὴν ἀπόφασή του νὰ μείνει ἀγνός. Ἀργότερα ἀτίησε τὸν ὄρκο του, γιὰ νὰ νυμφευθεῖ στὴν Πεσσινούντα τὴν κόρη τοῦ βασιλιά. Τὴν ὥρα ποὺ ψαλλόταν ὁ ὑμέναιος, παρουσιάστηκε ἡ Ὑγδιστις, καὶ ἡ αἰφνίδια ἐμφάνισή της προκάλεσε τὴ μανία τοῦ Ὑαττι, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας μόνος του ἀπέκοψε τὰ γεννητικά του ὄργανα, τὰ ὁποῖα θεώρησε ὡς τὴν αἰτία τῆς συμφορᾶς (7, 17, 10-12). Ὁ μύθος ἀποτελεῖ τὴ δικαιολογία τοῦ αὐτοευνουχισμοῦ τῶν μυσταγωγῶν τῆς θεᾶς, οἱ ὁποῖοι στὴν κοινὴ λατρεία τῆς Μεγάλης Μητέρας καὶ τοῦ Ὑαττι παίρνουν τὴ θέση τοῦ Ὑαττι.

Τὴ λατρεία τῆς φρυγικῆς θεᾶς τὴν εἶχαν δεχτεῖ πρῶτοι οἱ Ἰῶνες καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἀποικοὶ τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Στὰ πρῶιμα ἀρχαῖα χρόνια ἀπὸ τὶς ἀποικίες καὶ ἀπὸ τὰ αἰγαιοπελαγίτικα νησιὰ ἡ λατρεία (πάντα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μόνης τῆς Μεγάλης θεᾶς, χωρὶς τὸν Ὑαττι) ἔγινε γνωστὴ στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα, ὅπου ρίζωσε σὲ διάφορες περιοχές, ἀσκούμενη στὴ σκιά τῆς ὀλυμπιακῆς θρησκείας καὶ ἀποξενωμένη ἀπὸ οὐσιώδη ἀσιατικὰ γνωρίσματα της.

Στὰ ἱστορικὰ χρόνια δυὸ ἦταν τὰ πιὸ φημισμένα ἱερὰ τῆς θεᾶς στὸν τόπο τῆς καταγωγῆς της, τὸ ἕνα στὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία (στὸν ἄνω ροῦν τοῦ Σαγγάριου ποταμοῦ) καὶ τὸ ἄλλο στὴ βορειοδυτικὴ (στὴν περιοχὴ τῆς Τροίας). Στὴν κεντρικὴ ἦταν τῆς Δινδυμήνης Μητέρας (ποὺ ἦταν τὸ κυριότερο) καὶ στὴ βορειοδυτικὴ τῆς Ἰδαίας Μεγάλης θεᾶς. Τὸ πρῶτο εἶχε ἱδρυθεῖ στὸ ὄρος Δίνδυμον τῆς Πεσσινούντας, μικρῆς ἀλλὰ ὀνομαστῆς πόλης τῆς ἀρχαίας Φρυγίας. Ἡ Πεσσινοῦς ἦταν χτισμένη σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Σαγγάριου, πλησιέστερα στὸ Δίνδυμο ὄρος. Ὁ Σαγγάριος, πηγάζοντας δυτικότερα, ἐπὶ φρυγικοῦ ἐδάφους, καὶ δεχόμενος ἀρκετὰ μικρὰ ρέματα, ἀκολουθοῦσε ἀρχικὰ μιὰ κατεύθυνση πρὸς Ἀ., ὡς τὴν Πεσσινούντα. Ἐκεῖ παρέκαμπτε τὴν πόλη καὶ τὸ ὑπερκείμενο Δίνδυμο ὄρος καὶ ἔπαιρνε τὴν ὀριστικὴ πρὸς Β. κατεύθυνση, γιὰ νὰ χυθεῖ, μετὰ μακρὰ διαδρομὴ, στὸν Εὐξείνιο πόντο.

Ἡ Ἰλιάδα ξέρεи ὡς «Φρυγία» τὴν εὐφορὴ χώρα πού ὁ Σαγγάριος, ἀλλάζοντας τὴν πρὸς Ἀ. κατεύθυνσή του καὶ παίρνοντας τὴν πρὸς Β., τὴν περιβάλλει ἀπὸ τὸ Νότο καὶ τὴν Ἀνατολή. Ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδας, πού ἴσως ζοῦσε γύρω στὰ 740 ἢ 730 π.Χ., πρέπει νὰ ἤξερε τὴν Πεσσινοῦντα, ἴσως καὶ μιὰ δευτέρη πόλη τῆς Φρυγίας, τὸ Γόρδιον, λίγο βορειότερα, ὅταν ὁ ποταμὸς παίρνει τὴν πρὸς Β. κατεύθυνσή του καὶ μάλιστα στὴ δεξιὰ ὄχθη του κι ὄχι στὴν ἀριστερή, ὅπως ἡ Πεσσινοῦς. Δὲν ἀναφέρει ὅμως οὔτε τὴ μιὰ οὔτε τὴν ἄλλη πόλη, γιατί περιγράφει τὴν πολιορκία τῆς Τροίας πού εἶναι 450 περίπου χρόνια παλαιότερη. Ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδας ξέρεи πὼς τὴν ἐποχὴ τοῦ τρωικοῦ πολέμου βασιλιάς τῶν Φρυγῶν ἦταν ὁ Δύμας, ὁ ὁποῖος εἶχε παντρεύει τὴν κόρη του Ἐκάβη μὲ τὸ βασιλιά τῆς Τροίας Πρίαμο. Ὁ Πρίαμος, πρὶν ἀρχίσει ὁ πόλεμος μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς (λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 1200) ἦταν σύμμαχος τῶν Φρυγῶν καὶ θυμόταν ὡς τὰ γεράματά του τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Φρυγῶν πολεμιστῶν Ὀτρέα καὶ Μύγδονα πού τοὺς εἶχε γνωρίσει στὴ Φρυγία (Γ 184 κπ.) *ἤδη καὶ Φρυγὴν εἰσήλυθον ἀμπελόεσσας, ἔνθα ἴδον πλείστους Φρύγας ἀνέρας αἰολοπῶλους, λαοὺς Ὀτρῆος καὶ Μύγδονος ἀντιθέοιο οἳ ῥα τότε ἐστρατόωντο παρ' ὄχθας Σαγγαρίοιο, καὶ γὰρ ἐγὼν, ἐπίκουρος ἐὼν, μετὰ τοῖσιν ἐλέχθην.* Ὅσο κράτησε ὁ πόλεμος τῶν Ἀχαιῶν κατὰ τῆς Τροίας, οἱ Φρύγες ἦταν σύμμαχοι τῶν Τρώων. Στὴ Φρυγία ζοῦσε ἓνας θεὸς τοῦ Ἐκτορα (ἀδελφὸς τῆς Ἐκάβης) ὀνομαζόμενος Ἄσιος (Ἰλ. Π 719 κπ.: *μήτρως ἦν Ἐκτορος ἵπποδάμοιο, αὐτοκασίγνητος Ἐκάβης, υἱὸς Δύμαντος, ὃς Φρυγίῃ ναίεσκε, ῥοῆς ἐπὶ Σαγγαρίοιο*).

Οἱ Ἕλληνες (Ἀχαιοὶ ἢ Ἴωνες) ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (γύρω στὰ 1200 π.Χ.) ἦταν λίγοι στὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ οἱ σχέσεις τους μὲ τὴ Μεγάλῃ Φρυγίᾳ τοῦ Σαγγαρίου ἦταν μηδαμινές⁵. Κάποια ἐπαφὴ (ὄχι φιλική) εἶχαν μὲ τὶς συμμάχους τῶν Τρώων περιοχὲς τῆς λεγόμενης Μικρῆς Φρυγίας καὶ ιδίως τῆς Μυσίας, βόρεια τῆς Τροίας καὶ ἀνατολικά τοῦ Ἑλλησπόντου. Ἡ ἐπαφὴ αὕτη βρῆκε ἀπήχηση στὸ μῦθο τοῦ Τηλέφου, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου θυμίζει ἓνα ἀπὸ τοὺς θεοὺς τοῦ προ-φρυγικοῦ πανθέου τῆς κεντρικῆς μικρᾶς Ἀσίας, τοῦ Τελεπίνου⁶.

Ὁ ἥρωας Τηλέφος τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας εἶχε γίνεи βασιλιάς τῆς Μυσίας τὸν καιρὸ τοῦ τρωικοῦ πολέμου. Καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίᾳ καὶ ἦταν γιὸς τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τῆς Αὖγης, κόρης τοῦ βασιλιά τῆς Τεγέας Ἀλέου. Ἡ Αὖγη εἶχε ὑποχρεωθεῖ ἀπὸ τὸν πατέρα της νὰ μείνει ἄγαμος καὶ νὰ ἀσκεῖ ἱερατικὰ καθήκοντα στὸ ναὸ τῆς τοπικῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς, γιατί, σύμφωνα μὲ χρησμό, ἓνας

5. Ἀπὸ τοὺς Φρύγες τῆς μικρασιατικῆς Φρυγίας ὁ μόνος γόνος εὐγενοῦς οἰκογενείας πού πρῶιμα συνδέθηκε μὲ τὴν Ἑλλάδα ἦταν ὁ Πέλοψ, γιὸς τοῦ Ταντάλου. Οἱ θεοὶ τιμώρησαν αὐστηρὰ τὸν μεγάλο ἁμαρτωλὸ πατέρα του, εὐνόησαν ὅμως τὸν ἴδιο νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν ἀπὸ αὐτὸν ὀνομασμένη Πελοπόννησο καὶ προηγουμένως νὰ νυμφευθεῖ τὴν κόρη τοῦ Οἰνομάου Ἰπποδάμεια. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν δεχθεῖ τὸν Πέλοπα ὡς ἐκπρόσωπο πολιτισμένου μικρασιατικοῦ λαοῦ. Μὲ τὸ γάμο του ὁ Πέλοψ ἐγίνεи πατέρας τοῦ Ἀτρέα καὶ παπποῦς τοῦ Ἀγαμέμνονα.

6. Ὁ W. Burkert πρόσφατα ἀναζήτησε κάποια σχέση μεταξὺ Τελεπίνου καὶ μερικῶν ἑλληνικῶν τοπωνυμίων, τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ἔχουν ἠχητικὴ ἔστω συγγένεια μὲ τὸ ὄνομα Τελεπίνου. Ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρει τὴν ἀρκαδικὴ Θέλπουσα (Πανσ. 8, 25, 1 κπ.), τὸ βοιωτικὸ

ὄρος Τιλφούσιον ἢ Τιλφῶσ(σ)ιον καὶ τὴν ἐκεῖ πηγὴ Τιλφούσα ἢ Τιλφῶσ(σ)α (Πανσ. 9, 33, 1 κπ.), βλ. τὴ μετάφραση τῆς μελέτης του μὲ τὸν τίτλο *Ἑλληνικὴ Μυθολογία καὶ Τελετουργία* ἀπὸ τὴν Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδη (1993) 199-201. Ἐμφανὴς ὅμως δὲν εἶναι καμιά σχέση ἀνάμεσα στὸ κείμενο τοῦ Τελεπίνου, ὅπως ἔχει ἀναγνωσθεῖ, καὶ στὴ Δήμητρα τῆς Θέλπουσας, ἡ ὁποία ὡς Ἐρινὺς εἶναι θεὰ τοῦ κάτω κόσμου καὶ ὄχι τῶν σιτηρῶν, ὅπως ἡ ἐλευσινακὴ θεά. Οὔτε μὲ τὴ βοιωτικὴ πηγὴ Τιλφούσα, κοντὰ στὴν ὁποία πέθανε καὶ θάφτηκε ὁ Τειρεσίας, φαίνεται νὰ ἔχει σχέση ὁ ἀσιατικὸς μῦθος τοῦ Τελεπίνου. Ἐξ ἄλλου στὸν ἑλληνικὸ μῦθο τοῦ Τηλέφου εἶναι δεδομένη ἡ σχέση μὲ τὴ «μικρὴ Φρυγία» τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τῆς Προποντίδας, ὄχι ὅμως καὶ μὲ τὸν χιτιτικὸ θεὸ Τελεπίνου τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

ένδεχόμενος γιός της θα γινόταν βασιλιάς της Τεγέας, σκοτώνοντας τους δυο γιούς του Ἀλέου και αδελφούς της Αὔγης. Ἡ Αὔγη (χωρίς νὰ τὸ ξέρει ὁ πατέρας της Ἄλεος) ἦταν ἔγκυος ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ, καὶ ὅταν γέννησε τὸν Τήλεφο, χρειάστηκε νὰ τὸν ἐκθέσει στὸ Παρθένιο ὄρος, ἐνῶ ἡ ἴδια πωλήθηκε ὡς δούλη ἀπὸ τὸν φίλο τοῦ πατέρα της Ναύπλιον, στὸν ὁποῖο τὴν εἶχε παραδώσει ὁ πατέρας της, καὶ κατέληξε στὴ Μυσία, ὅπου ἔγινε σύζυγος τοῦ ἐκεῖ βασιλιᾶ Τεύθραντα. Ὁ Τήλεφος στὸ Παρθένιο ὄρος εἶχε σωθεῖ ἀπὸ βοσκούς. Ὅταν ἐνηλικιώθηκε, ἀναζητώντας τὴ μητέρα του, πῆρε ἀπὸ τὸ μαντεῖο τὸν χρησμὸ πὼς θὰ τὴν ἔβρισκε στὴ Μυσία, ὅπως καὶ ἔγινε: οἱ τραγωδοποιοὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. περιέγραψαν τὴ συγκινητικὴ συνάντηση καὶ τὴν ἀναγνώριση Αὔγης καὶ Τήλεφου. Ὁ Τήλεφος, υἱοθετημένος ἀπὸ τὸν Τεύθραντα, τὸν διαδέχθηκε στὸ θρόνο τῆς Μυσίας. Πρὶν ἀρχίσει ὁ τρωικὸς πόλεμος οἱ Ἀχαιοὶ εἶχαν συγκρουστεῖ μὲ τὸν Τήλεφο στὴ Μυσία καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς εἶχε τραυματίσει μὲ τὸ δόρυ τὸν Τήλεφο, καὶ τὸ τραῦμα δὲν μπόρεσε νὰ τὸ θεραπεύσει κανένας γιατρός. Ὁ Τήλεφος ρώτησε καὶ τὸ μαντεῖο γιὰ τὴ θεραπεία καὶ πῆρε τὴν ἀπάντηση: *ὁ τρώσας καὶ ἰάσεται*. Τότε ὁ Τήλεφος ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἀχιλλεὺς νὰ τὸν θεραπεύσει καὶ ὑποσχέθηκε πὼς στὸ μέλλον δὲν θὰ ἀντιταχθεῖ κατὰ τῶν Ἀχαιῶν. Ὁ Ἀχιλλεὺς θεράπευσε τὸ τραῦμα ξύνοντας πάνω σ' αὐτὸ τὴ σκουριὰ τοῦ ὀνομαστοῦ δόρατός του πού τὸ εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τὸν πατέρα του Πηλέα, τοῦ ἴδιου δόρατος, μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε καὶ ὁ ἴδιος τραυματίσει τὸν Τήλεφο (Ἀπολλόδ. *Ἐπιτ.* 3, 20). Στὸν 4ον αἰ. οἱ Τεγεάτες, κατὰ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς, διακόσμησαν τὸ δυτικὸ ἀέτωμα μὲ παράσταση τοῦ Τηλέφου νὰ μάχεται κατὰ τοῦ Ἀχιλλεὺς (Πανσ. 8, 45, 7). Μαχόμενος τὸν παρέστησαν καὶ οἱ γείτονες τῶν Μυσῶν Περγαμηνοὶ στὸν μεγάλο βωμὸ τοῦ Δία, τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ὁ γιός τοῦ Τήλεφου Εὐρύπυλος πού διαδέχθηκε τὸν πατέρα του στὴ βασιλεία τῶν Μυσῶν, ἔμεινε πιστὸς στὴ συμμαχία τῶν Τρώων καὶ σκοτώθηκε ἀπὸ τὸ γιὸ τοῦ Ἀχιλλεὺς Νεοπτόλεμος. Ἡ Ὀδύσσεια ἀποκαλεῖ τὸν Εὐρύπυλο Τηλεφίδην ἀποδίδοντας τὸ φόνου του στὸ Νεοπτόλεμο: *Τηλεφίδην κατενήρατο χαλκῷ* (λ 519-520). Ὡς πρὸς τὴ μητέρα τοῦ Τήλεφου Αὔγη, ὁ Πανσανίας πού καταγόταν ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ μέρη λέει πὼς στὴν περιοχὴ τῆς Περγάμου («πέραν Καϊκού») σωζόταν καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ταφικὸ μνημεῖο της (ἡρῶα πού εἶχε γίνεи κατὰ τὸν τρόπο τῶν φρυγικῶν μνημείων τοῦ εἴδους: ἀποτελοῦνταν ἀπὸ «χῶμα γῆς» περιβαλλόμενο μὲ λίθινη κρηπίδα). Πάνω στὸ «χῶμα» ὑψωνόταν χάλκινο ἄγαλμά της (8, 4, 9).

6. Τὸ ὄνομα τῆς φρυγικῆς θεᾶς

Ἡ θεὰ τῆς Πεσσινοῦντας εἶναι ἰδεῶδες παράδειγμα παλαιῶν καὶ σεβάσμιων θεῶν τιμώμενων χωρὶς ἀτομικὸ ὄνομα, ὅπως γράφει ὁ Ἡρόδοτος γιὰ θεοὺς τῶν Πελασγῶν (2, 52): οἱ Πελασγοὶ πού εἶχαν ἀνώνυμους θεοὺς μόνο μετὰ τὴ συγκατάθεση τοῦ δωδωναίου θεοῦ ἄρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν ἀτομικὰ ὀνόματα θεῶν δανεισμένα ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους.

Γιὰ τὴ φρυγικὴ θεὰ χρησιμοποιοῦνταν ἀντὶ ὀνόματος τοπωνυμικὰ ἐπίθετα (ἀντλημένα ἀπὸ τόπους, ὅπου ὑπῆρχαν ὀνομαστὰ ἱερά της). Τὸ γνωστότερο ἀπὸ αὐτὰ ἦταν Δινδυμήνη Μήτηρ, ἀπὸ τὸ ὄρος Δίνδυμον πού ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο ἱερό της. Τὸ ἀφιερωμένο στὴ θεὰ ὄρος καὶ τὸ τέμενος τοῦ ἱεροῦ ἦταν στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Σαγγάριου, καθὼς αὐτός, ἀλλάζοντας τὸν πρὸς Ἀ. ροῦν του, στρεφόταν πρὸς Β. Στὴν προσωυμία Δινδυμήνη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν Σαγγάριο, δίνει ἰδιαίτερη σημασία ὁ Στράβων, γιὰ αὐτοῦ ἦταν *τὰ παλαιὰ τῶν Φρυγῶν οἰκητήρια Μίδου καὶ ἔτι πρότερον Γορδίου* (12, 567 κπ.). Δυὸ ἄλλες τοπωνυμίες πῆραν τὴν ἀπατηλὴ ὄψη κυρίων ὀνομάτων καὶ χρησιμοποιήθηκαν κατὰ κόρον: Κυβέλη (ὄρος Κύβελον στὸ Διόδωρο 3, 58, 1, φρυγικὰ ὑψώματα Κύβела στὸ Στράβωνα 12, 567-568) καὶ Ἀγδιστις, ἀπὸ πετρώδες ὕψωμα Ἀγδος, ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Ἀρνόβιο στὸ τέλος τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου: *petra est quaedam, cui nomen est Agdus, Advers. Nationes* 5, 5. Ὁ Πανσανίας ὀνομάζει τὸ βουνὸ καὶ τὴ θεὰ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα Ἀγδιστις, 1, 4, 5:

Πεσσινοῦντα, τὴν ὑπὸ τὸ ὄρος Ἄγδιστιν, ἔνθα καὶ τὸν Ἄττιν τεθάρφθαι λέγουσι καὶ 7, 17, 12: *Ἄγδιστιν μετάνοια ἔσχεν οἷα Ἄττιν ἔδρασε*. Σὲ τοπωνυμία Βερέκυνθος ὀφείλεται ἢ προσω-
 νυμία Βερεκυνθία Μήτηρ, γνωστὴ ἰδίως ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Οἱ Φρύγες ποὺ εἶχαν
 ἐγκατασταθεῖ στὴν περιοχὴ ἐκείνη ἀποκαλοῦνταν Βερέκυντες (Στρ. 10, 469). Στὴ δυτικὴ Μι-
 κρὰ Ἀσία ἢ θεὰ εἶχε δυὸ ὀνομαστὰ ἱερά: ἓνα στὸ δασωμένο ὄρος Ἰδὴ τῆς Τρωάδας (ὅπου ἡ
 ἔδρα τῆς ὡς Ἰδαίας Μητρὸς) καὶ ἄλλο στὸ ὄρος Σίπυλο (μεταξὺ τῶν πόλεων Μαγνησίας
 καὶ Σμύρνης), στὸ ὁποῖο ὀφείλεται ἢ προσωνυμία Σιπυληνὴ Μήτηρ. Προσωνυμίες τοῦ
 εἰδους αὐτοῦ ὑπῆρχαν καὶ πολλὲς ὅχι πλατύτερα γνωστὲς ὡς μνημονευόμενες μόνο σὲ ἐπιγρα-
 φὲς μικρῶν πόλεων (ὅπως σὲ μιὰ ἀναθηματικὴ τῆς μικρασιατικῆς Μαγνησίας ποὺ ἔγινε γιὰ
 ἐκπλήρωση τάματος: *Μητρὶ Σιμιδαληνῇ εὐχὴν*. Στὴν ἴδια περιοχὴ ἦταν ἄλλο τοπικὸ
 ἱερὸ τῆς Πλακιανῆς Μητρὸς ποὺ τὸ μνημόνευσε ὁ Πausanias ποὺ καταγόταν ἀπὸ ἐκεῖ
 (στὴ χειρόγραφη παράδοση *Πλαστηνῆς Μητρὸς* 5, 13, 7). Στὴν ἑλληνικὴ ὑπαιθρο συνηθέ-
 στερα οἱ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς ἀναφέρουν μόνο τὴ θεὰ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτη (μιὰ ἀπὸ
 τὴ Λάρισα: *Μητρὶ θεῶν, Μήδειος Εὐρυδάμαντος*. Ἀπὸ τὴ Χαιρώνεια, σὲ ἀπελευθερωτικὴ
 ἐπιγραφὴ μιᾶς δούλης Διονυσίας: *ἀνέθηκαν αὐτὴν ἱερὰν εἶναι τῇ Μητρὶ τῶν θεῶν*. Ἀπὸ τὸν
 Ὀρχομενὸ σὲ ἀπλὴ ἀναθηματικὴ: *Ἰπαρίτα Ἡροδότου ἱερατεύουσα Μαρτρὶ θεῶν*. Ἀπὸ τὴς
 Θεσπιὲς ἀναθηματικὴ: *Ἀγείσις Μαρτρὶ Μεγάλῃ*. Σὲ μικρὸ βωμὸ ἀπὸ τὴν Τεγέα *Φλάβιος Σω-
 σικράτου - - Μεγάλῃ Μητρὶ τὸν βωμόν*).

Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς ποὺ ἔγραψε τὴν ἐκτενέστερη πραγματεία γιὰ τὴ φρυγικὴ θεὰ,
 ἐπιγραφόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιο *Λόγος εἰς τὴν Μητέρα τῶν θεῶν* δὲν χρησιμοποιοῖ γι' αὐτὴ καμιὰ
 ἀπὸ τὴς τοπωνυμικὲς προσωνυμίες τῆς (οὔτε Κυβέλη οὔτε Ἄγδιστις οὔτε Δινδυμήνη ἢ Βερε-
 κυνθία οὔτε Ἰδαία ἢ Σιπυληνὴ). Τὴν ἀποκαλεῖ *τῶν θεῶν Μητέρα* ἢ *Δέσποινα Μητέρα* ἢ *θεῶν*
καὶ ἀνθρώπων Μητέρα, *παρθένον ἀμήτορα* καὶ *Διὸς σύνθωκον* ἢ *θεὰν τεκοῦσαν καὶ συνοικοῦ-
 σαν τῷ μεγάλῳ Δίῳ*. Συχνὰ τὴν ὀνομάζει ἀπλῶς *Μητέρα* καὶ πρὶν συχνὰ ἢ *θεός*. Τὴν ἀποκαλεῖ
 ἐπίσης *πάσης μὲν ζωῆς κυρίαν καὶ πάσης γενέσεως αἰτίαν* ἢ καὶ *τῶν ἡμετέρων ψυχῶν δημι-
 ουργόν*⁷.

Τὸ μόνο κύριο ὄνομα τῆς φρυγικῆς θεᾶς τῆς τὸ ἔδωσε ἡ ἑλληνικὴ μορφή τῆς μυθολογίας
 Ρέα, μὲ τὴν ὁποία πολὺ πρῶιμα ἡ ξένη θεὰ ταυτίστηκε, πρῶτα στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔπειτα παν-
 τοῦ, στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση. Στὰ ὕστερα χρόνια τῆς ἀρχαιότητος ὁ ταυτισμὸς θεωροῦν-
 ταν ὡς ἀνέκαθεν δεδομένος καὶ κανένας δὲν τὸν ἀμφισβητοῦσε. Μερικοὶ ποὺ εἶχαν ἀσχοληθεῖ
 μὲ συγγενὴ θέματα ἄρχισαν νὰ βλέπουν τὴ φρυγικὴ θεὰ ὡς Ρέα ἀρχαιότερη ἀπὸ ἄλλες ἀνατο-
 λίτικες: ὁ Λουκιανὸς ποὺ ἔγραψε τὴ σωζόμενη διεξοδικὴ πραγματεία γιὰ τὴ «Συρία θεὰ» ἀνα-
 φέρει μιὰ θεωρία τῆς ἐποχῆς (τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.) σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ λεγόμενη Συρία θεὰ
 (μὲ τὸ κυριότερο ἱερὸ τῆς στὴ συριακὴ Ἱεράπολη-Βαμβύκη) ἦταν ἡ ἴδια ἡ φρυγικὴ ποὺ εἶχε
 πρὸ πολλοῦ τὸ ὄνομα Ρέα. Τὸ ἱερὸ τῆς Ἱεράπολης, κατὰ τὴ θεωρίαν αὐτή, τὸ εἶχε ἰδρύσει ὁ
 Λυδὸς Ἄττις, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε στὴ Συρία καὶ τὴς μυστικὲς τελετὲς τῆς φρυγικῆς θεᾶς. Ὁ
 μυσταγωγὸς Ἄττις, λέει, ἀρχικὰ εἶχε προσπαθήσει νὰ διαδώσει τὴ φρυγολυδικὴ λατρεία πέ-
 ραν τοῦ Εὐφράτη, ἀλλὰ οἱ ἐκεῖ ἄνθρωποι δὲν δέχτηκαν οὔτε τὸν ἴδιο οὔτε τὴς μυστικὲς τελε-

7. Ἡ ἔννοια τῆς «μητρὸς», ἀποδιδόμενη σὲ θεότητα
 δὲν σήμαινε πάντοτε τὴ φυσικὴ μητέρα, ἀλλὰ συνηθέ-
 στερα εὐγενὴ θεϊκὴ ὑπαρξή, πλήρη στοργῆς πρὸς ὅσους
 τὴν τιμοῦν ἢ μητρικῆς διάθεσης ἀπέναντί τους. Ἔτσι ἡ
 παλιὰ Δηὸ συνδέθηκε συναισθηματικὰ πρὸς τοὺς λά-

τρεις τῆς ὡς Δη-μήτηρ. Ὁ Ἰουλιανὸς στὴ μελέτη γιὰ τὴ
 φρυγικὴ θεὰ τὴν ἐξετάζει ὡς φυσικὴ μητέρα θεῶν καὶ
 ἀνθρώπων (εἰδικὰ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν τελευ-
 ταία φράση του εἶναι φανερό πῶς τὴ θεωρεῖ φυσικὴ μη-
 τέρα ἢ «δημιουργό», μόνον τῶν ψυχῶν τους).

τές του, και τότε ο Ἄττις ἱδρυσεν τὸ ἱερὸ στὴ συριακὴ Ἱεράπολη (στὴν ἀντικρινὴ ὄχθη τοῦ Εὐφράτη). Ὡς ἀπόδειξη μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει τὸ ὅτι ἡ Συρία θεὰ στὸ λατρευτικὸ της ἄγαλμα κρατεῖ τύμπανο καὶ φορεῖ πυργωτὸ στέμμα, ὅπως ἡ φρυγολυδικὴ θεὰ. Ἐπιπλέον οἱ ἱερεῖς της εὐνουχίζονταν, ὅπως οἱ ἱερεῖς τῆς φρυγικῆς θεᾶς. Παρὰ ταῦτα ὁ Λουκιανὸς δὲν δέχεται τὴ θεωρίαν αὐτὴ καὶ προτιμᾷ νὰ δώσει στὴ Συρία θεὰ τὸ ὄνομα τῆς Ἥρας, ἀφοῦ τὸ ὄνομα τῆς Ρέας εἶχε ἤδη ἀποδοθεῖ στὴ φρυγικὴ θεὰ⁸. Καὶ ὁ Στράβων μὲ σαφήνεια σημειώνει πὼς ὅλοι οἱ Μικρασιάτες, ἀπὸ τὴ μεγάλη Φρυγία ὡς τὴν Τρωάδα ὀνομάζουν Ρέα τὴ φρυγικὴ θεὰ καὶ ἔχουν γι' αὐτὴ μυστικὰς τελετές⁹. Αὐτὰ τὰ ἔγραφε ὁ Στράβων ἐντελῶς στὸ τέλος τοῦ Ιου αἰ. π.Χ. ἢ ἐντελῶς στὴν ἀρχὴ τοῦ Ιου αἰ. μ.Χ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὅλοι οἱ περίοικοι τῆς Φρυγίας εἶχαν αὐστηρὰ ἀποκρυσταλλώσει τὸν εἰκαστικὸ τύπο τῆς φρυγικῆς Μητέρας ὡς σεβάσμιας θεᾶς καθισμένης σὲ θρόνον, μὲ τύμπανο στὸ ἓνα χέρι καὶ λεοντάρι παρὰ τὸν θρόνον. Τὰ τρία αὐτὰ γνωρίσματα (δηλ. ὁ θρόνος, τὸ τύμπανο καὶ τὸ λεοντάρι) τὰ συναντοῦσαν στὴ θεὰ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Μητρώου, ἢ ὅποια ἔτσι, ὡς εὐκολότερα προσιτὴ, ὑψώθηκε σὲ κατεξοχὴν εἰκαστικὸ πρότυπο τῆς φρυγικῆς θεᾶς. Ἄν ἡ εἰκόνα μιᾶς θεᾶς εἶχε τὰ γνωρίσματα αὐτά, ἀναγνωρίζονταν χωρὶς δισταγμὸ ὡς εἰκόνα τῆς φρυγικῆς θεᾶς: ὁ Ἀρριανὸς σὲ μιὰ διατριβὴ πού τὴν παρουσίασε ὡς ἐπιστολὴ πρὸς τὸν σύγχρονό του αὐτοκράτορα Τραϊανὸ (98-117 μ.Χ.) ἐμφανίζεται νὰ περιπλέει τὴ νότια καὶ ἀνατολικὴ παραλία τοῦ Εὐξείνου πόντου καὶ νὰ περιγράφει τὶς ἐκεῖ ἐκβολὰς ὄλων τῶν ποταμῶν διαδοχικὰ, μικρῶν καὶ μεγάλων: ὅταν ἔφτασε στὴν ἐκβολὴ τοῦ μεγάλου ποταμοῦ τῆς Κολχίδας Φάσιος πού ἦταν πλωτὸς στὸν κάτω ροῦν του, ὁ Ἀρριανὸς σημειώνει πὼς εὐθὺς μόλις μπῆκαν στὸν Φάσιν καὶ ἄρχισαν νὰ τὸν ἀναπλέουν, συνάντησαν ἀριστερὰ ἱερὸ τῆς Φασιανῆς θεᾶς. Δὲν εἶχαν ἀκούσει τίποτε γιὰ τὴ θεὰ αὐτή, ὅταν ὅμως εἶδαν τὸ λατρευτικὸ της ἄγαλμα, ἔσπευσαν νὰ τὴν ἀναγνωρίσουν ὡς τὴ φρυγικὴ θεὰ πού στὴν ἐποχὴ τους ἀποκαλοῦνταν Ρέα: *εἴη δ' ἄν, ἀπὸ γε τοῦ σχήματος τεκμαιρομένῳ, ἡ Ῥέα. Καὶ γὰρ κύμβαλον μετὰ χειρὸς ἔχει καὶ λέοντας ὑπὸ τῷ θρόνῳ καὶ κάθηται, ὡς περ ἐν τῷ Μητρώῳ Ἀθήνησιν ἢ τοῦ Φειδίου.*

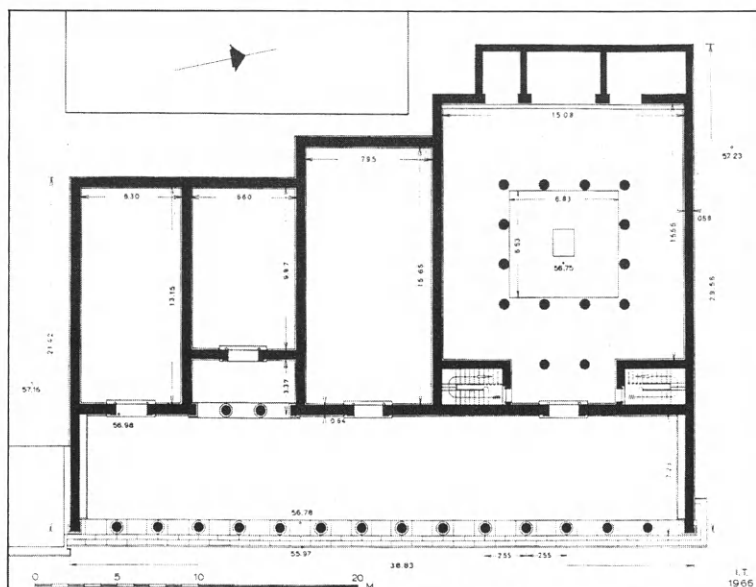
7. Ἡ λατρεία τῆς φρυγικῆς θεᾶς στὴν Ἀττικὴ

Μὲ τοὺς «ἀρχαιότατους Φρύγες» καὶ τοὺς Ἀθηναίους ἀρχίζει ὁ Ἰουλιανὸς τὸν μακρὸ καὶ ἐνθουσιώδη *Λόγο* του γιὰ τὴ λατρεία τῆς σεπτῆς φρυγικῆς Μητέρας τῶν θεῶν. Οἱ ἀρχαιότατοι Φρύγες ὡς εἰσηγητὲς τῆς λατρείας καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ὡς πρῶτοι ἀποδέκτες της εἶναι γιὰ τὸν Ἰουλιανὸ ἐνδείξεις ὑπεροχῆς τῆς λατρείας. Γιὰ τοὺς Φρύγες τῶν ἀρχαιότερων χρόνων ὑπῆρχε τότε ἡ γνώμη (ὅπως καὶ τώρα στοὺς κύκλους τῶν ἱστορικῶν τῆς θρησκείας) πὼς ἦταν, μαζὶ μὲ τοὺς Αἰγύπτιους (βλ. Πaus. 1, 14, 2) οἱ δυὸ λαοὶ πού διέθεταν στὴν ἀρχαιότητα τὴν πλουσιότερη θρησκευτικὴ πείρα (πρὶν ἐμφανιστεῖ ὡς ἀνταγωνιστικὴ ἡ παρόμοια τῶν Ἑβραίων). Οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν γνωρίσει τὴ φρυγικὴ θεὰ στὰ πολὺ πρῶτα ἀρχαῖα χρόνια, ὁπότε οἱ Ἴωνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶχαν ἤδη τελείως ἐξοικειωθεῖ μὲ τὴ λατρεία καὶ τὴν εἶχαν ἐντάξει στὸ πάνθεο πού εἶχαν φέρει ἀπὸ τὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα.

8. Βλ. *Περὶ τῆς Συρίας* θεοῦ 15, 461-462.

9. Βλ. 10, 469: *οἱ δὲ Βερέκυντες, Φρυγῶν τι φύλον, καὶ ἀπλῶς οἱ Φρύγες* (γενικὰ ὅλοι οἱ Φρύγες) *καὶ τῶν Τρώων οἱ περὶ τὴν Ἰδὴν κατοικοῦντες, Ῥεάν μὲν καὶ*

αὐτοὶ τιμῶσι καὶ ὀργιάζουσι ταύτῃ, Μητέρα καλοῦντες θεῶν καὶ Ἀγδιστίν καὶ φρυγίαν Μεγάλην θεόν, ἀπὸ δὲ τῶν τόπων Ἰδαίαν καὶ Δινδυμήνην καὶ Σιπυληνὴν καὶ Πεσινουντίδα καὶ Κυβέλην.

Εἰκ. 4. Στὴν Ἀθήνα, στὶς ἀνατολικὲς ὑπώρειες τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ, ὅπου προϋπῆρχε ἱερὸ τῆς Χθόνιας Δήμητρας, ἔγινε ναῖσκος τῆς φρυγικῆς Μεγάλῃς Μητέρας (στὸ σχέδιο ὁ δεῦτερος ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πού χρησίμεψε ὡς ὁ πυρήνας τοῦ ἀθηναϊκοῦ «Μητρώου»). Στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα, ὅποτε χτίστηκε τὸ νέο βουλευτήριον, τὸ Μητρώον ἐπεκτάθηκε στὰ παρακείμενα χτίσματα, καθὼς καὶ στὴ θέση τοῦ παλιοῦ βουλευτηρίου (δεξιά), ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἐπαρκὲς χώρος γιὰ τὴν τακτοποίηση καὶ τὴ φύλαξη τῶν δημοσίων ἐγγράφων.

Οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἀρχίσει ἤδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνα (γύρω στὰ 600 π.Χ.) νὰ μεταφέρουν τὸ κέντρο τῆς δημόσιας ζωῆς τους ἀπὸ τὸ διάσελο μεταξὺ τῆς Ἀκρόπολης καὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἀρείου Πάγου στὸν ὁμαλὸ χώρον ἀνατολικά τοῦ λεγόμενου Ἀγοραίου Κολωνοῦ. Ὁ ἐξωραϊσμὸς τοῦ χώρου αὐτοῦ ἔγινε μὲ πολὺ ἀργὸ ρυθμὸ, ἀφοῦ καὶ ὁ Κίμων, γύρω στὰ 460 π.Χ., εἶχε φροντίσει νὰ τὸν εὐτρεπίσει μὲ δένδροφυτεύσεις (Πλούτ. *Κίμ.* 13). Πάντως πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο πὼς ταυτόχρονα μὲ τὸ χτίσιμο τοῦ περιβλεπτοῦ ναοῦ πάνω στὸν Ἀγοραῖο Κολωνό (δηλ. 449-443 π.Χ.) ἐπιταχύνθηκε καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν καὶ οἰκοδομημάτων στὴ νέα θέση. Στὶς ἀνατολικὲς ὑπώρειες τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ προϋπῆρχε ἱερὸ χθόνιας λατρείας (εἰκ. 4), τῆς Γαίας ἢ τῆς χθόνιας Δήμητρας¹⁰. Σ' αὐτὸ τὸ ἱερὸ εἰσέδυσε ἡ φρυγικὴ Μεγάλῃ Μητέρα, γιὰ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἔγινε καὶ μικρὸς ναός. Ἡ συναισθηματικὴ σχέση μὲ τὴν ξένη θεὰ ἦταν ἐντονότερη, ἢ λατρεία πιὸ ἐγκάρδια καὶ ἡ παλιὰ χθόνια λατρεία, ὅποια κι ἂν ἦταν, μὲ τὸν καιρὸ παραμερίστηκε ὅπως παραμερίζονταν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὅλες οἱ

10. Ἄν τὸ ἱερὸ ἀνῆκε στὴ χθόνια Δήμητρα, μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε ἐκεῖ ἀπὸ τὸν πρῶμο 7ον αἰῶνα ἢ νὰ ἦταν ἀκόμα παλαιότερο. Ἡ χθόνια Δήμητρα θεὰ τοῦ κάτω κόσμου, ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι ὀνόμαζαν τοὺς νεκροὺς τοὺς «δημητρίους» (βλ. ΑΕ 1990, 41 καὶ σημ. 24), ἦταν ἡ μόνη θεὰ Δήμητρα πού ἤξεραν οἱ Ἀθηναῖοι πρὶν

ἀπὸ τὰ 630 περίπου π.Χ., ὅποτε ἔγινε ἡ προσάρτηση τῆς Ἑλευσίνας. Ἀπὸ τότε οἱ Ἀθηναῖοι ἀφοσιώθηκαν στὴ Δήμητρα, τῇ θεᾷ τῶν σιτηρῶν, καὶ ἡ χθόνια Δήμητρα ἄρχισε νὰ ξεχνιέται. Ἡ λατρεία τῆς διατηρήθηκε ἀκμαία στὴν Ἑρμιόνη, μὲ τὴν προσωνομία «Χθόνια» καὶ μὲ πάνδημη γιορτὴ «τὰ Χθόνια» (ΑΕ 5.π.).

Εἰκ. 5. Πιθανή ὄψη τοῦ φειδιακοῦ ἢ ἀγορακρίτειου λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ ἀθηναϊκοῦ Μητρώου (ἀπὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο σὲ πειραιώτικο ἱερὸ τῆς Μεγάλης Μητέρας).

μελαγχολικὲς χθόνιες λατρεῖες. Παραμερίστηκε καὶ κάποιος ἀσιάτης θεράπων τῆς θεᾶς, ὁ ὁποῖος φαίνεται πὼς ἐπέμενε νὰ διαμορφώσει μιὰ λατρεία χωρὶς παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴ γνήσια φρυγικὴ¹¹, καὶ ἡ λατρεία τῆς Μεγάλης Μητέρας παρέμεινε στὴν ἴδια θέση, ἀνάμεσα στὸ ἀθηναϊκὸ βουλευτήριον, τὸν ναὸ τοῦ Πατρῶου Ἀπόλλωνα (ποὺ θεωροῦνταν ὡς ὁ κατεξοχὴν θεὸς τῶν προγόνων τῶν Ἀθηναίων, Δημοσθ. *Περὶ τοῦ στεφάνου* 141), τὸν περίβολο τῶν Ἐπωλύμων (τῶν ἡρώων ποὺ ἔδωσαν τὰ ὀνόματά τους στὶς ἀθηναϊκὲς φυλές) καὶ τὴ θόλο (τὴν ἔδρα τῶν πρυτάνεων καὶ τῶν ἐννέα ἀρχόντων).

Ἔτσι στὴν Ἀθήνα τόσο τὸ ἐπίσημο ἱερατεῖο (οἱ ἱερεῖς τῶν ὀλύμπιων θεῶν) ὅσο καὶ οἱ ἄρχοντες τῆς πόλης ἄφησαν τὸ Μητρώο τῆς φρυγικῆς θεᾶς νὰ ἐξελιχθεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ναοὺς στὸ κέντρο τῆς δημόσιας ζωῆς τους ἐπὶ ὀλόκληρους αἰῶνες (ὡς τὰ 443 περίπου π.Χ., ὁπότε τελείωσε πάνω στὸ λόφο ὁ ναὸς τοῦ Ἡφαίστου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς). Χαμηλά, ἀνάμεσα στὰ δημόσια οἰκοδομήματα, ὁ ναῖσκος τῆς Μεγάλης Μητέρας (εἰκ. 5) ἦταν πρῶτα ὁ μόνος καὶ ἀργότερα ὁ δεύτερος (μετὰ τὸ ναὸ τοῦ Πατρῶου Ἀπόλλωνα, ὁ ὁποῖος χτίστηκε στὸν 4ο π.Χ. αἰ., στὴ θέση βωμοῦ ἢ ἱεροῦ). Τὸ Μητρώο, μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ νέου βουλευτηρίου (στὸν 4ο π.Χ. αἰ.) ἐπεκτάθηκε στὴ θέση τοῦ παλίου χρησιμοποιώντας τὸν εὐρύτερο χώρο γιὰ τὴ φύλαξη τοῦ πρωτοτύπου τῶν ψηφισμάτων τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, καθὼς καὶ τῶν ληξιαρχικῶν πράξεων. Ὁ ναὸς τοῦ Ἄρη μεταφέρθηκε στὴν ἀγορὰ καὶ συναρμολογή-

11. Κατὰ τὴν παράδοση, ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τῶν εὐλαβῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ θεράποντα τῆς θεᾶς ἦταν μεγάλη μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σκοτωθεῖ ὁ ξένος ἱερέας καὶ τὸ πτώμα του νὰ ἀπορριφθεῖ στὸ λεγόμενο Βάραθρο. Ὁ Ἰουλιανὸς λέει πὼς ὁ ξένος ἦταν ἐνθουσιώδης μυσταγωγ-

γὸς ποὺ ζητοῦσε νὰ ὀργανώσει μυστικὲς τελετὲς γιὰ τὴ θεά, καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τὸν περιύβρισαν καὶ τὸν ἀπήλασαν ὡς τὰ θεῖα καινοτομοῦντα (*Λόγος εἰς τὴν Μητέρα τῶν θεῶν* 159 B).

θηκε ἴσως στὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Ὁ καλλιτέχνης ποὺ ἀνέλαβε νὰ ἐτοιμάσει τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς (ὁ Φειδίας ἢ ὁ συνεργάτης του Ἀγοράκριτος) τὴν ἀπεικόνισε μὲ τὰ καθιερωμένα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἐμβλήματα (τύμπανο στὰ χέρια τῆς ἔνθρονης θεᾶς καὶ λεοντάρι κοντὰ στὸν θρόνο). Μόνο ἡ λατρεία προσαρμόστηκε στὸ τυπικὸ τῆς ἐπίσημης Ὀλυμπιακῆς θρησκείας παραμερίζοντας οὐσιώδη ἀσιατικὰ γνωρίσματα.

Στὴν Ἀθήνα δὲν χρησιμοποιοῦντο ἐπίσημα κανένα ὄνομα ἢ προσωνυμία τῆς θεᾶς (οὔτε Ρέα οὔτε Κυβέλη οὔτε Δινδυμήνη), ἀλλὰ μόνο ἡ ἔννοια τῆς Μητέρας τῶν θεῶν ποὺ ἐπιτρέπει καὶ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ναοῦ της ὡς Μητρώου. Ἀντίθετα στὸν ἀττικὸ δῆμο τοῦ Ραμνούντα (πολὺ ἀργότερα ὅμως) ἡ λατρεία ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς «τῆς θεᾶς Ἀγδίστεως» καὶ φαίνεται πὺς ἄρχισε νὰ ἀσκεῖται στὴ δευτέρῃ ἢ τρίτῃ δεκαετία τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ μικρὸ θίασο Ραμνούσιων πολιτῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Γρήγορα ὅμως ἄλλοι Ραμνούσιοι, ἐχθροὶ τῆς ξένης λατρείας ἢ τοῦ ἐπίσης ξένου ἰδρυτῆ της, τοῦ Ἀντιοχέα Ζήνωνα, ἄρχισαν νὰ ἐμποδίζουν τὰ μέλη τοῦ θιάσου νὰ ἀσκοῦν τὰ λατρευτικὰ τους καθήκοντα. Ὁ προστάτης τῆς λατρείας Ζήνων πέτυχε ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ βουλὴ τὴν καταδίκη τῶν ἐχθρῶν του, χωρὶς ἡ βουλὴ νὰ σκοντάψει στὸ ὄνομα τῆς θεᾶς, δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἂν ὁ θίασος ἐπαναδραστηριοποιήθηκε ἢ ἂν διαλύθηκε. Ἡ εὐνοϊκὴ γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀγδίστης καὶ γιὰ τὸν Ἀντιοχέα ἰδρυτῆ της ἀπόφαση τῆς βουλῆς, χαραγμένη σὲ μαρμαρινὴ στήλη, βρέθηκε στὴν περιοχὴ τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν. Ἰσως χαράχτηκε γιὰ νὰ στηθεῖ στὸ ἱερὸ τοῦ Ραμνούντα, ἀλλὰ ἡ μεταφορὰ της, ἄγνωστο γιὰ ποιοὺ λόγους, δὲν πραγματοποιήθηκε (βλ. ΑΕ 1990, 13-14).

Στὴν ὑπόλοιπὴ Ἀττικὴ, ἰδίως στὰ ἱερὰ τοῦ Πειραιᾶ, ἡ λατρεία τῆς φρυγικῆς θεᾶς ἀσκοῦνταν χωρὶς προσκόμματα. Στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια συνοδεύοντο μὲ μυστικὲς τελετές, οἱ ὁποῖες βοηθοῦσαν τοὺς μυστούμενους (ποὺ ἴσως ἦταν ὄχι ἀποκλειστικὰ ὁπαδοὶ τῆς μητρικῆς λατρείας) νὰ ἀναθερμάνουν τὴ θρησκευτικὴ τους ζωὴ. Στὸ συμβολικὸ λατρευτικὸ δεῖπνο οἱ ὑποψήφιοι μύστες κερνοφοροῦσαν (ὅπως οἱ ἀντίστοιχοι τῶν ἐλευσινίων μυστηρίων) καὶ χρησιμοποιοῦσαν δυὸ ἀπὸ τὰ ἐμβλήματα τῆς λατρείας, τὸ τύμπανο (μὲ δερμάτινὴ τὴν κρουόμενη ἐπιφάνειά του) καὶ τὰ κύμβαλα (ἀμφότερα μπρούντζινα, κρουόμενα τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο). Ὁ ἀθηναϊκῆς καταγωγῆς ἀλεξανδρινὸς λόγιος Κλήμης, λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 200 μ.Χ., κατέγραψε τὰ λόγια τὰ ἀπαγγελλόμενα ἀπὸ τοὺς μύστες ὅταν ἔπαιρναν τὴ στερεὴ βρώση ποὺ περιεῖχε τὸ τύμπανο καὶ τὴν ὑγρὴ πόση, τὴν προσφερόμενη σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κύμβαλα: *ἐκ τυμπάνου ἔφαγον, ἐκ κυμβάλου ἔπιον, ἐκερνοφόρησα, ὑπὸ τὸν παστὸν ὑπέδυν* (Προτρεπτικὸς 2, σελ. 14). Εὐθὺς μετὰ τίς μυστικὲς αὐτὲς πράξεις ὁ νεοφώτιστος μύστης μπορούσε νὰ μπεῖ στὸν παστὸν (στὸ δωμάτιο τοῦ ἱεροῦ, τὸ προσιτὸ μόνον ἀπὸ τέλειους μύστες).

Ὁ Ἀττις ποὺ εἶχε σημαντικὴ θέση στὴν κοινὴ λατρεία μὲ τὴ Μητέρα τῶν θεῶν ἐμφανιζόταν στὴ Δύση ὡς ὁ ἰδεώδης τύπος τοῦ «γάλλου», δηλαδὴ τοῦ αὐτοευνουχισμένου μυσταγωγοῦ τῆς μητρικῆς λατρείας. Ὑπὸ τὴ μορφή ὅμως αὐτὴ δὲν μπορούσε νὰ ἔχει θέση οὔτε στὸ Μητρώο τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς οὔτε στὰ μητρικὰ ἱερὰ τοῦ Πειραιᾶ ἢ σὲ ἓνα τοῦ σημερινοῦ Μοσχάτου (γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. ἀνασκαφικὴ ἐκθεση τοῦ Ἰ. Παπαχριστοδούλου στὰ ΑΑΑ 1971, 140 κπ.). Μόνο στὸν ἀττικὸ δῆμο τῆς Φλύας φαίνεται πὺς ἀσκοῦνταν μιὰ λατρεία τῆς Μεγάλῃς Μητέρας διαφορετικῆ, ἢ ὁποία μπορεῖ νὰ βρισκόταν πλησιέστερα στὴ γνήσια φρυγικὴ¹². Καὶ ὁ Ἀττις μπορεῖ νὰ εἶχε διατηρήσει ἐκεῖ ταυτόχρονα τὸν γνήσιο φρυγικὸ ρόλο τοῦ «γάλλου» ἢ ἀρχιμυσταγωγοῦ τῆς Μεγάλῃς Μητέρας, ἀλλὰ καὶ τοῦ θεοῦ τῆς βλάστησης, ὁ ὁποῖος

12. Βλ. Ἰω. Λουκά, *Ἡ Ρέα-Κυβέλη καὶ οἱ γονιμικὲς λατρεῖες τῆς Φλύας* (Ἀθήνα 1988).

κάθε χειμώνα πεθαίνει και κάθε άνοιξη ανασταίνεται. Ἡ άνοιξιάτικη γιορτή του, ύστερα άπό τὸ θρήνο γιὰ τὸ χαμό του, κατέληγε στὴν έλπιδοφόρα άνάστασή του. Στὴ Φλύα μπορεῖ νά υπήρχε καὶ ἡ γνωστὴ άπό τὴ Δύση δενδροφορία, μετὴν κοπή τῆς κουκουναριᾶς (τοῦ ἱεροῦ δέντρου τοῦ Ἄττι), ἡ συνεχιζόμενη μετὴν πομπή τοῦ κορμοῦ τοῦ δέντρου, μετὴν πρόθεσή του καὶ μετὸ θρήνο, ὥστε ἡ γιορτὴ νά τελειώνει μετὴ λαμπρότητα τῆς άνάστασης τοῦ Ἄττι, ἡ ὁποία συμβόλιζε τὴν άνάσταση τῆς βλάστησης. Στὴ γιορτὴ Ἀττίδεια τοῦ Πειραιᾶ εἶναι γνωστὸ πὼς «στρωνόταν κλίνη» γιὰ τὸν Ἄττι (εἶτε γιὰ νά τὸν θρηνήσουν ὡς νεκρὸ εἶτε γιὰ νά συμμετάσχει καὶ ὁ θεὸς σὲ συνεστίαση τῶν ὁπαδῶν του, οἱ ὁποῖοι πανηγύριζαν τὴν άνάστασή του).

8. Συμβολὴ τοῦ Πινδάρου στὴν έμπέδωση τῆς ξένης λατρείας

Ἡ δραστηριότητα τοῦ Πινδάρου συμπύπτει μετὴ μεταβατικὴ περίοδο άπό τὰ ὄψιμα ἀρχαῖκά χρόνια πρὸς τὰ πρῶιμα κλασσικά. Ὁ ποιητὴς ἦταν στὴν άκμή του τὴν έποχὴ τῶν περσικῶν πολέμων, έγραφε ὅμως καὶ μετὰ τὶς μάχες τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῶν Πλαταιῶν, περίπου ὡς τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Ὑπάρχουν στίχοι του τόσο γιὰ τὴ Ρέα τῆς έλληνικῆς μυθολογίας ποὺ τὴν έγκωμιάζει ὡς ένδοξη θεὰ χωρὶς λατρεία, ὅσο καὶ γιὰ τὴ φρυγικὴ Μεγάλῃ Μητέρα, γιὰ τὴ λατρεία τῆς ὁποίας στὴ Βοιωτία εργάστηκε προσωπικά ὁ ἴδιος ίδρύοντας ἱερὸ της άμέσως ἔξω άπό τὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ του καὶ στήνοντας μαρμάρينو λατρευτικὸ ἄγαλμά της ποὺ τὴν παρίστανε καθιστὴ σὲ θρόνο¹³. Ἐξακόσια χρόνια ἀργότερα ὁ Πausanias, βρισκόμενος στὴ Θήβα, ἀναζήτησε τὸ σπίτι τοῦ Πινδάρου καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Μεγάλῃς Μητέρας. Βρῆκε τὸ σπίτι ἐρειπωμένο, ὁ ναῖσκος ὅμως τῆς φρυγικῆς θεᾶς υπήρχε ἀκόμη, καὶ ὁ Pausanias εἶδε μέσα τὸ ἄγαλμά της καὶ τὸ θρόνο (9, 25, 3: τὸ ἄγαλμα ἦταν έργο τῶν Θηβαίων πλαστῶν Ἀριστομήδη καὶ Σωκράτη, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποίησαν μάρμαρο τῆς Πεντέλης). Στὰ χρόνια τοῦ Pausanias ἡ λατρεία δὲν συμπεριλαμβανόταν στὸ κανονικὸ έορτολόγιο τῆς Θήβας καὶ ὁ ναῖσκος ἔμενε κλειστὸς ὅλη τὴ χρονιά καὶ άνοιγε μόνο στὴ γιορτὴ τῆς θεᾶς, μιὰ μέρα κάθε χρόνο γιὰ τὶς συνηθισμένες εὐχές ποὺ εἶχαν τὸ σκοπὸ νά διατηροῦν καλοπροαίρετὴ τὴ θεὰ πρὸς τὴν πόλη. Ἀντίθετα, στὰ παλιὰ χρόνια, τὸν καιρὸ τοῦ Πινδάρου, ἡ λατρεία ἦταν κανονικὴ, εἶχε ἀγροτικὸ χαραχτήρα καὶ ἦταν συνδυασμένη μετὴ λατρεία τοῦ Πάνα. Τὸν ἀγροτικὸ χαραχτήρα τὸν εὐνοοῦσε ἡ θέση τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Πινδάρου, παρὰ τὸ πρότυπο τοῦ ὁποῖου εἶχε χτιστεῖ ὁ ναός¹⁴: ἡ περιοχὴ προσφερόταν γιὰ ἀγροτικὲς λατρεῖες, γιὰτὶ άπό αὐτοῦ ἄρ-

13. Ὁ Πίνδαρος εἶχε μιὰ συμπάθεια στὶς θερμὲς καὶ παρήγορες ξένες λατρεῖες: γύρω στὰ 460 π.Χ., ὅταν έγκωμιάσε μετὸ ένθουσιώδη ὠδὴ τὸν βασιλιὰ τῆς Κυρήνης Ἀρκεσίλα τὸν 4ον, νικητὴ ἀρματοδρομίας στὰ Πύθια τοῦ 462 π.Χ., ἀφιέρωσε στὸ ναὸ τοῦ Ἀμμῶνα ποὺ προὔπῃρχε στὴ Θήβα τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ (έργο τοῦ σύγχρονου του πλαστῆ Κάλαμι, Paus. 9, 16, 1). Προηγουμένως εἶχε γράψει καὶ ὕμνο γιὰ τὸν Ἀμμῶνα, ὁ ὁποῖος σωζόταν ὡς τὴν έποχὴ τοῦ Pausanias χαραγμένος σὲ πλάκα, κοντὰ στὸν βωμὸ τοῦ Ἀμμῶνα, στὴ

Λιβύη (Paus. ὅ.π.). Ὁ Πίνδαρος ταύτιζε τὸν Ἀμμῶνα μετὸ Δία, καὶ γι' αὐτὸ ἀποδόθηκε στὸν Πίνδαρο ἓνας στίχος, ὅπου ὁ Ἀμμων ἀποκαλεῖται Ὀλύμπου δεσπότης.

14. Ὁ Πίνδαρος ζοῦσε ἔξω άπό τὴν τειχισμένη περιοχή τῆς Καδμείας καὶ στὰ δυτικὰ τοῦ λόφου τοῦ Ἀμφείου, άμέσως μετὰ τὸ ρέμα τῆς Δίρκης (ὅπου ἡ σημερινὴ συνοικία Πυρί). Ὁ Pausanias, πρὶν καταλήξει στὰ ἐρεῖπια τοῦ σπιτιοῦ καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Μεγάλῃς Μητέρας, εἶχε περιγράψει στὴν ἀντικρινὴ πλευρὰ τοῦ Ἀμ-

χιζε ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀγροτικὴ κεντρικὴ Βοιωτία, ὅπου βρισκόταν καὶ τὸ βοιωτικὸ Καβεῖριο.

Ὅσες φορές χρειάζεται νὰ μνημονεύσει τὴ Ρέα ὁ Πίνδαρος περιορίζεται σὲ ἀπλὸ ἐγκώμιο γιὰ τὰ ἐνδοξα παιδιὰ της, ιδίως γιὰ τὸ Δία ποὺ τὸν ἀποκαλεῖ «Κρόνιο γιό της, νεμόμενον τὴν ὑπέρτατη ἐξουσία στὸν κόσμος» (Ὀλυμπ. 2, 12). Τὴν ἐγκωμιάζει γιὰ τὴν κόρη της Ἑστία, τὴν ὁποία ὁ Πίνδαρος θυμᾶται στὴν ἐνδέκατη νεμεακὴ ᾠδὴ ποὺ τὴν ἔγραψε γιὰ τὸ φίλο του Ἀρισταγόρα ἀπὸ τὴν Τένεδο γιὰ νὰ τὸν συγχαρεῖ ποὺ εἶχε ἀναδειχθεῖ πρόεδρος τῶν πρυτάνεων τοῦ νησιοῦ (ὑποτίθεται στὰ 446 π.Χ.). Ἀπὸ τὴν Ἑστία, ποὺ ἦταν ἡ προστάτιδα θεὰ τοῦ πρυτανείου, ὁ Πίνδαρος περιμένει νὰ δεχθεῖ πρόσχαρη τὸν φίλο του Ἀρισταγόρα (στίχ. 3). Θυμᾶται τὴ Ρέα καὶ γιὰ μιὰ τοπωνυμία ποὺ ἔφερε τὸ ὄνομά της (Ῥέας πόρος, Νεμ. 9, 41). Τὸ μεγαλύτερο ὅμως ἐγκώμιο τῆς τὸ ἐπεφύλαξε γιὰ τὴ θέση της ὡς πατέδρου τοῦ Κρόνου (Ὀλυμπ. 2, 77).

Ἀντίθετα, κάθε φορὰ ποὺ πρόκειται νὰ μνημονεύσει τὴ φρυγικὴ Μεγάλῃ Μητέρα δημιουργεῖ ἀπὸ πρὶν ἀτμόσφαιρα εὐλάβειας: γιὰ τὸ ἱερό της, τὸ ἱδρυμένο κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ του, λέει πὼς νιώθει καὶ ὁ ἴδιος τὴ διάθεση νὰ προσευχηθεῖ κάθε φορὰ ποὺ προσεύχονται ἐκεῖ οἱ νέες τῆς πατρίδας του: τὰ κορίτσια τῆς Θήβας, μέσα στὴ γαλήνη τῆς νύχτας ἔψαλλαν τοὺς ὕμνους τους, ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, γιὰ τὴ Μεγάλῃ Μητέρα καὶ ταυτόχρονα γιὰ τὸ θεὸ Πάνα: *ἀλλ' ἐπεύξασθαι μὲν ἐγὼν ἐθέλω Μαρτί, τὰν κοῦραι πάρ' ἐμὸν πρόθυρον σὺν Πανὶ μέλπονται θαμὰ σεμνὰν θεὸν ἐννύχαια* (Πυθ. 3, 77-79). Ἄλλοῦ ἀναφέρει παρόμοια ἄσματα τῶν κοριτσιῶν γιὰ τὴ Μεγάλῃ Μητέρα καὶ τὸν Πάνα στὴν Ἀρκαδία, καὶ ἀποκαλεῖ τὸν Πάνα Ἀρκαδίας μεδέοντα καὶ «σύντροφο τῆς θεᾶς»: *Ματρός Μεγάλας ὁπαδέ, σεμνὰν Χαρίτων μέλημα τερπνόν* (ἀπόσπ. 95). Στὰ δασωμένα βουνὰ τῆς Ἀρκαδίας ἡ φρυγικὴ Μεγάλῃ Μητέρα μπορούσε νὰ ἔχει λατρεῖα παρόμοια μὲ τῶν δασωμένων κορυφῶν τῆς πατρίδας της. Ἄλλοῦ μιλάει γιὰ μιὰ θρησκευτικὴ ἔκσταση ποὺ δημιουργεῖ ἡ νυχτερινὴ λατρεῖα τῆς θεᾶς, μέσα στοὺς δυνατοὺς ἤχους τῶν τυμπάνων, τοὺς ὀξύτερους τῶν μεταλλικῶν κυμβάλων καὶ κάτω ἀπὸ τὴ λάμψη τῶν δαδῶν, μέσα στὰ δάση τῶν πεύκων: *σεμνὰ μὲν κατάρχει Μαρτί παρ Μεγάλα ῥόμβοι τυπάνων, ἐν δὲ κέχλαδεν κρόταλα αἰθομένα τε δᾶς ὑπὸ ξανθαῖσι πεύκαις* (ἀπόσπ. διθυράμβου 79β). Τέλος τοὺς δυὸ πρώτους στίχους τοῦ ἔκτου Νεμεόνικου ποὺ ὁ Πίνδαρος τοὺς εἶχε γράψει στὰ 463 π.Χ. γιὰ ἓνα παιδί ἀπὸ τὴν Αἰγίνα ποὺ εἶχε κερδίσει τὸ ἀγώνισμα τῆς παιδικῆς πάλης θὰ μπορούσε νὰ τοὺς χρησιμοποιήσει καὶ ὁ Ἰουλιανὸς στὸν δικό του ἐνθουσιώδη Λόγο γιὰ τὴ φρυγικὴ θεά: *Ἐν ἀνδρῶν, ἐν θεῶν γένος· ἐκ μιᾶς δὲ πνέομεν Ματρός ἀμφοτέροι*. Ὁ Ἰουλιανὸς 825 χρόνια ἀργότερα προσπαθοῦσε νὰ πείσει τοὺς ἀναγνώστες του γιὰ τὸ κύρος τῆς ἴδιας διδασκαλίας, πὼς θεοὶ καὶ ἄνθρωποι σὲ μιὰ (θεϊκὴ) Μητέρα χρωστᾶμε τὴν πνοὴ τῆς ζωῆς. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν δυὸ πινδαρικῶν στίχων γίνεται πιδ συναρπαστικὸς ὁ ἐπίλογος τοῦ Ἰουλιανείου Λόγου ποὺ ἀποτελεῖ προσευχὴ στὴ Μεγάλῃ Μητέρα: *ὦ θεῶν καὶ ἀνθρώπων Μητερ, ὦ πηγὴ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡμετέρων ψυχῶν δημιουργέ... δίδου πᾶσιν ἀνθρώποις εὐδαιμονίαν*.

φείου (τὴν ἀνατολικὴ) τάφους τῶν ἀλληλοσκοτωμένων παιδιῶν τοῦ Οἰδίποδα (18, 3), τὸ κενοτάφιο τοῦ Τειρεσία (18, 4) καὶ τὸν τάφο τοῦ Πινδάρου (23, 2), περιέγραψε καὶ τὸν *σῶρὸ χῶματος*, ὅπως τὸν λέει, ποὺ οἱ Θηβαῖοι εἶχαν κατασκευάσει πάνω στὸν κοινὸ τάφο τῶν ἡρώων

Ἀμφίονα καὶ Ζήθου, τὸν ἀποκαλούμενον Ἀμφεῖον (17, 4). Μετὰ τὸ Ἀμφεῖον πέρασε τὸ ρέμα τῆς Δίρκης καὶ εἶδε πρῶτα τὰ ἐρεῖπια τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Πινδάρου καὶ ἔπειτα τὸν ναὸ τῆς Μεγάλῃς Μητέρας (25, 3).

Εἰκ. 6. Τὸ μέρος τῆς βόρειας ζωφόρου τοῦ δελφικοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων ποὺ ἀπεικονίζει γιγαντομαχία. Ἡ Μητέρα τῶν θεῶν, πάνω σὲ ἄρμα συρόμενο ἀπὸ λεοντάρια, συμμετέχει ὡς μέλος τοῦ ὀλυμπιακοῦ πανθέου κατὰ τῶν γιγάντων. Στὸν ἀγώνα κατὰ τῶν γιγάντων μετέχουν καὶ τὰ λεοντάρια τῆς θεᾶς χρησιμοποιώντας κατὰ τῶν γιγάντων τὰ δόντια καὶ τὰ νύχια τους.

9. Ἡ μεταβίβαση τοῦ μύθου τῆς Ρέας στὴ φρυγικὴ θεὰ

Μετὰ τὴν πρώιμη ἀπόδοση τοῦ ὀνόματος Ρέα στὴν ὥς τότε ἀνώνυμη φρυγικὴ θεὰ φυσικὸ ἦταν νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ὁ ἡσιόδειος μύθος τῆς Ρέας στὴν ξένη θεά. Στὸ δεύτερο αὐτὸ βῆμα πρωτοπόρα φαίνονται τὰ κυκλαδίτικα νησιά (ἤδη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ πολὺ πρὶν εἰσαχθεῖ ὁ Ἄττις στὶς ζωγραφικὲς καὶ γλυπτικὲς παραστάσεις τῆς θεᾶς). Ὁ δελφικὸς θησαυρὸς τῶν Σιφνίων παρέχει μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες καὶ σαφέστερες ἀποδείξεις: στὴ ζωφόρο τῆς βόρειας πλευρᾶς του, τὴ μόνη ὁρατὴ ἀπὸ τοὺς προσκυνητὲς ποὺ ἀνηφόριζαν τὴν Ἱερὰ ὁδὸ κατευθυνόμενοι στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, ἀπεικονίστηκε γιγαντομαχία, στὴν ὁποία ἡ φρυγικὴ θεὰ συμμετέχει μὲ οἰκειότητα ὡς σύμμαχος τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου (εἰκ. 6). Ἡ παράσταση βασίζεται σὲ γνήσιο ἑλληνικὸ μῦθο, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ παρουσία τοῦ Ἡρακλῆ, ὁ ὁποῖος προχωρεῖ στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τὸ ἄρμα τῆς θεᾶς, μονομαχώντας ταυτόχρονα μὲ ἓνα γίγαντα. Μπροστὰ στὸ ἄρμα πολεμοῦν πεζοὶ οἱ θεοὶ Ἀπόλλων καὶ Ἄρτεμις, οἱ ὁποῖοι ἀντιμετωπίζουν τρεῖς συνασπισμένους γίγαντες. Ἡ Μεγάλῃ Μητέρα εἶναι ὀρθία πάνω στὸ ἄρμα τῆς ποὺ τὸ σύρουν ἀντὶ ἀλόγων δυὸ μεγαλόσωμα λεοντάρια, τὰ ὁποῖα μετέχουν στὴ μάχη σπαράσσοντας μὲ τὰ δόντια καὶ τὰ νύχια τοὺς γίγαντες ποὺ συναντοῦν μπροστὰ τους. Εὐθὺς περιστατικὰ τοῦ εἶδους τῶν μαχόμενων λεονταριῶν θὰ μπορούσαν νὰ παρεμβάλουν μὲ στίχους στὰ ποιήματά τους οἱ σύγχρονοι τοῦ πλάστη Ἑλληνες ποιητές. Ἡ ζωφόρος εἶναι ἔργο τῶν χρόνων τοῦ Πεισιστράτου, ὅχι πολὺ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ἴσως τοῦ 530 π.Χ. Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν ὅλος ὁ μυθικὸς πλοῦτος τῆς ἡσιόδειας Ρέας θὰ συνδεθεῖ μὲ τὴ φρυγικὴ θεὰ (ὁ

Εἰκ. 7. Στὴν ἑλληνικὴ ἀποικία τῆς Μεσημβρίας τῆς Θράκης ἡ φρυγικὴ Μεγάλῃ Μητέρα τιμῶνταν μαζί μὲ τὴ Δήμητρα σὲ μεγάλο ἱερὸ τῆς δεύτερης. Σὲ ἀναθηματικὸ πλακίδιο γιὰ τὴ φρυγικὴ θεὰ ἀπεικονίζεται ἡ ξένη θεὰ ἔνθρονη μὲ σκῆπτρο στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ φιάλη στὸ δεξιό. Ἀριστερὰ τῆς θεᾶς τὸ λεοντάρι καὶ δεξιὰ τὸ τύμπανο ἀναρτημένο.

γάμος της μὲ τὸν Κρόνο, ἡ ἀντίθεση τῆς θεᾶς μὲ τὸν Κρόνο ποὺ καταβρόχθιζε τὰ παιδιά της καὶ ἡ ἀπάτη μὲ τὸν σπαργανωμένο λίθο γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ Δία).

Ἡ ταυτισμένη μὲ τὴ Ρέα φρυγικὴ θεά, ὅταν ἀπεικονιζόταν μόνη, στὰ παλαιότερα χρόνια ἀκολουθοῦσε τὸν εἰκαστικὸ τύπο ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὴν Ἑλλάδα γιὰ σεβάσμιες θεές τοῦ κάτω κόσμου ἢ χθόνιες (ιδίως γιὰ τὴ χθόνια Δήμητρα). Στὰ μετακλασικὰ χρόνια ἡ Μεγάλῃ Μητέρα εἶχε μιὰ λατρεία συγγενὴ μὲ τῆς χθόνιας Δήμητρας ἢ ταυτιζόταν μὲ τὴ Δήμητρα. Ἡ λατρεία στὰ μεγάλα ἱερὰ συνοδεύονταν μὲ μυστικὲς τελετὲς ποὺ εἶχαν περιεχόμενο ἐσχατολογικό. Οἱ ἀνασκαφὲς στὴ θρακικὴ Μεσημβρία τοῦ Αἰγαίου (μιὰ ἑλληνικὴ ἀποικία, εἴκοσι περίπου χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς σημερινῆς Ἀλεξανδρούπολης) ἔδωσαν ἀναθήματα (εἰκ. 7) προοριζόμενα γιὰ τὴ Μεγάλῃ Μητέρα, τὰ ὁποῖα γίνονταν σὲ ἱερὸ τῆς χθόνιας Δήμητρας. Ἡ Μεγάλῃ Μητέρα σὲ ἀναθηματικὰ πλακίδια παριστάνονταν καθιστὴ σὲ θρόνο, μὲ στέμμα στὸ κεφάλι καὶ σκῆπτρο στὸ ἀριστερὸ χέρι. Στὸ δεξιὸ κρατοῦσε φιάλη γιὰ τὶς χοῆς τῶν πιστῶν. Λεοντάρι τὴ συνόδευε πλάι στὸ θρόνο. Τὸ τύμπανο ποὺ θὰ τὸ κρατοῦσε μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι παριστάνεται ἀναρτημένο πλάι στὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα, ἐπειδὴ ὁ καλλιτέχνης προτίμησε νὰ βάλει στὸ χέρι αὐτὸ τὸ σκῆπτρο ποὺ δίνει στὴ θεὰ τὴ μεγαλειώδη ὄψη τῆς βασιλίσσας τοῦ κάτω κόσμου¹⁵.

15. Οἱ περισσότεροι κάτοικοι τῆς Μεσημβρίας θεωρεῖται πολὺ πιθανὸ πὼς εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὸ ἀπέναντι νησι τῆς Σαμοθράκης, τὴν κατεзоχὴν πατρίδα χθόνιων καὶ μυστικῶν λατρειῶν (βλ. τὴ μελέτη τοῦ ἐφόρου Ἀ. Βαβρίτσα, Ἡ ἀρχαία Μεσημβρία τοῦ Αἰγαίου, στὰ

Πρακτικὰ συνεδρίου τῆς Ἀλεξανδρούπολης τοῦ 1985 77-107). Τὴ λατρεία τῆς Μεγάλῃς Μητέρας μπορούσαν νὰ τὴν εἶχαν βρεῖ στὴ νέα θρακικὴ τους πατρίδα ἢ νὰ τὴν εἶχαν φέρει ἀπὸ τὴ Σαμοθράκη.

Ἀνασκάπτεται καὶ στὴ Βεργίνα ἕνα ἱερὸ τῆς Μεγάλης Μητέρας ποὺ ὑποτίθεται πὼς καταστράφηκε στὸν 2ο π.Χ. αἰ. Ἀπὸ αὐτὸ προέρχεται πῆλινον εἰδώλιο τῆς θεᾶς κανονικοῦ τύπου (καθιστῆς σὲ θρόνο, μὲ στέμμα στὸ κεφάλι, τύμπανο στὸ ἀριστερὸ χέρι, φιάλη στὸ δεξιό, βλ. εἰκόνα στὸ *Ἔργον* 1990, 87). Στὸ ἀρκετὰ εὐρύχωρο ἱερὸ πρέπει νὰ ὑπῆρχε χώρος γιὰ μυστικὲς τελετές. Ὁ χθόνιος χαρακτήρας τῆς λατρείας φαίνεται ἀπὸ ἀναθήματα πῆλινων ὁμοιωμάτων κουλουριασμένων φιδιῶν¹⁶.

10. Ἡ φρυγικὴ Μεγάλη Μητέρα στὴ Ρώμη

Στὴ Ρώμη ἡ λατρεία τῆς φρυγικῆς θεᾶς παρουσιάστηκε πολὺ ἀργά, μισὴ σχεδὸν χιλιετία μετὰ τὴν ἐμφάνισή της στὴν Ἑλλάδα. Δὲν ἔφτασε ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (ὅπου εἶχε παραμορφωθεῖ, γιατί εἶχε ἀποβάλλει οὐσιώδη φρυγικὰ γνωρίσματά της), ἀλλὰ ἀπευθείας ἀπὸ τὴ ΒΔ. Μικρὰ Ἀσία, συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν Πέργαμο τοῦ Ἀττάλου Α', ὁ ὁποῖος εἶχε καλλιιεργήσει μιὰ διπλωματικὴ φιλία μὲ τὴ Ρώμη ποὺ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐξελίσσεται σὲ μεγάλη δύναμη. Οἱ Ρωμαῖοι ποὺ κατὰ τὸν δεῦτερο Καρχηδονιακὸ πόλεμο εἶχαν ἀνησυχήσει ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ἀννίβα στὴν Ἰταλία, ἔδωσαν πίστη στοὺς μελετητὲς τῶν σεβάσμιων σιβυλικῶν κειμένων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν διακρίνει σ' αὐτὰ προφητικὸ ὑπαινιγμὸ πὼς ἡ Ἰδαία Μητέρα θὰ ἔσωζε τὴ Ρώμη. Πρεσβεία τῆς Ρώμης ἔφτασε στὰ 205 π.Χ. στὸν Ἀτταλο Α', ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ 241 π.Χ. διαχειριζόταν τὴν ἐξουσία στὴν Πέργαμο, καὶ παρέλαβε ἄγαλμα τῆς θεᾶς καὶ μαζί τὸν φημισμένο δυναμοῦχο μαῦρο μετεωρόλιθο. Τὸ ἄγαλμα, συνοδευόμενο ἀπὸ μέλη τοῦ φρυγικοῦ ἱερατείου καὶ ἀπὸ τὰ ἀντιπροσωπεύοντα τὴ ρωμαϊκὴ σύγκλητο, κατέληξε στὸν Παλατῖνο λόφο τῆς Ρώμης, ὅπου θὰ χτιζόταν ναὸς γιὰ τὴ θεά, καθὼς καὶ στοὰ μὲ ἐνδιαιτήματα τῶν ἱερέων. Τὸ ἄγαλμα στήθηκε προσωρινὰ στὰ 204 π.Χ. σὲ ναὸ τῆς θεᾶς Victoria καὶ ἔμεινε ἐκεῖ ὡς τὰ 191 π.Χ., ὅποτε τελείωσε ὁ ναὸς τῆς νέας θεᾶς. Τὸ φρυγικὸ ἱερατεῖο ζοῦσε ἀπομονωμένο στὸ λόφο καὶ μόνο στὴ γιορτὴ τῆς θεᾶς ἐμφανίζονταν στὸν κόσμο. Οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἄργησαν νὰ νικήσουν τοὺς Καρχηδόνιους καὶ νὰ καταστρέψουν τὴν πόλη τους. Ὁ ποιητὴς Βεργίλιος, 180 χρόνια ἀργότερα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ἐξήγησε στὴν *Αἰνείδα* του πὼς ἡ θεὰ τῆς τρω-

16. Στὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια ἡ φρυγικὴ Μεγάλη Μητέρα ἦταν ἡ κυριότερη ἀπὸ τὶς θεότητες τῆς λαϊκῆς λατρείας. Οἱ κάτοικοι ὅμως τῶν μικρῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων καὶ οἱ ἄποροι ξωμάχοι τῆς ὑπαίθρου δὲν εἶχαν μεγάλα ἱερὰ μὲ ἰδιαίτερη αἵθουσα γιὰ τὶς μυστικὲς τελετές. Στὴν ὑπαιθρο ὑπῆρχαν συνήθως φτωχὰ ὑπαίθρια ἱερὰ καὶ ὅσοι τὰ χρησιμοποιοῦσαν ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ περιορίζονται στὸ ἀπλούστερο καθήκον τῶν ὁπαδῶν τῆς λαϊκῆς θρησκείας, στίς ὑπαίθριες τελετὲς θρησκευτικῶν καθαρμῶν ποὺ τὶς διεκπεραίωναν ἐναντι μικρῆς ἀμοιβῆς περιπλανώμενοι φτωχοῖερείς τῆς Μεγάλης Μητέρας, οἱ λεγόμενοι *μητραγύρες*. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὑπῆρχαν ἐλάχιστοι ἰδεολόγοι ποὺ εἶχαν ἀπαρνηθεῖ τὴ ζωὴ τῶν ἀνέσεων γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὴ θεά. Ἡ συντριπτικὴ πλειονότητά τους ὅμως ἔκανε κατὰ

χρησὴ τοῦ λειτουργήματος, καὶ συνετέλεσε στὸν ἐξευτελισμὸ τοῦ συνόλου τῶν περιφερόμενων θεραπόντων τῆς θεᾶς. Οἱ θεράποντες αὐτοὶ ἐξασφάλιζαν πρῶτα γιὰ τὶς συνεχεῖς μετακινήσεις τους μερικὰ μεταγωγικὰ ζῶα (συνήθως ὄνους, σπάνια ἡμιόνους) καὶ ἄρχιζαν πρῶτα τὸ ἐμπόριο ζῶων τοῦ εἶδους καὶ πωλοῦσαν στὰ χωριὰ ζῶα ποὺ εἶχαν κλέψει ἀπὸ ἄλλα χωριά. Ἄλλοι ἀσκοῦσαν τὴ μαγεία ἐναντι ἀμοιβῆς, θεράπευαν μὲ μαγικά μέσα ἀρρώστους ἢ πληρώνονταν γιὰ νὰ βλάψουν μὲ ξόρκια τοὺς ἐχθροὺς τῶν πελατῶν τους. Ἡ κατάσταση ἦταν πολὺ χειρότερη στὴ Δύση (στὴ ρημαγμένη ὑπαιθρὴ χώρα, ὅχι στὴ Ρώμη ἢ στὰ μεγάλα κέντρα), ὅπου περιπλανώνταν ἱερατεῖα αὐτοευνουχισμένων θεραπόντων τῆς θεᾶς.

κῆς Ἰδης, ἡ Ἰδαία Μητέρα ποὺ εἶχε παρασταθεῖ στὸν Αἰνεία μετὰ τὴν πτώση τῆς Τροίας καὶ τὸν εἶχε βοηθήσει νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἰταλία, θὰ βοηθοῦσε καὶ τοὺς ἀπογόνους του νὰ γίνουν, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Αὐγούστου, παγκόσμια δύναμη.

Ἀπὸ Ρωμαίους ποιητὲς καὶ ἱστορικοὺς ὑπάρχουν ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς τόσο στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν κατάλυση τῆς δημοκρατίας (204-10 περίπου π.Χ.) ὅσο καὶ στὴν περίοδο τῶν αὐτοκρατόρων. Ὁ Ὀβίδιος ἀσχολήθηκε μὲ τὴ Μεγάλῃ Μητέρα ἐξ ἀφορμῆς τῆς γιορτῆς Μεγαλήσια στοὺς στίχους 179-372 τοῦ 4ου βιβλίου τῶν *Fasti*, στὸ ὁποῖο εἶχε σχεδιάσει νὰ ὑπομνηματίσει ὁλόκληρο τὸ ρωμαϊκὸ ἐορτολόγιο στὴ μορφή ποὺ εἶχε αὐτὸ στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. (ὡς τὰ 8 π.Χ., ὅποτε ὁ Ὀβίδιος ἐξορίστηκε ἀπὸ τὸν Αὐγουστο). Ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτὲς φαίνεται πῶς: 1) ὅταν στὰ 204 π.Χ. ἡ θεὰ εἰσῆχθη στὴ Ρώμη δὲν συνοδεύετο ἀπὸ τὸν Ἄττι, ἀν καὶ στὴν Ἀνατολὴ συλλατρευόταν τουλάχιστο 150 χρόνια πρὶν. Τὸ φρυγικὸ ἱερατεῖο ὅμως εἶχε εἰσαγάγει τὸν Ἄττι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀβιδίου¹⁷. 2) εἶχε ἱερατεῖο εὐνούχων, στὸ ὁποῖο κατὰ τὴν περίοδο τῆς δημοκρατίας δὲν μπορούσαν νὰ μετέχουν Ρωμαῖοι πολῖτες. Στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρώμη ὁ κόσμος ἀποστρεφόταν τοὺς εὐνούχους ἱερεῖς¹⁸. 3) ὑπῆρχαν ἐκστατικοὶ χοροὶ ὑπὸ τοὺς ἥχους τυμπάνων, μεταλλικῶν κυμβάλων καὶ φρυγικῶν αὐλῶν· 4) τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς οἱ Φρύγες ἱερεῖς, ντυμένοι μὲ φανταχτερὰ συναρπαστικῶν χρωμάτων καὶ χρυσοῦφанта ἄμφια καὶ μὲ λυμένη τὴ μακρὰ κόμη τους, τὴν ἀνεμιζόμενη ἀπὸ τὶς ζωνρὲς χορευτικὲς κινήσεις, διέσχισαν κεντρικοὺς δρόμους τῆς Ρώμης, διαρκῶς χορεύοντας καὶ τραγουδώντας· 5) ἀποκαλοῦνταν «γάλλοι» ἀπὸ ἓνα φρυγικὸ ποτάμι Γάλλο ποὺ τὸ νερό του κάνει μανιακοὺς ὅσους τὸ πίνουν (Ὀβίδ. *Fasti* 4, 364-365)· 6) στὴν πομπή, τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς τὸ ἔφεραν οἱ εὐνουχισμένοι γάλλοι στοὺς μαλακοὺς (σὰ γυναικεῖους) ὤμους τους· 7) ταυτόχρονα μὲ τὴ φανταχτερὴ πομπὴ ὀργανωνόταν «ἱερὴ ἐπαιτεία» ἢ συλλογὴ χρημάτων καὶ δώρων γιὰ τὴ θεά. Δῶρα καὶ χρήματα ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴ διαβίωση τοῦ ἱερατεῖου (ἀφοῦ γιὰ τὶς ξένες λατρεῖες συνήθως δὲν προβλέπονταν κρατικὲς χορηγίες).

Στὸ διεξοδικὸ λόγο τοῦ Ὀβιδίου γιὰ τὴ φρυγικὴ θεὰ φαίνεται μὲ σαφήνεια: 1) ὁ ταυτισμὸς Ρέας καὶ φρυγικῆς θεᾶς ποὺ εἶχε ἤδη πραγματοποιηθεῖ (προλογίζοντας ὁ ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὶς Μοῦσες ποιητὴς ἀποκαλεῖ τὶς Μοῦσες «ἐγγονές» τῆς φρυγικῆς θεᾶς, στίχ. 191· στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία ἦταν ἐγγονὲς τῆς Ρέας, ὡς κόρες τοῦ γιοῦ της Δία)· 2) ἡ πολὺ θορυβώδης πορεία ὑπὸ τοὺς ἥχους τυμπάνων, κυμβάλων καὶ αὐλῶν τῶν *semimares* (τῶν «ἡμίανδρων», ὅπως ἀποκαλεῖ τοὺς εὐνουχισμένους θεράποντες τῆς θεᾶς, στίχ. 183) ἐξηγεῖται ὡς πανηγυρισμὸς ἢ ἔκρηξη χαρᾶς μετὰ τὴν ἐξαπάτηση τοῦ Κρόνου ποὺ τὴν ἔφερε εἰς πέρας ὁ σπαργανωμένος λίθος ἢ τὸ *veste latens saxum* (στίχ. 205: ἡ σωτήρια ἀπάτη εἶχε ἀρχικὰ πανηγυριστεῖ ἀπὸ τοὺς Κουρήτες καὶ τοὺς Κορύβαντες μὲ τὶς συγκρουόμενες ἀσπίδες καὶ τὰ κράνη τους). Οἱ νέοι

17. Καθυστέρησε ἡ εἰσαγωγή τοῦ Ἄττι, ἀλλὰ ὁ θεὸς λατρευόταν πάντα μαζί μὲ τὴ Μεγάλῃ Μητέρα καὶ ποτὲ μόνος. Ὁ Ὀβίδιος τὸν ξέρει ἄρρηκτα δεμένον μαζί της.

18. Ἀντίθετα, στοὺς «βαρβάρους» (ὅπως λέει ὁ Ἡρόδοτος 8, 105) θεωροῦνταν ὄχι μόνο οἱ ἱερεῖς, ἀλλὰ γενικὰ οἱ ἄνθρωποι εὐνοῦχοι ὡς πρόσωπα πρὸς ἀξιοπία ἀπὸ τοὺς κοινούς ἀνθρώπους (*παρὰ τοῖσι βαρβάροισι τιμιώτεροί εἰσιν οἱ εὐνοῦχοι πίστιος εἵνεκεν τῆς πάσης*). Ὑπῆρχαν ἄνθρωποι ποὺ ἔγιναν πλούσιοι πουλῶν-

τας «ἐκτετμημένους» ἢ «ἐκτομίας» ὡς δούλους (προπάντων παιδιὰ). Τοὺς ἀγόραζαν πλούσιοι ἢ βασιλεῖς γιὰ νὰ ἀναθέτουν σ' αὐτοὺς ἐμπιστευτικὰ καθήκοντα στοὺς γυναικωνίτες. Θρησκευτικὰ καθήκοντα σὲ ἑλληνικὸ ναὸ εἶχαν ἀνατεθεῖ κάποτε μὲ ἐπιτυχία στὴν Ἐφεσο, στὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμης: ἦταν εὐνοῦχοι ἱερεῖς συνεργαζόμενοι μὲ παρθένες ἱερεῖες καὶ ὁ κόσμος τοὺς εἶχε ἐν τιμῇ μεγάλῃ, κατὰ τὸ Στράβωνα 14, 641.

Εἰκ. 8. Ὁ «ἐξαιρετικὰ ἐμφανίσιμος νεαρὸς Φρύγας» τοῦ Ὀβιδίου (*Fasti* στίχ. 223) ποὺ λατρεύτηκε στὰ ἐλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια ὡς θεότητα τῆς βλάστησης (ποὺ πεθαίνει τὸ χειμῶνα καὶ ἀνασταίνεται τὴν ἀνοιξή) πάντα μαζὶ μετὰ τὴ φρυγικὴ Μεγάλῃ Μητέρα καὶ ποτὲ μόνος. Ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο μετὰ τὴν παραπάνω εἰκόνα 2 τῆς Μεγάλῃς Μητέρας.

θεράποντες τῆς θεᾶς ἐξέφραζαν τὴ χαρὰ τους συγκρούοντας τὰ χάλκινα κύμβαλα (ἀντὶ γιὰ τὰ κράνη) ἢ χτυπώντας τὰ τύμπανα (ἀντὶ γιὰ τὶς ἀσπίδες: *cymbala pro galeis, pro scutis tympana*, στ. 213). Στὴν καίρια ἀπορία γιὰ τὸν εὐνουχισμό τῶν θεραπόντων τῆς θεᾶς, ὁ ποιητὴς διαφωτίστηκε διεξοδικὰ ἀπὸ μιὰ Μούσα, ἡ ὁποία ἀφηγήθηκε τὴν ἱστορία τοῦ Ἄττι, τοῦ πρώτου ἱερέα καὶ μυσταγωγοῦ τῆς θεᾶς: ἡ Μεγάλῃ Μητέρα εἶχε συναντήσει πρώτη φορὰ τὸν Ἄττι ὅταν, περιερχόμενη τὴ φρυγικὴ ὑπαιθρο, βρέθηκε μέσα σὲ δάσος: ἦταν ἓνας ἐμφανίσιμος (*facie spectabilis*) νέος (εἰκ. 8), ἓνα ἄκακο καὶ ἄδολο «παιδὶ τῆς Φρυγίας» (*Phryx puer*) ποὺ ἀμέσως ἡ θεὰ σκέφτηκε νὰ τὸ κάνει παντοτινὸν θεράποντα καὶ φύλακα τοῦ ναοῦ τῆς, ἀρκεῖ νὰ ἤθελε νὰ μείνει γιὰ πάντα ἔξω ἀπὸ τὶς ψυχοφθόρες περιπέτειες τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς. Ὁ Ἄττις δέχτηκε μετὰ ἐνθουσιασμό τὴν κλήση καὶ δήλωσε πὼς ἂν παραβεῖ τὴν ὑπόσχεσή του, συμφωνεῖ νὰ ἀποβεῖ ἡ ἐνδεχόμενη ἐρωτικὴ παρεκτροπὴ του ἢ τελευταία τῆς ζωῆς του. Πάτησε ὁμως τὸ λόγο του, μόλις συνάντησε μιὰ ὠραία ναϊάδα, νύμφη τοῦ Σαγγάριου. Ἡ Μητέρα θεὰ ἐκδικήθηκε ἀμέσως: ἡ ναϊάδα ἔπεσε νεκρὴ καὶ ὁ Ἄττις παραφρόνησε: ὑπὸ τὸ κράτος μιᾶς τρέλας ἔτρεξε στὴν κορυφὴ τοῦ Δινδύμου καὶ μετὰ μιὰ κοφτερὴ πέτρα ἄρχισε τὸν ἀκρωτηριασμό τοῦ σώματός του (*saxo corpus laniavit acuto*, στίχ. 237). Ταυτόχρονα θρηνώντας διακήρυξε πὼς

σωστό εἶναι νὰ πληρώσει μὲ αἷμα τὸ παράπτωμά του καὶ νὰ ἐξαφανίσει τὸ μέλος τοῦ σώματος ποὺ τὸν ἔριξε στὴ συμφορά. Ἀπὸ τὸ πάθημα τοῦ Ἄττι παραδειγματίστηκαν οἱ ἄβροι θεράποντες τῆς θεᾶς καὶ μόνοι τους φροντίζουν ἔγκαιρα νὰ ἀπομακρύνουν τὸ μέλος ἐκεῖνο τοῦ σώματος ὡς ὑποπτο κίνητρο συμφορᾶς.

Ὁ Ὀβίδιος τελειώνει τὴν ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ τῆς θεᾶς πρὸς τὴ Ρώμη μὲ τὴ μνεΐα ἐνὸς θαύματος ποὺ ἐγίνε στὸ ἐπίνειο τῆς Ρώμης Ostia, κοντὰ στὶς ἐκβολὲς τοῦ Τίβερι: τὸ πλοῖο ποὺ ἔφερνε τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ὅταν ἔφτασε στὶς ἐκβολὲς τοῦ ποταμοῦ, ἐνῶ τὸ ἔσερναν δεμένο μὲ χοντρά καραβόσκοινα, κάθισε στὰ ἀβαθὴ λασπώδη νερά καὶ ἔμενε ἀκίνητο παρὰ τὶς διαρκῶς ἐντεινόμενες προσπάθειες νὰ τὸ ἀποκολλήσουν καὶ νὰ τὸ σύρουν. Πολλοὶ τότε κατηγορήσαν ὡς ἀνεπιθύμητη στὴ θεὰ καὶ ὡς μὴ ἀγνή τὴν εὐγενὴ καὶ ὡραία Ρωμαία Claudia Quinta (μὴ ἀπὸ τὶς ἐστιάδες παρθένες ποὺ συνόδευε τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς). Ἡ Claudia ἀποσπᾶστηκε ἀμέσως ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν ἐπισήμων, πῆρε τρεῖς φορὲς νερὸ μὲ τὶς παλάμες της ἀπὸ τὸν ποταμὸ καὶ ἔβρεξε τὸ κεφάλι της. Ἐπειτα ἔρριξε τὸ βλέμμα της στὴ θεὰ καὶ μὲ λυμένα τὰ μακριὰ μαλλιά της εἶπε ἀπευθυνόμενη στὴ θεὰ πὼς τὴν κατηγοροῦν ὡς μὴ ἀγνή. Ἄν βεβαιωθεῖ πὼς τὴν καταδικάζει καὶ ἡ θεὰ, θὰ πληρώσει μὲ τὴ ζωὴ της τὸ παράπτωμα. Ἄν ὅμως δὲν εἶναι ἔνοχη, ἐπιθυμεῖ νὰ ἔχει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ θεὰ μὴ ἀπόδειξη τῆς ἀγνότητάς της. Ἀμέσως ἄρπαξε τὴ χοντρή τριχιά, μὲ τὴν ὁποία μάταια προσπαθοῦσαν γεροδεμένοι ναυτικοὶ νὰ σύρουν τὸ πλοῖο, καὶ τὸ ἔσυρε μόνη της, πράγμα ποὺ προκάλεσε παραλήρημα ἐνθουσιασμοῦ στὸ πλῆθος. Τὸ ἄγαλμα μεταφέρθηκε τὴν ἄλλῃ μέρα τὸ πρωὶ στὴ Ρώμη πάνω σὲ ἄμαξα συρόμενη ἀπὸ βόδια, τὰ ὁποῖα ὅλοι ἔραινεν μὲ φρεσκοκομμένα ἄνθη (στίχ. 291-364).

11. Οἱ ἀρχαῖοι λαοὶ τῆς κεντρικῆς Μ. Ἀσίας καὶ ἡ Μεγάλῃ θεὰ

Τὸ ὑψίπεδο τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ποὺ διαρρέεται ἀπὸ δυὸ μεγάλα ποτάμια (τὸν Σαγγάριο καὶ τὸν Ἄλυ, ἀμφότερα χυνόμενα στὸν Εὐξείνιο πόντο), εἶχε ἤδη στὴ δευτέρῃ προ-χριστιανικῇ χιλιετίᾳ ἕνα πολιτισμὸ ὑψηλῆς στάθμης. Εἰσβολὲς ἀπὸ τὸν ὑποανάπτυκτο Βορρὰ ποὺ ἀπειλοῦσαν τὸν πολιτισμὸ του συναντοῦσαν μεγάλα φυσικὰ ἐμπόδια, ὅπως εἶναι ὁ Εὐξείνιος πόντος καὶ στὰ ἀνατολικά κράσπεδά του τὰ Καυκάσια ὄρη. Ἀπὸ τὸ μέρος τῆς Ἀνατολῆς τὰ ψηλὰ καὶ συνεχόμενα βουνὰ τῆς Ἀρμενίας ἦταν ἄλλο φυσικὸ ἐμπόδιο ποὺ ἀποθάρρυνε εἰσβολὲς ὀρδῶν τῆς ἁπλῆς Ἀνατολῆς. Στὰ τελευταῖα αὐτὰ βουνὰ ἔχουν τὶς πηγές τους ἄλλα δυὸ μεγάλα ποτάμια (ὁ Εὐφράτης καὶ ὁ Τίγρις), ποὺ ἀκολουθοῦν ὅμως ἀντίθετη διαδρομὴ (πρὸς τὸ Νότο) καὶ καταλήγουν στὸν Περσικὸ κόλπο, ἀφοῦ διασχίσουν τὶς προηγμένες στὸν πολιτισμὸ χώρες τῆς Ἀσσυρίας καὶ τῆς Βαβυλωνίας.

Τὸν ἴδιο πρὸς Ν. δρόμο ἀκολουθοῦσαν καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ μικρασιατικοῦ ὑψιπέδου γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τους μὲ τὸν ἔξω κόσμο: ἦταν προσανατολισμένοι πρὸς τὰ ἀσσυροβαβυλωνιακὰ κέντρα πολιτισμοῦ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν δεχθεῖ ἰσχυρὴ πολιτιστικὴ ἐπίδραση. Ἀπὸ ἐκεῖ εἶχαν μάθει συστήματα γραφῆς, ἱερογλυφικῆς καὶ σφηνοειδοῦς, καὶ ἤξεραν νὰ γράφουν δυὸ ἢ τρεῖς αἰῶνες προτοῦ τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα τῆς ἀχαϊκῆς Ἑλλάδας χρησιμοποιήσουν τὴ λεγόμενη «γραμμικὴ Β» γραφὴ. Ἡ γραφὴ αὐτὴ τῶν Ἀχαιῶν, ἀκόμη καὶ στὸν 13ο αἰ., δὲν χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν καταγραφὴ ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν κειμένων, ὅπως εἶναι τὰ κείμενα τῶν πῆλινων μικρασιατικῶν πινάκων ποὺ βρέθηκαν σὲ ἀνασκαφὲς καὶ διαβάστηκαν πρόσφατα.

Ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὁργάνωση στὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσίαν ἦταν ὅμοια μὲ ἐκείνη ποὺ ξέρεي ὁ Ὅμηρος γιὰ τὴν προϊστορικὴ Ἀχαΐα τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ τοῦ Νέστορα: ὑπῆρχαν καὶ στὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσίαν πόλεις ἀνεξάρτητες, καθεμιὰ μὲ τοπικὸ βασιλιά (ὅπως

στην Ἀχαΐα ήταν οἱ πόλεις τῶν Μυκηνῶν, τῆς Πύλου, τῆς Θήβας, τῆς Ἰολκοῦ). Κάθε τοπικὸς βασιλιάς μπορούσε νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἐξουσία του σὲ μικρότερες πόλεις ἢ ἐγκαταστάσεις ἢ καὶ σὲ νησιά, ὅπως εἶχε κάνει ὁ Ἀγαμέμνωνας λίγο πρὸ τοῦ 1200 π.Χ. Οἱ περισσότερες πόλεις τοῦ μικρασιατικοῦ ὑψίπεδου τῆς ἴδιας ἐποχῆς κατοικοῦνταν ἀπὸ ντόπιους καὶ ὄχι ἐπὶ-λυδες ἀγρότες ποὺ ἦταν ἀρκετὰ πολιτισμένοι ἄνθρωποι, ὄχι ὅμως σημίτες (ὅπως στὸν ἐξαιρετικὰ ἀναπτυγμένο Νότο), ἀλλὰ οὔτε καὶ ἰνδοευρωπαῖοι. Βέβαιο εἶναι πὼς οἱ ἐλεύθεροι αὐτοὶ Μικρασιάτες βρέθηκαν κατὰ τὴ 2η καὶ κατὰ τὴν 1η π.Χ. χιλιετία κάτω ἀπὸ ἐπικυριαρχία εἰσβολέων κατακτητῶν ἰνδοευρωπαϊκῆς καταγωγῆς.

Οἱ Χιττίτες ἦταν οἱ πρῶτοι ἰνδοευρωπαῖοι ποὺ ἱδρυσαν στοὺς πρώιμους αἰῶνες τῆς 2ης π.Χ. χιλιετίας μιὰ αὐτοκρατορία στὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία μὲ πρωτεύουσα τὴ Χαττούσα, ἀνατολικά τοῦ Ἄλως ποταμοῦ καὶ 150 χιλιόμετρα ἐπίσης ἀνατολικά τῆς Ἀγκυρας. Ὅτιδήποτε εἶναι γνωστὸ σήμερα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς χιττιτικῆς αὐτῆς αὐτοκρατορίας, γιὰ τὴ θρησκεία της, γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὁργάνωση καὶ γιὰ τὴ γλῶσσα της ἔγινε γνωστὸ ὄχι ἀπὸ ἀρχαῖες φιλολογικὲς πηγὲς τῆς Ἑλλάδας ἢ τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὶς πῆλινες πινακίδες τῆς 2ης χιλιετίας ποὺ βρέθηκαν στὴ Χαττούσα καὶ σ' ἄλλες θέσεις τῆς χώρας καὶ ἔχουν καταγραμμένες πράξεις τῶν ἡγεμόνων τους καὶ τοπικοὺς θρύλους.

Οἱ Φρύγες εἶναι οἱ δεύτεροι ἰνδοευρωπαῖοι ποὺ μεταναστεύοντας ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Δούναβη (μὲ ἐνδιάμεσους σταθμοὺς στὴ Μακεδονία, Ἡρόδ. 7, 73, καὶ στὴ Θράκη) δημιούργησαν στὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία μιὰ μεγάλη Φρυγία, ἐκεῖ ποὺ τὴν ξέρει ὁ Ὅμηρος (στὸν ἄνω ροὺν τοῦ Σαγγάριου ποταμοῦ). Αὐτοί, γύρω στὰ 1200 π.Χ. συνέβαλαν, μὲ τὴ συμμετοχὴ καὶ ἄλλων δυσσεσχημένων ἀπὸ τοὺς Χιττίτες Μικρασιατῶν, στὴν καταστροφὴ τῆς Χαττούσας. Ὅταν οἱ περισσότεροι Χιττίτες ἀποχώρησαν στὰ ἱδρυθέντα νεοχιττιτικὰ κρατίδια τοῦ Νότου, οἱ Φρύγες ἔμειναν ρυθμιστὲς τῆς πολιτικῆς ζωῆς στὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία. Γύρω στὰ 800 π.Χ. ἱδρυσαν τὴ δική τους πρωτεύουσα Γόρδιον¹⁹ στὰ δυτικὰ τῆς Χαττούσας. Στὴν

19. Ἡ σχετικὴ μὲ τὴν ἱδρυση τῆς φρυγικῆς πρωτεύουσας παράδοση ἀρχίζει μὲ κάποιον ἡλικιωμένον Φρύγαν ἀγρότη χωρὶς παιδιά, ὁ ὁποῖος καλλιεργοῦσε τὸ χωράφι του μὲ τὴ βοήθεια ζεύγους βοδιῶν καὶ ὀνομαζόταν Γόρδιος. Ὁ Γόρδιος ἤξερε πὼς γιὰ τὴν ὅλη του ζωὴ εἶχε κερδίσει τὴν εὐνοία τοῦ Δία. Βεβαιώθηκε γι' αὐτό, ὅταν ἓνα ἀπόγευμα ἐπέστρεφε στὸ σπίτι του, ὅποτε πελώριος ἀετὸς εἶχε καθίσει στὸ τιμόνι τῆς βοϊδάμαξάς του. Τὸ περιστατικὸ ἐρμηνεύτηκε ἀπὸ τοὺς ὀνομαστοὺς μάντιες τῆς Τελμησσοῦ τῆς Λυκίας ὡς ἀποκαλυπτικὸ ἐνὸς ἐνδόξου μέλλοντος. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώθηκε τὴν ἡμέρα ποὺ πέθανε ὁ ἡγεμόνας τῶν Φρυγῶν: οἱ σύμβουλοί του ζήτησαν ὁδηγίες ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς μάντιες καὶ πῆραν τὴν ἀπάντηση πὼς ὁ καινούργιος βασιλιάς θὰ ἔμπαινε ἐκεῖνο τὸ ἀπόγευμα στὴν πόλη καθισμένος μὲ τὴ γυναῖκα του σὲ μιὰ βοϊδάμαξα. Ὁ Γόρδιος, ὅπως κάθε ἀπόγευμα, ἐνῶ ἐπέστρεφε, εἶχε συναντήσῃ στὸ δρόμο μιὰ μάντισσα, ἡ ὁποία τοῦ ζήτησε νὰ τὴν πάρει στὸ ὄχημα ὡς τὴν πόλη. Ὁ Γόρδιος τὴν πῆρε καὶ μὲ ἐκπληξὴ εἶδε πὼς οἱ Φρύγες, μὲ μὴκη στὴν πόλη, τὸν ἀνακήρυξαν βασιλιά. Ὡς βασιλιάς ὁ Γόρδιος ἱδρυσεν γύρω στὰ 800 π.Χ. τὴ νέα πόλη Γόρδιον, τὴν ὁποία

γύρω στὰ 720 πῆραν ἀπὸ τὸ γιό του Μίδα οἱ Κιμμέριοι. Μερικοί, γιὰ νὰ συμβιβάσουν τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο 8, 138 γιὰ τοὺς κήπους τοῦ Μίδα στὸ Βέρμιο τῆς Μακεδονίας, ἔλεγον πὼς μὲ μὲν ὁ Γόρδιος ἱδρυσεν τὴ νέα πρωτεύουσα στὴ μικρασιατικὴ Φρυγία, ὁ Μίδας πῆρε τοὺς Φρύγες τῆς Μακεδονίας καὶ πῆγε στὸ Γόρδιον, ὅπου υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὸν βασιλιά Γόρδιο καὶ ἐπομένως δὲν ἦταν γιός, ἀλλὰ θετὸς γιὸς τοῦ Γόρδιου. Μαζὶ μὲ τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας πόλης ὁ βασιλιάς Γόρδιος εἶχε ἐγκαίνια καὶ ἱερὸ τοῦ προστάτη του θεοῦ Δία, ὅπου ἀφιέρωσε τὴν ὀνομαστὴ βοϊδάμαξα: ὁ ἐύλινος ζυγὸς τοῦ ὀχήματος αὐτοῦ (ὅπου γίνεται τὸ ζεύξιμο τῶν βοδιῶν) εἶχε προσδεθεῖ στὸ τιμόνι (ἢ τὸν «ρυμό» τοῦ ἀμαξιοῦ) ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ Γόρδιο μὲ λωρίδες φλοιοῦ κρانيᾶς καὶ μὲ τόση ἐπιδεξιότητα, ὥστε ἐπὶ αἰῶνες ἀργότερα κανεὶς δὲν μπορούσε νὰ λύσει τὸν δεσμὸ (δὲν φαίνονταν ἀρχὴ καὶ τέλος του): ἔλεγον πὼς ὁποῖος τὸν λύσει θὰ γίνῃ βασιλιάς τῆς Ἀσίας, ὅπως ὁ Γόρδιος εἶχε γίνῃ βασιλιάς τῆς Φρυγίας. Ὁ μέγας Ἀλέξανδρος προχωρώντας στὰ 333 π.Χ. ἀπὸ τὸν μεγάλο δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία πρὸς τὰ Σοῦσα, πέρασε ἀπὸ τὸ Γόρδιο καὶ ἔκοψε μὲ τὸ ξίφος τὸν δεσμὸ.

περίοδο 900-700 π.Χ. ἦταν ἡ πιὸ ἀξιόλογη δύναμη τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Οἱ Φρύγες δὲν ἔγραψαν οἱ ἴδιοι, εἶναι ὅμως γνωστὴ ἡ ἱστορία τους, τὸ πλῆθος τῶν θρύλων τους καὶ ὡς ἓνα σημεῖο ἡ θρησκευτικὴ τους ζωὴ ἀπὸ ἑλληνικὲς φιλολογικὲς πηγές.

Στὸν 7ο π.Χ. αἰ. σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξαν στὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία οἱ ἄγριοι νομάδες ἐπιδρομεῖς Κιμμέριοι, προερχόμενοι ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς λεγόμενης «λίμνης» Μαιώτιδας (Ἡρόδ. 1, 103), δηλαδὴ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀζοφικῆς θάλασσας ἢ ὁποῖα μοιάζει μὲ λίμνη, καθὼς ἡ Ταυρικὴ χερσόνησος, στὴ βόρεια ἀκτὴ τοῦ Εὐξείνου πόντου καὶ ἀνάμεσα στὶς μεταγενέστερες ἀποικίες τῆς Φαναγόρειας καὶ τοῦ Παντικαπαίου, κλείνει σημαντικὰ τὴν εἴσοδο πρὸς τὸν μεγάλο κόλπο κάνοντάς τον νὰ μοιάζει μὲ λίμνη. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ, στὰ βόρεια τοῦ Πόντου, οἱ Κιμμέριοι μπόρεσαν, μετὰ περιπετειώδη πορεία σὲ περάσματα τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς πλαγιᾶς τῶν Καυκασίων ὀρέων, νὰ φτάσουν στὴ νότια παραλία τοῦ Εὐξείνου. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 700 π.Χ. οἱ Κιμμέριοι χτύπησαν τὴν πρωτεύουσα τῶν Φρυγῶν Γόρδιον καὶ ἀνάγκασαν τὸ βασιλῆα Μίδα νὰ αὐτοκτονήσει, διέλυσαν τὸ φρυγικὸ κράτος καὶ ἀπείλησαν τὸ ἀμέσως πρὸς Δυσμὰς κράτος τῶν Λυδῶν. Ὁ βασιλεὺς τῶν Λυδῶν Γύγης σκοτώθηκε στὰ 652 π.Χ. προσπαθώντας νὰ ἀναχαιτίσει τὴν προέλαση τῶν Κιμμερίων. Τὸν διαδέχτηκε στὴ Λυδία ὁ Ἄρδυσ ποὺ νίκησε τοὺς ἐπιδρομεῖς γύρω στὰ 650 π.Χ. Πρὶν ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτὴ οἱ Κιμμέριοι, ἀναζητώντας πλουσιότερη λεία, εἶχαν προχωρήσει στὸ Νότο, πρὸς τὴν Ἀσσυρία, ὅπου ὅμως νικήθηκαν στὰ 679 π.Χ., κατὰ τὰ ἀσσυριακὰ χρονικά.

Οἱ Λυδοὶ ποὺ διαδέχτηκαν στὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία τοὺς Φρύγες κράτησαν τὴν ὑπεροχὴ ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Κροίσου ποὺ ἔγινε βασιλεὺς τους στὰ 560 π.Χ.

Οἱ Πέρσες ποὺ ἐμφανίστηκαν στὸ μεταξὺ ἦταν κι αὐτοὶ ἰνδοευρωπαῖοι, προερχόμενοι ὅμως ἀπὸ τὸ Νότο. Ἐγιναν κύριοι τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὕστερα ἀπὸ νίκη τοῦ βασιλεῖς τους Κύρου κατὰ τοῦ Λυδοῦ Κροίσου καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς λυδικῆς πρωτεύουσας τῶν Σάρδεων στὰ 546 π.Χ. Οἱ Σάρδεις παρέμειναν στοὺς Πέρσες καὶ ἔγιναν ἀργότερα πρωτεύουσα σατραπείας.

Οἱ Γαλάτες ἦταν οἱ τελευταῖοι ἰνδοευρωπαῖοι ποὺ κυριάρχησαν στὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία, ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία ὅμως τῆς Ρώμης. Στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια ἡ Provincia Galatia ἦρθε ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία πῆρε τὴ μεγαλύτερη γεωγραφικὴ ἑκτασὴ ἀπὸ κάθε ἄλλο μικρασιατικὸ κράτος. Τὸ παλιὸ ὀρμητήριό τῶν Φρυγῶν (ἡ καμπὴ τοῦ ἄνω Σαγγάριου, μὲ τὴν Πεσσινοῦντα καὶ τὸ ἐκεῖ σεβάσμιό ἱερὸ τῆς Δινδυμήνης Μητέρας, ἥδη ἀπὸ τὰ 150 π.Χ., εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται ὁ πυρῆνας τῆς μικρασιατικῆς Γαλατίας, καὶ ὡς γαλατικὸ ἀναφερόταν πλεον τόσο τὸ ἱερὸ ὅσο καὶ ἡ πόλις τῆς Πεσσινοῦντας. Στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα οἱ Γαλάτες τῆς Πεσσινοῦντας χάραζαν στὰ νομίσματά τους σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα τὴν ἐπιγραφή «Πεσσινουντίων Γαλατῶν»²⁰.

20. Ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. ἡ Provincia Galatia ἦταν ἡ γνωστότερη τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀπὸ τίς τρεῖς ἀρχαῖες κελτικὲς φυλές (ἡ τὰ τρία *δμόγλωττα ἔθνη*, ὅπως τὰ λέει ὁ Στράβων 12, 567) οἱ δυὸ διάλεξαν γιὰ ἔδρα τους τὴν περιοχὴ τῶν παλαιῶν *φρυγικῶν οἰκητηρίων*, δηλαδὴ τὴν Πεσσινοῦντα καὶ τὴν Ἀγκυρα. Ὁ Πausanias παρουσίασε μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια στὸ πρῶτο καὶ στὸ τελευταῖο βιβλίο του τὸ παρελθὸν τῶν μικρασιατῶν αὐτῶν Γαλατῶν (*Ἀττικά* ἰδίως 4, 1-6 καὶ

Φωκικά λεπτομερέστερα 19, 5-23, 14): ἀπὸ τοὺς ἐγκαταστημένους στὴ Δύση Κέλτες ξεκίνησε μιὰ στρατιὰ ὑπὸ τὸν Βρέννο στὰ 279 π.Χ., μὲ τὸ σχέδιο νὰ διαρπάσει τὰ πλούσια ἀναθήματα τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ, πράγμα ποὺ θεωροῦνταν εὐκόλο, γιατί τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἐξασθενημένη (10, 19, 8 κπ.). Ἐφτάσαν στὶς Θερμοπύλες μὲ 152.000 πεζοὺς καὶ 20.400 ἵππους. Πρὶν εἰσβάλουν στὴ Φωκίδα, ὁ Βρέννος, γιὰ νὰ ἀναγκάσει τοὺς Αἰτωλοὺς νὰ ἀποσυρθοῦν στὴν πατρίδα τους, ἔστειλε

Ἀπὸ τοὺς λαοὺς αὐτοὺς τοὺς στενὰ συνδεμένους μὲ τὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία μόνο τρεῖς, οἱ Φρύγες, οἱ Λυδοὶ καὶ τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῶν Γαλατῶν ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ πεσσινοῦντιου ἱεροῦ ἔπαιξαν ἓνα ρόλο στὴ διαμόρφωση καὶ στὴν ἐμπέδωση τῆς λατρείας τῆς Μεγάλης Μητέρας. Σημαντικότερη ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τῶν Φρυγῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν παραλάβει ἀπὸ τοὺς Χιττίτες ἓνα πολυθεϊστικὸ πάνθεο μὲ ἰσχυρότατη μιὰ θεὰ τῆς μαγείας καὶ διαμόρφωσαν μονοθεϊστικὴ θρησκεία μὲ πανίσχυρη τὴν καλόβουλη Μεγάλῃ Μητέρα. Δίκαια ἡ θεὰ αὐτὴ ἀποκλήθηκε «ἡ φρυγία Μεγάλῃ θεός» (Στράβ. 10, 469). Οἱ γείτονες τῶν Φρυγῶν Λυδοὶ ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι ὁπαδοὶ τῆς λατρείας καὶ τὴν πλούτισαν μὲ μυστικὸ περιεχόμενο (κατὰ τὴν παραπάνω ἀναφερόμενη ἀρχαία θεωρία ποὺ τὴ σχολιάζει ὁ Λουκιανός, *Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ* 15, 461, ὁ Ἄττις γένος μὲν Λυδὸς ἦν, πρῶτος δὲ τὰ ὄργια τὰ ἐς Ῥέην ἐδιδάξατο). Στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἀρχαιότητος πολλοὶ χαρακτήριζαν τὴν ὅλη λατρεία ὡς «λυδοφρυγική». Τέλος οἱ Γαλάτες τῆς Πεσσινοῦντας ποὺ μοιράστηκαν μὲ τοὺς παλιοὺς Φρύγες τὰ ἱερατικὰ ἀξιώματα στὸ ἱερὸ τῆς Δινδυμήνης μποροῦν νὰ διεκδικήσουν τὴν τιμὴ τῶν ἐξαιρετικὰ ἀφοσιωμένων ὁπαδῶν τῆς λατρείας.

Ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ τῶν Φρυγῶν, γιὰ τοὺς περισσότερους ἱστορικοὺς ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν ὅσα εἶχε γράψει ὁ Ἡρόδοτος κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Βρισκόμενος στὴ Μακεδονία ὁ Ἡρόδοτος, ἄκουσε ἀπὸ τοὺς σύγχρονους τοῦ κατοίκους τῆς περιοχῆς τοῦ Βερμίου ὄρους (στὴν περιοχὴ τῆς Βέροιας), ὡς ζωντανὴ ἀκόμη παράδοση, πὼς οἱ Φρύγες, πρὶν γίνουν Ἀσιάτες, ἦταν ἐγκαταστημένοι στὴν περιοχὴ ἐκεῖνη καὶ λέγονταν Βρίγες: *οἱ δὲ Φρύγες, ὡς Μακεδόνες λέγουσι, ἐκαλέοντο Βρίγες, χρόνον ὅσον Εὐρωπήιοι ἐόντες, σύνοικοι ἦσαν Μακεδόσι, μεταβάντες δὲ ἐς τὴν Ἀσίην, ἅμα τῇ χώρῃ καὶ τοῦνομα μετέβαλον ἐς Φρύγας* (7, 73). Προσθέτει πὼς οἱ Ἀργεῖοι Τημενίδαι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατάγονται οἱ βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας, εἶχαν ἐγκατασταθεῖ κοντὰ στοὺς κήπους ποὺ ἀνῆκαν ἄλλοτε στὸ Μίδα, τὸ γιὸ τοῦ Γορδίου. Στοὺς κήπους αὐτοὺς ἀνθοῦσαν μόνον τοὺς (χωρὶς καλλιεργητικὰς φροντίδας) τριαντάφυλλα ποὺ δὲν εἶχαν μόνο τριάντα φύλλα, ἀλλὰ ἐξήντα καὶ ἡ εὐωδία τοὺς ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τῶν κοινῶν τριαντάφυλλων. Ἡ θέση τῶν κήπων ἦταν σὲ μιὰ πλαγίᾳ τοῦ Βερμίου ὄρους. Μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς κήπους, κατὰ τὴν παράδοση, ὁ Μίδας εἶχε συλλάβει τὸ σοφὸ Σειληνόν²¹.

40.000 πεζοὺς καὶ 800 ἵππεις κατὰ τῆς Αἰτωλίας (10, 22, 2). Ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ κατέληξε στὴν καταστροφὴ τοῦ αἰτωλικοῦ Καλλίου καὶ στὴ σφαγὴ τῶν κατοίκων του, ἀκόμα καὶ τῶν βρεφῶν. Ὁ στρατὸς τῶν Αἰτωλῶν ἔσπευσε στὴν πατρίδα καὶ ἐξόντωσε περισσότερους ἀπὸ τοὺς μισοὺς Γαλάτες (10, 22, 7). Οἱ ὑπόλοιποι ἐνώθηκαν μὲ τὸ στρατὸ τοῦ Βρέννου, καὶ ὅλοι μαζί οἱ Γαλάτες χτύπησαν καὶ λεηλάτησαν τοὺς Δελφούς. Στὸ μεταξὺ πολλοὶ Ἕλληνες κινητοποιήθηκαν καὶ ἀποδεκάτισαν τοὺς Γαλάτες, ἰδίως μετὰ τὸν τραυματισμὸ καὶ τὴν αὐτοκτονία τοῦ Βρέννου. Τὴν ἴδια χρονιά (278 π.Χ.) οἱ Γαλάτες νικήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο Γονατὰ, ἀφοῦ ὅμως κι αὐτοὶ τὴν προηγούμενη χρονιά σὲ πολεμικὴ σύγκρουση εἶχαν σκοτώσει τὸν Πτολεμαῖο Κεραυνό. Ὁ Ἀντίγονος Γονατὰς, γιὸς τοῦ Δημητρίου πολιορκητῆ, ἔγινε βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ στὸ μεταξὺ οἱ Γαλάτες πέ-

ρασαν στὴ Μικρὰ Ἀσία ὡς μισθοφόροι τοῦ βασιλιᾶ τῆς Βιθυνίας. Ἐκεῖ ἔζησαν μὲ λεηλασίες καὶ διαρπαγὰς σ' ὅλη τὴ ΒΔ. Μικρὰ Ἀσία μέχρι τοῦ 230 π.Χ., ὅποτε ὁ Ἀτταλὸς Α' τῆς Περγάμου τοὺς ἀπώθησε ὀριστικὰ στὴν Κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἀπὸ τότε ἔκαναν κέντρο τῆς δραστηριότητός τους τὴν περιοχὴ τῶν παλαιῶν τῶν Φρυγῶν οἰκητηρίων Μίδου καὶ ἔτι πρότερον Γορδίου (Στράβ. 12, 567-568).

21. Ἡρόδ. 8, 138: *Οἴκησαν (οἱ Τημενίδαι) πέλας τῶν κήπων τῶν λεγομένων εἶναι Μίδεω τοῦ Γορδίου, ἐν τοῖσι φύεται αὐτόματα ρόδα, ἐν ἑκάστον ἔχον ἐξήκοντα φύλλα, ὁμῇ τε ὑπερφέροντα τῶν ἄλλων. Ἐν τούτοις καὶ ὁ Σιληνὸς τοῖσι κήποισι ἦλθ, ὡς λέγεται ὑπὸ Μακεδόνων. Ὑπὲρ δὲ τῶν κήπων οὖρος κέεται, Βέρμιον οὖνομα, ἄβατον ὑπὸ χειμῶνος.*

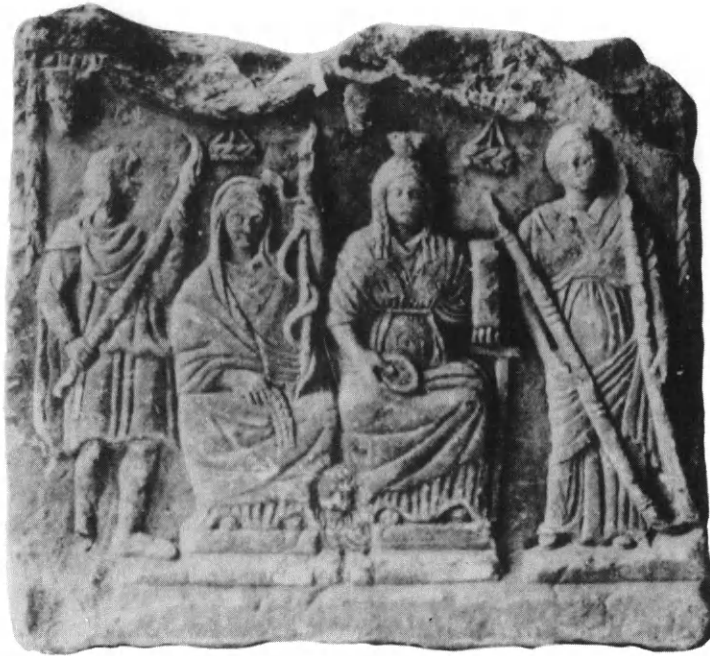
Οὔτε ὁ Ἡρόδοτος οὔτε ὁ Πausanias ἐπιχείρησαν νὰ ξεχωρίσουν ἓνα μυθικὸ Μίδα ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο ἱστορικὸ πρόσωπο ποὺ ἦταν βασιλιάς στὸ Γόρδιον τῆς Φρυγίας γύρω στὰ 720 π.Χ. Ὁ δεῦτερος αὐτὸς Μίδας, ὁ βασιλιάς τῶν Φρυγῶν (ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σύγχρονος τοῦ ποιητῆ Ὀμήρου) συμπαθοῦσε τοὺς Ἕλληνες τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ εἶναι αὐτὸς ποὺ εἶχε στείλει στοὺς Δελφοὺς ὡς δῶρο τὸν καταστόλιστο θρόνο, στὸν ὁποῖο καθόταν ὅταν δίκαιζε. Ὁ θρόνος σωζόταν στοὺς Δελφοὺς γύρω στὰ 450 π.Χ., ὁπότε εἶχε βρεθεῖ ἐκεῖ ὁ Ἡρόδοτος (1, 14). Ἡ συμπάθεια τοῦ Μίδα πρὸς τοὺς Ἕλληνες εἶχε ἀρχίσει ἀφότου εἶχε νυμφευθεῖ Ἑλληνίδα ἀπὸ τὴν Κύμη, τὴν αἰολικὴ ἀποικία ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Λέσβο (στὰ νότια τῆς Τροίας), ἀπὸ τὴν ὁποία καταγόταν ὁ πατέρας τοῦ Ἡσιόδου. Ὁ Pausanias ποὺ ἤξερε ἐξ αὐτοψίας τὴν περιοχὴ τῆς Πεσσινούντας λέει πὼς σωζόταν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἐκεῖ μιὰ πηγὴ, στὴν ὁποία ὁ Μίδας εἶχε συλλάβει τὸν σοφὸ Σειληνὸ (κατὰ τὴν παράδοση ἡ πηγὴ βρισκόταν στοὺς «κήπους τοῦ Μίδα», ἀλλὰ ὁ Pausanias ἀναφέρει μόνον τὴν πηγὴ, 1, 4, 5). Στὴν πηγὴ πήγαινε συχνὰ ὁ Σειληνός, χωρὶς νὰ τὸν βλέπουν οἱ ἄνθρωποι, γιὰ νὰ σβήσει τὴ δίψα του. Ὁ Μίδας ποὺ θαύμαζε τὸ Σειληνὸ γιὰ τὴ σοφία του ἤξερε πὼς ἀποφεύγει τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀποφάσισε νὰ τὸν συλλάβει, ἀφοῦ πρῶτα τὸν μεθύσει. Τὸν μέθυσε διοχετεύοντας δυνατὸ κρασί στὴν πηγὴ. Ὅταν ὁ Σειληνὸς ξεμέθυσε, βρέθηκε αἰχμαλωτισμένος ἀπὸ τὸ Μίδα, ὁ ὁποῖος ὑποσχέθηκε πὼς θὰ τὸν ἐλευθέρωνε μόνον ἂν τοῦ ἔδινε μιὰ ἀπάντηση στὸ ἀγωνιώδες ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἂν δηλαδὴ ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ ἀξίζει πραγματικὰ ὅσο πιστεύουν οἱ ἄνθρωποι. Ὁ Σειληνός, ἂν καὶ δέσμιος, ἀρνοῦνταν ἐπίμονα νὰ ἀπαντήσῃ. Στὸ τέλος, ὀργισμένος, γιὰ τὸν ὑποχρέωναν νὰ ἀποκαλύψει διὰ τῆς βίας τὴν ἀλήθεια, εἶπε πὼς τὸ καλὺτερο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους εἶναι νὰ μὴ γεννηθοῦν. Ἄν ὅμως γεννηθοῦν, εἶναι προτιμότερο νὰ πεθάνουν ὅσο γίνεται γρηγορότερα (*ἄριστον τὸ μὴ γενέσθαι, γενομένους δέ, ἀποθανεῖν ὡς τάχιστα*). Τὴν ἀπάντηση αὐτὴ τοῦ Σειληνοῦ τὴ χρησιμοποιεῖ ὁ Πλούταρχος στὸν *Παραμυθητικὸ πρὸς Ἀπολλώνιον* (115, κεφ. 27) ἀντλώντας ἀπὸ τὸν *Εὐδήμιο* ἢ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ Pausanias, μαζί με τὴν πηγὴ τοῦ Μίδα ἀναφέρει στὴν ἴδια περιοχὴ καὶ τὴν πόλιν Ἄγκυρα, τὴν ὁποία ἱδρυσε ὁ Μίδας στὴ θέση ποὺ εἶχε βρεῖ μιὰ ἄγκυρα (ἂν καὶ θάλασσα δὲν ὑπῆρχε στὸν τόπο). Ἡ ἄγκυρα σωζόταν μέχρι τῶν ἡμερῶν τοῦ Pausanias καὶ φυλασσόταν μέσα σὲ ἱερὸ τοῦ Δία (1, 4, 5). Γιὰ τοὺς δυὸ θρυλικούς βασιλεῖς τῶν Φρυγῶν Μίδα καὶ Γόρδιο ὑπάρχει πλουσιότατη ἀνεκδοτολογία, γνωστὴ πάντα ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγὰς ἢ ἀπὸ λατινικὲς ποὺ ἀντλοῦν ἀπὸ ἑλληνικὲς. Διεξοδικὰ π.χ. ἀσχολήθηκε ὁ Ὀβίδιος (*Μεταμορφ.* 11, 85) μετὰ τὸ πάθος τοῦ Μίδα γιὰ τὸ χρυσάφι: ἀπὸ τὸ θεὸ Διόνυσο ποὺ ὁ Μίδας τὸν τιμοῦσε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο θεὸ εἶχε ζητήσει τὸ χάρισμα νὰ μεταβάλλεται σὲ χρυσάφι ὅτιδήποτε ἀγγίζει μετὰ τὰ χέρια του. Ὁ θεὸς ἱκανοποίησε αὐτὴ τὴν ἐπιθυμία του, γρήγορα ὅμως ὁ Μίδας κινδύνεψε νὰ πεθάνῃ, γιὰ τὸ γινόταν χρυσάφι καὶ τὸ φαγητὸ ποὺ ἔπιανε καὶ τὸ νερὸ μέσα στὸ κύπελλο ποὺ χρησιμοποιοῦσε γιὰ νὰ πίνει. Ἔτσι τὴν ἐπόμενη κιόλας μέρα ὁ Μίδας, πεινασμένος καὶ διψασμένος, ἰκέτευσε τὸ Διόνυσο νὰ τοῦ ἀφαιρέσει τὸ ὀλεθροφόρο δῶρο. Ὁ Διόνυσος ἀποφάσισε νὰ ἀνακαλέσῃ τὸ χάρισμα καὶ ζήτησε ἀπὸ τὸ Μίδα νὰ πλυθεῖ μετὰ λουτρὸ στὸν Πακτωλὸ ποταμό. Ὁ βασιλιάς λούστηκε ἀμέσως στὸ ποτάμι καὶ ἔχασε τὴν ἀσυνήθιστη ιδιότητα, ἡ κοίτη ὅμως τοῦ Πακτωλοῦ ἔγινε ἀπὸ τότε χρυσοφόρα. Ἡ παράδοση πὼς ὁ Μίδας εἶχε αὐτιὰ ὄνου συνδέθηκε ἀπὸ μερικοὺς μετὰ τὸ μουσικὸ ἀγῶνα Ἀπόλλωνα καὶ Μαρσύα, κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ νικητὴς θὰ ἔγδερνε τὸν ἡττημένον. Ὁ Ἀπόλλωνας νίκησε καὶ ἔστειλε ἓνα θεράποντά του νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ποινή. Ὁ Μίδας ὡς κριτὴς εἶχε ψηφίσει ὑπὲρ τοῦ Μαρσύα καὶ ἐναντίον τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ ὁ θεὸς μετέβαλε τὰ αὐτιά τοῦ Μίδα σὲ γαῖδουρινὰ ποὺ εἶναι μεγαλύτερα, ὥστε νὰ ἀκούει καλύτερα.

Τὸ πρόβλημα τῆς θρησκείας τῶν Χιτιτῶν ἄρχισε νὰ βρίσκει τὴ λύση του μετὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση μεγάλου ἀριθμοῦ πήλινων ἐνεπίγραφων πλακῶν: οἱ Χιτιτίτες εἶχαν πολλοὺς θεοὺς καὶ θεές. Στὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα τῶν οἰκισμῶν τοὺς ἀναγνωρίστηκαν καὶ «ναοί», χτίσματα μεγαλύτερα ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς ναοὺς. Ὑπῆρχε σ' αὐτὰ ἐσωτερικὴ τετράγωνη ἢ ὀρθογώνια αὐλὴ, περιβαλλόμενη στὶς τρεῖς τουλάχιστο πλευρὲς τῆς ἀπὸ σειρὲς δωματίων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐξυπηρετοῦσαν ὅλα τὴ λατρεία. Πρέπει μερικὰ νὰ χρησίμευαν γιὰ τὴ φύλαξη λατρευτικῶν σκευῶν ἢ μέσων μαγικῶν ἱεουργιῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν σημαντικὴ θέσι στὴ χιτιτι-

τική θρησκεία. Στους μεγάλους ναούς και οι ἐνεπίγραφες πήλινες πινακίδες συγκεντρώνονταν σὲ εἰδικούς γι' αὐτὲς στεγασμένους χώρους. Καὶ γιὰ τὴ διαβίωση τῶν μελῶν τοῦ ἱερατείου πρέπει νὰ προβλέπονταν χώροι στεγασμένοι.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ χιττιτικὸ πάνθεο ἔχει μιὰ σειρά πήλινων πινακίδων ποὺ περιγράφει τὴν ὀργή (ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο) καὶ τὴν ἐξαφάνιση ἑνὸς μέλους του (τοῦ θεοῦ Τελεπίνου) ποὺ ἦταν ἀπὸ τὰ σημαντικότερα, γιατί εἶχε τὸν ἔλεγχο τῆς βλάστησης καὶ μαζὶ τῆς γονιμότητος ἀνθρώπων καὶ ζώων. Ἡ ἐξαφάνιση συνοδεύτηκε μὲ ἀναστολὴ ὅλων τῶν γεννήσεων τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων, ἀλλὰ καὶ μὲ πλήρη στασιμότητα κάθε μορφῆς βλάστησης (ἡ χλόη καὶ τὰ φυτὰ καὶ τὰ δέντρα μαράθηκαν). Τὰ μέλη τοῦ πανθέου (ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ ὁ ἄγριος θεὸς τῆς καταιγίδας καὶ τῶν κεραυνῶν) ἐξαπολύθηκαν γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ Τελεπίνου, γιατί ἀπειλοῦνταν μὲ θάνατο τὸ ἀνθρώπινο γένος. Ἐξαιρετικὴ δραστηριότητα ἔδειξε, πλάι στὸ θεὸ Ἥλιο, ἡ βασίλισσα τοῦ οὐρανοῦ καὶ σεβάσμια Μητέρα τῶν θεῶν, ἡ ὁποία μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς μέλισσας, ἀνακάλυψε τὸν Τελεπίνου, κοιμισμένον βαθιὰ σ' ἓνα ξέφωτο δάσους, κάτω ἀπὸ χαμηλὴ ξερὴ βλάστηση. Ἡ μέλισσα ποὺ ἔκανε τὴν ἀνακάλυψη, τὸν ξύπνησε τσιμπώντας τον στὰ χέρια καὶ στὰ πόδια, σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες ποὺ εἶχε ἀπὸ τὴ βασίλισσα. Ἐκεῖνος σηκώθηκε ἄγριος, ἀποπῆρε τὴ μέλισσα μὲ φωνὲς καὶ ἀπειλὲς καὶ πολλαπλασίασε τὸ ἐκδικητικὸ του μένος, προκαλώντας ξεχείλισμα τῶν ποταμῶν συνοδευμένο μὲ πλημμύρες καὶ σεισμοὺς ποὺ γκρέμιζαν τὰ σπίτια. Ἡ βασίλισσα ἔκρινε τότε πῶς ἔφτασε ἡ ὥρα νὰ ζητήσῃ τὴν ἐπέμβαση τῆς Καμρουσέπα, τῆς θεᾶς ποὺ μὲ μαγικὰ μέσα κατὰφερνε καθετὶ ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ πετύχουν οἱ ἄλλοι. Στὸ χιττιτικὸ πάνθεο ἡ Καμρουσέπα κατεῖχε τὴ μεγαλύτερη μυστικὴ δύναμη καὶ μπορούσε νὰ ἐλέγχει καὶ τοὺς θεοὺς ἐπιβάλλοντας καὶ σ' αὐτοὺς τὴν ἐπιθυμία της, ἔστω κι ἂν ἦταν αὐθαίρετη. Μεγάλο μέρος τοῦ ἀρχαίου κειμένου στὶς πήλινες πινακίδες εἶναι ἀφιερωμένο στὰ λόγια καὶ τὶς πράξεις τῆς Καμρουσέπα ποὺ ἄρχισε νὰ ξεριζώνει μὲ μαγικὰ δίστιχα τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο τὰ πάθη τοῦ Τελεπίνου (τὴν ὀργή, τὸ μῖσος, τὴν κακία καὶ τὴν ἐμπάθεια). Ἀργά, ἀλλὰ σταθερὰ ἀποκαθιστοῦσε τὴν ψυχικὴ ἰσορροπία τοῦ θεοῦ, χωρὶς αὐτὸς νὰ μπορεῖ νὰ ἀντιδράσῃ. Κάθε τροφή ἢ φροῦτο ποὺ τοῦ προσέφεραν οἱ ἀδελφοὶ του θεοί, ἡ Καμρουσέπα τὸ συνόδευε μὲ τὸ κατάλληλο δίστιχο ποὺ ἐμπεριείχε λέξεις ἱκανὲς νὰ τὸν κάνουν ὑπάκουο, εὐμενὴ καὶ πρόσχαρο. Τὰ δῶρα τῶν θεῶν ἀδελφῶν του ἦταν νέκταρ, γάλα, μέλι, ἐλιές, σύκα καὶ σταφύλια. Ἡ Καμρουσέπα καθόταν μὲ ὑπομονὴ πλάι του καὶ σιγοτραγουδοῦσε τὸ κατάλληλο γιὰ κάθε προσφορὰ δίστιχο. Ὅσο ἡ κακὴ διάθεση καὶ ἡ ἐμπάθεια τοῦ Τελεπίνου ὑποχωροῦσαν, τόσο ὑποχωροῦσαν βαθμιαῖα καὶ οἱ συμφορὲς ποὺ εἶχαν ἐνσκήψει στὸν κόσμος: ὁ παγερὸς χειμωνιάτικος ἀέρας γινόταν σιγὰ-σιγὰ μαλακός, ἡ μαραμμένη χλόη ζωντάνευε, τὸ νερὸ ποὺ εἶχε παγώσει ἔλειωνε καὶ τὰ πουλιὰ ξανάρχιζαν τὰ χαρούμενα τραγούδια.

Ὁ W. Burkert ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ ἀντιστοιχίες τοῦ χιττιτικοῦ μύθου τοῦ Τελεπίνου πρὸς τὸν ἐλληνικὸ τῆς Δήμητρας ἐλάχιστα ἀσχολεῖται μὲ τὴ θέση τῆς μαγείας στὴ χιττιτικὴ λατρεία καὶ μὲ τὶς μαγικὲς ἐπωδὲς τῆς Καμρουσέπα (βλ. τὴ *Μυθολογία καὶ Τελετουργία*, μετάφρ. Ἡλ. Ἀνδρεάδη, 197 κπ.). Στὴν ἱστορία τῆς ὀργῆς καὶ τῆς ἐξαφάνισης τοῦ Τελεπίνου ἀντιστοιχεῖ ἡ μητρικὴ λύπη καὶ ἡ περιπλάνηση τῆς Δήμητρας γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀπαχθείσης ἀπὸ τὸν Πλούτωνα Κόρης, ἐνῶ κάποια ἐξαφάνιση τῆς Δήμητρας εἶναι πάρεργο περιστατικό. Στὸ κέντρο τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ σταθερὴ ἀγανάκτηση τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία διατηρεῖται ὡς τὴ στιγμὴ ποὺ ὑποχωρεῖ ὁ ἀπαγωγέας Πλούτων. Ἡ ὑποχώρηση ἀποτελεῖ θρίαμβο τῆς Δήμητρας καὶ κορυφώνεται στὴν ὑποδοχὴ καὶ τὸν ἐναγκαλισμὸ τῆς χαμένης Κόρης της. Ἡ ἱκανοποίηση τῆς Δήμητρας πετυχαίνεται μὲ τὴν κάλυψη τῆς ἐπιθυμίας της καὶ ἡ ἐπιθυμία της ἦταν ἡ ἀνεύρεση τῆς Κόρης. Ἀντίθετα, ὁ Τελεπίνους κερδίζεται ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς του θεοὺς μὲ τὴν τυφλὴ δύναμη τῆς μαγικῆς ἐπωδῆς (ὅχι μὲ τὴ θέλησή του).

Εἰκ. 9. Παράσταση ταυροβολικοῦ βωμοῦ ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸ δῆμο τῆς Φλύας. Ἐν καὶ ἡ ταυροβολικὴ θυσία εἶχε εἰσαχθεῖ στὴ λατρεία τῆς φρυγικῆς θεᾶς ἀπὸ τὸν 2ο μ.Χ. αἰῶνα, μόνο 200 χρόνια ἀργότερα, δηλαδὴ λίγο πρὶν γίνεи αὐτοκράτορας τοῦ ἐνωμένου ρωμαϊκοῦ κράτους ὁ Ἰουλιανός, ἄρχισε καὶ στὴν Ἀττικὴ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς θυσίας, τὸ ὁποῖο ὀριστικὰ καταργήθηκε μετὰ 40 ἢ 45 χρόνια. Στὶς παραστάσεις τῶν μονολιθικῶν βωμῶν ποὺ στήνονταν μετὰ τὴν τελετὴ τοῦ ταυροβολίου κεντρικὴ μορφή ἦταν ἡ καθιστὴ σὲ θρόνο φρυγικὴ Μεγάλη Μητέρα μὲ τὸ τύμπανο στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὴ φιάλη στὸ δεξιόν, ὅπου δεχόταν τίς χοῆς τῶν πιστῶν. Πλάι στὸ θρόνο τῆς ἀπεικονίζονταν τὸ λεοντάρι. Μαζὶ μὲ τὴ Μεγάλη Μητέρα συνήθως ἀπεικονίζονταν ὁ Ἄττις. Ἐδῶ ἀπεικονίστηκε καθιστὴ ἡ χθόνια Δήμητρα (ὄχι ἡ ἐλευσινιακὴ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ μεγάλο φίδι ποὺ ἐλίσσεται στὴ δάδα τῆς θεᾶς). Μὲ τὸ ἴδιο ἐπίθετο καὶ μὲ πάνδημη γιορτὴ γνωστὴ ὡς «Τὰ χθόνια» ἡ Δήμητρα αὐτὴ ἦταν ἡ πολιοῦχος τῆς Ἑρμιόνης. Ἡ ἴδια θεὰ εἶχε ἐξαιρετικὴ θέση καὶ ἀνάμεσα στὶς θεότητες τῆς Φλύας ὡς «ἀνησιδώρα» δηλ. θεὰ ποὺ στέλλει πάνω γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τὰ δῶρα τῆς. Ἡ θεὰ αὐτὴ τοῦ κάτω κόσμου ἐπιτρέπει τὴν ἀναγνώριση τοῦ δεξιὰ τῆς θεοῦ μὲ τὴ δάδα ὡς τοῦ χθόνιου ἢ ψυχοπομποῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς ἀντικρινῆς θεᾶς μὲ τίς δυὸ δάδες ὡς Ἑκάτης.

Οἱ ἀπλοῖκοι Φρύγες μὲ τὴ λατρεία τῆς πεσσινούντιας Μεγάλης Μητέρας ἔκαναν ἓνα βῆμα πρὸς τὰ ἐμπρὸς στὸ χῶρο τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας: πρόσφεραν μιὰ λατρεία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει φυγαδευθεῖ κάθε ἴχνος μαγείας καὶ ὁ πιστὸς ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἐλεύθερη καὶ ἀβίαστη θέληση τῆς θεᾶς ποὺ πρέπει νὰ τὴν κερδίσει ὄχι μὲ ξόρκια, ἀλλὰ μὲ τὴν προσευχὴ καὶ τίς θεάρεστες πράξεις του. Ὁ χιτιτικὸς Τελεπίνους δὲν ἐκφράζει καμιά προσωπικὴ του θέληση, γιατί ξέρει πὼς εἶναι ἀνώφελο, ἀφοῦ ἡ δύναμη τῆς μαγικῆς τελετῆς εἶναι ἀκαταμάχητη.

Ἡ ὑπεροχὴ αὐτὴ τῆς φρυγικῆς λατρείας ἀναγνωρίστηκε στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς Περγάμου, οἱ ὁποῖοι πρόθυμα ἐπωμίστηκαν τὴ δαπάνη τῆς ἀνακαίνισης τοῦ ἱστορικοῦ ναοῦ τῆς θεᾶς μὲ λευκὸ μάρμαρο (Στράβ. 12, 567).

12. Συμπεράσματα

1. Μια ἀρχαιότατη θεὰ τοῦ κεντρικοῦ μικρασιατικοῦ ὑψιπέδου καὶ ἡ ἡσιόδεια τιτανίδα Ρέα (μορφὴ καθαρὰ μυθολογικὴ) διεκδίκησαν στὴν ἀρχὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων τὸν τίτλο τῆς σεβάσμιας «Μητέρας θεῶν καὶ ἀνθρώπων».

2. Ἡ πρώτη (μορφὴ καθαρὰ λατρευτικὴ) ἦταν βαθιὰ ριζωμένη στὴ φύση τοῦ ἰθαγενοῦς κεντρομικρασιατικοῦ πληθυσμοῦ καὶ φαίνεται πὼς πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ὡς θεὰ τοῦ τοκετοῦ (ἢ ὡς θεϊκὴ Μεγάλη Μητέρα) τοῦ τέλους τῆς 7ης π.Χ. χιλιετίας ἢ τῆς ἀρχῆς τῆς 6ης.

3. Κατὰ τὴ χιτιτικὴ κυριαρχία τῆς 2ης π.Χ. χιλιετίας κατεῖχε μιὰ θέση στὸ τότε πάνθεο ὡς βασίλισσα τοῦ οὐρανοῦ ἢ ὡς Μητέρα τῶν θεῶν.

4. Ὁ ἐπίσης ἔπηλυσ λαὸς τῶν Φρυγῶν (ὅπως καὶ ὁ λαὸς τῶν Χιτιτῶν ποὺ εἶχε προηγηθεῖ) δέχτηκε στὴν ἀρχὴ τῆς 1ης π.Χ. χιλιετίας τὴν παραδοσιακὴ θεὰ τοῦ τόπου, ἱδρυσε τὸ πεσσινούντιο ἱερὸ καὶ διαμόρφωσε τὴ λατρεῖα μὲ τὴ συμπαράσταση τοῦ συνήθως παραγκωνισμένου ἐγχώριου πληθυσμοῦ, καθὼς καὶ τῶν γειτόνων Λυδῶν. Φρυγικῆς καταγωγῆς ἦταν ὁ ἐκστατικός χαρακτήρας τῆς λατρείας, ὁ ἐπιδιωκόμενος μὲ τὴ χρῆση τυμπάνων, κυμβάλων καὶ αὐλῶν (ἐπίσης ἡ περιορισμένης ἀποδοχῆς ἀγαμία τῶν θεραπόντων τῆς θεᾶς καὶ ἡ ἐκτομὴ ἢ ὁ αὐτοευνουχισμὸς τοὺς γιὰ τὴν κατοχύρωση τῆς ἡθικῆς ἀγνότητάς τους).

5. Πρώιμοι ἀποδέκτες τῆς λατρείας (μὲ ἐλεύθερη ἐπιλογὴ οὐσιωδῶν γνωρισμάτων της): οἱ μικροὶ λαοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ Ἑλλήνες ἀποικοὶ τῶν δυτικῶν παραλίων, οἱ κάτοικοι τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τὰ 204 π.Χ.

6. Ὁ πρώιμος ταυτισμὸς τῆς μικρασιατικῆς θεᾶς μὲ τὴ νεότερὴ τῆς ἡσιόδεια Ρέα δὲν περιορίστηκε στὴ χρησιμοποίησι τοῦ ὀνόματος Ρέα γιὰ τὴ μικρασιατικὴ θεά, ἀλλὰ συνοδεύτηκε καὶ μὲ τὴ μεταφορὰ τοῦ μυθικοῦ περιεχομένου τῆς ἡσιόδειας Ρέας στὴν ξένη θεά. Ἔτσι ἔγινε λόγος γιὰ τὴν ὀργὴ τῆς ξένης μεγάλης θεᾶς κατὰ τοῦ συζύγου της Κρόνου ποὺ «κατάπινε» τὰ παιδιά της, γιὰ τὴν ἐξαπάτησι τοῦ Κρόνου μὲ τὸν σπαργανωμένο λίθο καὶ γιὰ τὸν πανηγυρισμὸ τῆς σωτήριας ἀπάτης μὲ ἐνθουσιώδεις χοροὺς ὑπὸ τοὺς θριαμβικοὺς ἤχους τυμπάνων, κυμβάλων καὶ αὐλῶν (Ὁβίδιος *Fasti* 179-372).

ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

ΕΥΛΟΓΓΥΠΤΗ ΠΟΡΤΑ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗ ΜΟΛΥΒΔΟΣΚΕΠΑΣΤΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ*

Ενα από τὰ σημαντικά ἀλλὰ καὶ λιγότερο γνωστὰ κτίσματα τῆς ὕστεροβυζαντινῆς ναο-δομίας στὴν Ἡπειρο εἶναι τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου στὴ Μολυβδοςκέπαστη, χωριὸ δυσπρόσιτης περιοχῆς τοῦ νομοῦ Ἰωαννίνων, δίπλα στὰ ἑλληνοαλβανικὰ σύνορα¹. Χρονολογημένο στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 14ου αἰ., παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσα ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ πλούσιο τοιχογραφικὸ διάκοσμο, ποὺ δὲν ἔγιναν ἀκόμα ἀντικείμενο ὁλοκληρωμένης μελέτης².

Στὸ καθολικὸ σώζονται δύο ξυλόγλυπτες πόρτες, τοποθετημένες ἄλλοτε στὴ νότια καὶ στὴ δυτικὴ εἴσοδό του. Ἐξ αἰτίας τῆς ἀπόμερης θέσης του ἀλλὰ καὶ τῶν λαϊκῶν θρύλων ποὺ περιέβαλαν τὴν ἵδρυσή του³, τὸ μνημεῖο τράβηξε τὴν προσοχὴ σπείρας ἀρχαιοκαπήλων, οἱ

* Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Δ. Πάλλας εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ ἐπιτρέψει τὴ μελέτη καὶ δημοσίευση τῆς πόρτας. Οἱ φωτ. τῶν εἰκ. 1-8 ἔγιναν ἀπὸ τὸν φωτογράφο τῆς 8ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων Δ. Πτηνόπουλο, οἱ 9-13 ἀπὸ τὸν Κ. Τσουρῆ καὶ προέρχονται ὅλες ἀπὸ τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τῆς ἴδιας ἐφορείας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες, χρησιμοποιῶνται καὶ οἱ ἀκόλουθοι:

Bréhier, *Sculpture*: L. Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins* (Paris 1936, Variorum Reprints, London 1973).

Bouras, *Les portes*: Ch. Bouras, *Les portes et les fenêtres en architecture byzantine* (ἀδ. δ. δ., Paris 1964).

Corović, *Bois sculptés*: M. Corović-Ljubinković, *Les bois sculptés du moyen âge dans les régions orientales de la Yougoslavie* (Beograd 1965).

Ἐκθεση 1986: Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Τέχνη, Κατάλογος Ἐκθέσεως (26 Ἰουλ. 1985-6 Ἰαν. 1986, Ἀθήνα 1986).

Grabar, *Sculptures II*: A. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen âge II* (Paris 1976).

Grabar, *Deux notes*: A. Grabar, *Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie*, *Zbornik Radova Biz. Inst.* 7, 1961, 13 κέ.

Matthiae, *Porte bronze*: G. Matthiae, *Le porte bronze byzantine in Italia* (Roma 1971).

Nicol, Molyvdoskepastos: D. Nicol, *The Churches of Molyvdoskepastos*, *BSA* 48, 1953, 141 κέ.

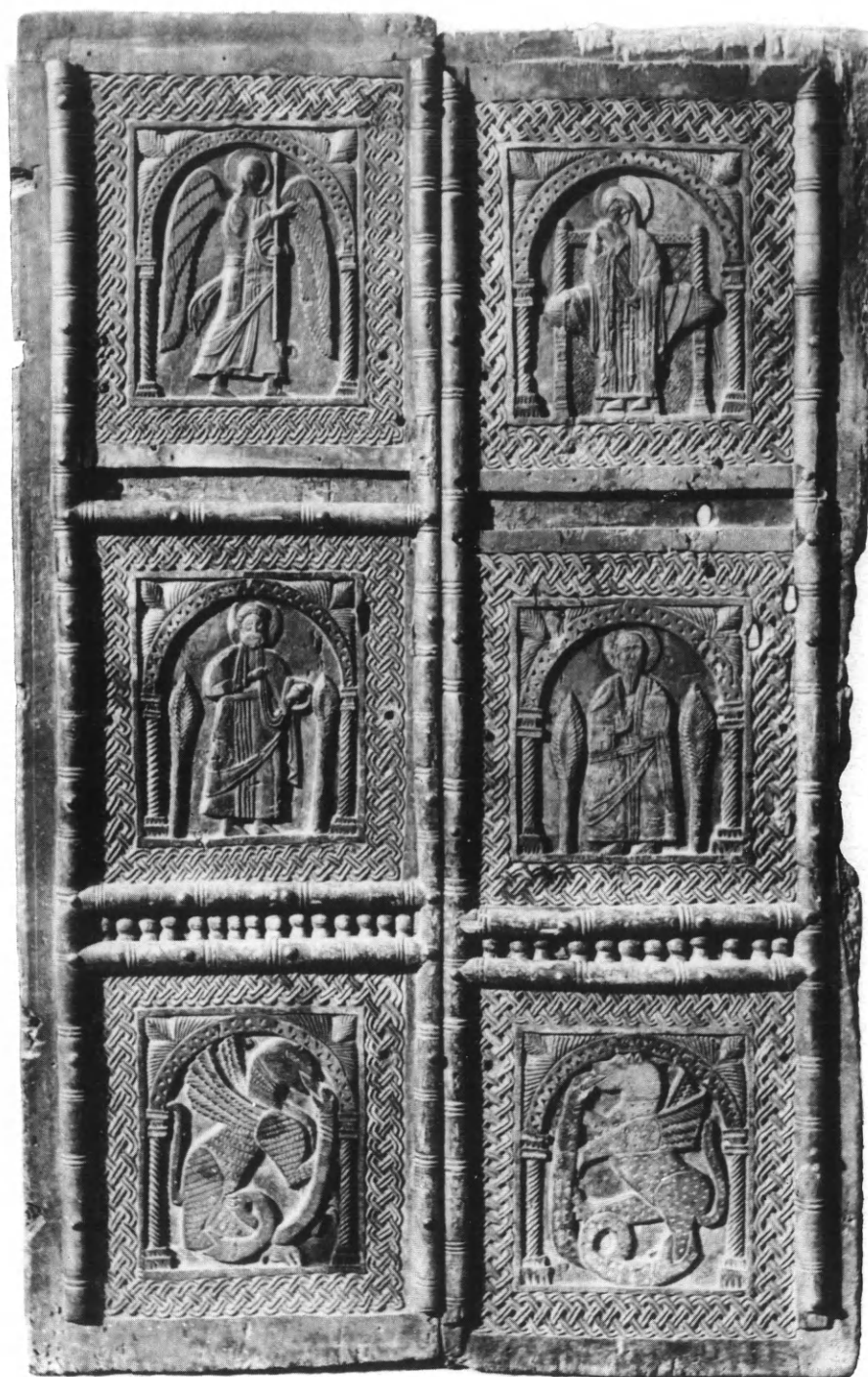
Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*: Θ. Παζαράς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιας πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα* (Ἀθήνα 1988).

Τσουρῆς, *Διάκοσμος*: Κ. Τσουρῆς, *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν ὕστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος* (Καβάλα 1988).

1. Τὸ καθολικὸ ἀπέχει μισὴ περίπου ὥρα ἀπὸ τὸ χωριὸ Μολυβδοςκέπαστη (πρῶην Δεπαλίτσα), ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς πάνω στὴν ἑλληνοαλβανικὴ μεθόριο, στὴν περιοχὴ τῆς συμβολῆς τῶν ποταμῶν Ἀώου καὶ Σαρανταπόρου. Βλ. Nicol, Molyvdoskepastos 141. Ἐπίσης Δ. Πάλλας, *RBK II* (1971) λ. *Epiros* στ. 298 κέ.

2. Γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου προβλήματα βλ. Τσουρῆ, *Διάκοσμος* 188-189, 203 καὶ 329, 31, ὅπου συγκεντρώνεται ὅλη ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Σ' αὐτὴν ἂς προστεθεῖ καὶ μία σύντομη ἀναφορὰ τῆς Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *ΑΔ* 26, 1971, Β2, 343.

3. Nicol, Molyvdoskepastos. Δ. Ζακυθινός, Ἀνέκδοτον βυζαντινὸν κτιτορικὸν ἐκ Βορείου Ἡπείρου, *ΕΕΒΣ* 14, 1938, 290.

Εἰκ. 1. Ἡ πόρτα πρὶν ἀπὸ τῆ συντήρησης.

Εἰκ. 2. Ἡ πόρτα μετὰ ἀπὸ τῆ συντήρησης.

ὅποιοι τὴν ἀνοιξη τοῦ 1980 ἀποπειράθηκαν νὰ κλέψουν μαζί με ἄλλα ἱερὰ κειμήλια τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ξυλόγλυπτη πόρτα τῆς δυτικῆς εἰσόδου. Εὐτυχῶς ὅμως ἡ πόρτα, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἀντικείμενα, διασώθηκαν καὶ συντηρήθηκαν στὰ ἐργαστήρια τῆς 8ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων⁴. Σήμερα ἔχουν ἐπιστραφεῖ καὶ φυλάγονται στὴ μονή, πού βρίσκεται σὲ λειτουργία.

Ἡ ξυλόγλυπτη πόρτα πού ἐξετάζεται ἐδῶ βρισκόταν στὴ δυτική — κύρια — εἴσοδο τοῦ καθολικοῦ, πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν ἐξωνάρθηκα στὴ λιτή (ἐσωνάρθηκα) τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἦταν προσαρμοσμένη σὲ ξύλινη κάσα με ξυλόγλυπτο περιθύρωμα, πού παρέμειναν στὴ θέση τους. Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ πόρτα ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν D. Nicol⁵, ὁ ὁποῖος περιέγραψε συνοπτικὰ τὸν διάκοσμό της. Ἀκολούθησε λίγο ἀργότερα δεύτερη μνεία της ἀπὸ τὸν Δ. Πάλλα, συνοδευόμενη ἀπὸ φωτογραφία⁶. Συστηματικὰ τὴ μελέτησε πρῶτος ὁ Χ. Μπούρας, ὁ ὁποῖος καὶ τὴ θεώρησε σύγχρονη μετὰ τὸ ὑστεροβυζαντινὸ καθολικὸ⁷. Στὴν ὑπαρξή της ἐπίσης ἔχουν ἀναφερθεῖ, μετὰ σύντομο σχολιασμὸ καὶ φωτογραφία, οἱ A. Grabar καὶ Fr. Kyrieleis⁸. Ἀπὸ τὴ γράφουσα τέλος ἔγινε σχετικὴ ἀνακοίνωση⁹.

Ἡ πόρτα εἶναι δίφυλλη, ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα καὶ οἱ διαστάσεις τῶν δύο φύλλων μαζί εἶναι 1.82×1.12 μ. (εἰκ. 1). Τὸ πλάτος τοῦ ξύλου εἶναι 5 ἐκ. καὶ μετὰ τὸ ἔξωργο πλαίσιο τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς φθάνει τὰ 7 ἐκ. Τὸ πλάτος κάθε φύλλου εἶναι 55-56 ἐκ. Ἡ πᾶνω πλευρὰ τοῦ δεξιοῦ εἶναι σπασμένη, ἐνῶ ἡ πλάγια πλευρὰ τοῦ σὲ ὅλο της σχεδὸν τὸ ὕψος εἶναι φαγωμένη ἀπὸ σαρᾶκι. Μικρὰ κομμάτια τοῦ ξύλου λείπουν σὲ ὁρισμένα σημεία τῶν ἀναγλύφων παραστάσεων. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ διατήρησή της εἶναι καλὴ.

Κάθε θυρόφυλλο ἀποτελεῖται ἀπὸ μονοκόμματη σανίδα, φτιαγμένη πιθανῶς ἀπὸ ξύλο ὀξιάς. Ἡ ἐξωτερικὴ τοῦ ὄψη διαιρεῖται σὲ τρεῖς καθ' ὕψος πίνακες ἀνάμεσα στοὺς ὁποῖους διαμορφώνεται βαθὺ αὐλάκι. Κατακόρυφα καὶ ὀριζόντια ξύλινα πλαίσια (πηχάκια), καρφωμένα στὸ ξύλο μετὰ σιδερένια πλατυκέφαλα καρφιά, περιβάλλουν τοὺς πίνακες καὶ τῶν δύο θυροφύλλων. Τὰ πλαίσια αὐτὰ ἔχουν σχεδὸν ἡμικυκλικὴ διατομὴ καὶ φέρουν κατὰ διαστήματα τριπλῆς παράλληλες χαράξεις, δίνοντας ἔτσι στὸ σύνολο τὴν ἐντύπωση ἐκφυλισμένου ἀστραγάλου. Μέσα σὲ κάθε αὐλάκι ἔχουν τοποθετηθεῖ ξύλινα στοιχεῖα, πού μιμοῦνται τορνευτὰ κολονάκια (balustres), καὶ ἔχουν σωθεῖ μόνο στὰ κάτω αὐλάκια καὶ τῶν δύο θυροφύλλων. Τὰ ὑπόλοιπα καὶ ὁρισμένα τμήματα τοῦ πλαισίου πού ἔλειπαν ἀποκαταστάθηκαν κατὰ τὴ συντήρησή της σύμφωνα μετὰ τὰ σωζόμενα¹⁰ (εἰκ. 2). Μικρὰ κομμάτια δέρματος μετὰ χρῶμα πράσινο σκοῦρο σώζονται στὸ κάτω δεξιὸ αὐλάκι πίσω ἀπὸ τὰ κολονάκια.

Οἱ ἑξὶ συνολικὰ πίνακες πού διαμορφώνονται στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς πόρτας ἔχουν ὀρθογώνιο σχῆμα καὶ διαστ. 44×50 ἐκ. Μέσα σὲ κάθε πίνακα τριμερὲς ἀλυσιδωτὸς πλοχμὸς περιβάλλει ὀρθογώνια διάχωρα, πού ὀρίζονται ἀπὸ στενὸ, ἐπίπεδο καὶ ἀκόσμητο πλαίσιο. Στὸ κάθε διάχωρο ὑπάρχει ἀπὸ μία παράσταση. Στὰ

4. Ε. Παπαθεοφάνους, ΑΔ 35, 1980, Β1, 339-340. Ἡ ἴδια ΑΔ 36, 1981, Β2, 294.

5. Nicol, Molyvdoskepastos 144.

6. BCH 82, 1958, 727 σημ. 1 καὶ σ. 744, εἰκ. 32.

7. Bouras, Les portes 76 κέ.

8. Grabar, Sculptures II 120, πίν. LXXXVIc. Fr. Kyrieleis, Kunstdenkmäler in Griechenland I (Darmstadt 1982) 437, πίν. 248.

9. Στὸ Β' Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης (Περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1982, 89). Ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς νότιας εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ σώζεται μόνο τὸ ἀριστερὸ θυρόφυλλο, διαστ. $155 \times 62 \times 5$ ἐκ., καὶ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Τὸ διακοσμῶν γεωμετρικὰ κυρίως θέματα, γιὰ

τὴν ἀπόδοση τῶν ὁποίων χρησιμοποιήθηκε ἡ χάραξη καὶ ἡ ἀφαίρεση ξύλου. Στὸν ναὸ ὑπάρχει ἐπίσης ἓνα ξυλόγλυπτο ἀναλόγιο, βαμμένο μετὰ χρώματα καὶ στολισμένο μετὰ ἐπιπεδόγλυφους πλοχμούς, κληματίδες καὶ ἄλλα μοτίβα. Νομίζω ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ κομμάτια ἀνάγονται στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο. Ὁ Δ. Πάλλας (BCH 82, 1958, 744) τὰ θεωρεῖ βυζαντινά, ἐνῶ ὁ Χ. Μπούρας (Les portes 76) χρονολογεῖ τὸ θυρόφυλλο στὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας.

10. Ἀπὸ τὸ πλαίσιο ἔλειπαν ἐπὶ ὀριζόντια κομμάτια, τρία στὸ ἀριστερὸ φύλλο καὶ τέσσερα στὸ δεξιό. Τὰ καινούρια στοιχεῖα — πηχάκια καὶ κολονάκια — μετὰ τὰ ὁποῖα ἀντικαταστάθηκαν τὰ ἀρχικά, φτιάχτηκαν ὅλα στὸν τόρνο.

άνωτερα εικονίζεται ο Εὐαγγελισμός, στὰ μεσαῖα οἱ κορυφαῖοι ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος, καὶ στὰ κατώτερα δύο συμπλέγματα φανταστικῶν ζώων. Ὅλες οἱ παραστάσεις περικλείνονται ἀπὸ ἡμικυκλικά τόξα, ποὺ τὰ στηρίζουν στρεπτοὶ κιονίσκοι μὲ βαθμιδωτὲς βάσεις καὶ μικρὰ σχηματικά κιονόκρανα. Τὰ τόξα διακοσμούνται μὲ τριγωνικὲς ἐγκοπές (ποὺ δὲν βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μεταξύ τους), ἐνῶ τὰ τρίγωνα, ποὺ διαμορφώνονται ἀνάμεσα στὰ τόξα καὶ στὰ ὀρθογώνια πλαίσια τῶν διαχώρων, γεμίζουν μὲ σχηματοποιημένο φυτικὸ κόσμημα.

Οἱ μορφές τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ οἱ ἀπόστολοι ἀποδίδονται σὲ σχετικὰ ἔκτυπο ἀνάγλυφο, ἐνῶ στὰ συμπλέγματα μὲ τὰ ζῶα τὸ ἀνάγλυφο εἶναι πὺδ χαμηλὸ καὶ θυμίζει ἐπιπεδόγλυφο. Πολλὲς λεπτομέρειες στὸν θρόνο τῆς Παναγίας, στὰ φτερά τοῦ ἀρχαγγέλου, στὰ σώματα καὶ στὰ φτερά τῶν ζώων ἀποδόθηκαν μὲ χάραξη. Ἐπάνω στὰ τόξα ὁ διάκοσμος ἔγινε μὲ τὴν ἀφαίρεση μικρῶν τριγῶνων. Γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν μορφῶν κάτω ἀπὸ τὰ τόξα ἀφαιρέθηκε ξύλο σὲ βάθ. 1 ἐκ. Στὸ ἴδιο βάθος περίπου λαξεύθηκαν καὶ τὰ ὀριζόντια αὐλάκια. Τὰ ἔξεργα πλαίσια (πηγάκια) ἔχουν καρφωθεῖ ἀμέσως πάνω στὸ ξύλο, χωρὶς τὴ μεσολάβηση κάποιας ἰδιαίτερης διαμόρφωσης. Μαζί μὲ τὰ κολονάκια εἶναι τὰ μόνια στοιχεῖα τοῦ διακόσμου ποὺ ἔγιναν ἐξ ἀρχῆς χωριστά, στὸ χέρι¹¹, καὶ κατόπιν τοποθετήθηκαν πάνω στὰ θυρόφυλλα. Ὅλα τὰ ἄλλα θέματα τῶν πινάκων λαξεύθηκαν ἀπ' εὐθείας στὸ ἴδιο τὸ ξύλο.

Τρία χρώματα, κόκκινο ἀνοιχτό, κίτρινο-χρυσωτὸ καὶ πράσινο σκοτεινὸ, ποὺ ἀπλώνονται πάνω σὲ ὅλα τὰ ἀνάγλυφα θέματα, συμπληρώνουν τὸν διάκοσμο τῆς πόρτας¹². Ὁ ἄλυσιδωτὸς πλοχμὸς τονίζεται καὶ μὲ τὰ τρία χρώματα, ἐνῶ ὁ κάμπος καὶ τὰ τόξα μὲ τοὺς κιονίσκους εἶναι κόκκινα. Μὲ κίτρινο ἔχουν ἀποδοθεῖ οἱ φωτοστέφανοι, τὸ φυτικὸ κόσμημα στὶς γωνίες καὶ τὰ κιονόκρανα τῶν στρεπτῶν κιονίσκων. Κίτρινο χρῶμα παρατηρεῖται ἐπίσης μέσα στὶς τριγωνικὲς ἐγκοπὲς ὀρισμένων τόξων. Ὑπολείμματα κίτρινου ὑπάρχουν τέλος καὶ στὸ λεπτὸ ξύλινο πλαίσιο κάθε διαχώρου.

Ἡ Παναγία δεξιὰ εἰκονίζεται ὄρθια, μπροστὰ σὲ θρόνο μὲ ψηλὴ ράχη καὶ ὑποπόδιο (εἰκ. 3). Λεῖπει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ προσώπου της καὶ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι, μὲ τμήμα τοῦ ἀντίστοιχου ὤμου. Τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος ἔχει μιὰ ἐλαφριά κλίση πρὸς τὸν ἀρχάγγελο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πόδια, ποὺ στρέφονται σαφῶς πρὸς ἐκεῖνον. Φορεῖ χιτῶνα καὶ μαφόριο καὶ στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ ρόκα. Τὸ ὀρθογωνικὸ ἐρεισίνωτο τοῦ θρόνου σχηματίζεται ἀπὸ ἓνα ὀριζόντιο τμήμα, στολισμένο μὲ σταυρόσχημα κοσμήματα καὶ δύο στρεπτοὺς κιονίσκους μὲ στρογγυλὴ ἀπόληξη. Ὁμόθετοι ρόμβοι, ποὺ μιμοῦνται σχέδιο πολυτελοῦς ὑφάσματος, διακοσμῶν τὸν θρόνο. Τὸ μαξιλάρι καλύπτεται μὲ πολὺπτυχο ὕφασμα, ποὺ μιὰ ἄκρη του πέφτει πίσω ἀπὸ τὸν θρόνο δεξιὰ, σὲ μιὰ προσπάθεια τοῦ τεχνίτη νὰ δηλώσει τὴ διάσταση τοῦ βάθους. Ὁ τρόπος ποὺ ἔχει καταστραφεῖ ὁ κάμπος στὴν ἀντίστοιχη ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ θρόνου δείχνει ὅτι πιθανότατα ὑπῆρχε παρόμοια λάξευση καὶ στὸ σημεῖο αὐτό. Κόκκινο χρῶμα σώζεται στὶς ἄκρες τοῦ μαξιλαριοῦ, στὸ μαφόριο, στὴ ρόκα καὶ στὰ ὑποδήματα τῆς Παναγίας. Κόκκινο ὑπάρχει ἐπίσης στὸ ἐρεισίνωτο καὶ στὰ πόδια τοῦ θρόνου, καθὼς καὶ στοὺς ἐσωτερικοὺς μικροὺς ρόμβους. Ὑπολείμματα κίτρινου ἔχει τὸ ὕφασμα ποὺ σκεπάζει τὸ μαξιλάρι.

Ὁ Γαβριὴλ ἀριστερὰ βαδίζει πρὸς τὴν Παναγία καὶ τὴν εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξί, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ κρατεῖ σκῆπτρο (εἰκ. 4). Μόνον τὸ κεφάλι του στρέφει πρὸς τὸν θεατὴ¹³. Στὸ πρόσωπο ὑπάρχουν μικρὲς ἀποκρούσεις, ἐνῶ ἓνα μεγαλύτερο κομμάτι λείπει ἀπὸ τὸν δεξιὸ βραχίονα. Φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ποὺ μιὰ ἄκρη του ἀνεμίζει χαμηλὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ οἱ πτυχές του διατρέχουν τὸ σῶμα ἡμικυκλικά, λοξά, ὀριζόντια καὶ κατακόρυφα. Τὰ μεγάλα φτερά, ποὺ κατευθύνονται συμμετρικά πρὸς τὸ ἔδαφος καὶ τονίζονται καὶ μὲ τὰ τρία χρώματα, ἀποδίδονται μὲ πέντε ἐπάλληλα λοξὰ ἐπίπεδα, γεμάτα λεπτὲς χαράξεις. Στὰ πόδια του ὑπάρχει κίτρινο χρῶμα καὶ στὴν ἄκρη τοῦ χιτῶνα διακρίνεται λίγο κόκκινο. Ἡ μορφή τοῦ Γαβριὴλ εἶναι κομψότερη ἀπὸ τῆς Παναγίας καὶ σὲ σχέση μὲ ἐκείνην ἔχει κάποια πλαστικότητα.

Οἱ ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος στὰ μεσαῖα διάχωρα εἰκονίζονται ὁλόσωμοι μὲ τὰ ἄκρα πόδια γυρισμένα πρὸς τὸ κέντρο (εἰκ. 5-6). Πρὸς τὰ ἐκεῖ στρέφεται ἀνεπαίσθητα καὶ τὸ σῶμα τοῦ Πέτρου. Μὲ τὸ δεξί εὐλογοῦν, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ κρατοῦν ὁ Πέτρος τυλιγμένο εἰλητὸ καὶ ὁ Παῦλος τὸ Εὐαγγέλιο. Ζεῦγος κυπαρισσιῶν πλαισιώνει καὶ τοὺς δύο συμμετρικά. Στὴν ἐνδυμασία τους οἱ πτυχές ἀποδίδονται κατὰ ἀνάλογο

11. Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν χρησιμοποιήθηκε τὸρνος γιὰ τὴν κατασκευὴ τους γίνεται ἀντιληπτὸ καὶ ἀπὸ τὰ ἔχνη ἡμιτελῶν χαράξεων, ποὺ ἔκανε ὁ τεχνίτης σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ πλαισίου δοκιμάζοντας τὶς ἀποστάσεις ἀνά-

μεσα στὶς τριπλὲς ἐγκοπές.

12. Τὰ χρώματα ἐμφανίστηκαν μετὰ τὴ συντήρηση.

13. Ἀνάλογη θὰ ἦταν καὶ ἡ κίνηση τοῦ κεφαλιοῦ τῆς Παναγίας.

Εἰκ. 3. Τὸ διάχωρο μὲ τὴν Παναγία. Εἰκ. 4. Τὸ διάχωρο μὲ τὸν ἀρχάγγελο Γαβριήλ.

Εἰκ. 5. Τὸ διάχωρο μετὸν ἀπόστολο Πέτρο. Εἰκ. 6. Τὸ διάχωρο μετὸν ἀπόστολο Παῦλο.

τρόπο μὲ τοῦ Γαβριήλ. Οἱ φωτοστέφανοι καὶ τῶν δύο, ὅπως στὴν Παναγία καὶ στὸν ἀρχάγγελο, εἶναι στρογγυλοί, ἀνάγλυφοι δίσκοι. Στὰ μαλλιά, στὰ γένια καὶ στὸ Εὐαγγέλιο, βαμμένο μὲ κόκκινο χρῶμα, οἱ λεπτομέρειες ἔχουν δοθεῖ μὲ χάραξη. Τὰ σώματα τῶν ἀποστόλων διακρίνονται γιὰ τὶς βαριεὲς ἀναλογίες τους.

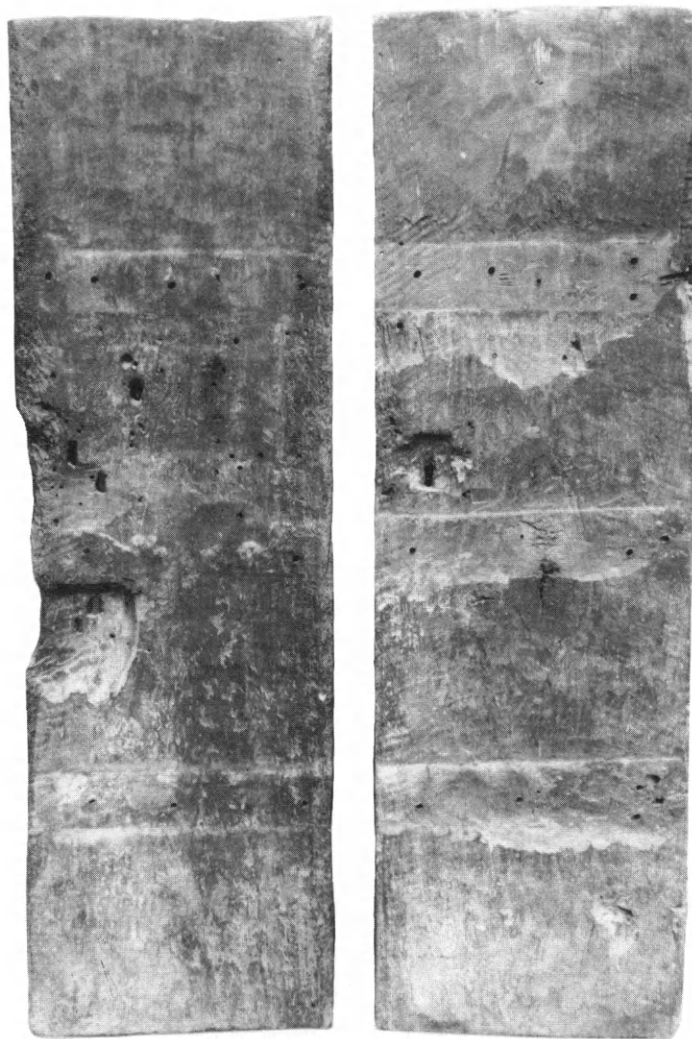
Τὰ ζῶα τέλος στὰ κάτω διάχωρα στέκονται κατὰ κρόταφο, ὀρθία καὶ ἀντιμέτωπα (εἰκ. 7-8). Πρόκειται γιὰ δύο φτερωτὰ φανταστικά θηρία, ποὺ παλεύουν μὲ δικέφαλα κουλουριασμένα φίδια, τὰ ὁποῖα μὲ τὸ δεύτερο κεφάλι τους δαγκώνουν τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ πίσω πόδια τῶν ζώων. Τὸ ἀριστερὸ ζῶο ἔχει μεγάλα φτερά, σῶμα γεμάτο λέπια, πτηνόμορφο κεφάλι καὶ οὐρά, ποὺ καταλήγει σὲ κεφάλι φιδιοῦ (εἰκ. 7). Τριπλῇ χαρακτὴ ταινία τονίζει τὴ βάση τοῦ κεφαλιοῦ. Ἀκουμπάει καὶ μὲ τὰ δύο μπροστινὰ πόδια τοῦ στὸν δεξιὸ κιονίσκο τοῦ τόξου. Τὰ φτερά τοῦ δεξιοῦ ζώου, τονισμένα καὶ μὲ τὰ τρία χρώματα, εἶναι κοντά, τὸ σῶμα γεμάτο στίγματα, ἐνῶ ἡ οὐρὰ διαμορφώνεται κι ἐδῶ σὲ κεφάλι φιδιοῦ (εἰκ. 8). Στενὴ ταινία τονίζει τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Φέρνει τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ μπροστινὰ πόδια τοῦ πάνω στὸ τόξο, ἀλλὰ τὸ ἄλλο, ὅπως καὶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ πίσω πόδια, ἀκουμποῦν στὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ. Τὰ φτερά τῶν ζώων ἀποδίδονται ὅπως τοῦ Γαβριήλ. Στὰ σώματα οἱ λεπτομέρειες ἀποδίδονται μὲ χάραξη. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὰ σώματα τῶν φιδιῶν. Τοῦ ἀριστεροῦ δὲν ἔχει ἄλλη διαμόρφωση ἐκτὸς ἀπὸ τὶς χαρακτὲς γραμμὲς στὴ βάση τῶν δύο κεφαλιῶν τοῦ καὶ ἓνα σπᾶσιμο στὸ σημεῖο ποὺ ὁ κορμὸς κουλουριάζεται, δοσμένο μὲ δίδυμη τριγωνικὴ ἐγκοπὴ (εἰκ. 7). Τὸ σῶμα τοῦ δεξιοῦ φιδιοῦ εἶναι πλατύτερο, γεμάτο στίγματα καὶ ἀνάλογες μὲ τοῦ ἀριστεροῦ διπλὲς χαράξεις κάτω ἀπὸ τὰ κεφάλια τοῦ. Στὰ σώματα τῶν ζώων ὑπάρχει κόκκινο χρῶμα, ἐνῶ ὑπολείμματα κίτρινου διακρίνονται στὸ σῶμα τοῦ ἀριστεροῦ φιδιοῦ.

Ἀκόσμητη καὶ ἀδρὰ δουλεμένη εἶναι ἡ πίσω ὄψη τῆς πόρτας (εἰκ. 9). Στὸ μέσο τοῦ ὕψους τοῦ ἀριστεροῦ θυροφύλλου, δίπλα στὸ διάχωρο μὲ τὸν Πέτρο, ὑπάρχει μεγάλῃ σταυρόσχημη ἐσοχὴ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχικῆς κλειδαριᾶς. Στὸ ἴδιο σημεῖο ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ διακρίνεται ἡ κλειδαρότρυπα (εἰκ. 2). Ὅταν

Εἰκ. 7. Τὸ διάχωρο μὲ τὸ ἀριστερὸ ζῶο. Εἰκ. 8. Τὸ διάχωρο μὲ τὸ δεξιὸ ζῶο.

κάποτε χρειάστηκε, για άγνωστο λόγο, να κάνουν την πόρτα μονόφυλλη, την κάρφωσαν από την πίσω πλευρά με τρία ξύλινα τρέσα, που άφησαν τα αποτυπώματά τους και στα δύο φύλλα (είκ. 9)¹⁴. Στη φάση αυτή η πόρτα άνοιγε από τα δεξιά προς τα αριστερά και η καινούρια κλειδαριά τοποθετήθηκε λίγο χαμηλότερα από το μέσο περίπου του ύψους του δεξιού θυροφύλλου, δίπλα στο διάχωρο με τον Παύλο. Ἡ τετράγωνη έσοχή για την έφαρμογή της, μεγαλύτερη από εκείνη της αρχικής κλειδαριάς, φαίνεται καλά στην πίσω όψη της πόρτας.

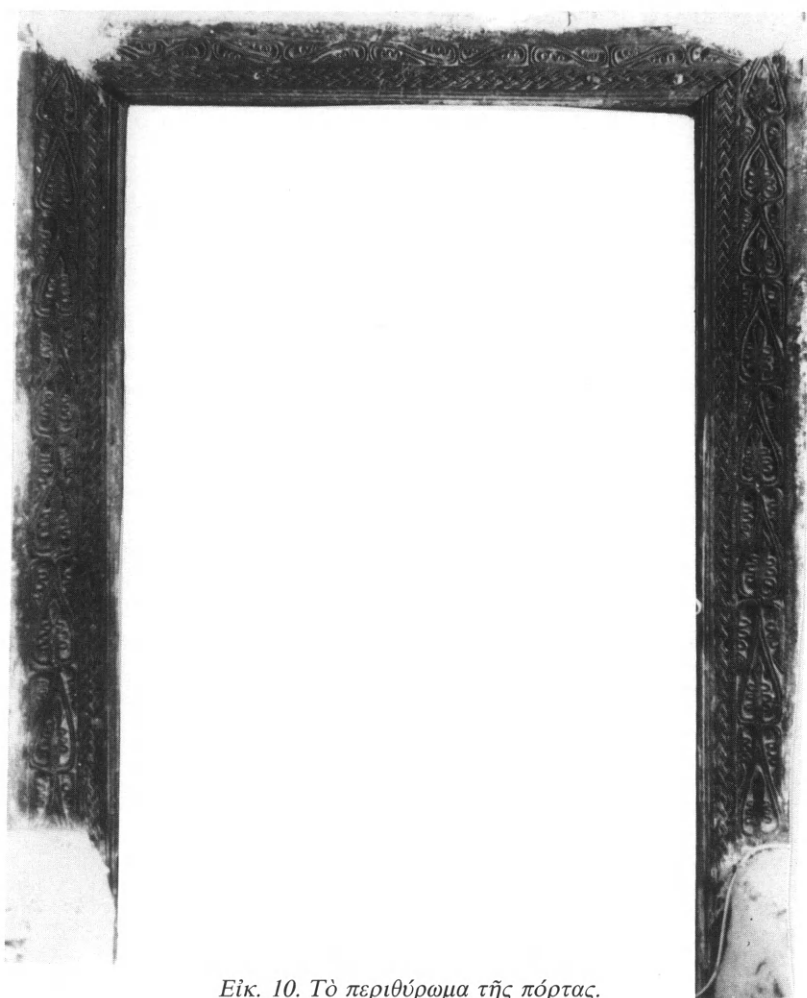

Είκ. 9. Ἡ πίσω όψη τής πόρτας.

14. Οί διάσπαρτες στρογγυλές όπές, που παρατηρούνται στην ανάγλυφη έπιφάνεια του κάθε διαχώρου,

αντιστοιχοϋν άκριβώς στα σημεΐα όπου καρφώθηκαν τα τρέσα.

Ὅπως σημειώθηκε ἤδη¹⁵, ἡ ξύλινη κάσα τῆς πόρτας ἔχει ξυλόγλυπτο περιθώρωμα, πὺλ βρίσκεται στὴ θέσῃ του καὶ διατηρεῖται ἄρκετὰ καλὰ (εἰκ. 10-13). Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ξυλόγλυπτες σανίδες, πᾶχ. 3.5-4 ἐκ., καρφωμένες στὴν κάσα καὶ ἑνωμένες σὲ γωνία 45° (εἰκ. 13). Ἡ ὀριζόντια ἔχει πλάτ. 18.5 μ. καὶ οἱ κατακόρυφες 20.5 μ. Οἱ ἄκμεις καὶ τῶν τριῶν σανίδων τοῦ περιθωρώματος σχηματίζουν πρὸς τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας κοιλόκυρτο κυμάτιο, ἐνῶ ὁ διάκοσμός τους περιλαμβάνει δύο ταινίες μὲ ἐπιπεδόγλυφα θέματα. Ἡ ἐσωτερικὴ ταινία, πρὸς τὸ ἄνοιγμα, εἶναι στενότερη καὶ τὴ διατρέχει τριμερὴς ἄλυσιδωτὸς πλοχμός, ὁμοῖος μὲ τῆς πόρτας, ἀλλὰ μὲ τῖς ἄκμεις του πὺλ στρογγυλεμένες. Ἡ ἐξωτερικὴ ταινία περιλαμβάνει στῖς μὲν κατακόρυφες σανίδες ἀπλουστευμένα καρδιόσχημα ἀνθέμια (εἰκ. 12), μὲ δύο βλαστοὺς πὺλ ἀπολήγουν σὲ ἡμιανθέμια, στὴ δὲ ὀριζόντια σιγμοειδῆ στοιχεῖα, πὺλ ἐπίσης ἀπολήγουν σὲ ἡμιανθέμια (εἰκ. 11). Ἡ ἑνωσὴ τῶν σανίδων τοῦ περιθωρώματος μὲ κλίση 45°¹⁶, ἡ διαμόρφωσὴ τῶν ἄκμῶν τους σὲ κυμάτιο καὶ τὰ θέματα πὺλ τῖς διακοσμοὺν δείχνουν καθαρὰ ὅτι μιμεῖται μαρμάρينو θύρωμα. Σημειώνεται τέλος ὅτι ἀρχικὰ καὶ τὸ περιθώρωμα ἦταν βαμμένο μὲ χρώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται σήμερα ὑπολείμματα κόκκινου πάνω στὴν ὀριζόντια σανίδα.

Εἰκ. 10. Τὸ περιθώρωμα τῆς πόρτας.

15. Βλ. σ. 86.

16. Ἡ ἑνωσὴ τῶν πλευρῶν μαρμάρινου θυρώματος μὲ κλίση 45° θεωρεῖται ἐπίδρασὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς

τοῦ ξύλου ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ. Βλ. Λ. Μπούρα, Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά (Ἀθῆνα 1980) 110.

Τῇ διάταξί τῶν στοιχείων τοῦ διακόσμου, τόσο στὰ θυρόφυλλα ὅσο καὶ στὸ περιθύρωμα διακρίνει πνεῦμα ἀπλότητος καὶ συμμετρίας. Ὅλα τὰ θέματα ἔχουν τοποθετηθεῖ ἐκατέρωθεν τοῦ κατακόρυφου ἄξονα τῆς πόρτας, μέσα σὲ ἰσομεγέθη παραλληλόγραμμα, ποὺ συναποτελοῦν (ἀνὰ δύο) τρεῖς ὀριζόντιες εἰκονογραφικὲς ζῶνες, χωρισμένες ἐνδιάμεσα ἀπὸ τὶς διακοσμητικὲς σειρὲς μὲ τὰ κολονάκια. Κάθε ζώνη περιλαμβάνει δύο μορφές, συμμετρικὰ μοιρασμένες στὰ ὀρθογώνια διάχωρα καὶ εὐρυθμὰ πλαισιωμένες ἀπὸ τὰ παραπληρωματικὰ θέματα, δηλαδὴ τὸν ἄλυσιδωτὸ πλοχμὸ καὶ τὰ τόξα μὲ τοὺς κιονίσκους.

Εἰκ. 11-13. Τὸ περιθύρωμα τῆς πόρτας:

11. Ὅριζόντια σανίδα (λεπτομέρεια).

12. Κατακόρυφη σανίδα (λεπτομέρεια).

13. Ἡ ἔνωση κατακόρυφης καὶ ὀριζόντιας σανίδας.

Εἰκονογραφία - τεχνοτροπία - τεχνική

Ἀπὸ εἰκονογραφικῆς πλευρᾶς ἡ πόρτα τῆς Μολυβδοσκεπάστης συνδέεται χωρὶς ἀμφιβολία μὲ βημόθυρα, στὰ ὅποια ἡ σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, βεβαιωμένη τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 11ο αἰ., ἀποτελεῖ σταθερὴ καὶ σεβαστὴ παράδοση¹⁷. Οἱ ἐρμηνεῖες ποὺ ἔχουν δοθεῖ γι' αὐτὸν τὸν κανόνα συσχετίζουν τὰ βημόθυρα μὲ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ Ἰ. Βήματος (ἀψίδα, πεσσοί), μὲ τὸ δογματικὸ περιεχόμενον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ὡς Ἐνσάρκωσης τοῦ Λόγου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν συχνὴ ἐπίκληση τῆς Θεοτόκου ὡς Θύρας ἢ Πύλης τῆς Σωτηρίας ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον ὑμνογραφίαν¹⁸. Ἡ ἀναφορὰ στὴν ἔννοια τῆς Θεοτόκου Πύλης — «πύλη τοῦ φωτὸς τοῦ νοητοῦ», «πύλη ζωῆς», «πύλη ἀδιόδευτε»¹⁹ — κάνει ἀκόμα πιὸ εὐστοχὸν τὸν θεολογικὸν συμβολισμόν στὴν εἰκονογράφηση μιᾶς πόρτας μὲ τὴν σκηνὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὁ ὁποῖος προσφέρεται ἐξάλλου καὶ ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη γιὰ μιὰ δίφυλλη θύρα, ἐξαιτίας τῆς ἀπλῆς καὶ συμμετρικῆς του σύνθεσης.

Μὲ Εὐαγγελισμόν διακοσμοῦνται καὶ δύο ξυλόγλυπτα βημόθυρα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς, προερχόμενα ἀπὸ γειτονικὴ μὲ τὴν Μολυβδοσκεπάστην περιοχὴ, τὸ λεγόμενον βημόθυρο Andreáš ἀπὸ τὴν Μονὴν Andreáš κοντὰ στὰ Σκόπια (β' μισὸ 14ου αἰ.)²⁰ καὶ ἐκεῖνο τοῦ Περάματος Ἰωαννίνων (13ος-14ος αἰ.), ἀπὸ τὸ ὁποῖο δυστυχῶς σώζεται μόνον τὸ ἀριστερὸ φύλλο μὲ τὸν ἀρχάγγελον καὶ τὸν ἀπόστολον Πέτρον²¹. Ὁ Εὐαγγελισμὸς παριστάνεται ἐπίσης στὶς ὀρειχάλκινες πόρτες τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου²², τοῦ S. Paolo fuori le mura στὴ Ρώμη (1070)²³ καὶ στὴν ξυλόγλυπτην πόρταν τοῦ Znagon (1453), ἡ σχέση τῆς ὁποίας μὲ βημόθυρα²⁴ ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν K. Wessel.

17. M. Chatzidakis, *RBK III* (1978) λ. *Ikonostas*, στ. 343.

18. K. Weitzmann, *Fragments of an Early St. Nicholas Triptych on Mount Sinai*, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. 4, 1964-65, 17. Grabar, *Deux notes* 16.

19. Βλ. Σ. Εὐστρατιάδου, *Θεοτοκάριον* (Chennevières-sur-Marne 1931) 57, στ. 97-98, σ. 65, στ. 25-26, σ. 68, στ. 33-34, σ. 69, στ. 77-78, σ. 91, στ. 1-2, σ. 305, στ. 56-58, σ. 303, στ. 81-82, σ. 308, στ. 19-20, σ. 315, στ. 52-53, σ. 316, στ. 153.

20. Grabar, *Deux notes* 13 κέ., εἰκ. 1. Fr. Mesesnel, *Mittelalterliche figurale Skulpturen in heutigen Südserbien*, *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, II, *Studi Bizantini et Neoellenici* 6, 1940, 262 κέ., πίν. LXXIV, εἰκ. 2. Bouras, *Les portes* 101-102. Corović, *Bois sculptés* 146, πίν. IVC, VA, B, VIA. Στὸ βημόθυρον τοῦ Andreáš, ὅπως φαίνεται σὲ πρόσφατὴ ἀπεικόνισή του (K. Weitzmann - G. Alibegashvili - A. Volskaya - G. Babić - M. Chatzidakis - M. Alpatov - T. Voinescu, *Les Icônes*, Milano 1981, πίν. σ. 193), ὑπῆρχαν χρώματα, κόκκινο καὶ πράσινο ἐπάνω στὶς ἀνάγλυφες μορφές, κίτρινο-χρυσᾶφι στὸν κάμπο τῆς παράστασης.

21. Ἀ. Ζάχος, *Βυζαντινὸν ἐν Ἡερίῳ βημόθυρον*, *Ἡπ. Χρον.* 3, 1928, 220-222. G. Sotiriou, *La sculpture*

sur bois dans l'art byzantin, *Mélanges Charles Diehl II* (Paris 1930) 175-177, εἰκ. 3. Bouras, *Les portes* 90-93. Δ. Κωνσταντῖος, *Ἐκθεση 1986*, ἀρ. 21. Εἶναι πιθανότατον ὅτι καὶ στὸ βημόθυρον αὐτὸ ὑπῆρχαν χρώματα. Πρβ. Bouras ὁ.π.

22. Bréhier, *Sculpture* 383-84, πίν. L. Bouras, *Les portes* 69 κέ. Σύμφωνα μὲ τὸν Bréhier ἡ πόρτα αὕτῃ ἀνήκε ἀρχικὰ στὴν Ἀγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Κατὰ τὸν X. Μπούρα (ὁ.π. 70 κέ.) εἶναι φτιαγμένη ἀπὸ κομμάτια παλαιότερης καὶ μεγαλύτερης πόρτας σὲ δευτέρῃ χρήσιν. Ἡ χρονολόγησις τῆς πόρτας τοῦ Βατοπεδίου στὸν 14ο-15ο αἰ. πρέπει νὰ ἐπανεξεταστῇ, γιὰτὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν μπορεῖ νὰ περιοριστῇ σὲ στενότερα χρονολογικὰ πλαίσια καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ συσχετισμὸς τῆς, σὲ πρόσφατῃ μελέτῃ (L. Bouras, *Three Byzantine Bronze Candelabra from the Grand Lavra Monastery and Saint Catherine's Monastery in Sinai*, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. 15, 1989-1990, 23), μὲ ὀρειχάλκινον μανουάλι τοῦ 11ου-12ου αἰ. ἀπὸ τὸ Σινά, δείχνει ὅτι μπορεῖ νὰ ἀνήκει σὲ ἄλλῃ περίοδον.

23. Matthiae, *Porte bronze* 73 κέ., πίν. 17.

24. K. Wessel, *Die Holztür des Klosters Znagon*, *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung. Anlässlich des I. Internationalen Balkanologenkongresses in Sofia* (München 1966) 445-450, πίν. στή σ. 440. W. F. Volbach - J. Lafon-

Ἡ εἰκονογραφικὴ ἐξάρτηση τῆς πόρτας ἀπὸ βημόθυρα ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν κορυφαίων ἀποστόλων, ποὺ συχνὰ ἀπεικονίζονται σὲ αὐτά, ὅπως συμβαίνει σ' ἐκεῖνο τῶν 'Ιωαννίνων²⁵.

Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς πόρτας ἀκολουθεῖ ἓνα εἰκονογραφικὸ σχῆμα, ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, ἀλλὰ ποὺ ἔχει τὴν καταγωγὴ του στὸν 12ο αἰ.²⁶ Σύμφωνα μὲ αὐτὸ ἡ Παναγία εἶναι ὄρθια καὶ στρέφεται μὲ συστολὴ πρὸς τὸν Γαβριήλ. Κλίνει τὸ κεφάλι ἐλαφρὰ καὶ συνομιλεῖ μαζί του βγάζοντας δειλὰ τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ μαφόριο. Ἡ ρόκα ποὺ κρατεῖ συχνὰ στὸ ἀριστερὸ χέρι εἶναι στοιχεῖο ἀρχαῖκὸ καὶ θεωρεῖται ἐπίδραση τῆς ἀπόκρυφης παράδοσης²⁷. Ὁ ἀρχάγγελος βαδίζει πρὸς τὸ μέρος τῆς μὲ γρήγορο βῆμα, τὴν εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ καὶ στὸ ἀριστερὸ κρατεῖ τὸ σκῆπτρο. Πίσω τῆς ὑπάρχει συνήθως χαμηλὸς θρόνος (σκαμνίον)²⁸. Πλησιέστερος πρὸς τὸν δικό μας εἰκονογραφικὰ εἶναι ὁ Εὐαγγελισμὸς τοῦ βημοθύρου Andreaš, ἀπὸ τὸν ὁποῖο λείπει ἐντελῶς ὁ θρόνος τῆς Παναγίας, καθὼς καὶ ἐκεῖνος τῆς πόρτας τοῦ Βατοπεδίου, ὅπου ὁ θρόνος τῆς Παναγίας εἶναι χαμηλός²⁹. Θρόνους ποὺ ἔχουν μορφὴ παρόμοια μὲ τοῦ δικοῦ μας συναντᾶμε καὶ σὲ μαρμάρινα ἀνάγλυφα μὲ παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ ἢ τῆς Παναγίας³⁰. Τὸν θρόνο τῆς Μολυβδοσκεπάστης, σὲ ἀπλούστερη καὶ ἄκομψη παραλλαγή, βρίσκουμε στὸν Εὐαγγελισμὸ κεντρικοῦ φύλλου τριπτύχου ἀπὸ στεατίτη τοῦ 13ου αἰ., στὸ Μουσεῖο Μπενάκη³¹. Ὁ ἀρχάγγελος τῆς σκηνῆς αὐτῆς ἐξάλλου θυμίζει ἔντονα ἀπὸ τεχνο-

taine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten* (Berlin 1968) εἰκ. 270. *Βυζαντινὴ Τέχνη, Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ* ('Αθήνα 1964) ἀρ. 130.

25. Βλ. σημ. 21. Ὁ Παῦλος εἰκονιζόταν στὸ χαμένο δεξιὸ φύλλο.

26. G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile* (Paris 1960) 70 κέ.

27. Ντ. Μουρίκη, Περὶ βυζαντινοῦ κύκλου τοῦ βίου τῆς Παναγίας εἰς φορητὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς τοῦ ὄρους Σινᾶ, *AE* 1970, 139 κέ.

28. Πρβ. τὴν περιγραφή τῆς σκηνῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴν *Ἑρμηνεία* τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ (ἐκδ. 'Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολη 1909) 85. Τὸ συγκεκριμένο σχῆμα τῆς σκηνῆς ἀποδίδεται μὲ ἀκρίβεια σὲ δύο γνωστὰ δίπτυχα τοῦ 14ου αἰ. (W. Felicetti-Liebenfels, *Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei* (Basel 1956) πίν. 51, 76), σὲ φορητὴ εἰκόνα τοῦ 14ου αἰ. τῆς Μονῆς Σινᾶ (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ* I ('Αθήνα 1956) εἰκ. 205, 207, II ('Αθήνα 1958) 187-89), σὲ μικρογραφικὲς σκηνὲς Εὐαγγελισμοῦ ἀπὸ σφυρήλατες μεταλλικὲς ἐπενδύσεις ὀρισμένων φορητῶν εἰκόνων τῆς Μονῆς Βατοπεδίου (A. Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du moyen âge*, Venise 1975, πίν. XXXII, 49, XXXIII, 53), καὶ σὲ μιὰ ἄλλη εἰκόνα Εὐαγγελισμοῦ ἀπὸ τὸ τέμπλο τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἰδίας Μονῆς (αὐτόθι πίν. L, 87).

29. Βλ. σημ. 20, 22.

30. Ὅπως π.χ. στὸ ἀνάγλυφο προσκυνητάρι μὲ τὸν Ἐνθρονὸ Χριστὸ ἀπὸ τὸν Μυστρά. Βλ. Αἰμ. Μπακού-

ρου, *Ἐκθεση* 1986, ἀρ. 18. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸν θρόνο τῆς Βρεφοκρατούσας Παναγίας σὲ μαρμάρινη ἀνάγλυφη εἰκόνα στὸ Βερολίνο ἀπὸ τὸ Conservano τῆς Ἀπουλίας. R. Lange, *Die byzantinische Reliefikone* (Recklinghausen 1964) 81, εἰκ. 26. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ θρόνου, ὅπως τὸν βλέπουμε στὰ παραπάνω ἀνάγλυφα, ἀπαντᾷ καὶ σὲ μεσοβυζαντινὰ ἔργα μικροτεχνίας, ποὺ ἀποτελοῦν ἐνδεχομένως πρότυπα γιὰ τοὺς μαρμαρογλύπτες. Σὲ δύο τυπικὰ παραδείγματα τῆς ἐποχῆς διαφαίνεται αὐτὴ ἡ σχέση. Πρόκειται γιὰ τὸν θρόνο τῆς Παναγίας σὲ γνωστὸ τρίπτυχο εἰκονίδιο τοῦ 12ου αἰ. στὸ Λονδίνο (*Βυζαντινὴ Τέχνη, Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ*, Ἀθήνα 1964, ἀρ. 561) καὶ σὲ μεταλλικὴ ἐπένδυση γεωργιανῆς εἰκόνας τοῦ 10ου-11ου αἰ. στὸ Tchoukouli (A. Grabar ὁ.π. 30, πίν. X, 17).

31. I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite* (Wien 1985) 185, πίν. 52, 104. Παρόμοια μὲ τοῦ δικοῦ μας εἶναι καὶ ἡ μορφὴ τοῦ θρόνου Ἐνθρονῆς Ὁδηγήτριας σὲ ἀμφιπρόσωπο καμέο τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Παύλου Κανελλοπούλου· Α. Μπούρα, *Ἐκθεση* 1986, ἀρ. 235. Καὶ στίς δύο προηγούμενες περιπτώσεις τὸ διακοσμητικὸ μοτίβο στὴ ράχη τοῦ θρόνου - μίμηση σχεδίου πολυτελοῦς ὑφάσματος ποὺ καλύπτει τὴ ράχη - εἶναι ἐντυπωσιακὰ ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ θρόνου τῆς πόρτας. Τὸ σχέδιο τῶν ὁμόθετων ρόμβων στὰ ὑφάσματα τὸ συναντᾶμε συνήθως σὲ τοιχογραφίες. Δύο κοινά, ἀλλὰ σημαντικὰ γιὰ τὴν πόρτα παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς περιοχῆς, εἶναι ὁ χιτώνας τοῦ Ἀγ. Δημητρίου στὸν ΝΑ. πεσσὸ τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος τῆς Ἀχρίδας (G. Millet - A. Frolow, *La*

τροπική ἄποψη ἐκεῖνον τῆς πόρτας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν πτυχωμένη ἄκρη τοῦ ἱματίου του, ποὺ ἀνεμίζει πίσω ἀριστερά. Τὴν ἴδια πτυχή ἀκριβῶς βλέπουμε καὶ στὸν ἀρχάγγελο τοῦ βημοθύρου τῶν Ἰωαννίνων³², κατὰ πολὺ συγγενέστερη μὲ ἐκείνην τοῦ ἀρχαγγέλου τῆς πόρτας. Τῶν δύο τελευταίων μορφῶν ἡ σχέση εἶναι στενότερη καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑπόλοιπη πτυχολογία.

Οἱ κορυφαῖοι ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος παριστάνονται στὸν καθιερωμένο εἰκονογραφικὸ τύπο³³: μὲ κοντὰ μαλλιά, στρογγυλὸ γένι καὶ εἰλητὸ στὸ χέρι ὁ Πέτρος· φαλακρός, μὲ ὀξύληκτο γένι, κρατώντας τὸ Εὐαγγέλιο ὁ Παῦλος³⁴. Ὁρθίους, μετωπικούς, κάτω ἀπὸ διακοσμημένα τοξύλια, τοὺς συναντᾶμε καὶ στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν βυζαντινῶν θυρῶν τῆς Ἰταλίας³⁵. Ἀπὸ πλευρᾶς τεχνοτροπίας ὁ Πέτρος τοῦ βημοθύρου τῶν Ἰωαννίνων³⁶ θὰ μπορούσε νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸν δικό μας μόνον ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῶν μαλλιῶν καὶ τοῦ γενιοῦ. Ὁ Παῦλος θυμίζει κάπως τὴν ἀνάλογη παράστασή του σὲ εἰκονίδιο ἀπὸ στεατίτη τοῦ 12ου αἰ., στὸ Μουσεῖο Μπενάκη³⁷, ἀλλὰ μόνον ὡς πρὸς τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ προσώπου, τοῦ κεφαλιοῦ καὶ κυρίως τὴν ἀπόδοση τοῦ γενιοῦ.

Τὰ φτερωτὰ θηρία στὰ κάτω διάχωρα δὲν μποροῦν κατ' ἀρχὴν νὰ ταυτιστοῦν μὲ κανένα ἀπὸ τὰ ποικίλα ζῶα τοῦ σχετικοῦ βυζαντινοῦ θεματολογίου. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ τὰ μορφολογικά τους χαρακτηριστικά δὲν ἀντιστοιχοῦν στὰ γνωρίσματα κάποιου συγκεκριμένου εἴδους, π.χ. γρύπα ἢ λεονταριοῦ. Στὴ βυζαντινὴ τέχνη ὁ γρύπας, μυθικὸ ζῶο μὲ κεφάλι ἀρπακτικοῦ πτηνοῦ καὶ σῶμα αἰλουροειδοῦς, ἀποδίδεται ὡς θηρίο, ποὺ συνδυάζει σῶμα λεονταριοῦ, κεφάλι καὶ φτερὰ ἀετοῦ, ἐνῶ συχνὰ παρουσιάζεται καὶ μὲ οὐρὰ φιδιοῦ³⁸. Ὁ τεχνίτης τῆς πόρτας προσπάθησε ἀδέξια νὰ διαμορφώσει μᾶλλον κεφάλι ἀρπακτικοῦ πουλιοῦ στὸ ἕνα ζῶο, σῶμα αἰλουροειδοῦς στὸ ἄλλο, πρόσθεσε τέλος καὶ στὰ δύο οὐρὰ φιδιοῦ, συμφύροντας διάφορα στοιχεῖα καὶ ἀπλουστεύοντας τὶς λεπτομέρειες. Ὅλα τὰ παραπάνω σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν ὀρθία στάση τῶν ζώων (*rampant posture*), ποὺ ταιριάζει μὲ τὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα τοῦ γρύπα, ὅπως σταθεροποιεῖται ἰδιαίτερα στὸν 14ο αἰ.³⁹, δικαιολογοῦν τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ξυλογλύπτης εἶχε πιθανὸν ὑπόψη τοῦ ἀνάγλυφους γρύπες, ποὺ ἢ τοὺς παρερμήνευσε στὴν ἐκτέλεση ἀπὸ ἀπειρία ἢ θέλοντας νὰ αὐτοσχεδιάσει δημιούργησε δικές του παραλλαγές.

Ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ θέμα τῆς χριστιανικῆς τέχνης γενικά, μὲ ἀνατολικὲς καταβολές καὶ πολλαπλὸ θρησκευτικὸ συμβολισμό⁴⁰, ὁ γρύπας παριστάνεται σὲ χειρόγραφα, ἔργα μικροτε-

peinture du moyen âge en Yougoslavie, III (Paris 1962) πίν. 17,4) καὶ ὁ μανδύας τοῦ προφήτη Σαμουὴλ στὴν καμάρα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὸ Prilep (αὐτόθι πίν. 21,1).

32. Βλ. σημ. 21. Παρόμοια διαμόρφωση στὴν πτυχολογία τοῦ ἱματίου του ἔχει ὁ ἀρχάγγελος γραπτῆς παράστασης Εὐαγγελισμοῦ σὲ βημόθυρο παρεκκλησίου τῆς Μονῆς Σινᾶ, ποὺ ὁ K. Weitzmann χρονολογεῖ στὸν πρῶμο 13ο αἰ. K. Weitzmann, *Fragments of an Early St. Nicholas Triptych, on Mount Sinai*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 4, 1964-65, 17, εἰκ. 13.

33. K. Wessel, *RBK I* (1966) λ. *Apostel*, στ. 227 κέ. *Lexikon der Christlichen Ikonographie* (ἔκδ. E. Kirschbaum), I (1968) 152-153. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἐρμηνεία* 150.

34. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Παύλου στὴ σταυροθήκη τοῦ

Limbourg ἀκριβῶς μὲ τὸν τύπο αὐτὸν εἶναι ἕνα τυπικὸ παράδειγμα τῆς εἰκονογραφίας του στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχή. K. Wessel, *Die byzantinische Emailkunst* (Recklinghausen 1967) εἰκ. 22a.

35. G. Matthiae, *Porte bronze* πίν. 76, 78, 106.

36. Βλ. σημ. 21.

37. I. Kalavrezou-Maxeiner ὁ.π. 130-131, πίν. 22,37.

38. L. Réau, *Ikonographie de l'art chrétien*, I (1955) 116-117. L. Bouras, *The Griffin through the Ages* (Ἀθήνα 1983) 8.

39. Αὐτόθι.

40. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι* 94-95. L. Bouras, *Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 8, 1975-1976, 90.

χνίας και γλυπτικής ήδη από τα πρώιμα μεσοβυζαντινά χρόνια⁴¹. 'Αποτελεί επίσης μαζί με άλλα ζώδια ένα από τα θέματα της εικονογραφίας των βυζαντινών θυρών⁴², και υπάρχουν αρκετά γνωστά παραδείγματα με γρύπες στις σωζόμενες ξυλόγλυπτες και χάλκινες πόρτες. Στις περισσότερες περιπτώσεις συμπληρώνουν το βασικό θεματολόγιο ως διακοσμητικά μάλλον στοιχεία. 'Αποδίδονται σχεδόν πάντα σε μικρή κλίμακα, μέσα σε κυκλικά, ὀρθογώνια ή και ρομβοειδή διάχωρα, μόνοι τους, σε συμπλέγματα ή ἑκατέρωθεν τοῦ δένδρου της ζωής σε ἑραλδική διάταξη⁴³.

Τὰ δικά μας ζῶα ἀποτελοῦν τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία βασικά θέματα τοῦ διακόσμου της πόρτας, ἀποδόθηκαν στὴν ἴδια κλίμακα μετὰ τὰ ἄλλα δύο θέματα καὶ δὲν ἔχουν ἀπλῶς διακοσμητικὸ ρόλο. Οἱ βυζαντινοὶ τεχνίτες προτιμοῦσαν στὴ διακόσμηση τῶν θυρῶν καὶ γενικὰ τῶν ἀνοιγμάτων φανταστικὰ ζῶα καὶ τέρατα γιὰ τὸν ἀποτροπαϊκὸ τους κυρίως χαρακτήρα⁴⁴, δηλαδὴ τὴν προστασία τοῦ χώρου ἀπὸ τὰ πνεύματα τοῦ κακοῦ. 'Ανάλογο νόημα πρέπει νὰ ἀνιχνεύσουμε καὶ στοὺς γρύπες της Μολυβδοσκεπάστης⁴⁵. 'Απὸ τὰ πανάρχαια χρόνια ὁ γρύπας θεω-

41. 'Ακολουθοῦν ὀρισμένα τυπικὰ παραδείγματα ἀπὸ ἱστορημένα χειρόγραφα, ἔλεφαντοστέινα κιβωτίδια καὶ ἀνάγλυφα θωράκια, στὰ ὁποῖα ὁ γρύπας ἀπεικονίζεται μόνος του ἢ σὲ πάλι μετὰ ἄλλα ζῶα, ἢ ἑκατέρωθεν τοῦ δένδρου της ζωής. *Θησαυροὶ 'Αγίου 'Ορους*, I ('Αθήνα 1973) εἰκ. 17. 'Α. Μαραβᾶ - Χ. Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιῶν βυζαντινῶν χειρογράφων της 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης της 'Ελλάδος*, I ('Αθήνα 1978) εἰκ. 167, 325. A. Goldschmidt - K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII Jahrh.*, I (Berlin 1979) 35, πίν. XVI d, σ. 59, πίν. LXIV ἄρ. 109 καὶ 112 f, σ. 61, πίν. LXVIII a. Grabar, *Sculptures II* πίν. XLa-b, XLIV d, XLVIII-XLIX, LXVI b. 'Ανάγλυφους γρύπες παρουσιάζουν συχνὰ ἑνσωματωμένους στὸν φυτικὸ τους διάκοσμο καὶ τὰ ἐπιστύλια τῶν βυζαντινῶν τέμπλων. Οἱ γρύπες ἐδῶ καταλαμβάνουν τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου καὶ ἀποδίδονται σὲ ἔξεργο ἀνάγλυφο, καθισμένοι μπροστὰ σὲ τοξωτὲς κατασκευὲς ποὺ στηρίζονται σὲ κιονίσκους. Χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις ἀποτελοῦν τὰ τέμπλα τοῦ 'Οσίου Λουκά Φωκίδος (Grabar, *Sculptures II* πίν. XXIV a, b), της Σαμαρίνας στὴ Μεσσηνία (L. Bouras, *Architectural Sculptures of the Twelfth and the Early Thirteenth Centuries in Greece*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 9, 1977-79, 68-69, πίν. 28, 19-24) καὶ της 'Αγίας Σοφίας στὸν Μυστρά (αὐτόθι 70, πίν. 30, 24), τοποθετημένο ἐδῶ σὲ δευτέρη χρῆση.

42. Bouras, *Les portes* 233-234. Τὰ ἀνάγλυφα ζώδια εἶναι ἄγνωστο θέμα στὴν εἰκονογραφία τῶν βυζαντινῶν βημοθύρων. Παρουσιάζεται σπάνια μόνο σὲ μεταγενέστερα ἔργα καὶ μετὰ χαρακτήρα διακοσμητικὸ. Βλ. π.χ. τὸ ξυλόγλυπτο βημόθυρο τοῦ Prilep, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 150-160 αἰ. Corović, *Bois sculptés* 152, πίν. XIV, A, B.

43. Γρύπες καὶ ἄλλα ζώδια περιλαμβάνουν στὸν διάκοσμό τους οἱ βυζαντινὲς πόρτες τοῦ Βατοπεδίου (βλ.

σημ. 22), τοῦ Duomo στὸ Salerno καὶ τοῦ 'Αγ. Μάρκου (G. Matthiae, *Porte bronzee* πίν. 73, 81, 98-99), της Βελλᾶς ('Α. 'Ορλάνδος, *Ξυλόγλυπτος βυζαντινὴ θύρα*, ΔΧΑΕ, περ. Β', 1, 1924, τευχ. γ', δ', 69-73), της 'Ολυμπιώτισσας (Ch. Bouras, *The Olympiotissa Wood-carved Doors Reconsidered*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 15, 1989-1990, 27 κέ., εἰκ. 1), τοῦ 'Αγ. Νικολάου της 'Αχρίδας (Grabar, *Sculptures II*, πίν. LXXXVII, σ. 118-120), της Rila (B. Filow, *Die altbulgarische Kunst*, Bern 1919, 35, πίν. XXXV. A. Tschilingirov, *Christliche Kunst in Bulgarien*, Berlin 1978, πίν. 139-141), καθὼς καὶ οἱ μεταγενέστερες ξυλόγλυπτες πόρτες της Slepče (Filow δ.π. 73, πίν. XXXVI-XXXVII. Corović, *Bois sculptés* πίν. XIX-XXIII, XXIX. P. Momirović, *L'iconographie xylographique des portes du monastère Slepče*, *Zbornik za Likovne Umetnosti* 6, 1970, 68-69) καὶ της Treskavac (Corović, *Bois sculptés* πίν. XXIII, XXVII-XXIX).

44. Grabar, *Sculptures II* 58-59, 80. Bouras, *Les portes* 212, 220, 233. Σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα, ποὺ παριστάνουν γρύπες, εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητὴ καὶ ἡ διακοσμητικὴ ἀντίληψη. Τέτοια νομίζω ὅτι εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἐπιπεδόγλυφου γρύπα σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς θολίτες της βασιλείου πύλης της Παρηγορήτισσας. 'Α. 'Ορλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα της 'Αρτης* ('Αθήναι 1963) εἰκ. 107. Βλ. ἐπίσης τὸν ἐπιπεδόγλυφο γρύπα σὲ μαρμάρινη πλάκα τοῦ 13ου αἰ. στὴν Παρηγορήτισσα, ποὺ ἀνήκει πιθανῶς, σύμφωνα μετὰ τὸν 'Ορλάνδο, στὸ βυζαντινὸ τέμπλο της 'Αγ. Θεοδώρας: 'Α. 'Ορλάνδος, *Ἐν ἀκόμῃ ἐπιπεδόγλυφον ἀπὸ τὴν 'Αρταν*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 7, 1973-74, 121 κέ., πίν. 45α-β καὶ B. Παπαδοπούλου, *Ἐκθεση 1986*, ἄρ. 13.

45. 'Ο Grabar μετὰ ἀφορμὴ τὴν πολυσυζητημένη πόρτα της 'Αχρίδας ποὺ τὴ συνδέει μετὰ σύγχρονα ρωμάνικα γλυπτὰ της 'Ιταλίας (*Sculptures II* 120) χαρακτηρί-

ρεῖται ἄγρυπνος φύλακας τοῦ ἱεροῦ, ἐνῶ ἡ παρουσία του σὲ σκηνὲς ἀλληλοσπαραγμοῦ ζώων πῆρε στὴ βυζαντινὴ τέχνη τὸ συμβολικὸ νόημα τῆς πάλης μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Σατανᾶ⁴⁶. Ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ διττός, ἀποτροπαϊκὸς καὶ συμβολικὸς χαρακτήρας κυριαρχεῖ στὰ συμπλέγματα τῆς πόρτας καὶ γίνεται φανερός στὴν εἰκονογραφία τους. Μὲ τὴ θέση δηλαδὴ καὶ τὴ στάση τῶν γρυπῶν — ἓνας στὸ κάθε φύλλο, ὄρθιοι καὶ στραμμένοι πρὸς τὸ ἄνοιγμα — τονίζεται ἡ ἔννοια τοῦ φύλακα - φρουροῦ, ἐνῶ στὴν πάλη τους μὲ τὰ φίδια ὑποδηλώνεται ὁ ἀγώνας μεταξὺ Καλοῦ καὶ Κακοῦ⁴⁷.

Κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὰ ζῶα τῆς πόρτας ἔχουν, ὅσον ἀφορᾷ τὸν εἰκονογραφικὸν τύπον καὶ τὸ στυλ, οἱ ἀνάγλυφοι γρύπες ποὺ δέχονται καθιστοὶ τὴν ἐπίθεση φιδιῶν στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀννας Μαλιασηνῆς (1274-1276)⁴⁸. Ἄλλοι δύο ἀνάγλυφοι καθιστοὶ γρύπες σὲ τμήματα θυρωμάτων ἀπὸ τὸ Drenovo τῆς Γιουγκοσλαβίας θυμίζουν κάπως ἀόριστα τοὺς δικούς μας⁴⁹. Ἀλλὰ τὴν πιὸ στενὴ συγγένεια μὲ τοὺς γρύπες τῆς πόρτας, ἀπὸ εἰκονογραφικὴ πρὸ πάντων ἄποψη, παρουσιάζουν οἱ ἀνάγλυφες παραστάσεις μυθικῶν ζώων καὶ τεράτων, ποὺ περιλαμβάνονται στὸ διάκοσμο λίθινου θυρώματος ἀπὸ τὰ Σκόπια⁵⁰. Ἐνα ἀπὸ τὰ συμπλέγματα αὐτὰ παρουσιάζει ζῶο, πιθανότατα γρύπα, ποὺ κατασπαράζει δικέφαλο δράκοντα.

Στὸ πλαίσιο τοῦ θυρώματος ἀπὸ τὰ Σκόπια ὑπάρχουν ἐπίσης φυτικὰ ἐπιπεδόγλυφα κοσμήματα, τὰ ὁποῖα, ὅπως θὰ ἀναφέρουμε παρακάτω⁵¹, μοιάζουν πολὺ μὲ τὰ ἀνάλογα θέματα τοῦ ξυλόγλυπτου περιθυρώματος τῆς πόρτας. Ἡ διακόσμηση τῶν ἀνοιγμάτων μὲ ζωομορφικὲς συνθέσεις ἀποτροπαϊκοῦ χαρακτήρα φαίνεται νὰ εἶχε κάποια διάδοση στὴν ὕστεροβυζαντινὴ Μακεδονία καὶ Σερβία. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπισημάνθηκε ἀπὸ τὸν Grabar καὶ συνδέθηκε μὲ δυτι-

ζει τὰ ζῶδια τῆς Μολυβδοσκέπαστης αἰνιγματικὰ καὶ δέχεται τὸν ἀποτροπαϊκὸν τοὺς χαρακτήρα. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ τὰ συσχετίζει μὲ τὰ ἀνάλογα ζωομορφικὰ συμπλέγματα τῆς ξυλόγλυπτης κασέλας τῆς Terracina. Στὸ θεματολόγιο τῆς κασέλας καὶ τῆς πόρτας τῆς Ἀχρίδας περιλαμβάνονται γρύπες ποὺ συμπλέκονται μὲ ἄλλα ζῶα. Οἱ σκηνὲς αὐτὲς ὁμῶς, τρεῖς συνολικὰ — δύο στὴν κασέλα καὶ μία στὴν πόρτα — δὲν ἔχουν ἰδιαίτερη εἰκονογραφικὴ ἢ στυλιστικὴ ὁμοιότητα μὲ τὶς ἀνάλογες παραστάσεις τῆς Μολυβδοσκέπαστης. Τὸ κοινὸ στοιχεῖο ποὺ ἔχουν τὰ ζωομορφικὰ συμπλέγματα στὰ τρία ξυλόγλυπτα ἔργα εἶναι πρῶτα ὅτι ἀποτελοῦν κύριο μέρος τοῦ διακόσμου καὶ δεύτερον ὅτι ἔχουν ὅλα ἓνα σαφὴ ἀποτροπαϊκὸν χαρακτήρα, ποὺ γίνεται φανερός στὴν εἰκονογραφία τους.

46. L. Bouras, *The Griffin through the Ages* 8 κέ. Ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν συμβολισμῶν τοῦ γρύπα στὴ χριστιανικὴ τέχνη κυριάρχησε αὐτὴ ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὸν Χριστὸ καὶ τὶς ιδιότητές του. Βλ. Παζαρά, *Σαρκοφάγοι* 94-95.

47. Πρβ. ὅσα ἀναφέρει σχετικὰ ἡ Corović, *Bois sculptés* 149, μὲ ἀφορμὴ τὴν πόρτα τῆς Ἀχρίδας.

48. Παζαρά, *Σαρκοφάγοι* 38-39, πίν. 30β, 32α. Ἀνάγλυφους γρύπες κάτω ἀπὸ τόξα μὲ κιονίσκους περιλαμ-

βάνει καὶ ὁ διάκοσμος τῆς ψευδοσαρκοφάγου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου μὲ τὸ μονόγραμμα τοῦ Κουρτίκη (14ος αἰ.), αὐτόθι 32, πίν. 21.

49. Grabar, *Sculptures* II 117, πίν. LXXXVIa, b. Μικρογραφικὴ παράσταση ὄρθιου φτερωτοῦ γρύπα ποὺ παλεύει μὲ δράκοντα μέσα σὲ κύκλο περιλαμβάνει καὶ ἡ ξυλόγλυπτη πόρτα τῆς Ἀχρίδας, αὐτόθι πίν. LXXXVIII καὶ Bréhier, *Sculpture* πίν. XLIII.

50. G. Millet, *L'ancien art serbe* (Paris 1919) 119, εἰκ. 169-172. Ἐνῶ ὁ Millet ἀποδίδει τὰ κομμάτια αὐτοῦ τοῦ μνημειακοῦ θυρώματος στὴν τοπικὴ σχολὴ γλυπτικῆς, ποὺ ἄνθησε στὸ ἔδαφος τῆς Σερβίας τὸ β' μισὸ τοῦ 14ου αἰ., ὁ Grabar (*Sculptures* II 117) μαζὶ μὲ ὁρισμένα ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ἀπὸ γειτονικὲς περιοχές, τὰ θεωρεῖ ἀκαθόριστης χρονολογίας καὶ βλέπει στὸν διάκοσμό τους ἐπιδράσεις δυτικῆς τέχνης. Τέλος ἡ I. Nikolajević - Stoiković, *Contribution à l'étude de la sculpture byzantine de la Macédoine et de la Serbie, Zbornik Radova Biz. Inst.* 4, 1956, 186, εἰκ. 24, τὰ ἐντάσσει σὲ μεγάλῃ ὁμάδα μεσαιωνικῶν γλυπτῶν τῆς Σερβίας, ποὺ χρονολογεῖ μεταξὺ 11ου-12ου αἰ. Καλὴ φωτογραφία τοῦ θυρώματος: J. Maksimović, *La sculpture médiévale serbe* (Novi Sad 1971) πίν. 227.

51. Βλ. σ. 101-102.

κές επιρροές⁵². Έτσι ή συγγένεια που διαπιστώθηκε ανάμεσα στην πόρτα και στο θύρωμα από τα Σκόπια οδηγεί στη σκέψη ότι μέρος από το θεματολόγιο της πόρτας και του περιθωρώματος της επηρεάζεται ένδεχομένως από παρόμοια θυρώματα — ή άλλες κοινές πηγές — που επιχωριάζουν.

Τὰ τόξα που στηρίζονται σε κιονίσκους — άλλοτε μονούς, άλλοτε διδύμους με κόμβο —, στοιχειά πλαισίωσης ιερών μορφών από τὰ πιο συνηθισμένα και αγαπητά, απαντούν συχνότατα σε ανάγλυφα θωράκια, μαρμάρινα προσκυνητάρια, επιστύλια τέμπλων, σαρκοφάγους και μικρογραφίες χειρογράφων⁵³. Πλαισιώνουν μεμονωμένες μορφές και σε άλλες βυζαντινές πόρτες⁵⁴. Αφθονούν ακόμα και στις ανάγλυφες εικόνες από στεατίτη, όπου εμφανίζεται συχνά το τόξο με τους στρεπτούς κιονίσκους και από την άποψη αυτή το θέμα θυμίζει σε όρισμένες περιπτώσεις τὰ τόξα της πόρτας, όπως π.χ. σε εικονίδιο από στεατίτη με παράσταση Ευαγγελισμού στο Μουσείο της Χερσώνας (12ος αἰ.)⁵⁵.

Τὸ τριμερές φυτικό κόσμημα ἐμπνέεται πιθανῶς ἀπὸ παραστάσεις κυπαρισσιῶν, συνηθισμένων σε βυζαντινὰ γλυπτά, κιονόκρανα, σαρκοφάγους, επιστύλια τέμπλων κ.ο.κ.⁵⁶ Σὲ ἓνα μαρμάρινο κομμάτι κιβωρίου ἀπὸ τὴν κρύπτη τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τὸ ἀνάγλυφο κυπαρίσσι καταλαμβάνει ἀκριβῶς τὸν τριγωνικὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸ τόξο καὶ στὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ λυγίζει τὸ φύλλωμά του ἀκολουθώντας τὴν καμπύλη τοῦ τόξου⁵⁷. Στὴν πόρτα ὁ τεχνίτης ἄπλωσε τὸ θέμα τοῦ ἐπιδέξια μέσα στὸν διαθέσιμο χῶρο, ἔτσι ὥστε τὸ μεσαῖο μέρος τοῦ μοτίβου ἀκολουθεῖ τὴ διχοτόμο τοῦ τριγώνου καὶ τὰ δύο πλάγια τὴν καμπύλη βάση του. Ἡ διάταξη αὐτὴ θυμίζει παρόμοιο τριμερές κόσμημα τῆς ξυλόγλυπτης κασέλας τῆς Terracina (13ος αἰ.)⁵⁸, τοποθετημένο σε ἀνάλογη θέση τοῦ διακόσμου τῆς. Ἐκεῖ ὅμως τὸ μεσαῖο μέρος τοῦ κοσμήματος εἶναι ὀφθαλμωτό, ἐνῶ ὡς σύνολο δὲν παρουσιάζει τὴν προσεγμένη ἐκτέλεση ποὺ ἔχει τὸ θέμα στὴν πόρτα.

Τὰ τέσσερα μικρὰ δέντρα, ποὺ πλαισιώνουν ἀνὰ δύο τοὺς ἀποστόλους, ἀπεικονίζουν ἀσφαλῶς κυπαρίσσια. Ἐχουν ἀποδοθεῖ ἀρκετὰ ἔξερκα καὶ με τάση φυσιοκρατική, ὥστε νὰ διαφοροποιῶνται ἔντονα ἀπὸ τὶς γνωστὲς σχηματικὲς παραστάσεις κυπαρισσιῶν⁵⁹.

Ὁ ἄλυσιδωτὸς πλοχμὸς εἶναι ἀπὸ τὰ κοινότερα διακοσμητικὰ θέματα τῆς βυζαντινῆς τέ-

52. Grabar, *Sculptures* II 117-118.

53. Γιὰ τὸ τόξο ὡς θέμα πλαισίωσης σὲ σαρκοφάγους βλ. Παζαρά, *Σαρκοφάγοι* 112 κέ. Παραδείγματα σχετικὰ μὲ τόξα σὲ ἀνάγλυφα θωράκια, προσκυνητάρια καὶ επιστύλια τέμπλων συγκεντρώνει ὁ Grabar, *Sculptures* II πίν. XXVb, XXVIIIId, LXXVIIa, LXXXc, LXXXIVc. Γιὰ ἀνάλογες περιπτώσεις σὲ μικρογραφίες βλ. πρόχειρα Μ. Χατζηδάκη, *Ἐκθεση 1986*, ἀρ. 180.

54. Στὴν ὀρειχάλκινη πόρτα τοῦ Βατοπεδίου (βλ. σημ. 22) κάθε μία ἀπὸ τὶς δύο μορφές τοῦ Ευαγγελισμού ἔχει τοποθετηθεῖ κάτω ἀπὸ τόξα δυτικοῦ τύπου, ποὺ στηρίζονται σὲ δίδυμους κιονίσκους. Στὶς βυζαντινὲς πόρτες τῆς Ἰταλίας πολλὲς ἀπὸ τὶς μορφές καὶ τὶς σκηνὲς τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες καὶ ἀπόστολοι (βλ. σημ. 35) παριστάνονται κάτω ἀπὸ τόξα.

55. I. Kalavrezou - Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite* πίν. 23, 41 καὶ 22, 37, μὲ τὴν ἀνάγλυφη μορφή τοῦ ἀποστόλου Παύλου κάτω ἀπὸ τόξο. Τόξα μὲ στρεπτοὺς κιονίσκους συναντᾶμε καὶ στὰ ἐλεφαντοστέινα εἰκονίδια, ἐδῶ ὅμως τὸ τόξο παίρνει συχνὰ μορφή κιβωρίου. Βλ. πρόχειρα Α. Goldschmidt - K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen* II (Berlin 1979) πίν. LI, 142-145.

56. Grabar, *Sculptures* II πίν. XIIIb, LXXVIIIc. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἓνα θωράκιο ἀπὸ τὸ Nerezi, ὅπου τὸ κυπαρίσσι συνυπάρχει μὲ παραστάσεις ζώων καὶ πουλιῶν. Αὐτόθι πίν. LXXVIIIa.

57. Αὐτόθι πίν. LXXXIb.

58. A. Munoz, *L'art byzantin à l'exposition de Grotta-ferrata* (Rome 1906) 185-187, πίν. 141-143.

59. Βλ. σημ. 56 καὶ 57.

χνης καὶ ἔλκει, ὡς γνωστόν, τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴν ὕστατη ἀρχαιότητα⁶⁰. Στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἀπαντᾷ κυρίως σὲ ἔργα μικροτεχνίας καὶ μεταλλοτεχνίας. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτὴ εἶναι συνηθέστατη ἡ ἐφαρμογὴ του στὶς ὀρειχάλκινες πόρτες τῆς Μ. Λαύρας (ἀρχές 11ου αἰ.) καὶ τοῦ Βατοπεδίου⁶¹. Στὴν ξυλόγλυπτη πόρτα τῆς Βελλᾶς (τέλη 13ου - ἀρχές 14ου αἰ.) ὑπῆρχε ἕνας συνδυασμὸς ἀπὸ τριμερεῖς καὶ τετραμερεῖς ἀλυσιδωτοὺς πλοχμούς, ποὺ χώριζαν τὶς διακοσμητικὲς ζώνες τῶν θυροφύλλων⁶². Τὸ θέμα τὸ συναντᾷμε καὶ στὸ βημόθυρο τῶν Ἰωαννίνων σὲ δύο παραλλαγές, ἕναν διάτρητο πλοχμὸ τριμερῶν ταινιῶν καὶ ἕναν ἀνάγλυφο ἀπὸ διμερεῖς ταινίες⁶³. Στὴν πόρτα μας τὸ κόσμημα σχηματίζεται ἀπὸ τρεῖς διμερεῖς ταινίες καὶ διακρίνεται γιὰ τὴ γωνιώδη μορφή του, ποὺ τὸ διαφοροποιεῖ ἀπὸ ὅσους πλοχμούς προαναφέρθηκαν⁶⁴, ἐνῶ τὸ συνδέει μὲ τὰ ἀνάλογα θέματα τῶν ξυλογλύπτων θυρῶν τῶν μονῶν Slepč (15ος αἰ.) καὶ Treskavac (16ος αἰ.), ἃν καὶ σ' αὐτὲς ὁ γωνιώδης, σχεδὸν τριγωνικὸς, πλοχμὸς ἐμφανίζεται πιὸ χαλαρὸς⁶⁵. Ἀπὸ τὰ ἔργα γλυπτικῆς, ὅπου ἐπίσης εἶναι συχνὴ ἡ παρουσία τοῦ θέματος⁶⁶, ὁ ἀνάγλυφος πλοχμὸς μαρμαρίνου κιβωρίου τῆς παλαιολόγειας ἐποχῆς στὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης⁶⁷, μὲ τὸ σχῆμα τῶν γωνιῶν του ἀλλὰ καὶ τὴ συνολικὴ του ἀπόδοση δείχνει ἔντονη ὁμοιότητα μὲ τὸν πλοχμὸ τῆς πόρτας. Εἶναι τέλος ἰδιαίτερα ἐνδεικτικὴ ἡ στενὴ συγγένεια, ποὺ παρουσιάζει ὁ πλοχμὸς τῆς πόρτας μας μὲ ὅμοιο θέμα ἀπὸ διακοσμημένο ἐπίτιτλο βυζαντινοῦ χειρογράφου μὲ λειτουργίες καὶ συναξάρι, γραμμένο στὴν Ἡπειρο τὸ 1225 ἀπὸ τὸν γραφέα Μιχαὴλ Παπαδόπουλο, γιὸ τοῦ ἱερέα Γεωργίου, «τοῦ ἀπὸ τοῦ θέματος Ἰωαννίτου»⁶⁸.

Ὁ ἀστράγαλος εἶναι θέμα ἀρχαῖο ἐλληνικόν, ποὺ ἐπιβίωσε στὴ βυζαντινὴ τέχνη καὶ γνώρισε μαζὶ μὲ τὸν πλοχμό, ὡς θέμα πλαισίωσης, πλατιὰ ἐφαρμογὴ στὴ γλυπτικὴ καὶ στὴ μεταλλοτεχνία⁶⁹. Μὲ τὴν τυπικὴ του μορφή ἀπαντᾷ στὶς πόρτες τῆς Μ. Λαύρας καὶ τοῦ Βατοπεδίου⁷⁰. Στὴ Μολυβδοσκεπάστη τὸ κόσμημα ἔχει ἐκφυλιστεῖ στὸ χοντροδοουλεμένο πλαίσιο μὲ

60. Βλ. Παζαρά, *Σαρκοφάγοι* 111. Ch. Bouras, *The Byzantine Bronze Doors of the Great Lavra Monastery on Mount Athos*, JbÖByz 24, 1975, 240. Στὸ ἐξῆς Bronze Doors. Α. Μπούρα, *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά* 48-49.

61. Στὴν πόρτα τῆς Λαύρας (Bouras ὁ.π. εἰκ. 1), ὁ πλοχμὸς, ποὺ πλαισιώνει ὀρθογώνια διάχωρα, σχηματίζεται ἀπὸ τρεῖς τριμερεῖς ταινίες. Εἶναι λιγότερο γωνιώδης ἀπὸ τὸν πλοχμὸ τῆς Μολυβδοσκεπάστης. Στὴν πόρτα τοῦ Βατοπεδίου (βλ. σημ. 22) ἐμφανίζεται μὲ ἀπλούστερη μορφή, ὡς πλέγμα ἀπὸ δύο διμερεῖς ταινίες.

62. Βλ. σημ. 43. Στὴν ξυλόγλυπτη πόρτα τῆς Ὁλυμπιώτισσας (σημ. 43) δύο εἰδῶν πλοχμοὶ ἀπὸ ἔνθετο ὕλικό (κόκκαλο καὶ χρωματισμένο ξύλο) περιβάλλουν κάθε θυροφύλλο καὶ κάθε διακοσμητικὸ πῖνακα χωριστά.

63. Βλ. σημ. 21.

64. Πλοχμοὺς σὲ διαφορὸς παραλλαγές καὶ μὲ στρογγυλεμένες τὶς γωνίες τους ἔχει καὶ ἡ ξυλόγλυπτη πόρτα τῆς Rila (σημ. 43).

65. Καὶ γιὰ τὶς δύο πόρτες βλ. σημ. 43.

66. Βλ. π.χ. τὸν ἐπιπεδόγλυφο πλοχμὸ θωρακίου ἀπὸ

τὸν ἄμβωνα τῆς Ἀγ. Σοφίας Ἀχρίδας (1317), ποὺ θυμίζει ἀρκετὰ τὸν δικό μας. Grabar, *Sculptures* II 149-150, πίν. CXXXIXb. M. Šuput, *Byzantinische plastische Dekoration an den Bauten des Königs Milutin*, Zbornik za Likovne Umetnosti 12, 1976, 54-55, πίν. 14.

67. Grabar ὁ.π. 134-135, πίν. CXIVa. N. Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul* (Paris 1990) 138, πίν. 86,274.

68. I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, I (Stuttgart 1977) 80, εἰκ. 298.

69. Bouras, *Les portes* 72. Ὁ ἴδιος, *Bronze Doors* 241.

70. Βλ. σημ. 22, 69. Στὶς ἀνάγλυφες σαρκοφάγους ὁ ἀστράγαλος σχηματίζεται συχνὰ ἀπὸ τὴν ἐναλλαγὴ ἐνὸς ἐπιμηκυμένου πρισματικοῦ στοιχείου μὲ τρία μικρότερα: Παζαρά, *Σαρκοφάγοι* 109. Ἀνάλογη μορφή παίρνει σὲ ὀρισμένα ἀνάγλυφα θωράκια, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ ἄμβωνα τῆς Ἀχρίδας (βλ. σημ. 66), σὲ τόξα κιβωρίων, ὅπου συνήθως συνδυάζεται μὲ τὸν πλοχμὸ (G. Maksimović, *La sculpture médiévale serbe* πίν. 12, 14) καὶ σὲ ἐπιστύλια τέμπλων (L. Bouras, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. 9, 1977-79, πίν. 25,11-13).

τις τριπλές έγκοπές, που δίνουν την έντύπωση «ανάμνησης» του αρχικού θέματος. 'Απλουστευμένη μορφή παίρνει ο άστράγαλος συχνά και σε έργα γλυπτικής, όπου, μεταξύ άλλων, το ίδιο ακριβώς έξεργο πλαίσιο της πόρτας το συναντάμε σε δύο κομμάτια θωρακίων από την Dabravina της Γιουγκοσλαβίας, χρονολογημένα στον 12ο αϊ.⁷¹ 'Η συγγένεια αυτή υποδηλώνει χαρακτηριστικά τη σημαντική έπιρροή, που δέχτηκε ο ξυλογλύπτης από το θεματολόγιο της γλυπτικής.

Τα ξύλινα κολονάκια μιμοούνται τους торνεутούς κιονίσκους (κονδύλους)⁷², πολύ κοινούς σε ξύλινους βυζαντινούς θρόνους, αναλόγια, κλίνες κ.ο.κ. Τους βλέπουμε συχνότατα στις άπεικονίσεις επίπλων, που συνοδεύουν τα πορτραίτα των Εύαγγελιστών στα ιστορημένα χειρόγραφα⁷³. 'Από τα διασωθέντα βυζαντινά ξυλόγλυπτα το τέμπλο του 'Αγ. Στεφάνου Καστοριάς (14ος αϊ.), του Mali-Grad της Πρέσπας (14ος αϊ.) και ο έπισκοπικός θρόνος της Rila (14ος αϊ.) περιλαμβάνουν торνεутούς κιονίσκους στον διάκοσμό τους⁷⁴. Торνεутоί κιονίσκοι ύπηρχαν και στο βημόθυρο του Πρωτάτου (10ος αϊ.)⁷⁵, ενώ άλλα τρία βημόθυρα, του Andreaš (14ος αϊ.), της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων (τέλη 15ου αϊ.) και των 'Αγ. Κωνσταντίνου και 'Ελένης στην 'Αχρίδα (14ος-15ος αϊ.) διατηρούν ξύλινα торνεутά στοιχειά παρεμφερή με τους κιονίσκους⁷⁶.

'Από τα έπιπεδόγλυφα κοσμήματα του περιθωρώματος ή άπλουστευμένη παραλλαγή του καρδιόσχημου άνθемίου⁷⁷ παρουσιάζει έδω, με το λογχόσχημο περίγραμμα και τον τονισμένο κατακόρυφο άξονα, έντονη σχηματοποίηση. Θυμίζει πολύ ζωηρά το ανάλογο φυτικό θέμα στην ξυλόγλυπτη κασέλα της Terracina (13ος αϊ.)⁷⁸ και άκόμη περισσότερο τα ανάγλυφα άνθέμια στα λίθινα θυρώματα από τα Σκόπια⁷⁹. Τα σιγμοειδή μοτίβα προέρχονται από τον σχημα-

71. Maksimović δ.π. πίν. 53, 57. Βλ. έπίσης τον άστράγαλο μαρμάρινου κομματιού από το Drenovo, I. Nikolažević - Stoiković, Contribution à l'étude de la sculpture byzantine de la Macédoine et de la Serbie, *Zbornik Radova Biz. Inst.* 4, 1956, 162, εικ. 4.

72. Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινόν βημόθυρον έξ 'Αγίου 'Ορους, *Μελέτες Παλαιοχριστιανικής και Βυζαντινής Αρχαιολογίας* (Θεσσαλονίκη 1977) 221, σημ. 4. Οι торνεутоί κιονίσκοι (ή κιγκλίδες) είναι ιδιαίτερα οικείο θέμα της ξυλογλυπτικής διακοσμητικής, πολύ αγαπητό στην παράδοση της 'Ανατολής και κυρίως σε κοπτικά ξυλόγλυπτα. Πρβ. H. Winlock - W. Grun, *The Monastery of Epiphanius at Thebes*, I (New York 1973) 55-57, εικ. 16-17, πίν. XVc.

73. 'Αναφέρονται όρισμένα πρόχειρα παραδείγματα: 'Α. Μαραβά - Χ. Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της 'Εθνικής Βιβλιοθήκης της 'Ελλάδος* εικ. 483. I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, II (Leiden 1981) πίν. 140, 253, 524.

74. Για τα τέμπλα του 'Αγ. Στεφάνου Καστοριάς και του Mali-Grad της Πρέσπας βλ. G. Sotiriou, La sculpture sur bois dans l'art byzantin, *Mélanges Ch. Diehl* II εικ. 1, 2, σ. 173-175. Πρβ. και Corović, *Bois sculptés* 144,

πίν. IIc, b. Για τον θρόνο της Rila βλ. B. Filow, *Die Altbulgarische Kunst* 35, εικ. 30.

75. Βλ. σημ. 72.

76. Για το βημόθυρο του Andreaš βλ. σημ. 20. Σχετικά με το βημόθυρο των Μετεώρων βλ. G. Subotić - J. Simonopetritis, L'iconostase et les fresques de la fin du XIVe siècle dans le Monastère de la Transfiguration aux Météores, *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines* IIB ('Αθήνα 1981) 754, εικ. 3. Τέλος για το βημόθυρο των 'Αγ. Κωνσταντίνου και 'Ελένης στην 'Αχρίδα, βλ. G. Subotić, *L'église des Saints Constantin et Hélène à Ohrid* (Beograd 1971) πίν. 47. Τα торνεутά κολονάκια είναι στοιχείο πολύ συνηθισμένο και στα μεταβυζαντινά έπιπλα. Βλ. πρόχειρα αναλόγιο και έπισκοπικό θρόνο του 15ου αϊ. από τη Μονή Βαλσαμονέρου Κρήτης. 'Ελληνική Τέχνη, *Τέχνη Εύρωπαϊκή* ('Αθήνα 1964) άρ. 128-129.

78. A. Munoz, L'art byzantin à l'exposition de Grottaferrata (Rome 1906) πίν. 141.

79. Βλ. σημ. 50. 'Η διάταξη των άνθемίων του περιθωρώματος έξάλλου μοιάζει πολύ με το ανάλογο θέμα μαρμάρινου πεσσίσκου από το τέμπλο της 'Αγ. Σοφίας 'Αχρίδος (14ος αϊ.), Grabar, *Sculptures* II πίν. XLIC.

τοποιομένο κυματοειδὴ βλαστὸ μὲ τὰ ἀναδιπλούμενα ἡμιανθέμια⁸⁰, τύπο κοσμήματος πολὺ κοινὸ καὶ συνηθισμένον στὴ γλυπτικὴ ἀλλὰ καὶ σὲ θυρώματα γενικά. Τὸν βλέπουμε στὰ θυρώματα τοῦ Ὁσίου Μελετίου (1100)⁸¹, σὲ θολίτη τῆς βασιλείου πύλης τῆς Παρηγορήτισσας (τέλη 13ου αἰ.)⁸² καὶ στὰ προαναφερθέντα λίθινα κομμάτια ἀπὸ τὰ Σκόπια⁸³.

Ὁ ὅλη ἐργασία στὸ περιθύρωμα τῆς πόρτας χαρακτηρίζεται ἀπὸ ξηρότητα καὶ ἀκαμψία.

Μὲ τὶς ξυλόγλυπτες βυζαντινὲς πόρτες ποὺ γνωρίζουμε ὡς τώρα ἡ πόρτα τῆς Μολυβδοσκεπαστῆς παρουσιάζει ὀρισμένα κοινὰ στοιχεῖα. Τῇ γενικῇ διάρθρωσιν τῆς διακοσμημένης ἐπιφάνειας σὲ ἕξι ὀρθογώνιους πίνακες βλέπουμε ἐπίσης στὶς θύρες τῆς Βελλᾶς καὶ τῆς Ὀλυμπιώτισσας⁸⁴. Στὴν τελευταία, ὅπως καὶ σ' αὐτὴν τῆς Μολυβδοσκεπαστῆς, ἓνα ἐξωτερικὸ γενικὸ πλαίσιο περιβάλλει τὰ θυρόφυλλα καὶ χωρίζει τοὺς πίνακες μεταξύ τους, ἐνῶ τὸ διακοσμημένο διάχωρο κάθε πίνακα περικλείεται ἀπὸ ἰδιαίτερο πλαίσιο, ἀνάγλυφο στὴ δική μας πόρτα, ἀπὸ ἔνθετα ὑλικά σ' ἐκείνην τῆς Ὀλυμπιώτισσας. Ἐνδειξὴ γιὰ χρῆσιν δέρματος συναντᾶμε καὶ στὴ θύρα τῆς Ὀλυμπιώτισσας. Ἡ χρῆσιν δέρματος στὴ θύρα τῆς Μολυβδοσκεπαστῆς, ἔργο χοντροδουλεμένο καὶ γυμνὸ ἀπὸ πολῦτιμα ὑλικά, ἀποτελεῖ ἐπιδίωξιν κάποιας πολυτέλειας. Ἡ παρουσία τέλους ἀνάγλυφων ζωομορφικῶν συμπλεγμάτων μᾶς εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὴ γειτονικὴ διάσημη πόρτα τῆς Ἀχρίδας⁸⁵.

Ἀπὸ ὅσα ἐκτέθηκαν μέχρι ἐδῶ βγαίνουν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: τὸ θεματολόγιον τῆς πόρτας ἀκολουθεῖ τὸ παραδοσιακὸ θεματολόγιον τῶν βυζαντινῶν θυρῶν καὶ βημοθύρων. Στενότερος σύνδεσμος διαπιστώνεται μὲ βημόθυρα καὶ ἀνάγλυφα θυρώματα ἐκκλησιῶν τῆς ὑστεροβυζαντινῆς Ἡπείρου, Μακεδονίας καὶ Σερβίας. Ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς πόρτες ἐπίσης ὁ ξυλόγλυπτης προσέλαβε τὶς γενικὲς ἀρχὰς ποὺ καθορίζουν τὴ διάταξιν τῶν διακοσμητικῶν πινάκων. Ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴν καὶ τὴν διάταξιν τῶν βασικῶν στοιχείων πλαισίωσης τῶν μορφῶν — ἀστράγαλου καὶ πλοχοῦ — φαίνεται νὰ ἐπηρεάστηκε περισσότερο ἀπὸ τὸ θεματολόγιον τῆς γλυπτικῆς. Στὴ χρῆσιν τῶν παραπληρωματικῶν θεμάτων — τόξα, κυπαρίσσια, τριμερὲς φυτικὸ μοτίβο — γίνεται αἰσθητὴ καὶ ἡ ἐπίδρασις ὅχι μόνον τῆς γλυπτικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς μικροτεχνίας. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνοτροπία καὶ τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν τῶν μορφῶν, εἰδικὰ τῶν ζώων, πρέπει νὰ θεωρήσουμε καθοριστικὸν τὸν ρόλον τῆς γλυπτικῆς. Ὁ διάκοσμος τέλους τοῦ περιθυρώματος συναντᾶται σὲ ἀνάγλυφα θυρώματα ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Σερβίας καὶ σὲ γλυπτὰ ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα καὶ τὴν Ἡπειρον.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ παλαιολόγια πλαστικὴ ἔδειξε ἰδιαίτερη προτίμησιν γιὰ τὸ εἰκονιστικὸ ἀνάγλυφο⁸⁶. Ἡ παρουσία προσώπων στὸν διάκοσμον τῆς πόρτας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὴν κατατάξουμε στὸ εἶδος αὐτό. Οἱ μορφὲς τῆς Μολυβδοσκεπαστῆς, δοσμένες σὲ ἔκτυπο ἀνάγλυφο, δὲν ἔχουν πλαστικότητα, ἀλλὰ τραχύτητα καὶ ἀκαμψία. Ἐξαιρεῖται ὁ ἀρχάγγελος, στὸν ὁποῖο οἱ ὄγκοι δουλεύτηκαν μαλακὰ καὶ ὑπάρχει ἡ αἴσθησις τῆς κίνησιν τοῦ σώματος. Στὰ ζῶα περισσότερο τὰ περιγράμματα εἶναι κοφτά, τὸ ἀνάγλυφο σηκώνεται ἀπότομα ἀπὸ τὸ βάθος, σχηματίζει μὲ αὐτὸ ἔντονον γωνία καὶ δείχνει σὰν κολλημένον ἐπάνω στὸ ξύλον. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ, συνηθισμένη στὰ γλυπτὰ τοῦ 13ου - 14ου αἰ.⁸⁷, φαίνεται καλὰ στὶς μορφὰς τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγ. Θεοδώρας (β' μισὸ 13ου αἰ.)⁸⁸ καὶ στοὺς φτερωτοὺς γρύπες τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου

80. Γενικά γιὰ τὸ κόσμημα βλ. Παζαρά, *Σαρκοφάγοι* 103.

81. Grabar, *Sculptures II* πίν. LXXII.

82. Αὐτόθι πίν. CXXVIIIc. Ἀ. Ὁρλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης* 97, εἰκ. 104-105.

83. Βλ. σημ. 50.

84. Βλ. σημ. 43.

85. Βλ. σημ. 43, 45.

86. Παζαρά, *Σαρκοφάγοι* 165.

87. Αὐτόθι.

88. Αὐτόθι πίν. 36γ-δ, 37. Grabar, *Sculptures II* πίν. CXXIa, b, CXXIIa, b, CXXXIIIc, d.

του ναού της Morača (1252)⁸⁹.

Ἄλλη τεχνική πού χρησιμοποιήθηκε στὸν διάκοσμο τῆς πόρτας εἶναι ἡ χάραξη γιὰ τὴ δῆλωση τῶν λεπτομερειῶν. Ὁ τρόπος αὐτὸς στὸν δεξιὸ γρύπα θυμίζει τὸ στικτὸ σῶμα ἀνάγλυφου δράκοντα σὲ μαρμάρινη πλάκα τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. ἀπὸ τὴν Ἐπισκοπὴ Ἀνω Βόλου⁹⁰ καὶ ἀκόμα τοὺς γρύπες τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀννας Μαλιασηνῆς (1274-1276)⁹¹.

Τρίτη τεχνικὴ στὴν ἐκτέλεση τοῦ διακόσμου εἶναι τὸ ἐπιπεδόγλυφο. Τὸ βλέπουμε στὰ φυτικὰ κοσμήματα τοῦ περιθύρωματος πού, ὅπως καὶ τὰ θυρόφυλλα, ἦταν βαμμένο ἀρχικὰ μὲ χρώματα. Γνωρίζουμε ὅτι τὸ ἐπιπεδόγλυφο ἀνάγλυφο ἐφαρμόστηκε κατ' ἐξοχὴν στὴν παλαιολόγια γλυπτικὴ καὶ μάλιστα συμπληρωμένο μὲ ἐγχρωμὴ κηρομαστίχη, ὥστε νὰ γεννᾷ τὴν ἐντύπωση τῆς πολυχρωμίας καὶ συνακόλουθα τὴν αἴσθηση ζωγραφικοῦ ἔργου⁹². Ρόλο ἀνάλογο μὲ τῆς κηρομαστίχης παίζουν τὰ χρώματα στὸ περιθύρωμα, γιὰ τὸν τόνίζοντας τὰ ἐπιπεδόγλυφα κοσμήματά του προσδίδουν στὸ σύνολο τὴν αἴσθηση μιᾶς πλαστικότητας στηριγμένης στὶς ζωγραφικὲς ἀξίες. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν διάκοσμο τῶν θυροφύλλων, ὅπου δὲν ὑπάρχουν μὲν ἐπιπεδόγλυφες μορφές, ἀλλὰ παρατηρεῖται κλιμάκωση τοῦ βάθους ἐξαιτίας τῆς διαφορᾶς τῶν ἐπιπέδων στὰ ὁποῖα ἀπολήγει τὸ κάθε θέμα. Ἡ τριχρωμία ἀναδεικνύει αὐτὴ τὴν κλιμάκωση καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τὸ παιχνίδι τῆς φωτοσκίασης ἐπάνω στὶς πολλαπλὲς ἐπιφάνειες δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ζωγραφικῆς προοπτικῆς καὶ παράγει ἓνα γοητευτικὸ συνολικὸ ἀποτέλεσμα.

Ἄλλο ἓνα σημαντικὸ στοιχεῖο τοῦ διακόσμου εἶναι ἡ γεωμετρικὴ διαίρεση τῆς ἐπιφάνειας, στὴν ὁποία ὑποτάσσονται ὅλα τὰ ἐπιμέρους θέματα. Ὁρθογώνια παραλληλόγραμμα (πλοχμὸς καὶ στενὸ πλαίσιο κάθε διαχώρου) περικλείουν τὶς μορφές, ἡμικύκλια (τόξα) τὶς πλαισιώνουν καὶ στὸ σύνολο κυριαρχεῖ μὲ γεωμετρικὴ διάταξη τὸ πλαίσιο, τονισμένο ρυθμικὰ μὲ τὶς πλατιεὲς ἐφηλίδες, ταυτόχρονα λειτουργικὲς καὶ διακοσμητικὲς.

Χρονολόγηση

Ἡ χρονολόγηση τῆς πόρτας συναντᾷ δύο βασικὰ ἐμπόδια: τὴν ἔλλειψη ὁποιουδήποτε ἐξωτερικοῦ στοιχείου, π.χ. ἐπιγραφῆς, καὶ τὴ σπανιότητα τοῦ συγκριτικοῦ ὕλικου. Κατὰ συνέπεια ἀπομένουν τὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου, δηλαδὴ τὰ εἰκονογραφικὰ καὶ τὰ τεχνοτροπικά.

Στὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ μᾶς ὁδήγησε ἐν πρώτοις ἡ εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ἀπὸ τὴν τεχνοτροπικὴ ἀνάλυση καὶ τοὺς συναφεῖς συσχετισμούς, πού ἔγιναν, διαπιστώθηκε ἡ στενὴ συγγένεια τῆς πόρτας μὲ ὑστεροβυζαντινὰ καὶ εἰδικότερα παλαιολόγια ἔργα, ἀναγόμενα σ' ἓνα εὐρὸ χρονικὸ πλαίσιο, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. Ἄν καὶ λίγα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένα, ἐνῶ γιὰ ἄλλα ἔχουν προταθεῖ οἱ πιὸ ἀκραῖες χρονολογήσεις, τὰ περισσότερα — καὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ ἐνδιαφέρον — προέρχονται ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Σερβίας, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος, ὅπου αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀνθίζει ἡ γλυπτικὴ καὶ γίνεται δεκτὴ ἡ ὑπαρξὴ τοπικοῦ ἐργαστηρίου μὲ κέντρο τὴν Ἀρτα⁹³.

89. J. Maksimović, La décoration sculptural de Morača, *Zbornik za Likovne Umetnosti* 2, 1966, 48-49, εἰκ. 14.

90. Grabar, *Sculptures* II πίν. CXXXIb.

91. Βλ. σμ. 48.

92. M. Šuput, Les reliefs byzantins remplis de pâte colorée des XIIIe et XIVe siècles, *Zograf* 7, 1977, 43-44.

93. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι* 166. Grabar, *Sculptures* II 21. Ἀπὸ τὰ ἔργα πού συσχετίστηκαν μὲ τὴν πόρτα ἡ

Στὸν διάκοσμο τῆς πόρτας τέλος ἐπισημάνθηκαν οἱ κύριοι χαρακτήρες τῆς παλαιολόγιας γλυπτικῆς, δηλαδή τὸ εἰκονιστικὸ ἀνάγλυφο, ἡ γεωμετρικὰ ὀργανωμένη σύνθεση, ποικιλία τεχνικῶν στὴν ἐκέλευση τοῦ διακόσμου, ἐπιδίωξη πολυχρωμίας καὶ τάση γιὰ ζωγραφικότητα.

Ἀπὸ τὰ παλαιολόγια ἔργα, ποὺ διαπιστώθηκε ὅτι ἔχουν συγγένειες μὲ τὴν πόρτα, τὸ βημόθυρο τῶν Ἰωαννίνων, κομμάτι καλλιτεχνικῶν ἀξιώσεων φτιαγμένο ἀσφαλῶς στὴν Ἡπειρο, ἔχει χρονολογηθεῖ μέχρι στιγμῆς στὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ στὸν 14ο αἰ.⁹⁴ Ἡ πτυχολογία τοῦ ἀρχαγγέλου στὸ βημόθυρο παρουσιάζει τόσο στενὴ συγγένεια μὲ αὐτὴν τοῦ δικοῦ μας ἀρχαγγέλου, ὥστε νὰ κάνει εὐλογητὴν τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀνάλογα μὲ τὸ βημόθυρο αὐτὸ ξυλόγλυπτα ἔργα τῆς περιοχῆς λειτούργησαν ὡς πρότυπα γιὰ τὸν τεχνίτη τῆς πόρτας. Σύμφωνα μὲ τὰ προηγούμενα προτείνεται χρονολόγηση τῆς πόρτας στὸν 14ο αἰώνα.

Τὸ καθολικὸ τῆς Μολυβδοσκεπάστης ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα ποὺ θεωροῦνται σύγχρονα⁹⁵. Ὁ ναὸς αὐτὸς σύμφωνα μὲ συγκλίνοντα στοιχεῖα ἀπὸ ἐπιγραφικὲς καὶ ἱστορικὲς μαρτυρίες, ἀνιδρύθηκε ἀπὸ τὸν πρωτοβεστιάριο Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ Παλαιολόγο, ἀνώτατο βυζαντινὸ ἀξιωματοῦχο, γόνου τῶν Δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου καὶ διοικητῆ, κατὰ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 14ου αἰ., τοῦ Βερατίου⁹⁶. Ὁ D. Nicol χρονολογεῖ τὸ καθολικὸ στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., ὁ Δ. Πάλλας δέχεται τὰ ἔτη λίγο πρὶν τὸ 1326-1328 καὶ ὁ Κ. Τσουρῆς τὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 14ου αἰ.⁹⁷ Ὑποθέτουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχικὴ πόρτα τοῦ καθολικοῦ, ποὺ φτιάχθηκε καὶ τοποθετήθηκε στὴν κύρια εἴσοδο τοῦ ναοῦ συγχρόνως μὲ τὴν ἀνέγερσή του ἀπὸ τὸν πρωτοβεστιάριο Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ περιθωρώματος, ποὺ φαίνεται ὅτι ἔγινε γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἄνοιγμα τοῦ ναοῦ καὶ μὲ σκοπὸ νὰ συμπληρώσει τὸν διάκοσμο τῆς ξυλόγλυπτης πόρτας του⁹⁸. Ἐὰν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, τότε ἡ χρονολόγηση τῆς πόρτας περιορίζεται στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 14ου αἰώνα.

Μιὰ ἐνδεχόμενη ἀμφισβήτηση τῆς χρονολόγησης ποὺ προτείνουμε θὰ μπορούσε νὰ συνδέσει τὴν πόρτα μὲ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ καθολικοῦ στὰ 1521⁹⁹, ἂν μάλιστα ληφθοῦν ὑπόψη ὀρισμένα «λαϊκὰ» στοιχεῖα τῶν παραστάσεων. Σὰν τέτοια μποροῦν π.χ. νὰ θεωρηθοῦν ἡ ἀφέλεια καὶ ἡ ἀκαμψία στὶς στάσεις τῶν μορφῶν, κυρίως τῶν ἀποστόλων, στοιχεῖα ποὺ συνήθως παρατηροῦνται σὲ μεταγενέστερα ἔργα¹⁰⁰. Ἀλλὰ αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν στὸν ἀρχάγγελο. Ἐξ ἄλλου τὰ κύρια θέματα τῶν παραστάσεων συνδέονται μὲ τὰ δευτερεύοντα σύμφωνα μὲ τὴ συνθετικὴ ἀντίληψη ποὺ χαρακτηρίζει γνήσια βυζαντινὰ ἔργα στὴ μικροτεχνία καὶ στὴ γλυπτικὴ. Ἵσως

σαρκοφάγος τῆς Ἄννας Μαλιασηνῆς (σημ. 48) καὶ ἡ πλάκα μὲ τὸν ἀνάγλυφο δράκοντα ἀπὸ τὴν Ἐπισκοπὴ Ἄνω Βόλου (σημ. 90), ἔχουν ὡς κύριο γνώρισμά τους τὴν ἐπιτεδόγλυφη τεχνικὴ. Καὶ τὰ δύο ἀνήκουν σὲ ἐργαστήριο γλυπτικῆς, ποὺ κατὰ τὸν Θ. Παζαρά ἀπλώνει τὴ δραστηριότητά του μεταξὺ 1274 καὶ 1317 στὴ Θεσσαλία καὶ στὴ Μακεδονία. Th. Pazaras, *Reliefs of a Sculpture Workshop Operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and Beginning of the 14th Century, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels aux XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe Colloque serbo-grec* (Belgrade 1985) 161-162.

94. Βλ. σημ. 21.

95. Nicol, *Molyvdoskepastos* 143, εἰκ. 2. D. Pallas,

RBK II (1971) λ. *Epíros*, στ. 298 κέ.

96. Τσουρῆς, *Διάκοσμος* 188-189.

97. Nicol, *Molyvdoskepastos* 146. Pallas ὁ.π. Τσουρῆς, *Διάκοσμος* 189.

98. Bouras, *Les portes* 78-79. Οἱ μετρήσεις ποὺ ἔκανε ἡ ὑπογράφουσα δείχνουν ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἄνοιγμα ποὺ διαμορφώνει τὸ περιθώρωμα συμπίπτει μὲ τὶς διαστάσεις τῆς πόρτας.

99. Σύμφωνα μὲ ἐπιγραφὴ ἐπάνω ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἴσοδο τοῦ ναοῦ, τὸ κτίσμα ἀνακαίνιστηκε στὰ 1521. Nicol, *Molyvdoskepastos* 144.

100. Πρβ. τὶς μορφὲς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ ξυλόγλυπτο βημόθυρο τοῦ Prilep (16ος αἰ.), Corović, *Bois sculptés* πίν. XIVΑ, Β.

ὁ ξυλογλύπτης, πού φαίνεται ὅτι διέθετε τήν ἀπαιτούμενη πείρα στοῦ δούλεμα τοῦ ξύλου, δέν εἶχε μεγάλη ἄνεση στήν ἀπόδοση ἀνάγλυφων μορφῶν¹⁰¹. Ἡ ἐργασία του διακρίνεται ἀπό τραχύτητα καί ἔλλειψη ἐπιμονῆς στή λεπτομέρεια, ἀλλά τὸ σύνολο σφραγίζεται μὲ τήν ἀμεσότητα τῆς αὐθόρμητης δουλειᾶς.

Τὴν ἐποχὴ πού μᾶς ἀπασχολεῖ, δηλαδή στὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ στὸν 14ο αἰ., παρατηρεῖται στήν Ἡπειρο καὶ στή Δυτικὴ Μακεδονία μιὰ δραστηριότητα ξυλογλυπτικῆς τέχνης, πού ἔκανε τὸν Grabar καὶ τὸν Lange νὰ ὑποθέσουν τὴν ὕπαρξη ἐνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴ ρωμανικὴ γλυπτικὴ τῆς Ἰταλίας¹⁰². Τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ πόρτα ἀνήκει ἢ ὄχι στοῦ ὑποτιθέμενου αὐτοῦ ἐργαστηρίου δέν θὰ βρεῖ εὐκολὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση. Μὲ τὰ ἔργα πού θεωροῦνται προϊόντα του δέν παρουσιάζει ἰδιαίτερες ὁμοιότητες¹⁰³. Σὲ ἀντίθεση μάλιστα μὲ τὰ ἔργα αὐτὰ στήν πόρτα δέν διαπιστώνονται ἐπιδράσεις δυτικῆς γλυπτικῆς¹⁰⁴. Τὰ ἴδια τὰ συνθετικά της στοιχεῖα καὶ ὁ τρόπος πού ἀποδίδονται, ἀντανακλοῦν τὴν ἀντίληψη βυζαντινοῦ τεχνίτη πού ἐργάζεται ἀπομονωμένος ἀπὸ τὰ σύγχρονα ρεύματα τῆς τέχνης τῆς πρωτεύουσας, ἐκφράζει ὅμως καθαρὰ στοῦ ἔργου του τὸ πνεῦμα τῆς παλαιολόγειας γλυπτικῆς, ὅπως διαμορφώθηκε τότε στήν ἐπαρχία τῆς ΒΔ. Ἑλλάδας.

Συνοψίζοντας σημειώνουμε τὰ ἑξῆς: ἡ ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ κάθε ἄποψη πόρτα τῆς Μολυβδοσκέπαστης, εἶναι, μεταξὺ τῶν λίγων βυζαντινῶν ξυλόγλυπτων θυρῶν πού ἔχουν διασωθεῖ, μία ἀπὸ τὶς τρεῖς πού φέρουν ἀνάγλυφες μορφές¹⁰⁵. Ἡ τεχνικὴ, ἡ εἰκονογραφία καὶ ἡ τεχνοτροπία της διευρύνουν τὸ πεδίο τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴ βυζαντινὴ ξυλογλυπτικὴ καὶ τὶς σχέσεις της μὲ τὴ γλυπτικὴ, τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴ μικροτεχνία. Ἄν ἡ πόρτα ἀνήκει, ὅπως ὑποθέτουμε, στήν πρώτη φάση ἀνέγερσης τοῦ καθολικοῦ (πρῶτη εἰκοσαετία τοῦ 14ου αἰ.), τότε ὁ ἐπαρχιακὸς καὶ τραχὺς χαρακτήρας της συμφωνεῖ μὲ τὸ λιτὸ καὶ ἀμελὲς πνεῦμα, πού ἔχει ὁ ἐξωτερικὸς διάκοσμος τοῦ μνημείου. Δείχνει τὰ πενιχρὰ ὕλικά καὶ οἰκονομικὰ μέσα πού διατέθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὸν ἐξωραϊσμό του¹⁰⁶. Παρόλο πού δέν ἔχει ἐξαιρετικὴ καλλιτεχνικὴ ποιότητα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι, γιὰ ὅλους τοὺς παραπάνω λόγους, ἡ πόρτα τῆς Μολυβδοσκέπαστης, πού ἡ καλὴ τύχη ἔσωσε ὡς τὶς μέρες μας, εἶναι ἓνα σπάνιο καὶ πολύτιμο ἔργο.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ - ΤΣΟΥΡΗ

101. Ἡ σύγκριση τῆς δικῆς μας πόρτας μὲ τὴν ξυλόγλυπτη τῆς Ἀχρίδας (σημ. 43), τὸ βημόθυρο τοῦ Andreaš (σημ. 20) καὶ ἐκεῖνο τῶν Ἰωαννίνων (σημ. 21) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σταθμίσουμε τὴν ποιοτικὴ ὑπεροχὴ τῶν τριῶν τελευταίων ἔργων στήν ἀπόδοση τῆς ἀνάγλυφης μορφῆς καὶ κατὰ συνέπεια νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἔλλειψη ἐξοικείωσης τοῦ τεχνίτη τῆς Μολυβδοσκέπαστης στοῦ δούλεμα ἀνάλογων θεμάτων.

102. Grabar, *Sculptures* II 156. R. Lange, *Die byzantinische Relieffikone* 122, 124.

103. Πρόκειται γιὰ τὶς δύο γνωστὲς ξυλόγλυπτες εἰκόνες τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στοῦ Βυζαντινὸ Μουσεῖο (Grabar, *Sculptures* II πίν. CXLII, σ. 156) καὶ στήν Ὁμορφοκκλησιὰ τῆς Καστοριάς (αὐτόθι πίν. CXLII, σ. 156) γιὰ τὴν ἐπίσης ξυλόγλυπτη εἰκόνα τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος στήν Ἀχρίδα (αὐτόθι πίν. CXLIII, σ. 157. Κορονιό, *Bois sculptés* 146-147, πίν. VII-IX) καὶ τέλος τὴν ξυλόγλυπτη

πόρτα τῆς Ἀχρίδας (σημ. 43). Σχετικὰ μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ὑποστηρίχτηκε τελευταῖα ἀπὸ τὸν K. Weitzmann, *Crusader Icons and Maniera Greca, Byzanz und der Westen* (ἐκδ. I. Hutter, Wien 1984) σ. 157-158, ὅτι πιθανὸν νὰ εἶναι σταυροφορικὴ σιναϊτικῆς προελεύσεως.

104. Μιὰ ἀόριστη σχέση πού ἐκ πρώτης ὄψεως βρίσκει κανεὶς ἀνάμεσα στὰ ζῶα τῆς πόρτας καὶ σὲ ὀρισμένα ρωμανικὰ ζωομορφικὰ συμπλέγματα ἀπὸ προσόψεις ἀρχοντικῶν τῆς Βενετίας εἶναι χωρὶς ἰδιαίτερη ἀξία. Βλ. Z. Swiechowski - A. Rizzi - R. Hamann - Maclean, *Romanische Reliefs von venezianischen Fassaden* (Wiesbaden 1982) πίν. 22.

105. Οἱ ἄλλες δύο εἶναι οἱ πόρτες τῆς Ἀχρίδας καὶ τοῦ Znagon.

106. Βλ. Τσουρῆ, *Διάκοσμος* 49-50, 203, 213.

RÉSUMÉ

La porte en bois sculpté, qui est présentée dans cette étude, provient du monastère de Molyvdoskepasti, monument de l'époque byzantine tardive, qui se trouve en Epire, pas loin des frontières gréco-albanaises.

Il s'agit de la porte centrale du catholicon. Elle était appliquée sur des chambranles de bois sculpté, garnis de motifs végétaux.

La porte se compose de deux battants. Chaque battant est fait d'une planche de bois longue, dans l'épaisseur de laquelle sont aménagés trois panneaux rectangulaires, superposés. Chaque panneau — et le battant entier — est contourné d'une moulure saillante, à forme demi-cylindrique. A l'intérieur des panneaux on voit des figures en bas relief encadrés par des arcs appuyés sur deux colonnettes. Les deux panneaux supérieurs sont occupés par la scène de l'Annonciation; les deux du milieu par les apôtres Pierre et Paul; sur les deux panneaux inférieurs on voit deux animaux imaginaires (griffons terrassant des serpents). Chaque scène est encadrée par une bande rectangulaire en forme d'une triple tresse plate.

Toute la surface sculptée, encadrée par la moulure demi-cylindrique, est rehaussée de couleurs (jaune, rouge et vert).

Les thèmes du décor sculpté sont souvent rencontrés à d'autres monuments analogues de cette époque; nous croyons que leur choix peut-être expliqué par le symbolisme que l'hymnographie de l'Eglise Orthodoxe leur confère. Ainsi l'Annonciation est très souvent liée à l'invocation hymnographique de la Vierge comme Porte (θύρα ou πύλη), basée sur des textes prophétiques.

Les princes des Apôtres — symbolisant l'Eglise — sont très souvent représentés en peinture sur les portes des iconostases, tout comme l'Annonciation. Les figures des animaux ont une valeur apotropaïque et symbolique (le bien terrassant le mal).

Pour la datation exacte de la porte il n'y a aucun document précis. Les comparaisons iconographiques et stylistiques nous mènent à la période des Paléologues et plus précisément au XIVe siècle.

Nous disposons de très peu d'exemples de portes en bois byzantines, décorées de sculptures figuratives. De ce point de vue — aussi bien que par son art — la porte de Molyvdoskepasti est une œuvre rare et remarquable.

THUCYDIDES AND THE TOPOGRAPHY OF TORONE

*In memoriam BDM et JDH**

In July and August 1990 I had the privilege to participate in the continuing excavation of Torone, a site first firmly identified by Benjamin Meritt in a youthful publication in 1923¹. I also had the opportunity to revisit the site in July 1993 and to make drawings and take measurements and photographs². It is the purpose of this present paper to relate the fighting at Torone in 423 and 422 B.C., as described by Thucydides in Books 4.110-116 and 5.2-3³, to our knowledge of the site as it now stands revealed by the excavations which have been conducted there since 1975, particularly in the seasons 1975, 1976 and 1978⁴.

A. THE CAPTURE OF TORONE BY BRASIDAS (424/3)

I. Brasidas' Route from Akte (fig. 1)

After the capture of Amphipolis in the winter of the year 424/3 Brasidas made an expedition against the peninsula of Akte. Most of the towns there capitulated, but Sane to the west and Dion to the east held out. So Brasidas turned his attention instead to Torone, which was at this time held by the Athenians, on the south-west coast of the central peninsula of Sithonia. According to Thucydides (4.110.1) he had some support from within the city⁵.

* This paper is dedicated to the memory of the late Benjamin Dean Meritt and of my father, James Dunbar Henry, whom I last saw briefly in July 1990 immediately prior to my first visit to Torone, and who, like Meritt, was born in 1899 and died in his ninety-second year.

1. See Scione, Mende and Torone, *AJA* 27, 1923, 447-460, with the sketch map (fig. 5) on p. 452.

2. This visit was supported by the Australian Research Council Small Grants Scheme as administered by Monash University. I record my gratitude for the financial assistance.

3. All references in brackets within the main text are to Thucydides.

4. The excavations, which began in 1975 under the

auspices of the Athens Archaeological Society, have, since 1986, been a joint venture of the Athens Archaeological Society and the Australian Archaeological Institute at Athens, directed by Professor Alexander Cambitoglou. I am much indebted to Professor Cambitoglou for inviting me to join his team in 1990 (principally to examine a letter on lead, the text of which has recently been published in *AE* 1991 (1993), 65-70 and will also appear in *Torone I*). For preliminary reports by Professor Cambitoglou of the first three seasons see *IIAE* 1975, 103-130; 1977, 75-135, and 1978, 80-93.

5. Καὶ αὐτὸν ἄνδρες ὀλίγοι ἐπήγοντο, ἐτοῖμοι ὄντες τὴν πόλιν παραδοῦναι (4.110.1).

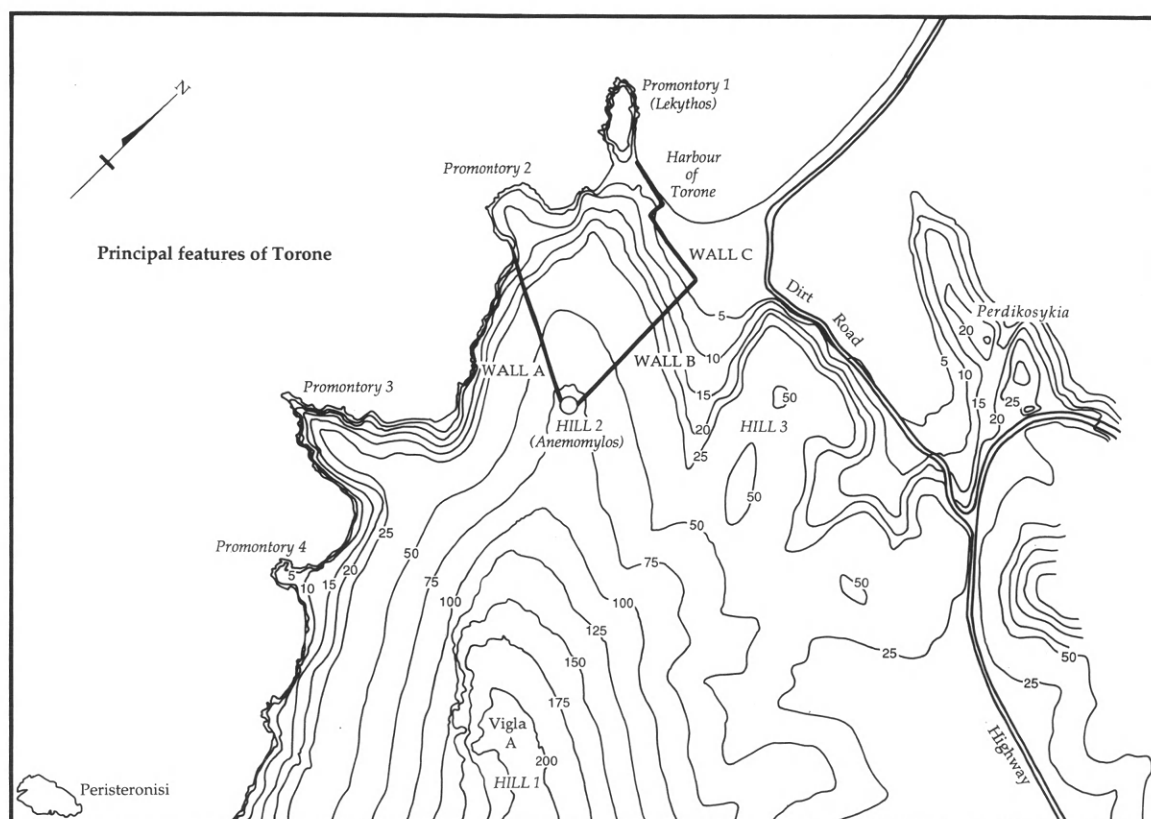
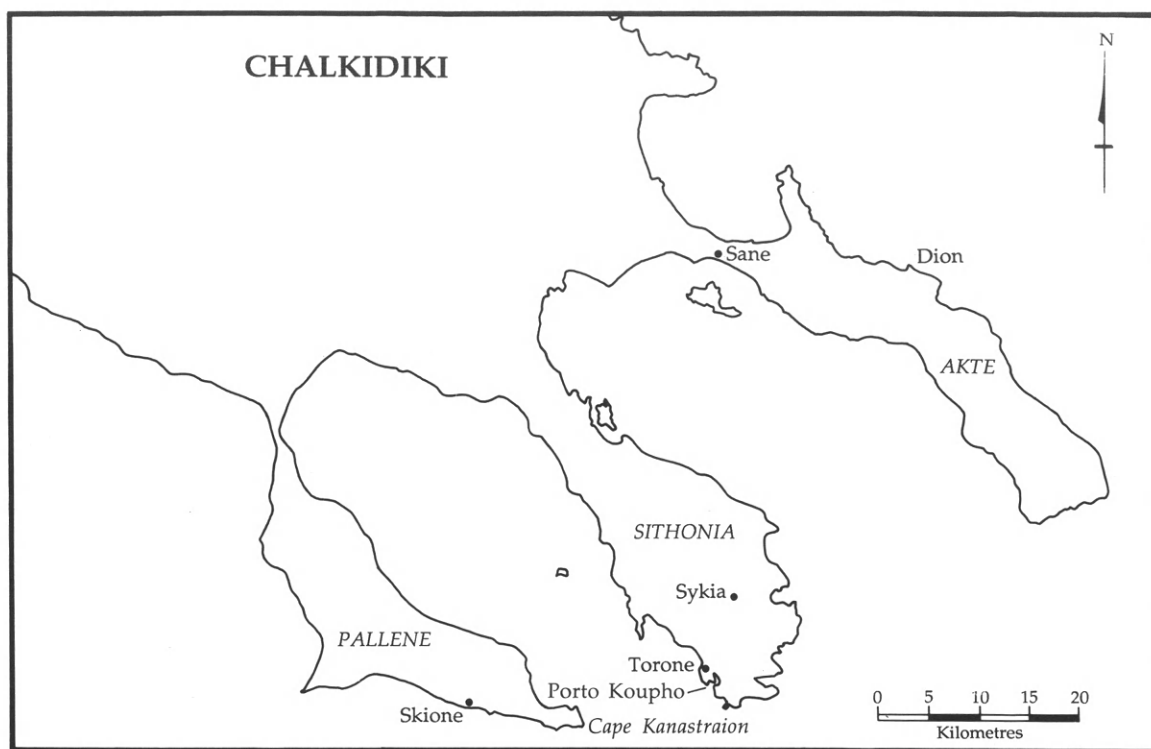

Fig. 1. Chalkidiki. Fig. 2. Principal features of Torone.

The first question which arises in discussing the strategy and topography of this attack must be: by which route did Brasidas travel from his starting-point at the top of the Akte peninsula? He could in theory have moved west and then turned southwards down the western coast of Sithonia. But, as he made his final approach to his target, this would have involved covering ground south of the Bay of Vathy which Meritt described as "a hard ... march over sandbars and rocky promontories"⁶. It is much more likely, I believe, that he would have chosen to proceed down the east coast of the peninsula, especially as he wished to get as close to the city as possible without being seen and to take up a position out of sight of the Toroneans and the Athenian garrison. This could perhaps best be achieved by crossing the spine of Sithonia at some such point as the line of the present track which crosses from Torone to the main settlement of Sykia.

II. The Site of the Dioskoureion (4.110.1)⁷ (fig. 2)

We next come to the question of the identification of the site of the Dioskoureion⁸, near which Thucydides tells us Brasidas took up his initial position before dawn. This was certainly to the east and presumably behind one of the ridges on that side and out of sight of the city (4.110.2). Within the indicated radius (three stades, say c. 500 m) the likeliest site is that on the knoll known locally as Perdikosykia (or To Aloni tis Kalogrias), immediately to the NE of Hill 3⁹. This is almost certainly¹⁰ the spot described by Meritt¹¹ where he found eight large, well-dressed limestone blocks, no longer *in situ*, which he assigned to some late fourth or early third century building, as well as three blocks of granodiorite of earlier date, which, he suggested, may well have come from the temple of the Dioskouroi¹².

6. *Loc. cit.* 459. At this point in his analysis Meritt was reviewing the merits of the area near the Bay of Vathy as a possible site for ancient Torone. He makes the point about the nature of the terrain with respect to Kleon's march against the city from the κωφὸς λιμὴν (for which see below pp. 118ff).

7. I reproduce here as fig. 2 a sketch plan adapted from the more recent Australian excavations. It may be usefully compared with Meritt's. It shows the four promontories — Promontories 1 (Lekythos) and 2 were part of the classical city — and the three principal hills — Hill 1 (Vigla, with its twin crests, A and B), Hill 2 (Anemomylos, the southern tip of the classical city), and Hill 3, to the east of the classical city. The fortified classical city was contained within Walls A, B and C and the Lekythos, with, as we shall see (fig. 9) a suburb lying to the east of Wall B, probably along the NE slopes of Hill 2. For the architectural remains of the classical period at Structures 1 and 3, which Cambitoglou mentions in relation to the περιτείχισμα erected by Brasidas to incorporate the suburb in the circuit wall, see A. Cambitoglou and J. K. Pa-

padopoulos, *MeditArch* 1 (1988) 183 with n. 20, and cf. p. 118 below.

8. I am most grateful to Dr John Papadopoulos, the then Deputy Director of the Australian Archaeological Institute at Athens, for sharing with me his enthusiasm for and his unrivalled knowledge of the site of ancient Torone, particularly in relation to the location of the temple of the Dioskouroi. Much of the discussion in this section is based on information generously provided by him.

9. See fig. 3.

10. An element of doubt exists as a result of the construction (since Meritt's day) of the modern dirt road which runs between this knoll and Hill 3 (see *ΠΑΕ* 1975, 109 n. 2). On the lower eastern slopes of Hill 3 itself there are also visible blocks of limestone and granodiorite.

11. *Loc. cit.* 457-8.

12. Dr Papadopoulos confirms that the use of large, locally quarried Vigla limestone blocks does not become common until the second half of the fourth century B.C.

Fig. 3. *Perdikosykia* as seen from the west, with modern house on top of ridge and the partially constructed Museum further to the right.

These various blocks and others are still lying scattered in this general area, as I was able to see for myself in 1990 when I walked the ground in the company of Mr Frank Culell, who gave me the benefit of his non-expert but not inexperienced eye. Not all these stones will be where Meritt originally saw them, for, quite apart from the effects of bull-dozing in the making of the dirt road, the top of the knoll has now been flattened for the construction of a modern house and much material consequently pushed down the slopes of the ridge. Nevertheless, this area meets all the requirements: it lies to the east of the city; it is almost exactly 500 m from the likely line of the city wall¹³; and Brasidas could have concealed his force either behind the knoll itself or on the lower slopes of Hill 3, until he was ready to move forward as the day developed.

III. The Capture of τὸ ἀνωτάτω φυλακτήριον (4.110.2) (fig. 4)

The Spartan sympathizers in Torone now introduce into their city seven light-armed men under the command of Lysistratos of Olynthos¹⁴. These men, we are told, “slipped through the wall facing the open sea”. This is manifestly Wall A¹⁵, whose line of descent towards the south-

13. As Meritt remarked (*loc. cit.* 457) any approach by land had to bring an attacking force to the eastern wall of the city.

14. This was clearly a dangerous mission: only seven

out of an original twenty men had the courage to go through with the operation.

15. Cf. *IIAE* 1975, 110.

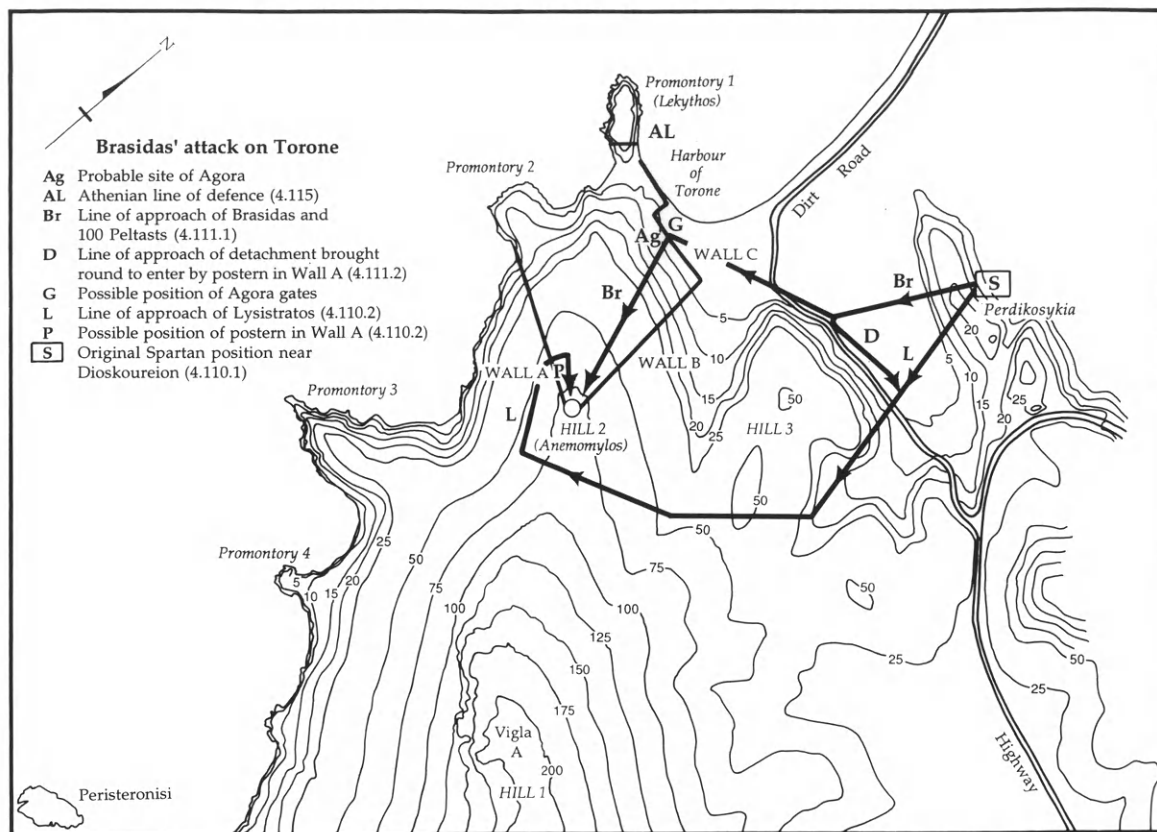

Fig. 4. Brasidas' attack on Torone.

east corner of Promontory 2 can still be plainly traced¹⁶. Thus this initial penetration was effected from the least expected direction of attack, viz. from the seaward side. These men would have had to work their way round Hill 3 to the south to cross the saddle between Hill 2 and Vigla A, where there is ample space for such an operation¹⁷ — and then move somewhat downhill before getting through the fortification wall¹⁸. For we read that they then “went up and

16. See fig. 5. On Meritt's fig. 5 the line of this wall appears to reach down to Promontory 3, and the direction it is there given, south of due west, certainly does not square with the north-westerly run of Wall A. However, we must remember that Meritt made his maps without surveying instruments (see *loc. cit.* 448 n. 3), and we can in fact only marvel that he managed to achieve as accurate a sketch as he did. Meritt has simply made too much of the little prominence just to the south of the Lekythos (Promontory 1), so that what looks on his sketch to be Promontory 3 is in fact Promontory 2. Promontory 4 does not appear at all, and the little island of Peristeronisi

is wrongly situated; it lies south of Promontory 4. (We may also note that Promontory 2 was certainly part of the classical city, whereas Promontory 3 was not. See AR 29, 1982-83, 43 for the fifth century buildings there and cf. *ITAE* 1982, 77-78, with fig. 2.)

17. See fig. 6. The saddle is at least some 100 m wide, and affords a certain measure of low cover.

18. We are not told how they passed through the wall, but the choice of verb, διαδύντες, may imply some weakness here in the wall just as there was in the wall on the landward side (4.112.2: see p. 116 below).

Fig. 5. A part of wall A, running towards Promontory 2.

killed the guards” at τὸ ἀνωτάτω φυλακτήριον. This fort clearly stood on Hill 2¹⁹, now known locally as the Anemomylos²⁰.

The whole manoeuvre reveals careful planning and coordination. The Spartans are now in control of the highest point of the city. They prepare the way for the entry of their comrades by proceeding to the forcing of the postern (πυλῖς) “on the side opposite Kanastraion”. Since this is still somewhere in Wall A — Cape Kanastraion is the south-eastern promontory of the Pallene peninsula to the west — the implication is that this was the sole postern in this wall. It is also likely that the πυλῖς which the Spartans forced was close to or linked with the φυλακτήριον, to ensure some protection during the operation²¹.

19. Thucydides points out that the city rose towards a hill: οὔσης τῆς πόλεως πρὸς λόφον. Hill 2 is 89.52 m in height.

20. This is the point immediately below which the juncture of the later Hellenistic Wall H and the classical Wall A was effected (see *IIAE* 1978, 82-83, with pl. 71β). On the hill itself are the remains of a fourth century round tower. It is the obvious point for a watch-post for the classical city.

21. No trace of a fifth-century postern has as yet been found in this wall. For the functions and location of posterns, see F. E. Winter, *Greek Fortifications* (London 1971) 234-251, esp. 236 where he points out that the main purpose of posterns was for making sallies, and that they were used particularly where there were only a few troops guarding stretches of wall running along the top of a steep slope or cliff. This description fits the Torone site very well.

Fig. 6. View across the harbour from the north, with (from left to right) Hill 3, Vigla and Anemomylos. The saddle between Vigla and Anemomylos can be clearly seen.

IV. The Entry of the Hundred Peltasts and the Location of the Agora (4.111.1-2)

Brasidas now moves forward a little, presumably towards the north east side of the base of Hill 3 and still out of sight, halts with his main force, and sends forward a group of 100 peltasts: his objective is to have this body of light-armed men ready to burst into the city whenever *πυλαί τινες* — that is the main gates to the agora — are opened and the pre-arranged fire-signal given. Since we read that some men were first of all actually introduced into the city via the postern (in Wall A)²² after it had been finally breached, we may assume that this body of peltasts was lying close to the city walls²³ in a position not too far to the north, but far enough in that direction for the majority of them to be handily placed to rush the agora gates, across some 150-200 m, as they in fact did, when the bar there had been cut through and the signal raised.

We notice once more the tactics: to create panic in the city by attacking “down from the rear and both sides” (*κατὰ νότου καὶ ἀμφοτέρωθεν*). This neatly reflects both the two-pronged lines of attack and the roughly triangular shape of the city. Brasidas’ men held *τὸ ἀνωτάτω φυλακτήριον*; those who had entered by the postern would press down on the Toroneans from the seaward side while the main force would rush in through the agora gates from the east.

This both raises the question of the location of the agora (not yet determined by excavation) and helps to provide the likely answer²⁴. Thucydides’ description makes it clear that the agora

22. These men were probably brought round by the same route as that taken by Lysistratos and his commandos, i.e. to the south of Hill 3. The alternative, viz. by moving from the north in a southerly direction between Wall B and Hill 3, would have been more open to detection. (Gomme (*HCT* III 590) here erroneously refers to “the postern on the *harbour* (my *italics*) side”. He pre-

sumably means the *seaward* side.)

23. They had been gradually creeping forward as they awaited the development of events (*χρόνου ἐγγιγνομένου καὶ θαυμάζοντες κατὰ μικρὸν ἔτυχον ἔγγυς τῆς πόλεως προσελθόντες*).

24. See figs. 6-7; and cf. *IIAE* 1975, 109.

Fig. 7. The likely area of the agora. The modern house is also to be seen in fig. 6 in the middle of the base-line of the triangle, the apex of which is the tip of Anemomylos.

lay to the east²⁵, and, although it may have been of no great size, we see later (4.113.2) that it could accommodate, *inter alia*, fifty bivouacking Athenian soldiers. It will also not be unreasonable to suppose that the Toroneans will have constructed their agora on the more level ground, and this is only to be found in the area to the south of the harbour²⁶. Moreover, since, not unexpectedly, the agora lay inside the city walls²⁷, the hypothesis which most commends itself is to assume that Wall C, whose visible remains are still lying in a line running just south of east-west from the Lekythos (Promontory 1)²⁸ close to the present shore-line, at some point turned more to the south to join the line of Wall B as it descended towards the harbour from the south²⁹. This would allow the enclosure of a relatively flat area, with the agora gates somewhere

25. This, as Meritt noted (*loc. cit.* 458), is as we would expect: "here was the approach by land and sea".

26. See figs. 7-8.

27. The fifty Athenian hoplites bivouacking there are taken by surprise after the agora gates are burst open.

28. Substantial traces of this wall can still be seen beside the harbour. The line of its eastern extension is not visible on the surface, but will have continued to meet Wall B somewhere towards the east. (For the twists and bends in Wall B, which follows the eastern edge of Hill 2, see *IIAE* 1975, 112.)

29. A further small section of wall (about 1.80 m) of

the same construction and almost certainly part of Wall C, was found in 1978 (see *IIAE* 1978, 84 ff.) in the SE corner of Trench 1 in the Lower City area. The orientation (ESE-WNW) is on a similar alignment to the larger section on the NE side of the Isthmus and the masonry is identical. The distance between the two sections is too great for one to be sure that the wall continued in a straight line from the isthmus to the Lower City area, but, as Dr Papadopoulos informs me, surface observations suggest that there was a significant jog in the line of the wall in the area closer to the Isthmus. The ground nearer the beach was probably too sandy for construction.

Fig. 8. An aerial view taken from the north-west, with the Lekythos, Anemomylos and Vigla in virtual alignment. The probable site of the agora is at the extreme left, near the harbour.

in the eastern section of Wall C, facing in the direction from which Brasidas' main assault is to come³⁰.

30. It is here too that we would expect to find the city-gates, since, as we have already remarked, it is from

the east that all land approach to Torone of necessity comes.

V. The Capture of the Main City and the Athenian Retreat to the Lekythos (4.112-113)

Brasidas and his main force now charge — presumably across the open ground to the west of the northern end of Hill 3 — causing panic with their shouting: the time for stealth has passed³¹. Their incursion is not impeded by the width of the agora gates³², for some of the soldiers are able to run over the top of the wall with the assistance of sawn planks lying propped against it; for we now hear that the wall has collapsed at this point and is under repair (4.112.2). Like the wall (Wall A) on the side towards Kanastraion, here too the fortifications are obviously not in perfect condition³³.

Once inside the city Brasidas immediately leads the bulk of his force uphill, in order to secure the higher parts of the city, a sensible precaution calculated to avert the possibility of having to defend themselves at a disadvantage against any counter-attack pressing down from the higher ground.

The scene as described is one of a methodically planned and coolly executed offensive. The Spartan forces from without link up according to plan with those directing operations from within, while the other Toroneans and the Athenians are completely taken by surprise. A few of the Athenian soldiers in the agora are killed in the fighting there, but the survivors manage to flee — some by land over the short distance involved, others across the harbour on the two ships the Athenians had on patrol there — to Promontory 1, the so-called Lekythos (see fig. 2), a *φρούριον* held by an Athenian garrison³⁴. They are joined there by such of the townspeople as espoused the Athenian cause.

It is on the Lekythos that the excavations have been concentrated since 1986³⁵. As Thucydides tells us, it is “a promontory jutting out into the sea and cut off from the city by a narrow isthmus” (*ἄκρον τῆς πόλεως ἐς τὴν θάλασσαν ἀπειλημμένον ἐν στενῷ ἰσθμῷ*). Though only some 140 m in length, 61 m at its widest, and 15 m at its highest, there is nevertheless a considerable amount of flat space on top, and it is here, as we learn later (4.116.2) that the Temple of Athena stood. Its great virtue in the present crisis was that it was virtually impregnable from attack by sea, and clearly had its own fortification system independent of the main city walls³⁶.

VI. The Capture of the Lekythos (4.115-116)

It is now day, and after an unsuccessful attempt by Brasidas to lure the Toroneans and their Athenian friends out of the Lekythos with promises of impunity and safe conduct, a truce is concluded for two days, ostensibly for the *ἀναίρεσις* of the dead. More practically, however, both

31. Since it was still probably relatively dark — the hoplites are asleep in the agora, and it is not until 4.114.1, after the capture of the city, that we are told that it is now day — this will have added to the panic.

32. Some, of course, do enter directly by the gates: this helps to confirm that the agora lies over to the east, the direction from which Brasidas' attack comes.

33. Cf. p. 111 above.

34. We are not told how or where they entered the Lekythos. There may well, however, have been an entrance on the south-eastern side close to the isthmus, as there still is today.

35. See fig. 8; and cf. A. Cambitoglou and J. K. Papadopoulos, *MeditArch* 1 (1988) 180-217; 3 (1990) 93-142; 4 (1991) 147-171.

36. Cf. *IIAE* 1975, 109. The fortifications still en-

sides strengthen their position in the light of the expected resumption of hostilities (4.114.1-2).

The Athenians' line of defence is just above the neck of the isthmus, but their position is by no means secure. Thucydides describes their line as "a flimsy wall and some οἰκίαι with parapets" (ἡμύνοντό τε ἐκ φαύλου τειχίσματος καὶ ἀπ' οἰκιῶν ἐπάλξεις ἔχουσῶν), and the breastwork is made of wood (4.115.1-2). They cannot have seriously hoped to hold out for long unless a relieving force arrived. Yet they do hold out for one day, and it is only because of an unfortunate accident on the following day that Brasidas captures the Lekythos with such ease. For, in order to counter a fire-hurling engine being brought up against them, the Athenians erect a wooden tower on top of a building (οἴκημα)³⁷ at the point they consider most vulnerable to attack, presumably not only to cater for their fire-fighting equipment but also to serve as a platform from which to throw missiles at the Spartans engaged in moving up the engine. But the combined weight of the personnel thereon plus jars of water (for fire-fighting) and some large stones causes the building to collapse with a great crash. Although those nearby could see that this was no crucial set-back, those further away — their nerves, no doubt, somewhat frayed by the events of the last few days — concluded that all was lost and that the Spartans had taken the wall at this point. They fled to their boats and ships — presumably scrambling down the less precipitous slopes on the eastern side³⁸ — and crossed to Pallene (4.116.2).

Immediately Brasidas sensed their flight, he made his final charge and took the wall of defence. Those of the defenders unfortunate enough not to have made it down the cliffs to the sea were slaughtered. After paying over to Athena for her temple a sum of money he had originally pledged to the first man to mount the wall³⁹ — he apparently now felt that the success of this aspect of the operation was due to more than mere human agency — he cleared the site and converted the entire place into a sacred precinct⁴⁰.

circling the promontory, largely built of re-used ancient blocks, date from the Byzantine/post-Byzantine era.

37. This may have been one of the business premises associated with the port: cf. E. Ziebarth, *Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft* 19, 1906, 276: "οἰκήματα sind Bau- (oder Räum-)lichkeiten, die sich für Laden oder Gewerbebetrieb eigneten; die οἰκίαι Wohnhäuser". Beneath the floor of a semi-circular tower of late Byzantine date excavated at this point are remains of buildings of the second half of the fifth century B.C. See *MeditArch* 1 (1988) 98 and 139, and 4 (1991) 151; and cf. *AR* 36, 1988-1989, 74 (with fig. 100).

38. In an emergency like this, and with the alternative of facing death if one remained, many no doubt found the courage and the means to descend the cliffs to the sea.

39. The mss give a figure of 30 minas of silver, an unlikely amount to have been offered in what was, after

all, a not particularly significant engagement. Four minas is much more likely (Δ corrupted to Λ); cf. Gomme, *HCT* III 591-592. Even 4 minas may seem excessive, since, at a rate of 1 dr. per diem, this would represent 400 days pay. Perhaps there is confusion here, 30 minas being the sum actually dedicated to the goddess but not the original *douceur* offered to the soldiers.

40. A shoulder fragment of an amphora with incised ΑΘΗ (inv. no. 86.227) was found in 1986 on the Lekythos in Trench 67 (see *MeditArch* 1 (1988) 205 and 217 ill. 42). The discovery of many large, well-worked blocks of poros limestone, including a triglyph (inv. no. 90.649), plus a number of limestone guttae, confirm a Doric building of archaic date: see *AR* 36, 1989-1990, 52 (with fig. 45); 37, 1990-1991, 51 (with fig. 54); *MeditArch* 3 (1990) 124 and 126, with fig. 3; and 4 (1991) 159.

B. THE RE-CAPTURE OF TORONE BY KLEON (422/1) (fig. 9)

Some eighteen months later, probably in August 422 B.C., Kleon sets sail northwards from Athens with a considerable force⁴¹, which he augments with some hoplites from among the Athenians still besieging Skione, before sailing across from Pallene to the *κωφὸς λιμὴν*, i.e. the deep, well-protected harbour of Porto Koupho just to the south of Torone (5.2.2)⁴². From here it is a short march to the city across the low saddle between Vigla and the other hills of the peninsula⁴³, as well as an easy row by sea and largely out of sight of the city except for the last few minutes of the voyage⁴⁴.

Informed by deserters that Brasidas is absent and that those in the city would be no match for him, Kleon plans a two-pronged attack, by land and by sea. Ten ships are sent to sail round to the harbour of Torone (i.e. on the east side of the Lekythos), while he himself begins his approach by land, no doubt across the saddle mentioned above⁴⁵, and then turning south of Hill 3 to approach the city-wall (Wall B) from the east. Kleon first encounters what Thucydides terms *τὸ περιτείχισμα* (5.2.4), certainly an unusual word to describe a city-wall, but in this context intelligible enough⁴⁶ as a wall which has been built to incorporate a suburb (*προ-άστειον*)⁴⁷ into the main city *enceinte*. For this, Thucydides tells us, is what Brasidas has done; and to do so he has demolished part of the old wall, thus creating, as it turns out, a fatal weak point in his defences.

The Spartans, under their commander Pasitelidas, rush to the defence at this point. Their concern is easily explained: for the Athenians begin to break through, clearly because there was a weakness in the system here⁴⁸. At the same time the Spartans find themselves under threat from the harbour, as Kleon's ships are now heaving into view. Pasitelidas has to make a choice: either to remain where he is and risk getting trapped there if the Athenians succeed in taking the wall, or to double back into the city to defend it from the threat from the harbour. He chooses the latter, but he is too late to save the city. The Athenians from the ships capture Torone, while Kleon's force bursts through the breach in the old wall hard on Pasitelidas' heels. After some hand-to-hand fighting, in which some Peloponnesians and Toroneans are killed, the Athenians take the rest, including Pasitelidas, prisoner.

Although Brasidas has been on the way to relieve Torone, on receipt of the news of its capture he turns back. Kleon sets up two trophies, one for the successful attack by the marines at the harbour, the other for the forcing of the city-wall. The women and children of Torone are

41. 1200 Athenians hoplites and 300 cavalry, a greater number of the allies, and 30 ships (5.2.1).

42. See fig. 10. For the harbours at Porto Koupho and at Torone itself, see *MeditArch.* 3 (1990) 142 n. 185.

43. Cf. Meritt, *loc. cit.* 456, with n. 1.

44. Cf. *ibid.* 455.

45. That is to say, essentially along the southern section of the track marked on Meritt's fig. 5, and more or less parallel to the modern highway.

46. There is absolutely no need to emend the text to

read *προτείχισμα* (Graves); it is not a defensive wall built in front of another.

47. This suburb will have lain just beyond Wall B, probably on the lower slopes looking out north and east; cf. *ΠΑΕ* 1975, 109. (A similar suburb is also mentioned by Thucydides in his description of the Athenian attack on Mende (4.130.1): cf. Meritt *loc. cit.* 449.)

48. Probably the old wall had been demolished — the stones would be re-used — before the new one was completed.

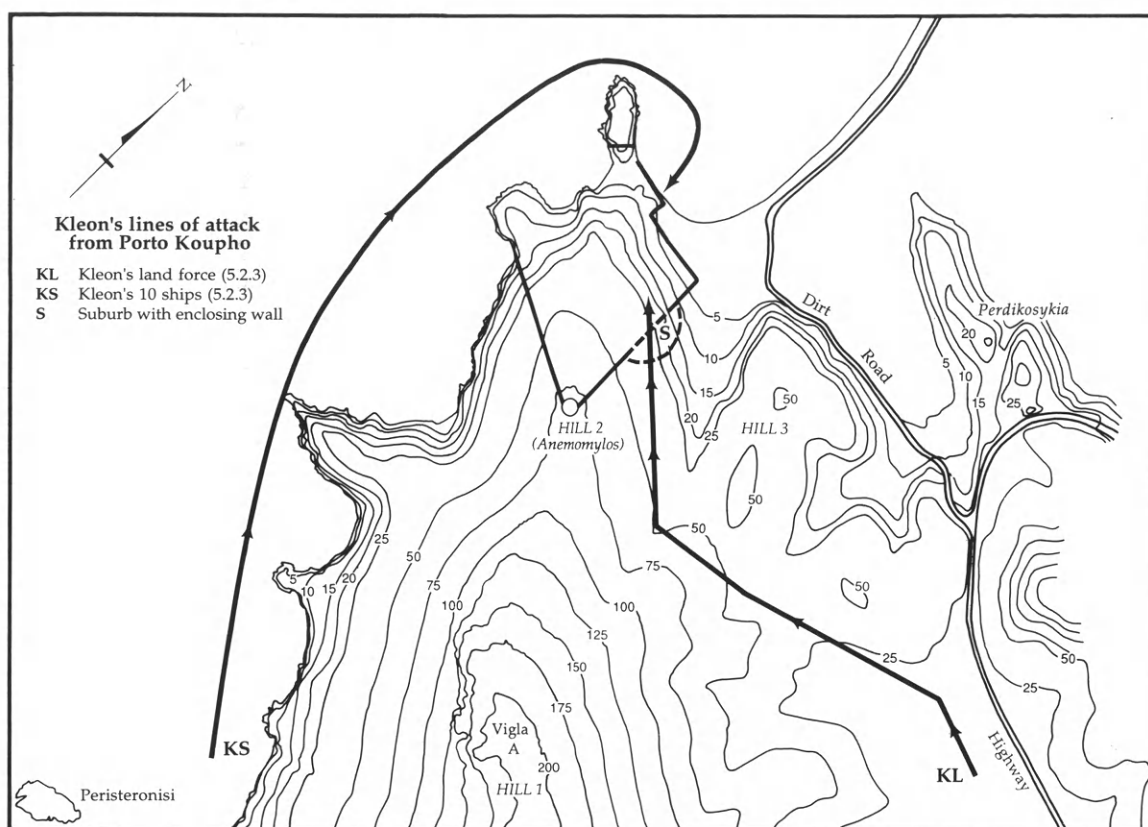

Fig. 9. Kleon's lines of attack from Porto Koupho.

Fig. 10. The entrance to Porto Koupho, seen from Vigla B.

enslaved, while their menfolk, together with any Peloponnesians and Chalkidians captured in the city, 700 in all, are sent off to Athens.

One final question remains: had Thucydides himself ever been to Torone? The reader of his account of the fighting at Torone cannot fail to notice how much of the detail, particularly in the description of the attack by Brasidas, appears to reflect the Spartan side of the action⁴⁹. It may well be thought then that Thucydides may owe much of his detail to information supplied by Spartan or pro-Spartan informants during his period of exile. On the other hand, given the known fact of Thucydides' command in the north in the 420s and the importance of Torone in the Chalkidic arena in the fifth century, it seems at the very least unlikely that Thucydides had never called there and been impressed by the magnificent site of the city on the slopes to the south-east of the Lekythos.

Although we will never know for sure, it is a not unreasonable hypothesis that Thucydides was acquainted with the city of Torone and based his account of the fighting there in 423 and 422 B.C. on that knowledge supplemented by eyewitness accounts from Spartan sources of information⁵⁰.

ALAN HENRY

49. This point was raised by Professor Brian Bosworth during discussion following an earlier version of this paper given at the Australian Universities Language and Literature Congress at the University of Western Australia in February 1991.

50. I am extremely indebted to Mr Gary Swinton and Mr Phil Scamp, both of the Dept. of Geography, Monash University, for their expert assistance in the production of my sketchmaps.

DEUX SIMAS "MÉGARIENNES" DU MÊME ATELIER

Le Musée Bénakis conserve une sima de type "mégarien" aux proportions et au décor d'un intérêt exceptionnel. Elle fait partie de la donation P. Zoumboulakis, et porte le numéro d'inventaire 29892. Sa provenance est malheureusement inconnue. Mais elle est de la même main qu'une sima trouvée naguère au sanctuaire d'Héra au Parc de Mon Repos à Corfou. La confrontation des deux pièces est exemplaire des observations que l'on peut faire sur tout le corpus des simas "mégariennes"¹.

I. Description de la sima Musée Benakis inv. 29892

I. 1. Etat de la pièce (fig. 1-3)

Sima faîtière de rampant droit, conservant à gauche le joint de faîte et à droite la partie verticale du recouvrement jusqu'au joint. Manquent la majeure partie de la tuile plate et l'angle supérieur gauche: là, dans la cassure verticale, on observe une vacuole dans la pâte, un défaut de remplissage du moule qui a créé une zone de fragilité. Des éclats plus ou moins importants endommagent la face antérieure, notamment aux angles inférieurs.

H. or. 24.5 cm, L. or. en bas 41.2 cm, L. or. restituée en haut 55.5 cm, l. 16.5 cm au lit de pose, 18.5 cm au total, L. or. du recouvrement 7.8 cm. Le joint faîtier et le lit de pose forment un angle de 104,5°. La pente du toit était donc de 14,5°.

1. A. A. Delivorrias, Conservateur du Musée Bénakis, qui a bien voulu nous permettre d'étudier cette sima, à Madame Riska, qui nous a donné toutes les indications nécessaires, aux personnes qui nous ont accueillies, nous exprimons nos plus vifs remerciements. Une photographie de la pièce est présentée au Κέντρον Μελετών της 'Ακροπόλεως (Edifice Weiler, Makriyannis), dans le cadre de l'exposition des terres cuites architecturales de l'Acropole dont le catalogue a été publié en deux langues: Χρ. Βλασσοπούλου, *Πήλινες διακοσμημένες κεραμώσεις από την αθηναϊκή 'Ακρόπολη: κατάλογος έκθεσης* ('Αθήνα 1989) et Ch. Vlassopoulou, *Decorated Architectural Terracottas from the Athenian Acropolis, Catalogue of Exhibition*, dans *Hesperia* 59, 1990, I-XXXII. La sima

elle-même est traitée sous la référence **PDM 19** par M.-Fr. Billot et Y. Rizakis, Observations sur les simas mégariennes, dans *Les grands ateliers d'architecture dans le monde égéen au VIe siècle, Actes du Colloque d'Istanbul, 23-25 mai 1991 [Varia anatolica III]* (Istanbul 1993) (ci-après Billot-Rizakis), 119-216, pl. XXIII-XXIX et XXXI, notice n° 10 p. 169-175, fig. 9a-b. Au Musée de Corfou, il y a bientôt vingt ans, M. G. Dontas avait très libéralement permis à M.-Fr. B. d'étudier et de dessiner la sima qu'il avait découverte au Parc de Mon Repos, et P. Kalligas l'avait accueillie. Enfin, M. B. Petrakos a bien voulu publier cet article dans l'*Αρχαιολογική Έφημερίς*. Que cette petite étude soit un hommage à la générosité de tous.

Fig. 1. Sima Musée Bénakis inv. 29892, face antérieure (cliché Musée Benakis).

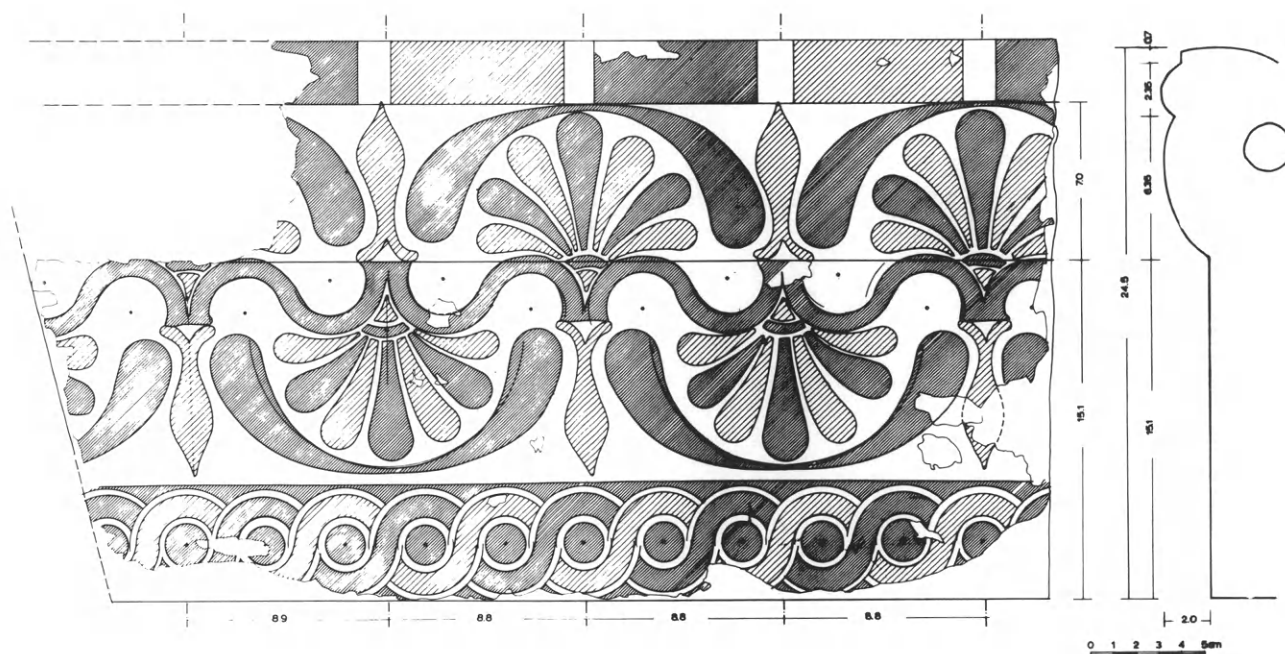

Fig. 2. Sima de la fig. 1, face antérieure et profil (Y. Rizakis, EFA).

Argile vieux rose en profondeur à beige sur les derniers millimètres d'épaisseur près des surfaces. Le dégraissant rouge et noir, très nombreux, est ordinairement de petit calibre, mais des fragments moyens à très gros affleurent sur les faces extérieures. Engobe beige rosé de texture très fine et dure, épais de 0.5 à 1 mm à la face antérieure et au lit de pose, un peu plus mince

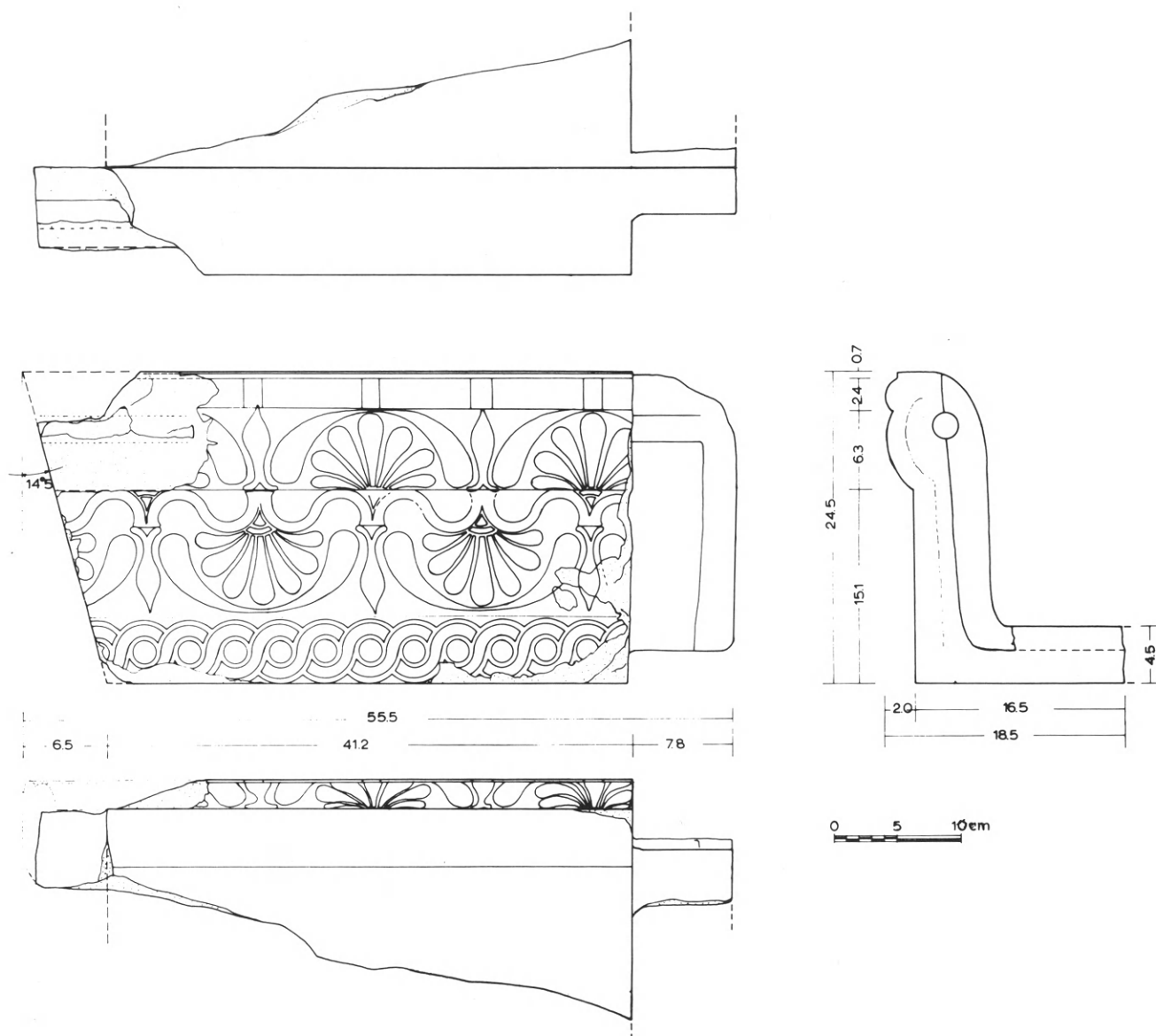

Fig. 3. Sima des fig. 1-2, faces antérieure, droite, supérieure et inférieure (Y. Rizakis, EFA).

à la face supérieure et au revers où, lissé et poli, il a pris par endroits une patine brillante qui subsiste aussi sur quelques zones plus restreintes de la face antérieure: cette patine, due au lait d'argile exsudé de l'engobe sous l'effet du lissage, est la marque des produits corinthiens les plus soignés, la statuaire en particulier².

2. Par ex. H. Goldman, *Hesperia* 9, 1940, 443 (Halae); E. Kunze, III. *Olympiabericht* (*JdI* 56, 1941) 127, fig. 105

et pl. 52-57 (guerrier d'Olympie). S. S. Weinberg, *Hesperia* 26, 1957, 294, 297, 299, 301. J. Ducat, *FD* II, La

I. 2. Type de la sima

Cette pièce relève en effet du type des simas de fabrication corinthienne et corinthianisante commodément dites "mégariennes", car de profil et de décor comparables à ceux de la sima du trésor de Mégare à Olympie³. Le profil présente un haut bandeau, formant un angle droit (c'est ici pratiquement le cas), aigu ou, plus rarement, obtus avec le lit de pose, une forte moulure convexe en ovolo⁴ qui le surplombe, et une petite moulure de couronnement convexe, ici un demi-rond. La composition décorative, un anthémion à double file en alternance⁵, oppose successivement palmettes ouvertes dressées à fleurs de lotus renversées, reliées par des tiges végétales en S se rejoignant sous les palmettes ou, plus souvent et comme ici, sous les lotus. A ces simas sont associées des tuiles d'égout⁶ décorées d'une tresse ou d'un méandre qui, ordinairement, ne se prolonge pas sur la sima, et des antéfixes à palmette sur un décor de tige végétale ou sur une fleur de lotus renversée⁷. Nous ne connaissons pas les pièces de toiture auxquelles cette sima était associée sur l'édifice dont elle provient, mais les tuiles d'égout étaient certainement ornées d'une tresse identique. De même, la sima de Corinthe⁸ inv. FS 135 et, à une échelle réduite, la série 51 de Delphes⁹ conservent-elles au bas du bandeau le prolongement du méandre qui décorait les tuiles d'égout du même toit. Les proportions habituelles s'en trouvent modifiées par la hauteur exceptionnelle des bandeaux.

sculpture décorative en terre cuite (Paris 1967) 236, 245, 248. M.-Fr. Billot, *BCH* 101, 1977, 395 (sphinx du Louvre CA 657). M. C. Sturgeon, *Isthmia IV, Sculpture I: 1952-1967* (Princeton 1987) n° 16, p. 75, pl. 33g (fragment de jambe).

3. F. Adler - E. Curtius, *Olympia. Die Ergebnisse der vom Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabungen*, I, *Topographie und Geschichte* (F. Adler - E. Curtius - W. Dörpfeld - P. Graef - J. Partsch - R. Weil, Berlin 1890) pl. XXXVII; *ibid.* II, *Die Baudenkmäler* (W. Dörpfeld - R. Borrmann, Berlin 1892) 195, pl. CXIX,4-5. E. D. van Buren, *Greek Fictile Revetments in the Archaic Period* (Londres 1926, ci-après *GFR*) 54-555 et 87 (57) (n° 122). L. T. Shoe, *Profiles of Greek Mouldings* (Cambridge Mass. 1936) (ci-après *PGM*) 34, pl. XVIII,11. H. Payne, *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period* (Oxford 1931) 260, fig. 112A-B. Ch. Le Roy, *FD* II, *Les terres cuites architecturales* (Paris 1967) 109-110. Kl. Herrmann, *Die Giebelrekonstruktion des Schatzhauses von Megara*, *AM* 89, 1974, 79, fig. 1-2, pl. 38,1 et 39, Beil. 1. A. Mallwitz - H.-V. Herrmann, *Die Funde aus Olympia* (Athènes 1980) 150, pl. 102, Blatt VIII Nr. 40. Billot - Rizakis, *PDM* 13, 175, 179, fig. 11, p. 202-203. J. Heiden, *Die Tondächer von Olympia, Olympische Forschungen* XXIV (Berlin/New York 1995) 23-25, pl. 7-8. Sur ces simas, *PGM* 32-33, pl. XVIII; Le Roy, *op. cit.* 96-127, pl. 33-45, 101-102; J. Heiden, *Zur Entwicklung*

der korinthischen Dächer (Francfort-Berne-New York-Paris 1987) 61-102; M. C. Roebuck, *Archaic Architectural Terracottas from Corinth*, dans N. Winter ed., *Proceedings of the First International Conference on Archaic Greek Terracottas, December 2-4, 1988*, dans *Hesperia* 59, 1990, 54-60, fig. 2, pl. 6-7.

4. R. Ginouvès - R. Martin, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, I, *Matériaux, techniques de construction, techniques et formes du décor* (Athènes-Rome 1985) 159-161, pl. 47-49.

5. Vocabulaire du décor proposé par A.-M. Guimier-Sorbets dans R. Ginouvès et R. Martin *op. cit.* 178-179, pl. 60,7 et 61,7.

6. Pour cette expression, qu'il faut absolument substituer à celle de "tuiles de rive", R. Ginouvès, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, II, *Éléments constructifs: supports, couvertures, aménagements intérieurs* (Athènes-Rome 1992) 171, 184-185.

7. La typologie des simas "mégariennes" et les pièces qui leur sont ordinairement associées sont présentées avec plus amples détails par Billot-Rizakis 120-122.

8. *GFR* 86 (55) (n° 120). I. Thallon-Hill - L. S. King, *Corinth IV, 1, Decorated Architectural Terracottas* (Cambridge Mass. 1929). Billot-Rizakis *PDM* 20, p. 204.

9. Le Roy *op. cit.* 123, pl. 102. Billot-Rizakis *PDM* 21, p. 204, pl. 2c.

I. 3. La pièce d'architecture (fig. 1-3)

Le long de l'arête antérieure du lit de pose, une bande rouge, dont la largeur (4.4 cm environ) équivaut à peu près à la saillie de la sima sur le larmier, constitue le soffite.

Au faite, la face de joint était creuse de sorte que malgré l'existence de cadres d'anathyrose, le contact avec la pièce symétrique du rampant gauche n'était pratiquement assuré que par les arêtes. De plus, l'anathyrose antérieure a été retaillée à la pose: à quelques petites épaufrures près, provoquées par ce travail, la nouvelle arête est régulière, mais le demi-motif faitier y a probablement perdu quelques millimètres de largeur.

Le joint droit du rebord antérieur de la sima, creux dans sa partie centrale, est bordé le long de la face antérieure et du lit de pose d'une anathyrose en saillie biaise, s'élargissant de 1.8 cm environ à plus de 2.5 cm du haut vers le bas, à peu près intacte vers le bas de la pièce. Plus haut, ainsi que le long du lit de pose, elle a été ravalée au ciseau, de sorte que les arêtes, bien que régulières, sont, là aussi, endommagées par quelques éclats. Néanmoins, le joint de la tuile plate est rigoureusement perpendiculaire à la face antérieure de la sima.

Le joint droit du recouvrement présente une épaisse couche de couverte¹⁰, sa face antérieure a été engobée. Elle est bordée en haut et à droite d'une anathyrose, large de 2.6 cm environ, en saillie biaise. L'angle supérieur droit est partiellement cassé. En sous-face, le recouvrement a été repris au ciseau, et son épaisseur légèrement diminuée.

La face supérieure est convexe (fig. 2), ce qui, à notre connaissance, est un *hapax*.

Le canal cylindrique qui devait assurer la régularité du séchage et de la cuisson de la partie la plus épaisse de la pièce, à hauteur de l'ovolo, est placé très haut et très en arrière.

I. 4. Composition de la sima et de son décor (fig. 3-5)

Le profil de la face antérieure de la sima est construit sur le même module (appelé *a*) que le décor (fig. 3-5), égal au demi-entraxe d'un motif complet. Ce n'est pas un cas exceptionnel: toutes les simas "mégariennes" sont ainsi construites et décorées sur des rapports modulaires, le module étant toujours le demi-entraxe de l'anthémion, contenu un nombre entier de fois dans la longueur de la sima¹¹ comme nous venons de le montrer dans une étude récente. Mais la sima du Musée Bénakis est l'une des plus élaborées que nous connaissions, en raison de la contrainte supplémentaire qu'entraînait la prolongation de la tresse sur la sima, et de la virtuosité de l'auteur du projet¹².

10. Argile très épurée, aussi fine que celle de l'engobe, mais appliquée à l'état pâteux sur les surfaces. Très souvent utilisée à Corinthe pour la statuaire de terre cuite, elle reçoit alors le modelé final. Elle ne se distingue de l'engobe que par la densité du mélange de l'argile et de l'eau: l'engobe, plus dilué, est passé sur la pièce à la brosse, à moins qu'elle n'y soit trempée.

11. La proximité de l'angle ou du faite peut entraîner des irrégularités comme nous l'observons ici. Construc-

tion modulaire du profil et du décor des autres simas dans Billot-Rizakis, tableaux 1 et 2, p. 143, 146.

12. Nous avons en effet essayé de montrer, dans Billot-Rizakis, que la réalisation des simas qui ont effectivement servi sur un toit a été précédée par celle d'un projet matérialisé par un modèle, lui-même recopié ensuite par les artisans de l'atelier à qui ne pouvait incomber, pour chaque pièce, une composition parfois très sophistiquée.

I. 4. 1. Proportions générales de la sima (fig. 2-5)

Soit H1 l'arête inférieure de la sima, H1a la limite entre la tresse et la partie du bandeau réservée à l'anthémion, H2 la ligne de césure entre le bandeau et l'ovolo, H3 la ligne de césure entre l'ovolo et le demi-rond de couronnement, HT la hauteur totale de la sima (non compris le petit listel qui complète le demi-rond de couronnement), HB celle du bandeau, HBu celle de la partie du bandeau réservée à l'anthémion (hauteur utile), HO celle de l'ovolo, HOD la hauteur développée de l'ovolo, HM la hauteur de la moulure de couronnement réduite au demi-rond.

Les dimensions principales rapportées au module a s'expriment par les rapports suivants:

$HB/a = 1.716$, proche de $\sqrt{3}$.

Beaucoup plus précis, le rabattement de la diagonale du carré de côté a appuyé sur H2 est tangent à la ligne des centres de la tresse, et le rabattement de la demi-diagonale du même carré est tangent à H1. D'où $HB = a + a\sqrt{2}/2$.

Par suite, la hauteur de la tresse est donc égale à $2(a - a\sqrt{2}/2) = 2a - a\sqrt{2}$.

$HBu = 9a/8$.

$HO = a\sqrt{2}/2$.

$HM = a - a\sqrt{2}/2$.

$HO + HM = a$.

HM (le seul demi-rond) = $a - a\sqrt{2}/2$.

HT sans le petit listel de couronnement = $2a + a\sqrt{2}/2$.

HT avec le petit listel de couronnement = $14a/5$ (mais la division par 5 n'est pas fréquente).

$HBu/HOD = \sqrt{2}$.

L'ovolo est construit sur un cercle de rayon $2a/3$. La corde de l'arc de cercle est un peu supérieure à $a\sqrt{2}/2$.

Largeur du soffite = $a/2$.

I. 4. 2. Composition du décor (fig. 4-5)

La surface présente un grand nombre d'incisions qui ont guidé le peintre. Nous n'en avons observé aucune sur l'ovolo, mais le bandeau conserve le tracé complet de la tresse au compas à pointe sèche — les cercles incisés ayant souvent outrepassé le contour final —, tous les trous de compas et tous les cercles ayant servi au tracé des tiges qui ne se déroulent que sur le bandeau, les arcs des cercles supposés définir le tracé du contour extérieur des pétales latéraux des lotus et un axe passant par un pétale central du décor inférieur.

HBu/a est égal à $9/8$ soit 1.125. Mais $HBu/HOD = \sqrt{2} = 1.414$ et $a/HOD = 1.256$ sont des valeurs très élevées qui "tirent" la composition vers le bas et privilégient le bandeau¹³.

I. 4. 2. a. Le décor végétal du bandeau a été construit à l'aide d'un "carré de base"¹⁴ appuyé sur H1a et divisé par 3, 6 et 9. Le centre F1 du grand cercle C qui guide le tracé du contour intérieur

13. Analyse plus détaillée, à l'aide d'autres exemples, de l'effet de ces valeurs sur la composition du décor dans Billot-Rizakis 145-154.

14. Sur le carré de base, voir pour plus de détails, *ibid.* 139-141. La construction du décor des simas "mégariennes" se fait toujours sur et dans un "carré de base" de

côté égal à a . Les côtés verticaux droit et gauche du carré passent par deux axes successifs du motif complet, un axe principal et un axe intermédiaire, secondaire. Celui qui est le plus souvent matérialisé par une incision passe par une palmette du bandeau. Il porte souvent les centres des cercles qui guident le tracé des lotus et l'épure de la palmette.

des pétales est sur la diagonale à $a\sqrt{2}/6$ de **O**. Le rayon de **C** est égal à $7a/9$. Le centre **f** du cercle **B** qui guide le tracé du contour extérieur des pétales est à $2a/9$ sous **O**. Le rayon de **B** est un peu supérieur à $2a/3$. Le centre **P** du cercle **A** qui circonscrit la palmette est à $a/3$ sous **O**. Le rayon de **A** est égal à $5a/9$.

Lotus: 1) la base du pétale latéral s'inscrit sur un cercle en principe tangent à **C**, à **B** et à la division horizontale par $2a/9$; mais décentré, avec un diamètre sensiblement égal à $a\sqrt{2}/6$, il empiète sur **B**, d'où un redressement très net de la courbe du pétale par rapport à **B** et un renflement de la base: c'est une rectification voulue du schéma fondamental, et certainement pratiquée déjà sur le modèle de *sima*, sans périmer pour autant la disposition des cercles **A**, **B** et **C** que nous retrouvons incisés ici; 2) la base du pétale central est placée sur la division horizontale par $a/6$ du carré; son côté latéral concave s'inscrit sur un cercle centré en **f** et de rayon a ; sa largeur maximale atteint $2a/9$, à peu près sur la division horizontale par $2a/3$.

Tiges: le centre de cercle **T1** est à l'intersection de la verticale du point situé sur le côté supérieur du carré à $a - a\sqrt{2}/2$ de **O** et de la diagonale du rectangle complémentaire¹⁵. Le centre **T2** est à l'intersection de la verticale du point situé sur le côté supérieur à $a\sqrt{2}/2$ de **O** et de la division horizontale du carré par $a/9$. Le rayon des grands cercles centrés en **T1** et **T2** est un peu inférieur à $a\sqrt{2}/2$. Les deux petits cercles concentriques sont tangents ou presque aux grands; soit b leur rayon. Grâce aux valeurs fortes des rapports H_{Bu}/H_{OD} et a/H_{OD} , les tiges ne se développent que sur le bandeau. Mais on a aussi évité un tracé écrasé en plaçant **T2** à l'intérieur du carré et en donnant un rayon relativement élevé aux cercles centrés en **T1** (au détriment de la palmette) et **T2**.

Palmette inférieure: 1) la pointe du coeur est à mi-hauteur du profil développé; 2) le côté convexe du coeur s'inscrit sur un cercle centré à $a/18$ sous **O** et de rayon $a/9$; 3) les arcs de l'arceau s'inscrivent sur des cercles concentriques du précédent, le plus grand, de rayon b , étant tangent à **H2**; 4) les bases des feuilles s'ordonnent sur un cercle concentrique un peu plus grand; 5) les côtés concaves du coeur et de la feuille de premier rang s'inscrivent sur un cercle centré en **T1**, de rayon égal à $a - a\sqrt{2}/2$.

Palmette supérieure: 1) la pointe du coeur est à mi-hauteur du profil développé; 2) le côté convexe du coeur s'inscrit sur un cercle centré à l'angle supérieur gauche et de rayon $a/12$; 3) les arcs de l'arceau et les bases des feuilles s'inscrivent sur des cercles concentriques, le plus grand de rayon b ; le grand arc de l'arceau s'interrompt sur **H2**; 4) les côtés concaves du coeur et de la feuille de premier rang s'inscrivent sur un cercle de rayon $a - a\sqrt{2}/2$ centré en **T2**.

I. 4. 2. b. La symétrie du décor végétal sur les deux parties de la *sima* n'est pas parfaite et, en raison des rapports indiqués ci-dessus, elle ne peut de toute manière pas l'être. Mais les pointes des coeurs de palmette placées à mi-hauteur du décor développé et la faible altération des formes indiquent qu'elle a été recherchée. Non pas par le seul procédé sûr et direct qui consisterait à composer d'avance et à plat un décor réellement symétrique et à l'appliquer ensuite sur le profil

C'est donc le plus important; nous l'avons retenu plutôt que l'axe voisin, et appelé **O** (comme origine) son angle supérieur gauche. Mais c'est par convention que nous en avons fait le côté droit du carré de base, et que nous avons étudié la composition du motif à la gauche de cet axe. Elle se reproduit à droite par symétrie, évidemment

plus ou moins altérée par les irrégularités d'exécution. Les divisions géométriques du carré de base sont mesurées et comptées à partir de **O**.

15. Nous désignons ainsi le rectangle extérieur au carré de base et défini par le côté supérieur de celui-ci, par **H2** et par les deux axes immédiatement consécutifs.

de la sima — nous ne l'avons constaté que deux fois, sur la sima du toit 42 de Delphes¹⁶ et sur celle du toit "mégarien" A d'Olympie¹⁷ —, mais par deux méthodes empiriques possibles.

Ou bien l'on a procédé de la manière la plus courante¹⁸, en fixant d'abord sur et par rapport à H3 les sommets des courbes A', B' et C' qui correspondent aux cercles A, B et C et qui sont la projection sur l'ovolo de cercles identiques; puis, par report des rayons de A, B et C à partir de ces sommets sur les axes, on a défini les centres de ces courbes qui pouvaient être ainsi tracées au compas à pointe sèche sur l'ovolo. Mais de surcroît, on a appliqué au pochoir la forme des pétales de lotus "rectifiés" telle qu'elle a été élaborée sur le bandeau.

Ou bien la partie de pochoir composée de ces pétales latéraux et des feuilles a été appliquée à partir de H3, et quelques raccords indispensables ont été ensuite effectués: pédoncule du lotus appuyé sur H2, feuilles allongées jusqu'à proximité de l'arceau déjà repéré ou dessiné.

I. 4. 2. c. Pour les raisons de composition et de situation relative des tiges et de la palmette que nous avons indiquées ci-dessus, la forme générale de celle-ci est un peu tassée, même si les feuilles, trois noires et quatre rouges, sont en elles-mêmes assez élancées. L'arceau court et construit sur un cercle de rayon assez grand est également à l'origine de cette allure générale. La forme du pétale central du lotus, en goutte lancéolée et montée sur deux petites "pattes", allège la composition.

I. 4. 2. d. Les cercles de la tresse sont tangents à H1, l'arête inférieure de la sima. En revanche, la limite supérieure du vernis noir passe 1 mm plus haut que les cercles, accusant ainsi le fond noir dont la hauteur s'établit à 5.2-5.3 cm. Tous les yeux sont logiquement noirs. La demi-largeur ou demi-période du motif de tresse, mesurée du centre d'un oeil à celui du suivant (3.5-3.6 cm) est contenue 5 fois dans l'entraxe; autrement dit, la période de la tresse est égale à $2a/5$. Sa disposition par rapport à l'anthémion est tout à fait régulière.

I. 4. 2. e. La baguette est ornée de bandes alternativement noires et rouges séparées par de petits rectangles réservés à peu près axés sur le pétale central du lotus ou la feuille centrale de la palmette.

I. 5. Métrologie?

La période de la tresse mesure 7-7.1 cm, a mesure 8.8 cm. La largeur des brins rouges et noirs mesure 9 mm, mais la largeur complète d'un brin bordé de deux galons mesure 1.7 cm environ. Le diamètre des yeux est aussi égal à 1.7-1.8 cm. Toutes ces dimensions ont pour dénominateur commun 1.75 cm environ, contenu 3 fois dans la hauteur de la bande de la tresse (5.2-5.3 cm), 4 fois dans la période de la tresse, 5 fois dans le module, 2.5 fois dans la largeur du soffite, 1.5 fois environ dans la hauteur totale réelle du couronnement, petit listel de couronnement compris, et surtout 14 fois dans la hauteur totale réelle de la sima, petit listel de couronnement compris.

16. GFR 32, 86 (54) (n° 119); PGM 33, 163, pl. XVIII, 2; Le Roy *op. cit.* 96-100, pl. 1, 34-36 et 102. Billot-Rizakis PDM 9, p. 163-165, fig. 4 et p. 201.

17. *Olympia* II 195, fig. 11-12, pl. CXIX. GFR 54 et

86 (52) (n° 116). PGM 33, pl. XVIII, 5. Le Roy *op. cit.* 112. Billot-Rizakis PDM 4, p. 193-194, fig. 23, p. 200. J. Heiden *op. cit.* 18-23, pl. 3-6.

18. Billot-Rizakis 154-155.

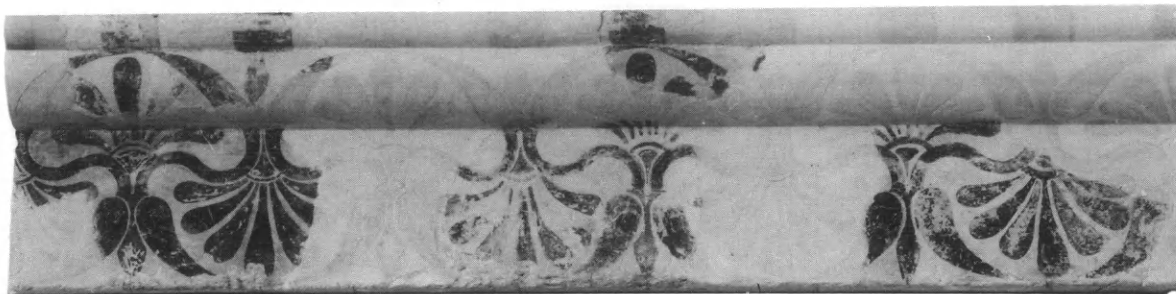

Fig. 6. Corfou, Mon Repos, sima Musée de Corfou inv. MR 247 à 252 (cliché J.-Fr. Billot, EFA).

La largeur du soffite, les hauteurs totales réelles du couronnement et plus encore de la sima échappant tout à fait à la construction géométrique de son profil principal et de son décor, il est tentant de considérer cette valeur de 1.75 cm environ comme une véritable unité métrique à l'aide de laquelle le schéma géométrique aurait été traduit pour les exécutants, et la hauteur réelle de la sima établie. Il se peut évidemment très bien que a , et par conséquent $a/5$ ne soient que les divisions d'un module choisi pour l'édifice. Mais encore une fois, la division par 5 est rare. Si l'on admet que la valeur de 1.75 cm environ est un dactyle, le pied s'établirait aux environs de 28 cm et a aux environs de 8.75 cm soit 5'' (fig. 4).

II. Commentaire. La sima Musée de Corfou inv. MR 247-252

II. 1. De composition sophistiquée, cette sima de la collection P. Zoumboulakis n'est pourtant pas isolée. Toutes les simas "mégariennes" étaient construites sur des proportions modulaires, et certaines, comme la sima du toit 45 de Delphes¹⁹, pouvaient être aussi complexes et plus encore. Il est également fréquent que l'ovolo soit construit sur un arc de cercle: nous en avons recensé 15 cas en tout.

II. 2. Par ailleurs, cette sima est de la même main que celle que G. Dontas a découverte au sanctuaire de Mon Repos²⁰ (fig. 6-7). Toutefois, l'étroite ressemblance morphologique des palmettes et des fleurs de lotus et les approches similaires d'un effet de symétrie ne s'accompagnent nullement d'un profil ou d'une construction identiques, mais de valeurs proches pour les rapports HB/a , HB/HOD et a/HOD , et de choix comparables dans la mise en place de la structure géométrique du décor. En voici l'analyse.

II. 2. a. Proportions générales: $HT = 13a/6$. $HB + HO = 11a/6$. $HB < 4a/3$. $HO = a/2$. L'ovolo s'inscrit sur un cercle de rayon $a/2$. La corde de l'arc mesure $a\sqrt{2}/2$. $HM = a/3$.

19. *Ibid.* PDM 16, p. 195-196, fig. 25a-b, p. 203. Le Roy *op. cit.* 101-105, pl. 38-41, 102, 109, 124.

20. Musée de Corfou inv. MR 247 à 252: G. Dontas, *AA* 19, 1964, B, 332, pl. 360. P. Kalligas, *AA* 23, 1968, B, 303, pl. 246a. G. Dontas, *Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ*

Μουσείου Κερκύρας (Athènes 1970) pl. 25β. G. Dontas, dans *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern* (Tübingen 1976) 129-130, fig. 10. Billot-Rizakis, PDM 14, p. 184-187, fig. 18, p. 203.

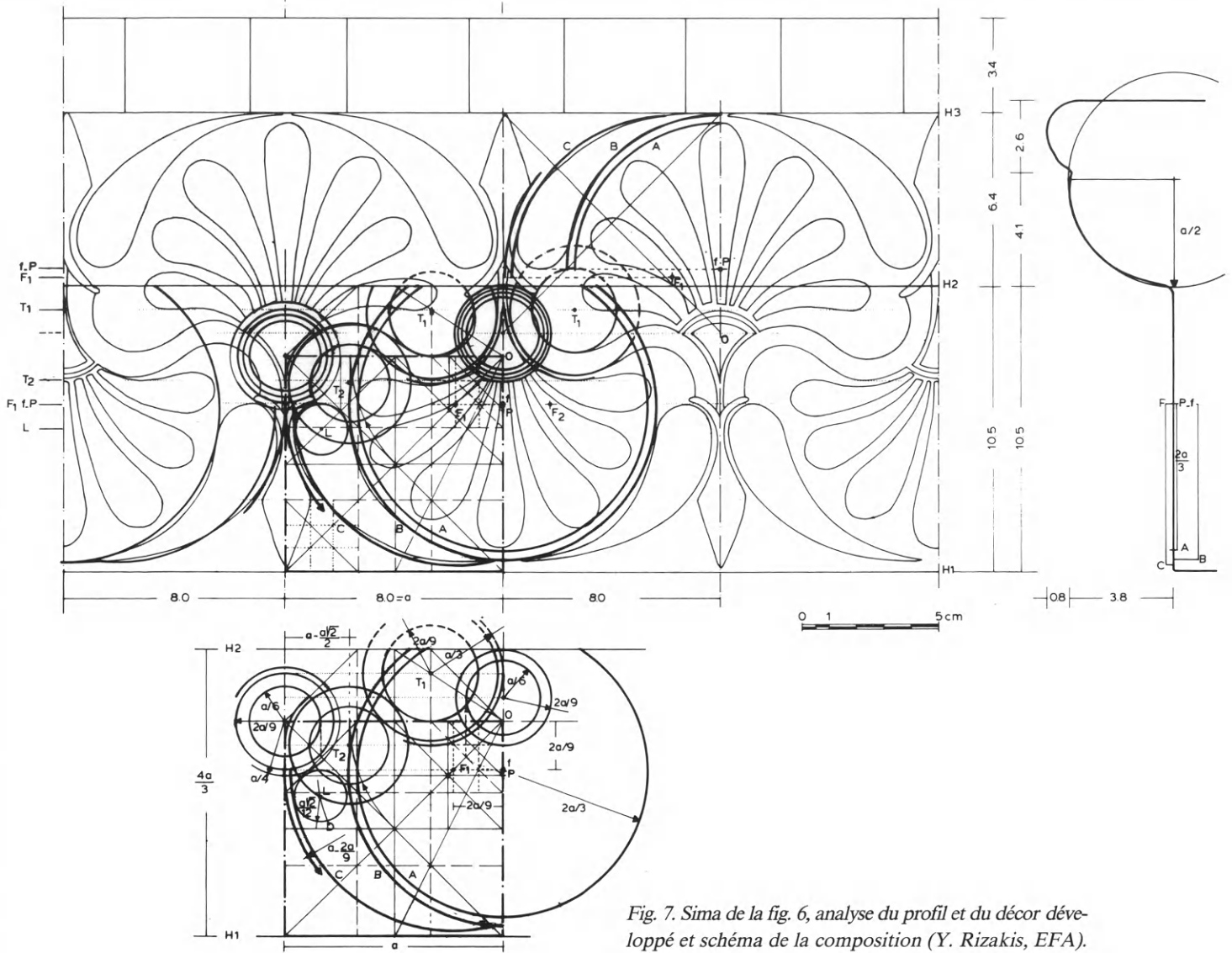

Fig. 7. Sima de la fig. 6, analyse du profil et du décor développé et schéma de la composition (Y. Rizakis, EFA).

II. 2. b. *Le bandeau*: le carré de base est appuyé sur **H1** et divisé par 3, 4, 6 et 9. Le centre **F1** du cercle **C** est sur la diagonale à $2a\sqrt{2}/9$ de **O**. Le rayon de **C** est un peu inférieur à $7a/9$. **P** et **f** sont confondus à $2a/9$ sous **O**. Le rayon de **B** est égal à $a\sqrt{2}/2$. Le rayon de **A** est égal à $2a/3$.

Lotus: 1) La base du pétale latéral s'inscrit sur un cercle tangent à **C** et à la division horizontale du carré par $2a/9$, et de rayon $a\sqrt{2}/12$; 2) le côté concave du pétale central s'inscrit sur un cercle centré en **F1** et de rayon $7a/9$; ses angles latéraux, entre eux distants de $2a/9$, sont placés sur la division horizontale par $2a/3$.

Tiges: le rectangle complémentaire est divisé en deux par la médiane verticale. Le centre **T1** est à l'intersection de la division verticale du carré par $a/3$ et de la diagonale du demi-rectangle, donc aussi sur la division haute par 3 du rectangle. Le rayon du grand cercle centré en **T1** est un peu inférieur à $a/3$; le petit cercle, de rayon $2a/9$, est tangent au côté supérieur du carré. Le centre **T2** est à l'intersection de la verticale du point situé sur le côté supérieur du carré à $a\sqrt{2}/2$ de **O** et de la division horizontale du carré par $a/9$. Le rayon du grand cercle est légèrement inférieur à $a - a\sqrt{2}/2$, celui du petit cercle est tel que la largeur des tiges soit maintenue.

Palmette inférieure: 1) la pointe du coeur est à peu près à $a/9$ sous **H2**; 2) les côtés concaves du coeur et de la feuille de premier rang s'inscrivent sur le cercle de rayon $a/3$ centré en **T1**; 3) le côté convexe du coeur s'inscrit sur le cercle de rayon $a/6$ centré à l'intersection de l'axe et de la division basse par 3 du rectangle; 4) les bases des feuilles s'ordonnent sur un cercle concentrique du précédent, de rayon $2a/9$, donc tangent à **H2** et à la division horizontale par $a/9$.

du carré; 5) le petit et le grand arc de l'arceau s'inscrivent sur des cercles concentriques des deux précédents, et de rayons intermédiaires.

Palmette supérieure: 1) la pointe du coeur est un peu au-dessous de la division horizontale par $a/9$ du carré; 2) le côté concave du coeur s'inscrit sur le cercle centré en **T2** et de rayon $a - a\sqrt{2}/2$; 3) le côté convexe du coeur et le grand arc de l'arceau s'inscrivent sur des cercles centrés à l'angle supérieur gauche du carré et de rayons $a/6$ et $2a/9$; 4) le petit arc de l'arceau et les bases des feuilles s'inscrivent sur des cercles concentriques des précédents, l'un de rayon intermédiaire, l'autre de rayon $a/4$. En plaçant très bas les centres **T2** et la base des pétales latéraux des lotus inférieurs, le peintre se donne le moyen d'abaisser considérablement le tracé des tiges, donc le coeur et les feuilles de la palmette supérieure, de "corriger" ainsi les disproportions du profil, et de préparer les mesures complémentaires qu'il prendra sur l'ovolo. Par ailleurs, la situation du pétale latéral et du pétale central par rapport à la division horizontale du carré par $2a/9$ est identique à leur situation sur l'ovolo par rapport à **H2**. Or **HOD** (64 mm) est presque égal à $7a/9$ (62.2 mm).

II. 2. b. *Ovolo*: c'est un quart de cercle de rayon $a/2$; **HO** = $a/2$. La corde de l'arc est égale à $a\sqrt{2}/2$. **HB/HOD** = 1.640. **a/HOD** = 1.25. Les pétales de lotus et la palmette sont compris dans des cercles égaux à **A**, **B** et **C**: le décor a été reporté en appliquant ces cercles sur l'ovolo, à l'envers, mais deux par deux, d'abord **C** et le cercle du côté concave du pétale central, **C'** coupant **H3** alors que **C** est tangent à **H1**, puis **B** et **A** de telle manière que **B'** soit tangent à **H3** alors que **B** ne l'est pas à **H1**; les centres **F'1** et **fP'** ne se trouvent donc pas à la même hauteur, alors que sur le bandeau, **F1** et **fP** le sont; les pétales latéraux sont un peu plus étroits sur l'ovolo que sur le bandeau. Les feuilles ont été ensuite raccordées à leurs bases déjà dessinées sur le bandeau (voir ci-dessus). Ces procédés ont permis de contrecarrer les déformations que les rapports **HB/HOD** et **a/HOD**, très élevés, rendaient inévitables. Elles ont nécessité l'utilisation d'au moins deux pochoirs, l'un pour l'ensemble pétale central - cercle **C** (**C'**) qui se trouve dans la même situation relative par rapport à **H2** que par rapport à la division du carré de base par $2a/9$ (voir ci-dessus), l'autre pour l'ensemble **B** (**B'**) - **A** (**A'**) et les feuilles de la palmette. Les pétales latéraux ont été redessinés entre **C'** et **B'**.

III. 3. Mais les différences de profil et de proportions entre ces deux simas contemporaines restent si considérables qu'elles illustrent très bien l'impossibilité de dater chaque individu et l'ensemble du corpus des quelque 60 simas "mégariennes" sans connaître très précisément le contexte archéologique et architectural de chacun des toits auquel elles appartiennent. L'extrême diversité des choix géométriques alliée à une procédure immuable explique l'éparpillement des caractères de détail au sein d'un corpus d'apparence homogène, et condamne, du seul point de vue méthodologique, toute tentative de classement chronologique qui se fonderait sur une évolution supposée linéaire des simas.

Pour la sima de la collection P. Zoumboulakis et la sima de Mon Repos à Corfou, nous ne pouvons donc proposer, à titre de date, que la durée probable du succès des simas "mégariennes" traitées en sombre sur clair, durée évaluée sur de trop rares critères externes²¹, de 535 av. J.-C. au plus tôt à 480 av. J.-C. au plus tard.

MARIE-FRANÇOISE BILLOT - YVONNE RIZAKIS

21. Billot-Rizakis 124-136, 157.

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΒΑΛΑΝΕΙΟ ΣΤΗΝ ΜΠΡΕΞΙΖΑ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

Μπρεξίζα ή Μικρό Έλος είναι ή νεότερη όνομασία τής παράλιας θέσης, πού ανήκε στον άρχαίο δήμο *Προβάλινθος* τής Μαραθώνιας Τετράπολης και τοποθετείται στα σύνορα Νέας Μάκρης και Μαραθώνος¹ (είκ. 1). Πολλές φορές ή θέση αυτή μνημονεύεται από τους παλαιούς περιηγητές ως Νησί και πιθανόν αποτελούσε νησίδα μέσα στο έλος, με πλατιά τάφρο ως φυσικό όριο τής βόρειας πλευράς τής².

Στή θέση αυτή, 70 μ. περίπου δυτικά του χειμερίου κύματος, άποκαλύφθηκε τó 1974 συγκρότημα ρωμαϊκού λουτρού κατά τή σωστική άνασκαφική έρευνα πού έγινε από τή Β' Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Άττικής και διήρκεσε περίπου 10 μήνες³. Τό βαλανεϊό⁴ καταλαμβάνει όλόκληρη τήν επιφάνεια του οικοπέδου (περ. 1.440 τ.μ.), τó όποιο πρòς Ν. συνορεύει με τήν πρώην Άμερικανική βάση τής Νέας Μάκρης, πρòς Δ. με τή βαλτώδη έκταση πού επέκτείνεται έως τή λεωφόρο Άθηνών-Μαραθώνος, ένw πρòς Β. απέχει περίπου 40 μ. από τά σωζόμενα έρείπια του ιερού τής Ίσιδος, πού άποκαλύφθηκε τó 1968⁵ (είκ. 2-4).

Τά κατάσπαρτα στην περιοχή άρχαία λείψανα, πού ήδη τó 1792 είχε άπεικονίσει ó Fauvel σέ σχεδιάσμα του πού φυλάσσεται στην Έθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων (άρ. 7122), καθώς και τά πυκνά έξάρματα του έδάφους στα ΒΔ. του βαλανείου, όπου υπάρχουν άκόμα όρατά

Θερμές εύχαριστίες χρωστώ στον Έφορο Αρχαιοτήτων τής Άττικής και Γενικό Γραμματέα τής Αρχαιολογικής Έταιρείας κύριο Β. Χ. Πετράκο για τή βοήθειά του προκειμένου νά πραγματοποιηθεί ή δημοσίευση αυτή. Επίσης εύχαριστώ τόν κ. G. Landstätter, άρχαιολόγο και μέλος του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ίνστιτούτου, για τó ενδιαφέρον του και για τόν χρόνο πού διέθεσε σέ συζητήσεις πάνω στα προβλήματα του βαλανείου του Μαραθώνα.

Για τόν χαρακτηρισμό των χώρων του βαλανείου χρησιμοποιούνται οι έξής συντομογραφίες:

Al: alveum· At: atrium· C: caldarium· CPi: calida piscina· F: frigidarium· P: palaestra· Pi: piscina· Pr: praefurnium· S: sudatorium· T: tepidarium.

1. Για τó τοπωνύμιο «Μπρεξίζα», βλ. Ίωάννη Σαρρή, Τά τοπωνύμια τής Άττικής, *Άθηνά* Μ, 1928, 142 και Π. Ά. Φουρίτη, Συμβολή εις τó τοπωνυμικόν τής Άττικής,

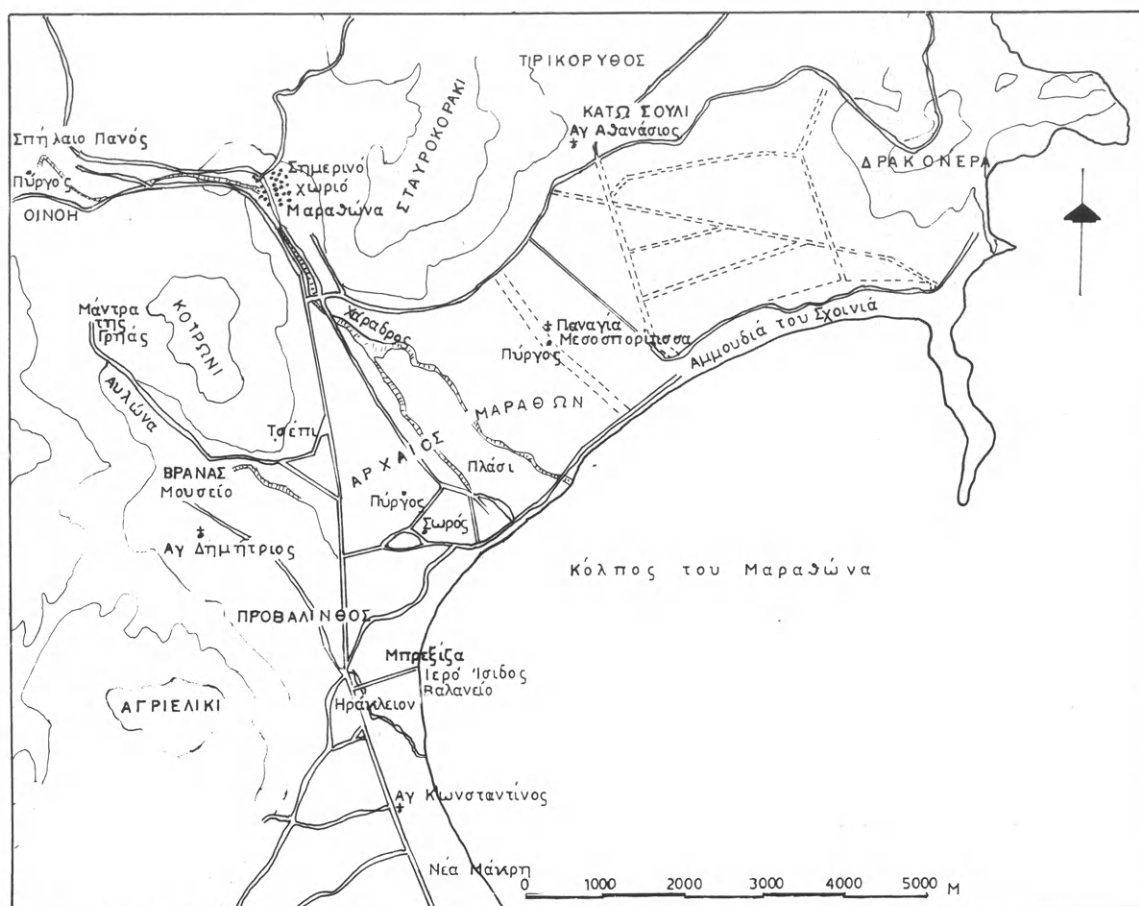
Άθηνά ΜΑ, 1929, 142.

2. W. Kendrick-Pritchett, *Marathon* (1960) 137 κέ.

3. Θα πρέπει έδw νά έξαρθεί ó σημαντικός ρόλος του άρχιεργάτη κ. Ίωάννη Καραμήτρου, ό όποιος με τή γνωστή όξυδέρκεια και τήν πολύτιμη πείρα του συνέβαλε άποφασιστικά στη διεξαγωγή τής άνασκαφής. Η έπιμελής συντήρηση τής κεραμικής έγινε από τή συντηρήτρια κ. Ί. Διαμαντάκου.

4. Για τόν όρο βαλανεϊο-λουτρό και όχι θερμές, βλ. R.A. Staccioli, *Tracce di Terme "Pompeiane" a Roma, Amor di Roma* (Roma 1955) 391-401 και W. L. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire*, II. *An Urban Appraisal* (Yale 1986) 213.

5. Ά. Βαβρίτσας, Ειδήσεις εκ Μαραθώνος, *ΑΑΑ* 1, 1968, 230 κέ., και Ί. Δεκουλάκου, Τó Έρό τής Ίσιδας στον Μαραθώνα, *Άρχαιολογία* 39, 1991, 67-71.

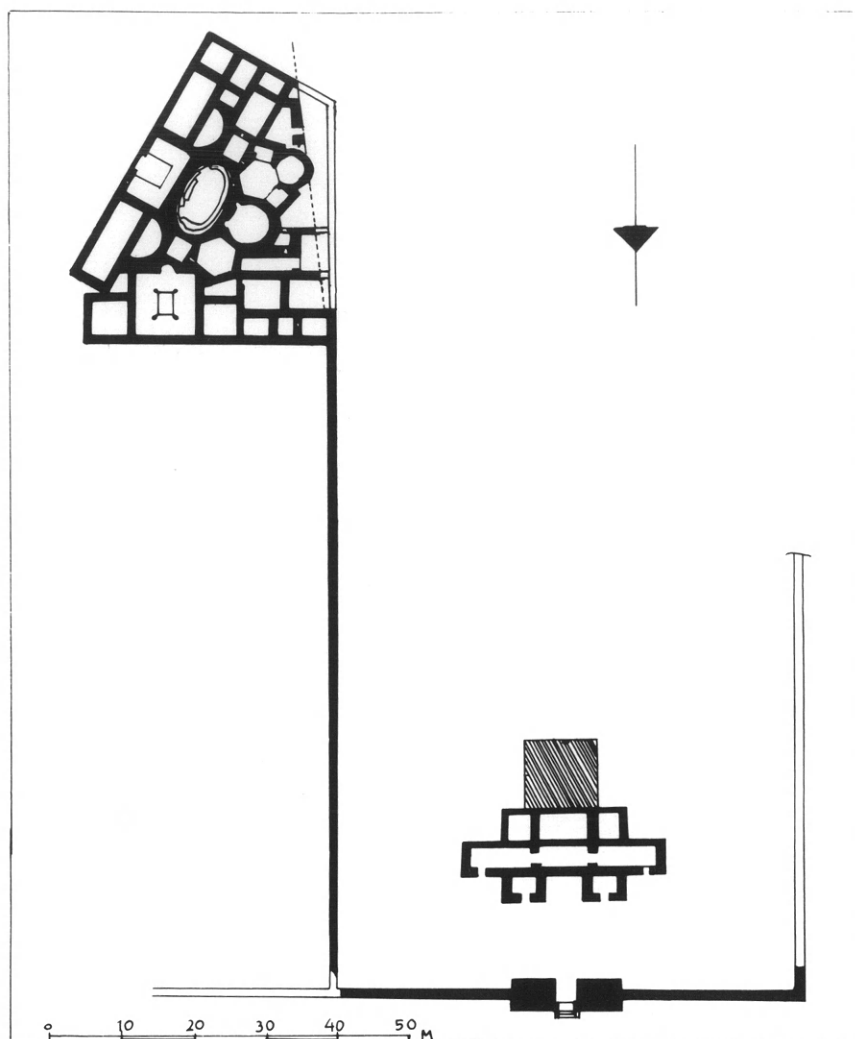
Εἰκ. 3. Ἀεροφωτογραφία τῆς περιοχῆς Μπρεξίζας.

Εἰκ. 4. Ἀποψη τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Β. μετὰ τὴν πρώτη ἀποκάλυψη τῶν τοίχων.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸς χάρτης τοῦ Μαραθῶνος (σχ. Ἰ. Τραυλοῦ).

Εἰκ. 2. Ἀποψη τῆς θέσης τοῦ βαλανεῖου ἀπὸ Ἀ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς.

Είκ. 5. Σχεδιαστική κάτοψη του ρωμαϊκού λουτροῦ σὲ σχέση μετὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδος (σχ. Ἰ. Τραυλοῦ).

ἀρχαῖα ἐρείπια⁶, ἀποδεικνύουν τὴν ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ποὺ ἀναπτύχθηκε ἐδῶ στοὺς ρωμαϊκοὺς τουλάχιστον χρόνους. Δοκιμαστικὲς τομὲς ποὺ ἔγιναν στὰ δυτικὰ καὶ ΒΔ. τοῦ βαλανείου ἔδειξαν ὅτι τὸ κτίριο συνδέεται ἄμεσα μετὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδος καὶ ὅτι ἀποτελεῖ μέρος τοῦ μεγάλου τεμένους ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στὶς αἰγυπτιακὲς θεότητες, ἡ λατρεία τῶν

6. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Lolling εἶχε ἤδη παρατηρήσει στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ «Νησιοῦ» θεμέλια κτιρίου καὶ κίονες ἀρράβδωτους ἀπὸ λευκὸ ἢ χρωματιστὸ μάρμαρο καὶ ὁ E. D. Clarke τὸ 1816 στὸ *Travels in Various Countries* IV (London 1816) 2, ἀναφέρει ὅτι μέσα

στὸ ἔλος τῆς Μπρεξίζας παρατήρησε ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ θραύσματα ἀπὸ ἐπιτύμβιες στήλες κλασικῶν χρόνων (πιθανὸν στὴν περιοχὴ νὰ ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ τέμενος νεκροταφεῖο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ποὺ ἀνῆκε στὸν δῆμο τῆς Προβαλίνθου).

ὁποίων, ὅπως εἶναι γνωστό, γνώρισε μεγάλη ἄνθηση κατὰ τὴ Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ⁷ (εἰκ. 5).

Τὸ ἐπιβλητικὸ λουτρικὸ συγκρότημα, τοῦ οὐοίου τὸ νότιο καὶ δυτικὸ τμήμα δὲν ἐρευνήθηκε πλήρως, ἐπειδὴ ἐπεκτείνεται ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς ὑπάρχουσας ιδιοκτησίας, ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ., ἔτσι ὥστε νὰ τὸ βλέπει ὁ ἥλιος καὶ νὰ ὑπάρχει φῶς σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας καὶ ἐπομένως νὰ ἐξασφαλίζονται ἰδανικὲς συνθῆκες παραμονῆς τῶν λουομένων⁸. Τὸ κτίριο διατηρήθηκε στὸ κατώτερο τμήμα τῶν τοίχων του σὲ ἄρκετὰ καλὴ κατάσταση. Ἦταν χτισμένο μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ συνδετικὸ κονίαμα (κουρασάνι), ἐνῶ οἱ τοξωτὲς κατασκευὲς καὶ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀνωδομῆς ἦταν πλινθόκτιστα (εἰκ. 6-7).

Ἐπειδὴ στοὺς περισσότερους χώρους τοῦ λουτροῦ τὰ δάπεδα εἶναι κατεστραμμένα καὶ μόνο ἐλάχιστο τμήμα τῆς ἀνωδομῆς διατηρεῖται, γίνεται πολὺ δύσκολος ὁ σαφὴς προσδιορισμὸς τῆς χρήσης τους, ἀλλὰ καὶ ἡ κατάταξη τοῦ λουτροῦ σὲ ἓνα συγκεκριμένο τύπο⁹. Ὁ τύπος του μὲ τοὺς διπλοὺς, σχεδὸν συμμετρικοὺς χώρους, ποὺ ἀναπτύσσονται κυκλικά γύρω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐλλειψοειδῆ αἶθουσα, θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ στὰ βαλανεῖα σὲ σχῆμα «δακτυλίου» (Ringtype)¹⁰, ὅπου οἱ περισσότεροι χώροι ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους, δίνοντας στοὺς λουόμενους τὴ δυνατότητα νὰ ἀκολουθοῦν πολλὲς διαδρομὲς μέσα στὸ λουτρό.

Ἡ βόρεια πτέρυγα (χώροι Α-Η), ποὺ προσκολλᾶται στὸ κύριο συγκρότημα, θὰ πρέπει νὰ περιλάμβανε τοὺς βοηθητικοὺς χώρους τοῦ λουτροῦ, χωρὶς ὅμως καὶ ἐδῶ νὰ ὑπάρχουν ἐπαρκὴ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρήση τους. Ἐντύπωση προκαλεῖ ὅτι σχεδὸν ὅλοι οἱ χώροι, ἀκόμα καὶ οἱ βοηθητικοί, ἔχουν ὑπόκαυστα, προφανῶς γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ὑγρασίας, ἀφοῦ τὸ κτίριο ἦταν χτισμένο σὲ βαλτωδὲς ἔδαφος καὶ συγχρόνως πολὺ κοντὰ στὴ θάλασσα. Δοκιμαστικὲς τομές, ποὺ ἔγιναν σὲ μερικὰ σημεῖα τοῦ κτιρίου κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν ὑποκαύστων, ἔδειξαν ὅτι τὸ βαλτωδὲς ὑπέδαφος εἶχε ἐπιχωθεῖ μὲ στρώμα ἄμμου πᾶχ. 1.25 μ. κατὰ μέσον ὄρο, ὥστε νὰ ἐξασφαλισθοῦν συνθῆκες στεγανότητας καὶ σταθερότητας στὸ ὅλο συγκρότημα. Τὰ ὑδραυλικά κονιάματα, τὰ ἐπιχρίσματα στοὺς τοίχους, τὰ μαρμαρόστρωτα δάπεδα καὶ οἱ ἀνάγλυφες ὀρθομαρμαρώσεις δίνουν πολυτελὴ χαρακτῆρα στὸ κτίριο¹¹.

7. Π. Θέμελης, Μαραθῶν, τὰ πρόσφατα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα σὲ σχέση μετὰ τὴ μάχη, ΑΔ 29, 1974, Α, 239-241. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (Tübingen 1988) 216, εἰκ. 307.

8. I. Nielsen, *Thermae et balnea* (1990) 33-C269, εἰκ. 214, ὅπου δίδεται σχεδιαστικὴ κάτοψη τοῦ βαλανεῖου καὶ γίνεται κατάταξή του σὲ ἓνα συγκεκριμένο τύπο, καθὼς καὶ ταύτιση τῶν χώρων του.

9. Ἡ δημοσίευση τῆς κάτοψης τοῦ βαλανεῖου στὸ βιβλίο τῆς I. Nielsen συνοδεύεται καὶ ἀπὸ μία ἐρμηνεία τῶν χώρων, ἡ ὁποία βασίζεται μόνο στὸ ὑπάρχον σχέδιο καὶ ὄχι σὲ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εἰς γνώσιν τῆς συγγραφέως. Ἐτσι σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς παρούσας μελέτης γίνεται διαφορετικὴ ταύτιση τῶν χώρων, σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ποὺ βρίσκονται στὴ διάθεσή μας.

10. D. Krenker - E. Krüger, *Die trierer Kaiserthermen*, I (Augsburg 1929) 178, εἰκ. 235b καὶ σ. 179, εἰκ. 238b. Κατὰ τὴν I. Nielsen ὁ.π. 33-C269, ὁ τύπος τοῦ βαλανεῖου χαρακτηρίζεται ὡς "half axial ring type". Δὲν

πρέπει πάντως νὰ παραβλεφθεῖ ἡ μεγάλῃ ἐπίδραση στὸ βαλανεῖο τοῦ Μαραθῶνος τῶν λουτρῶν «αὐτοκρατορικοῦ» τύπου, ποὺ ἀνθοῦσαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν Ἰταλία καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τοὺς μεγάλους κεντρικοὺς χώρους καὶ τὴν προσπάθεια ἀπόδοσης συμμετρίας.

Ἁ MacDonald ὁ.π. 115-116 διακρίνει τὰ λουτρά σὲ πέντε γενικοὺς τύπους μόνο, λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς πολλὲς ιδιομορφίες καὶ διαφοροποιήσεις τῶν ρωμαϊκῶν βαλανεῖων μεταξύ τους, ποὺ καθιστᾷ ἀδύνατη τὴν ἐνταξή τους σὲ αὐστηρὰ καθορισμένους τύπους.

11. Ἡ σύγκριση τοῦ ρωμαϊκοῦ βαλανεῖου τοῦ Μαραθῶνος μὲ ἄλλα τῆς ἴδιας ἐποχῆς στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο εἶναι δύσκολη, δεδομένου μάλιστα ὅτι μόνο στὴν Ἀθήνα ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ περίπου εἴκοσι λουτρικὰ συγκροτήματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, τὸ καθένα μὲ ἓναν ἰδιαίτερο ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμό, ποὺ τὸ διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα. Ἐξ ἄλλου χαρακτηριστικὸ τῶν ρωμαϊκῶν λουτρῶν εἶναι ὅτι ἐπέτρεψαν στοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς ἐποχῆς νὰ ἐξαντλήσουν τὰ περιθώρια τῆς φαντασίας τους κατὰ τὸν σχεδιασμὸ καὶ τὴν κατασκευὴ τους.

Είκ. 6. Γενική άποψη του βαλανείου από Ν. Είκ. 7. Γενική άποψη του βαλανείου από Δ.

Εικ. 8. Κάτοψη του βαλανείου. I: calida piscina· II, III: palestrae (·)· IV, V: piscinae· VI: tepidarium· VII: sudatorium/caldarium· VIII: tepidarium· IX: tepidarium (·)· X: praefurnium· XI: caldarium· XII: sudatorium/caldarium· XIII, XIV: alvea· XV: sudatorium/caldarium· XVIa: caldarium· XVIb, XVII: tepidaria· XVIIIa-γ: praefurnia· Γ: tepidarium· Δ: caldarium· E: sudatorium· Z: apodyterium-atrium· α-γ: praefurnia.

ΟΙ ΧΩΡΟΙ

Τὸ βαλανεῖο ἀποτελεῖται συνολικὰ ἀπὸ δεκαοκτὼ χώρους (I ἕως XVIIIa-γ) ποὺ ἀναπτύσσονται, ὅπως προαναφέραμε, γύρω ἀπὸ μία κεντρικὴ αἴθουσα (χώρος I) καὶ ἀποτελοῦν τὸν κύριο ὄγκο του, ἐνῶ ὀκτὼ ἀκόμη χώροι (A-H) εἶναι προσκολλημένοι στὴ βόρεια πλευρά του. Σχηματίζονται ἔτσι δύο κατὰ μῆκος ἄξονες, ἓνας βόρειος καὶ ἓνας ἀνατολικός, ποὺ τέμνονται σὲ ὀξεία γωνία στὸ BA. ἄκρο τους, καθορίζοντας τὰ ὅρια μέσα στὰ ὁποῖα περικλείονται οἱ κύριοι λειτουργικοὶ χώροι τοῦ λουτροῦ.

Μία προσπάθεια συμμετρικῆς διευθέτησης τῶν χώρων τοῦ κυρίως κτιρίου γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὴ (εἰκ. 8). Οἱ χώροι εἶναι διαρρυθμισμένοι μὲ κύριο σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν ἐπιβλητικὴ ἐλλειψοειδῆ αἴθουσα (χώρος I), ποὺ δεσπάζει στὸ κέντρο τοῦ λουτροῦ. Οἱ δύο ἡμικυκλικὲς δεξαμενές (χώροι IV καὶ V) καὶ οἱ δύο ὀρθογώνιοι χώροι II καὶ III (παλαῖστρες;) ἐκατέρωθεν τῶν προπνιγείων (praefurnia) α καὶ β παρουσιάζουν σαφέστατη ἀντιστοιχία μεταξύ τους.

Ἐπίσης οἱ δύο μικρὲς αἵθουσες VIII καὶ XVII (πιθανότατα *terpidaria*), καθὼς καὶ οἱ δύο ὁμοίων διαστάσεων ἐξαγωνικὲς αἵθουσες XI καὶ XVIa (προφανῶς *caldaria*), ποὺ ἀναπτύσσονται συμμετρικὰ γύρω ἀπὸ τὸν χῶρο I καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ χώρου XV ἀντίστοιχα, προσδίδουν στὸ συγκρότημα λειτουργικότητα ποὺ σπάνια ἀπαντᾷ σὲ μικρῶν διαστάσεων λουτρά, παρέχεται δὲ ἡ ἐντύπωση θερμῶν αὐτοκρατορικοῦ τύπου σὲ μικρογραφία (θέρμες Τραϊανοῦ, Καρακάλλα κλπ.).

Εἰκ. 9. Χῶρος I. ᾽Αποψη ἀπὸ Β.

Χῶρος I (*calida piscina*)

Ὁ χῶρος ποὺ δεσπόζει σὲ ὅλο τὸ λουτρικὸ συγκρότημα καὶ ἀποτελεῖ τὸν κεντρικὸ πυρῆνα τοῦ εἶναι ὁ ἐλλειψοειδὴς χῶρος I (μέγ. διάμ. ἀπὸ Β. πρὸς Ν. 8.43 μ. καὶ μικρὴ διάμ. ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. 4.18 μ.) (εἰκ. 8-9).

Οἱ τοῖχοι τοῦ σώζονται σὲ ὕψ. 1.35 μ. περίπου, μὲ πάχ. 0.70 μ. Ἔδρανο μὲ ἐπένδυση μαρμάρου, ὕψ. 0.85 καὶ πλάτ. 0.65 μ., διατρέχει τοὺς τοίχους ἐσωτερικά. Τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ τοίχου πάνω ἀπὸ τὸ ἔδρανο εἶναι 0.50 μ., σχηματίζει δὲ στὴν πάνω ἐπιφάνειά του «πεζούλι» πλάτ. 0.45 μ. Τὸ δάπεδο, ποὺ στηρίζεται στοὺς πεσσοὺς ὑποκαύστου (*suspensurae*)¹², καλύπτεται ἀπὸ ἀνισομεγέθεις ὀρθογώνιες μαρμαρόπλακες λευκοῦ χρώματος.

Ἡ κάθοδος τῶν λουομένων στὴν αἴθουσα θὰ πρέπει νὰ γινόταν ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ὅπου ὑπάρχει πλατιά βαθμίδα (μῆκ. 2.68, πλάτ. 0.42 καὶ ὕψ. 0.50 μ.) ἐπενδυμένη μὲ μαρμαρόπλακες, σχηματίζοντας μιὰ κλίμακα, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας, σὲ ἀπόσταση 0.85 μ., ὑπάρχουν δύο τοξωτὰ (;) ἀνοίγματα πολὺ κατεστραμμένα (πλάτ. 1.50 καὶ ὕψ. 1.15 μ.), ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς δύο καμαροειδεῖς διαδρόμους α καὶ β πρὸς τὰ ἀνατολικά (εἰκ. 8, 10).

Οἱ τοῖχοι εἶναι ἐφοδιασμένοι μὲ *tegulae mammatae*¹³, ποὺ ἔχουν σχῆμα ὀρθογώνιων πλίνθων (διαστ. 0.32 × 0.32 μ. καὶ πάχ. 0.03 μ.), μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση (μῆκ. 0.08 μ., ἄνω διάμ. 0.02 μ., κάτω διάμ. 0.08 μ.) στὸ κέντρο τῆς μιᾶς τοῦς πλευρᾶς. Ἡ ἀπόφυση αὐτὴ ἀκουμποῦσε στὸν τοῖχο σχηματίζοντας ἕνα κενὸ θερμαινόμενο διάστημα, πλάτ. 0.07 μ. (εἰκ. 11-12). Ὑπῆρχαν κατὰ διαστήματα ὀρθογώνιοι πλίνθινοι ἀγωγοί (*tubuli*)¹⁴ (διαστ. 0.20 × 0.19 μ. καὶ πάχ. 0.03 μ.), οἱ ὁποῖοι ἦταν κάθετα τοποθετημένοι στὰ τοιχώματα τῆς αἴθουσας μὲ προορισμὸ τῆς διευκόλυνσης τῆς κυκλοφορίας τοῦ θερμοῦ ἀέρα στοὺς τοίχους.

Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν «σπαθειῶν»¹⁵, ποὺ βρέθηκε στὸ στῶμα καταστροφῆς ἀποδεικνύει ὅτι ὁ χῶρος στεγαζόταν προφανῶς μὲ καμαροειδῆ ὀροφή¹⁶ (εἰκ. 13).

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν περιγραφὴ ποὺ προηγήθηκε (ὑπόκαυστα, *tegulae mammatae*, *tubuli*)¹⁷, ὁ χῶρος I ἦταν θερμαινόμενος, ἐνῶ στὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα ἐκατέρωθεν τῆς κλίμακας θὰ πρέπει νὰ ἦταν τοποθετημένοι δύο λέβητες μετάλλινι γιὰ τὴν πλήρωση τῆς πισίνας μὲ νερό, ποὺ θερμαινόταν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὰ *praeurnia* α καὶ β. Μεγάλα παράθυρα θὰ ἀνοίγονταν πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας, ὥστε νὰ ἀπολαμβάνουν οἱ λουόμενοι τὴ θαυμάσια θέα.

12. Βλ. RE II 2743, λ. *Bäder*.

13. Βλ. T. Rook, Development and Operation of Roman Baths, *JAS* 5, 1978, 270 καὶ J. P. Adam, La construction romaine (Paris 1984) 289, εἰκ. 624, σ. 292, εἰκ. 630 καὶ σ. 293, εἰκ. 634.

14. Βλ. Γ. Γούναρη, *Τὸ βαλανεῖο καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων* (Ἀθήνα 1990) 18, σημ. 60, ὅπου ἀναλύεται ἡ σχέση τῶν *tubuli* καὶ τῶν *tegulae mammatae* στοὺς τοίχους τῶν θερμαινόμενων χώρων, καθὼς καὶ ἡ χρῆση τους, δίδεται δὲ ἡ ἀνάλογη βιβλιογραφία.

15. «Σπαθεία»: κωνικὰ πῆλινα στοιχεῖα μὲ ὀριζόντιες ἀλλοκώσεις, ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν κατασκευὴ

θόλων στοὺς ρωμαϊκοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους. Βλ. J. Durm, *Die Baukunst der Etrusker. Die Baukunst der Römer*, II (Stuttgart 1905) 298-300, εἰκ. 322-326 καὶ *Gewölbe und Kuppeln* (Tübingen) εἰκ. 82-82a. Οἱ διαστάσεις τους κατὰ μέσον ὁρο εἶναι: ὕψ. 0.255, κάτω διάμ. 0.023, ἄνω διάμ. 0.086 καὶ πάχ. 0.008 μ.

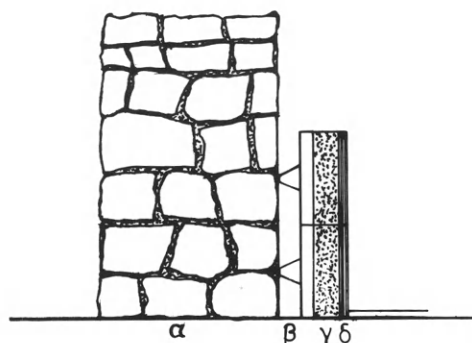
16. Γούναρης ὁ.π. 19, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ στέγαση μὲ καμάρα γινόταν σὲ ὅλους τοὺς θερμαινόμενους χώρους τῶν λουτρῶν.

17. Ἡ Nielsen ὁ.π. χαρακτηρίζει τὸν χῶρο ὡς *natio*, δηλαδὴ ὑπαίθρια πισίνα μὲ κρύο νερό. Ὅμως τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν δικαιώνουν τὴν ἄποψη αὐτῆ.

Πολλά τμήματα ὀρθομαρμάρωσης, χάλκινα καὶ σιδερένια καρφιά, ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴ στερέωση τῶν μαρμάρινων πλακῶν στοὺς τοίχους, πολλὰ ὄστρακα, καθὼς καὶ τρία χάλκινα νομίσματα, εἶναι τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς (βλ. Κατάλογο).

Εἰκ. 10. Χῶρος I. ᾽Αποψη ἀπὸ Ν. Κλίμακα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

Εἰκ. 11. Τομή τοίχου τοῦ ἔλλειψοειδοῦς χώρου I (*calida piscina*): α: τοῖχος, β: στελέχη με μαστοειδῇ ἀπόφυση (*tegulae mammatae*), γ: παχὺ καὶ ἄδρὸ ἐπίχρισμα, δ: ὀρθομαρμάρωση, ε: στέλεχος με μαστοειδῇ ἀπόφυση.

Εἰκ. 12. *Tegulae mammatae* με τὴ μαστοειδῇ ἀπόφυση. Εἰκ. 13. «Σπαθεῖα» καὶ τρόπος χρήσης τους.

Ὁ χώρος I ἐπικοινωνεῖ με στενές, χωρὶς πορτόφυλλα θύρες¹⁸ με τοὺς χώρους VIII (T) στὰ νότια, XI (C) στὰ ΝΔ., XV (S/C) στὰ δυτικά καὶ XVIα (C) στὰ ΒΔ. Πρὸς τὰ ἀνατολικά συνδέεται με τὶς δύο πισίνες IV καὶ V.

Ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν παραπάνω στοιχείων γίνεται φανερό ὅτι ὁ χώρος αὐτὸς ἦταν μία θερμαινόμενη πισίνα (*calida piscina*, *κολυμβήθρα θερμά*)¹⁹, ποὺ συναντᾶται σπάνια καὶ κυρίως στὰ πολυτελοῦς κατασκευὴς βαλανεῖα.

Χῶροι α καὶ β (*prae-furnia*)

Οἱ δύο καμαροσκεπεῖς διάδρομοι α καὶ β στὰ ἀνατολικά τοῦ χώρου I, ἀνήκουν στὰ *prae-furnia* τῶν ὑποκαύστων του (εἰκ. 8, 14). Ἔχουν μῆκ. 4.20 καὶ πλάτ. 3 μ. ὁ καθένας καὶ σώζονται σὲ ὕψ. 1.60 μ. περίπου. Οἱ τοῖχοι τους μέχρι ὕψ. 0.60 μ. εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ἄργουδες

18. Σκοπὸς τῶν στενῶν θυρῶν ἦταν νὰ μὴ διαφεύγει ἡ θερμοκρασία τοῦ χώρου ἐνῶ ἡ ἀνυπαρξία θυροφύλλων στὶς ἐσωτερικὲς πόρτες τῶν ρωμαϊκῶν λουτρῶν, ἦταν σχεδὸν κανόνας. Βλ. R. Ginouvès, Sur un aspect de l'énol-

lution des bains en Grèce vers le IVe siècle de notre ère, *BCH* 79, 1955, 135 κέ.

19. Nielsen ὁ.π. 156.

Εἰκ. 14. Χῶρος α. ᾽Αποψη ἀπὸ Ἀ. Εἰκ. 15. Χῶροι α-γ. ᾽Αποψη ἀπὸ Β.

Εἰκ. 16. Κόγχη χώρου α.

λίθους με ἰσχυρὸ κονίαμα, ἐνῶ τὸ ἀνώτερο τμήμα τους εἶναι πλινθόκτιστο καὶ καταλήγει σὲ σχεδὸν ἡμικυλινδρική καμάρα, τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ὁποίας ἔχει καταρρεῦσει.

Οἱ διάδρομοι συνδέονται μεταξύ τους στὸ δυτικὸ ἄκρο με ἐγκάρσιο διάδρομο γ, διαστάσεων 3.60×1.35 μ. (εἰκ. 8, 15). Στὰ δύο ἄκρα τοῦ διαδρόμου γ, στὸν βόρειο καὶ νότιο τοῖχο τῶν διαδρόμων α καὶ β ἀντίστοιχα, εἶναι ἀνοιγμένη ἀπὸ μία κόγχη (ὑψ. 0.93, πλάτ. 0.64 καὶ βάθ. 0.42 μ.)²⁰ (εἰκ. 16). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς κόγχης τοῦ διαδρόμου α ὑπάρχει ὀπή, διαμ. 0.21 μ., ἡ ὁποία προχωρεῖ ἐντὸς τοῦ τοίχου πρὸς ΒΔ. Μέσα στὴν ἴδια κόγχη βρέθηκε κατὰ χώραν πῆλινο πινάκιο με θαλάσσια ὄστρεα, ποὺ ἀποτελέσαν πιθανότατα τὴν τροφή κάποιου ἀπὸ τοὺς ἐργαζόμενους στὰ *praefurnia*. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς κόγχης τοῦ διαδρόμου β ἀνοίγεται ὀρθογώνια ὀπή (διαστ. 0.20×0.20 μ.).

Οἱ εἵσοδοι τῶν δύο διαδρόμων βρίσκονται στὸ μέσο τῆς ἀνατολικῆς στενῆς πλευρᾶς τους, ὅπου τὸ πάχος τοῦ τοίχου φθάνει τὰ 0.98 μ. Σὲ ὅσα σημεῖα σώζεται τὸ δάπεδο γύρω ἀπὸ τὶς εἰσόδους, φαίνεται ὅτι ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ ἀκανόνιστους λίθους, ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἓνα συμπαγὲς λιθόστρωτο. Ἀπὸ τὶς θύρες αὐτές (πλάτ. 0.84 μ.) θὰ πρέπει νὰ γινόνταν ὅλη ἡ προεργασία γιὰ τὸ ἄναμμα τῆς φωτιᾶς ἀπὸ τοὺς θερμαστές²¹.

20. Παρόμοιος διάδρομος με κόγχη ἀποδίδεται σχεδιαστικὰ στὸν W. Heinz, *Römische Thermen* (München 1983) 149, εἰκ. 153.

21. Γιὰ τοὺς διαδρόμους μπροστὰ στὰ *praefurnia* καὶ τὴ χρησιμότητά τους, βλ. Γούναρη ὁ.π. 27, σημ. 95.

Εἰκ. 17. Χῶρος III. Ἀποψη ἀπὸ Ἀ.

Χῶροι II καὶ III (παλαιστρες;)

Οἱ δύο μεγάλοι ὀρθογώνιοι χῶροι II καὶ III, ποὺ καταλαμβάνουν σχεδὸν ὅλη τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου, ἐπεκτείνονται ἐκατέρωθεν τῶν διαδρόμων α καὶ β. Οἱ διαστάσεις τῶν χώρων II καὶ III εἶναι 11.50×4 μ. καὶ 9.30×3.90 μ. ἀντίστοιχα (εἰκ. 8, 17). Τὸ ἐπίπεδο τῶν χώρων αὐτῶν, τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν σωθεῖ τὰ δάπεδα, βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κτίριο (κατὰ 1.60 μ.) καὶ συμπίπτει μὲ αὐτὸ τῶν προπυγείων.

Τὰ λείψανα ὀρθογώνιας λιθόκτιστης κατασκευῆς (μήκ. 2.58, πλάτ. 0.91 καὶ σωζ. ὕψ. 0.60 μ.), ποὺ σώζεται στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ χώρου III, ἀνήκουν πιθανὸν σὲ κλίμακα γιὰ τὴ μετάβαση τῶν λουομένων ἀπὸ ἐκεῖ στὰ ἀνώτερα διαμερίσματα τοῦ λουτροῦ.

Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε στρῶμα καταστροφῆς καὶ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς χώρους ἦταν ἐλάχιστα (λίγα χονδροειδῆ ὄστρακα), ἡ ταύτισή τους μὲ συγκεκριμένο χῶρο παρουσιάζει πολλὰς δυσκολίες²². Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀνασκαφικὰ δεδομένα ποὺ νὰ

22. Ἡ Nielsen ὁ.π. χαρακτηρίζει αὐτοὺς τοὺς δύο χώρους ὡς *frigidaria*, προφανῶς λόγω τοῦ μεγέθους τους καὶ

τῆς γειτνιάσής τους μὲ τὶς δύο πισίνες (χῶροι IV καὶ V).

Εἰκ. 18. Χῶρος IV. ᾠποψη ἀπὸ Ν.

δικαιολογοῦν τὴν ὕπαρξη στέγης, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ δύο χῶροι ἢ ἦταν ὑπαίθριοι στρωμένοι μὲ στρῶμα ἄμμου, ὅπως συνηθιζόταν στὶς παλαίστρες²³, ἢ στεγάζονταν μὲ ξύλινη στέγη, ὅπως ἦταν κανόνας στοὺς ψυχροὺς χώρους τῶν βαλανείων²⁴.

Χῶροι IV καὶ V (πισίνες)

Προσκολλημένες στὴ δυτικὴ μακρὰ πλευρὰ τῶν χώρων II καὶ III, ἀλλὰ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, εἶναι οἱ δύο ἡμικυκλικὲς πισίνες IV καὶ V, συμμετρικὰ τοποθετημένες ἐκατέρωθεν τῆς calida piscina (εἰκ. 8, 18-19).

23. Παλαίστρα, Nielsen ὁ.π. 104, σημ. 64 καὶ σ. 163-164.

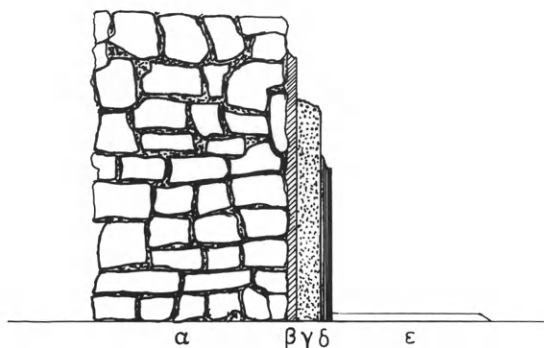
24. Γούναρης ὁ.π. 16.

Εἶναι ὅμοιες μεταξύ τους (μήκ. 6.75, πλάτ. 3.50 μ.) ἀλλὰ ἡ IV σώζεται σὲ ὕψος τοίχων 0.62 μ., ἐνῶ ἡ V σὲ ὕψ. 0.50 μ. Τὸ πάχος τῶν τοίχων εἶναι 0.70 μ., ἐνισχύονται ὅμως ἐξωτερικὰ ἀπὸ συμπαγὴ ἀργολιθοδομὴ μὲ κουρασάνι, προκειμένου νὰ ἀντέχουν τὶς ὠθήσεις κατὰ τὴν πλήρωσή τους μὲ νερό. Ἐσωτερικὰ καλύπτονται ἀπὸ δύο κονιάματα ἐπάλληλα: ἓνα λεπτότερο, πάχ. 0.02 μ., καὶ ἓνα παχύτερο καὶ ἀδρομερέστερο, πάχ. 0.05 μ. Πάνω στὸ τελευταῖο ἐπικολλῶνται οἱ λεπτὲς πλάκες τῆς ὀρθομαρμάρωσης, πάχ. 0.032 μ., μικρὰ τμήματα τῆς ὁποίας βρίσκονται ἀκόμα κατὰ χώραν. Τὸ δάπεδο ἦταν ἐπίσης στρωμένο μὲ ἀνισομεγέθεις μαρμάρινες πλάκες, τῶν ὁποίων σώζονται λείψανα (εἰκ. 20).

Ἡ κάθοδος τῶν λουομένων στὶς πισίνες θὰ πρέπει νὰ γινόταν ἀπὸ κλίμακες μὲ τρεῖς βαθμίδες, τῶν ὁποίων σώζονται τὰ τμήματα στὴ βόρεια καὶ νότια γωνία τῶν χώρων IV καὶ V

Εἰκ. 19. Χῶρος V. Ἀποψη ἀπὸ Β.

Εἰκ. 20. Τομὴ τοῖχου τοῦ χώρου IV (piscina): α: τοῖχος, β: λεπτὸ ἐπίχρισμα, γ: παχὺ καὶ ἄδρὸ ἐπίχρισμα, δ: ὀρθομαρμάρωση, ε: μαρμαρόστρωτο.

ἀντίστοιχα. Καλύτερα σώζεται ἡ σκάλα τῆς πισίνας IV (μῆκ. 1.25, πλάτ. 1.10 καὶ ὕψους βαθμίδος 0.30 μ.). Ἡ σκάλα τοῦ χώρου V διατηρεῖται μόνο στὸ κατώτερο τμήμα της, στὶς ἐξῆς διαστ.: μῆκ. 1.10, πλάτ. 0.98 καὶ ὕψος βαθμίδος 0.30 μ. Καὶ οἱ δύο κλίμακες εἶχαν ἐπένδυση μαρμάρου.

Δὲν γνωρίζουμε πῶς διοχετευόταν τὸ νερὸ στὶς πισίνες. Ἡ ἀπορροή ὅμως τῶν ὑδάτων καὶ στοὺς δύο χώρους γινόταν ἀπὸ ὀπή (διαμ. 0.20 μ.), ποὺ βρίσκεται στὴ βάση τῆς σκάλας. Ὁ πήλινος κυλινδρικός ἀγωγός, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ὀπή τοῦ χώρου IV, περνᾷ μέσα ἀπὸ τὸν παχὺ τοῖχο τῆς πισίνας καὶ μὲ κατεύθυνση πρὸς ΒΑ. καταλήγει ἐκτὸς τοῦ κτιρίου, στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ χώρου II (P;) (εἰκ. 8).

Στὸ μέσο περίπου τοῦ τόξου τῆς πισίνας V, ἐπὶ τοῦ δαπέδου, διακρίνονται ἱχνη ὀρθογώνιας κατασκευῆς ἀπὸ κάθετα τοποθετημένες μαρμάρινες πλάκες (διαστ. 0.95×0.40 μ.) ἄγνωστης χρήσης. Πιθανότατα ἦταν τὸ βάθρο κάποιου ἀγάλματος, ἀφοῦ μάλιστα στὸ βόρειο τμήμα τῆς πισίνας βρέθηκε μαρμάρινη κεφαλὴ ἀρπακτικοῦ πτηνοῦ. Στὸν ἴδιο χώρο βρέθηκαν ἐπίσης τρία χάλκινα νομίσματα (βλ. Κατάλογο).

Λόγω ἐλλείψεως στοιχείων (ἡ ἀνωδομή ἔχει ἐντελῶς καταστραφεῖ), μᾶς εἶναι ἄγνωστος ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνοῦσαν οἱ δύο πισίνες μὲ τοὺς γύρω χώρους. Ἐλάχιστα σωζόμενα ἱχνη μαρτυροῦν ὅτι ὑπῆρχε ἐπικοινωνία μὲ τὸν κεντρικὸν χώρο I (CPi), μὲ θύρα πλάτ. 1.20 μ., ποὺ ἀνοίγόταν στὸ ΝΔ. καὶ ΒΔ. ἄκρο τῶν Pi IV καὶ V ἀντίστοιχα.

Ἰδιαίτερα δυσσερμηνευτὴ εἶναι ἡ σχέση τους πρὸς τοὺς δύο μεγάλους ὀρθογώνιους χώρους II καὶ III (P;), ποὺ ἐφάπτονται στὰ ἀνατολικά τους, λόγω τῆς μεγάλης διαφορᾶς τοῦ ὕψους τῶν δαπέδων τους.

Ἐξωτερικὰ τοῦ νότιου ἄκρου τῆς πισίνας V, μέσα στὸ συμπαγὲς λιθόκτισμα, ἀνοίγεται ὀρθογώνια δεξαμενὴ νεροῦ (διαστ. 1×0.87 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 1.70 μ.). Τὸ κατώτερο τμήμα της εἶναι πλινθόκτιστο (μέχρι ὕψ. 0.60 μ.), ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο εἶναι λιθόκτιστο. Στὸ δάπεδο ὑπάρχει ἐπίστρωση λεπτοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ἐνῶ στὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ κατώτατου τμήματός του ἀνοίγονται ἰσάριθμες ὀρθογώνιες ὀπές πρὸς τοὺς ὁμοῦς χώρους.

Χῶροι VI (tepidarium), VII (sudatorium ἢ caldarium), VIII (tepidarium)

Ὁ παραλληλόγραμμος χῶρος VI (T) πρὸς Ν., ποὺ σώζεται μόνο κατὰ τὰ ὑπόκαυστα (διαστ. 4.10×3 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.50 μ.), ἐπικοινωνεῖ μὲ στενὴ δίοδο (διαστ. 0.31×0.61 μ. καὶ πᾶχ. 0.66 μ.), ποὺ ἀνοίγεται στὴ ΒΔ. γωνία του, πρὸς τὸ ὑπόκαυστο τοῦ χώρου VII (S/C). Πιθανότατα ἡ ὀπή αὐτὴ κλείστηκε ἀργότερα μὲ πήλινη πλάκα ποὺ βρέθηκε ἐπὶ τόπου (εἰκ. 8, 21).

Εἰκ. 21. Χῶρος VI. Ἀποψη ἀπὸ Ν.

Ὁ χῶρος VII (S/C) (διαστ. 5.63×3.95 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 1 μ.) σώζεται ἐπίσης μόνο στὰ ὑπόκαυστα, μὲ διαμορφωμένη ἐλαφρὰ καμπύλη τῇ βόρεια στενῇ πλευρᾷ του, στὸ μέσο τῆς ὁποίας ὑπάρχει δίοδος ἐπικοινωνίας (διαστ. 0.30×0.58 μ.) μὲ τὰ ὑπόκαυστα τοῦ χώρου VIII (T) (εἰκ. 8, 22). Στὸ ΝΔ. ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ χώρου VII (S/C) ὑπάρχει τοξωτὸ ἄνοιγμα ἀπὸ ζῶνες πλίνθων, πλάτ. 0.60 καὶ ὕψ. 0.70 μ. (εἰκ. 23). Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ πλαισιώνεται ἀπὸ ἓνα πλινθόκτιστο τοιχάριο (σωζ. ὕψ. 1.42, πλάτ. 0.64 καὶ πάχ. 0.45 μ.), ποὺ ἐφάπτεται στὴ δυτικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου, καθὼς καὶ ἓναν ἄλλο χαμηλὸ λιθόκτιστο τοῖχο (ὕψ. 0.75, πλάτ. 0.86 καὶ πάχ. 0.45 μ.) στὸ κάτω μέρος του.

Ὁ σχεδὸν τετράγωνος χῶρος VIII (T) (διαστ. 3.75×3.10 μ. καὶ ὕψ. 0.60 μ.), δὲν σώζει τὸ δάπεδό του, ἀλλὰ διατηρεῖ τὰ ὑπόκαυστά του σὲ ἄρκετὰ καλὴ κατάσταση (εἰκ. 24).

Εἰκ. 22. Χῶροι IX καὶ VII. ᾽Αποψη ἀπὸ Ν.

Ὁ νότιος ἀκράϊος χῶρος IX εἶναι τελείως κατεστραμμένος (εἰκ. 22).

Οἱ τρεῖς αὐτοὶ θερμαινόμενοι χῶροι, ἐκτὸς τῶν διόδων τῶν ὑποκαύστων, θὰ πρέπει νὰ ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους καὶ μὲ θύρες, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν σώζονται. Εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ χῶρος VIII (T) ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸν κεντρικὸ χῶρο I (CpI) πρὸς Β., καθὼς καὶ μὲ τὸν ἐξαγωγικὸ χῶρο XI (C) πρὸς Δ., μὲ θύρα πλάτ. 0.95 μ.

Οἱ τοῖχοι καὶ τὰ δάπεδα τῶν ὑποκαύστων τῶν χώρων VII (S/C) καὶ VIII (T) ἦταν ἐπιστρωμένοι μὲ παχὺ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Είκ. 23. Χῶρος VII. Ἀποψη ἀπὸ Δ.

Ὡς tepidaria²⁵ (μέσος οἶκος, χλαινόμενος οἶκος, χλιαροψύχιον), θὰ πρέπει νὰ χαρακτηριστοῦν οἱ χῶροι VI καὶ VIII καὶ λόγῳ μεγέθους καὶ λόγῳ θέσης μεταξὺ τῆς πισίνας V (κολυμβήθρα ἢ δεξαμενὴ) καὶ τοῦ caldarium VII (ἐνδον οἶκος, θερμὸς οἶκος). Ἡ θέρμανση ἐπίσης τῶν ὑποκαύστων τοὺς γινόταν ἔμμεσα ἀπὸ τὸ praefurnium X, ἀφοῦ διέσχιζε τὸ sudatorium (ιδρωτήριον) ἢ caldarium VII²⁶.

25. Nielsen ὁ.π. 155-6.

26. Αὐτόθι 159-160.

Εἰκ. 24. Χῶρος VIII. ᾿Αποψη ἀπὸ ΒΑ.

Χῶρος X (prae-furnium)

Τὸ παχύτατο στρῶμα στάχτης καὶ ἡ ἐν γένει πυράκτωση τοίχων καὶ ἐδάφους στὰ δυτικὰ τοῦ χώρου VII (S/C) μαρτυροῦν ὅτι ὁ ἀσύμμετρος χῶρος X θὰ πρέπει νὰ ἦταν prae-furnium ἢ προπνιγεῖον²⁷ (εἰκ. 8, 25). Ὁ χῶρος δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ὁλόκληρος, γιατί τὸ δυτικὸ του τμῆμα ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν τσιμεντένιο τοῖχο, ποὺ ὄριζε τὴν ἰδιοκτησία πρὸς Δ. Ὁ

27. Προπνιγεῖο λέγεται ὁ χῶρος ὅπου καταλήγουν τὰ στόμια τῶν prae-furniorum, βλ. Γούναρη ὁ.π. 7, 27, σημ. 93.

Εἰκ. 25. Χῶρος Χ. ᾿Αποψη ἀπὸ Ν.

ἀνατολικός του τοῖχος, πὺν συμπίπτει μὲ τὸν τοῖχο τοῦ χώρου VII (S/C), ἔχει μῆκ. 4.85 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψ. 2.17 μ. Ὁ νότιος τοῖχος ἔχει μῆκ. 1.65, ὁ δυτικός 5.35 καὶ ὁ βόρειος 6.16 μ.

Τὸ δάπεδο ἀπὸ πατημένο καὶ πυρακτωμένο χῶμα ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. 2.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Πάνω σ' αὐτὸ ὑπῆρχε ἀγωγὸς σχήματος ἀνεστραμμένου Π (σωζ. μῆκ. 4.40 καὶ πλάτ. 0.20 μ.), καλυμμένος μὲ κεραμίδες καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. Στὸ ΒΑ. ἄκρο του κατέληγε σὲ πίθο (σωζ. ὕψ. 0.40 καὶ διαμ. 0.55 μ.), πὺν ἦταν σφηνωμένος στὴ ΒΔ. ἐξωτερικὴ γωνία τοῦ χώρου VII (S/C). Λεῖψανα ἐνὸς ἄλλου μικρότερου πίθου βρέθηκαν στὸ μέσο περίπου τοῦ ἀγωγοῦ. Πιθανότατα ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς νὰ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀποστράγγιση τῶν νερῶν τοῦ χώρου.

Στὸν δυτικὸ τοῖχο σχηματίζονται δύο πλινθόκτιστες παραστάδες (ὑψ. 1.28, πλάτ. 0.95 καὶ πάχ. 0.67 μ.) ἐκατέρωθεν στενοῦ διαδρόμου πλάτ. 1.30 μ., ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ προεκτείνεται πρὸς Δ. Μέσα ἀπ' αὐτὸν τὸν διάδρομο διέρχεται καὶ ὁ ἀγωγὸς ποῦ προαναφέραμε. Στὴ γωνία τοῦ νότιου μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο εἶναι χτισμένο ἀπὸ ἀργοὺς λίθους χαμηλὸ τοιχάκι (μήκ. 2, ὑψ. 0.75 καὶ πάχ. 0.35 μ.).

Στὴ βόρεια πλευρὰ ὑπάρχει δίοδος πρὸς τὸ ὑπόκαυστο τοῦ χώρου XIII (Al), χτισμένη ἀπὸ πλίνθους. Μπροστὰ στὸ στόμιο τῆς διόδου ἐφάπτεται στὸν τοῖχο λιθόκτιστο τοιχάριο (μήκ. 1.28, ὑψ. 0.60 καὶ πάχ. 0.56 μ.), ὅπως ἐκεῖνο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Παρόμοιο τοιχάριο (διαστ. 1.30×0.85 μ. καὶ πάχ. 0.56 μ.) ἐφάπτεται καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ἴδιου τοίχου. Μεταξὺ τῶν δύο τοιχαρίων ὑπάρχει ὀρθογώνια κατασκευή (ὑψ. 1.70, μήκ. 1.85 μ.) σὰν ἀντηρίδα, ἀπὸ δύο πλινθόκτιστους πεσσούς μὲ ἀργολιθοδομή στὸ μεταξύ τους διάστημα καὶ μία ὀρθογώνια ὀπὴ στὸ μέσο τοῦ ὕψους της. Τὰ τοιχάρια, ποῦ ἔχουν κτισθεῖ πρὸ τῶν διόδων τῶν ὑποκαύστων τῶν παραπάνω χώρων, ἴσως νὰ εἶχαν ὡς σκοπὸ τὴν καλύπτερη διοχέτευση τῆς θερμότητας στὸ ἐσωτερικὸ τους.

Χῶρος XI (caldarium)

Ἕνας χῶρος ἐπιβλητικὸς καὶ πολυτελὴς εἶναι ἡ ἐξαγωνικὴ αἴθουσα XI (μήκος πλευρᾶς 3.15 μ.), ἡ ὁποία πλαισιώνεται στὸ δυτικὸ τμήμα της ἀπὸ δύο ὀρθογώνια *alvea* (λουτήρες)²⁸ καὶ ἓναν κυκλικὸ θερμαινόμενο χῶρο.

Ἐχει σωθεῖ τὸ μαρμαρόστρωτο δάπεδο τοῦ χώρου, κατασκευασμένο ἀπὸ ταινίες λευκοῦ καὶ μελανοῦ μαρμάρου ἐναλλάξ. Στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου ὑπάρχει κύκλος ἀπὸ ἐρυθρὸ μάρμαρο, μέσα στὸν ὁποῖο σχηματίζεται τετράγωνο μὲ σταυρωτὰ τεμνόμενες ταινίες μαρμάρου στὸ ἐσωτερικὸ του (*opus sectile*)²⁹.

Ὁ χῶρος αὐτός, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ εἶχε ὑπόκαυστα, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ βύθισμα τοῦ δαπέδου πρὸς τὸ κέντρο (περ. 0.60 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὑπόλοιπου δαπέδου), ἐπικοινωνεῖ μὲ ἰσάριθμες θύρες πρὸς τοὺς ἐξῆς χώρους: VIII (T) (πλάτ. 0.95 μ.), ὅπου σώζεται τὸ μαρμάρينو κατώφλι, I (C*Pi*) (πλάτ. 0.98 μ.) καὶ XV (S/C) (πλάτ. 1.32 μ.) (εἰκ. 8, 26). Ἐπομένως ὁ χῶρος XI εἶναι ἓνα *caldarium*, ποῦ θερμαίνεται ἄμεσα ἀπὸ τὰ *praeefurnia* XVIIIa καὶ XVIIIγ, ποῦ βρίσκονται στὰ δυτικά του³⁰.

Ἀπὸ τὸν χῶρο συλλέχθηκαν ἐκτὸς τῶν πολυαρίθμων ὀστράκων, τεμάχια χαλκῶν ἀντικειμένων, σιδερένια καρφιά καὶ *follis* Λικινίου Α' (313-315 μ.Χ.).

Οἱ δύο σχεδὸν ἴσοι θερμαινόμενοι χῶροι XIII (Al) καὶ XIV (Al) (διαστ. 3×1.75 μ.), μὲ ὑπόκαυστα καὶ ἄμεση θέρμανση ἀπὸ τὰ *praeefurnia* X καὶ XVIIIa, ἔχουν μαρμαρόστρωτα δάπεδα καὶ ὀρθομαρμάρωση στοὺς τοίχους. Ὑπερυψωμένο σκαλοπάτι, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ

28. Nielsen ὁ.π. 157 καὶ Γούναρης ὁ.π. 19 καὶ σημ. 61-62, ὅπου ἀναλύεται ἡ διαφορά μεταξὺ *alveum* καὶ *solium*.

Ὅπως σημειώνει ὁ Ginouves ὁ.π. 136 καὶ 148, τὸ κοινὸ λουτρὸ μέσα σὲ μεγάλες πισίνες ἦταν σύνηθες στοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπιβλήθηκαν οἱ ἀτο-

μικοὶ λουτήρες.

29. Πρόκειται γιὰ ἓναν πολὺ ἀπλὸ τύπο μαρμαροθετήματος, ὁ ὁποῖος ἐξελίχθηκε ἀργότερα σὲ περισσότερο πολὺπλοκα ἐπαναλαμβανόμενα σχέδια, βλ. F. Guidobaldi - A. Giuglia Guidobaldi, *Pavimenti marmorei di Roma dal IV al IX secolo* (Città del Vaticano 1983).

30. Nielsen ὁ.π. 156-7.

Εικ. 26. Χῶρος XI. Ἀποψη ἀπὸ Ἀ.

ὑπερπηδοῦν οἱ λουόμενοι, χάριζε τὰ δύο alvea ἀπὸ τὸν κεντρικὸ χῶρο XI (C). Τὸ μῆκος τοῦ σκαλοπατιοῦ τοῦ XIII εἶναι 2.60 μ., ἐνῶ γιὰ νὰ μπεῖ κανεὶς στὸν λουτήρα XIV ἔπρεπε νὰ κατεβεῖ δύο σκαλοπάτια (μῆκ. 2.40, πλάτ. 0.20 καὶ ὕψ. 0.07 μ.).

Στὸ μέσο τοῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου τοῦ XIV ὑπάρχει δίοδος τοῦ ὑποκαύστου πρὸς τὸ praefurnium (διαστ. 0.56×0.35 μ.), πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται τοξωτὸ ἄνοιγμα (πλάτ. 0.90 μ.) (εἰκ. 27). Τὸ νερὸ τῶν λουτήρων θερμαινόταν εἴτε σὲ λέβητες καὶ κατόπιν διοχετεύονταν σ' αὐτούς, εἴτε ἐπὶ τόπου μέσα στοὺς λουτήρες κατευθεῖαν ἀπὸ τὰ praefurnia.

Εἰκ. 27. Χῶρος XIV. Ἀποψη ἀπὸ 'Α.

Χῶρος XII (sudatorium ἢ caldarium)

Ὁ κυκλικὸς χῶρος XII (διαμ. 3.80 μ.) ἀποτελεῖ προέκταση πρὸς ΝΔ. τοῦ χώρου XI (C), ἀπὸ τὸν ὁποῖο χωρίζεται μὲ ἄνοιγμα πλάτ. 2.30 μ. (εἰκ. 8, 28).

Τὰ λείψανα ἑνὸς μεταγενέστερου πλινθόκτιστου τοιχαρίου (μῆκ. 1.86 καὶ πλάτ. 0.40 μ.), καθὼς καὶ ἓνα τμῆμα μαρμάρινου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους μὲ γεισίποδες, ἐντοιχισμένο σ' αὐτό, βρίσκονται ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου στὸν χῶρο.

Ὁ τοίχος του, ἐπιστρωμένος μὲ παχὺ ὑδραυλικὸ κονίαμα, θερμαινόταν μὲ tegulae mammatæ (εἰκ. 29), γεγονός πού ἀποδεικνύει ὅτι ὁ χῶρος ἦταν θερμός (πιθανότατα sudatorium ἢ caldarium)³¹.

Λείψανα μαρμάρινων πλακῶν σώζονται πάνω στὸ κονίαμα τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση, μὲ ἐλαφρὰ καθίζηση πρὸς τὸ κέντρο (0.26 μ. περίπου βαθύτερα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο δάπεδο).

Τμῆμα λίθινου ἡμίεργου ἀρράβδωτου κίονα (σωζ. ὕψ. 0.40 καὶ διαμ. 0.30 μ.) βρέθηκε κάτωθεα τοποθετημένο περίπου στὸ κέντρο τοῦ χώρου, ὅχι κατὰ χώραν. Τεμάχιο χάλκινου ἐργαλείου, πού βρέθηκε κοντά, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὴ λατύπη γύρω, δείχνουν ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἔγινε κάποια ἐπεξεργασία τοῦ κίονα ἐπὶ τόπου μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ λουτροῦ.

31. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ χώρου ὡς piscina ἀπὸ τὴ Nielsen δὲν εὐσταθεῖ.

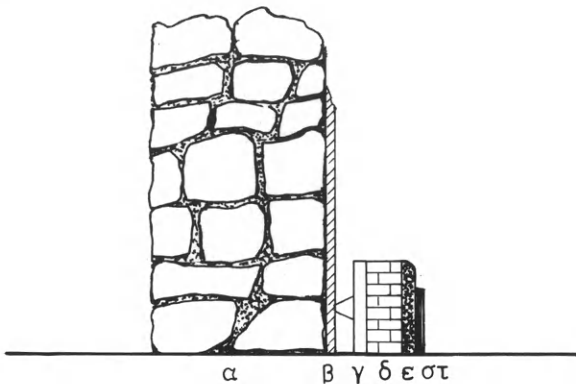
Εἰκ. 28. Χῶρος XII. ᾿Αποψη ἀπὸ Δ.

Χῶρος XV (sudatorium ἢ caldarium)

Θύρα πλάτ. 1.32 μ. ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν χῶρο XI (C) στὸν κυκλικὸ χῶρο XV (διαμ. 6.20 μ.), τοῦ ὁποῖου τὸ δάπεδο ἔχει καταστραφεῖ καὶ σώζονται μόνο τὰ ὑπόκαυστα (ὑψ. τοίχων 0.80 μ.).

Στὸ ἀνατολικό του τμήμα σχηματίζονται δύο ἡμικυκλικές κόγχες (χορδῆς τόξου 1.15 μ.), πού ἀπέχουν μεταξύ τους 1.83 μ. Σ' αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ ἦταν τοποθετημένες πύελοι³² ἢ μεγάλες

32. Βλ. Ginouvès ὁ.π. 147-8 καὶ Nielsen ὁ.π. 158.

Εἰκ. 29. Τομή τοίχου χώρου XII (sudatorium/caldarium): α: τοῖχος, β: λεπτὸ ἐπίχρισμα, γ: στέλεχος μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση, δ: κατασκευὴ τοίχου, ε: παχὺ καὶ ἄδρὸ ἐπίχρισμα, στ: ὀρθομαρμάρωση.

λεκάνες μὲ ζεστὸ νερό, ὥστε μὲ τοὺς ὑδρατμοὺς νὰ διευκολύνεται ἡ ἐφίδρωση τῶν λουομένων. Ἀνάμεσά τους ἀνοίγεται θύρα (πλάτ. 0.80 μ.), ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν κεντρικὸ χῶρο I (CPI) (εἰκ. 30). Οἱ πεσσοὶ τῶν ὑποκαύστων ἐπεκτείνονται καὶ μέσα στὶς κόγχες, ὅπου τὸ δάπεδο εἶναι ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένο κατὰ 0.05 μ. Ὁ χῶρος ἦταν θερμαινόμενος καὶ πιθανὸν χρησίμευε ὡς sudatorium ἢ caldarium.

Πάνω στοὺς πεσσοὺς τῶν ὑποκαύστων κεῖνται μερικὰ ὀγκώδη ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορίσουμε ἂν ἀνήκουν στὴν ἀνωδομὴ καὶ κατέπεσαν ὅταν καταστράφηκε τὸ κτίριο ἢ ἂν μεταφέρθηκαν ἐδῶ ἀπὸ κάποιον ἄλλο χῶρο τοῦ οἰκοδομήματος. Ἀπ' αὐτὰ σώζονται μόνο πέντε, ὄχι κατὰ χώραν. Πρόκειται γιὰ τρεῖς βάσεις κιόνων, διαστ. 0.74×0.68 , ὕψ. 0.31 καὶ διαμ. 0.60 μ.: ἓνα ἐλικωτὸ κιονόκρανο, διαστ. 0.60×0.59 καὶ ὕψ. 0.25 μ.: καὶ ἓνα τμήμα ἐλαφρῶς καμπύλου ἐπιστυλίου, διαστ. 0.90×1.75 καὶ ὕψ. 0.30 μ. Ἐπίσης τμήμα μαρμαρίνου ἀρράβδωτου κίονα (μέγ. σωζ. ὕψ. 0.57 καὶ διάμ. 0.35 μ.), ποὺ ἔκλεινε τὴ δυτικὴ ὀπὴ τοῦ ὑποκαύστου (πλάτ. 0.60 μ.) πρὸς τὸ praefurnium XVIIβ.

Τὸ παχὺ στρώμα λατύπης ποὺ βρέθηκε γύρω ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη μαρτυρεῖ ὅτι σὲ μεταγενέστερη φάση, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου, ἐγινε ἐδῶ ἐπεξεργασία τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου, προκειμένου νὰ μεταφερθεῖ καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ ἄλλο σημεῖο.

Τεμάχια μαρμάρων καὶ ὑάλου, σιδερένια καὶ χάλκινα καρφιά, καθὼς καὶ ἓνα νόμισμα (N71, βλ. Κατάλογο), ἦταν τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτό.

Χῶρος XVIa (caldarium)

Ὁ ἐξαγωνικὸς χῶρος XVIa (μῆκος πλευρᾶς 3.15 μ.) πρὸς τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ μὲ θύρα ὁ κυκλικὸς χῶρος XV (S/C) (εἰκ. 8, 31), εἶναι ἀντίστοιχος τοῦ XI (C), σώζεται ὅμως μόνο κατὰ τὰ ὑπόκαυστα, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐπίστρωση ὑδραυλικοῦ κονιάματος στὸ δάπεδο καὶ στοὺς τοίχους. Ὁ χῶρος ἦταν θερμαινόμενος, πιθανότατα δὲ εἶναι caldarium.

Δύο μαρμαρίνες βάσεις κιόνων (διαστ. 0.49×0.49 μ., ὕψ. 0.21 μ. καὶ διαμ. 0.40 μ.), ἦταν πεσμένες στὸ ΒΑ. τμήμα τῶν ὑποκαύστων (εἰκ. 32). Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς «σπαθειῶν» στὸ στρώμα καταστροφῆς δείχνει ὅτι ὁ χῶρος ἦταν στεγασμένος μὲ θολωτὴ ὀροφή. Συλλέχθηκαν ἐπίσης πολλὰ τεμάχια μαρμάρων, χάλκινα καρφιά, πήλινη ἀκροκέραμος καὶ μεγάλος ἀριθμὸς νομισμάτων (βλ. Κατάλογο).

Είκ. 30. Χῶρος XV. ᾠΑποψη ἀπὸ ΝΑ.

ᾠΑπὸ τὸν χῶρο XVIα (C) ὑπῆρχε πρόσβαση μεῖ ἰσάριθμες θύρες στοὺς χῶρους I (CΠi) πρὸς τὰ ΝΑ., XVIβ (T) πρὸς τὰ βόρεια καὶ XVII πρὸς τὰ ἀνατολικά. Στῇ δυτικῇ πλευρᾷ τὸ ὑπόκαυστο τοῦ χῶρου ἐπικοινωνεῖ μεῖ ὀπῇ πλάτ. 1.75 μ. μεῖ τὸν διάδρομο τοῦ προπνιγείου XVIIIγ.

Χῶρος XVIβ (tepidarium)

ᾠΟ ἀσύμμετρος σχεδὸν τραπεζιόσχημος χῶρος XVIβ (εῖκ. 33), μεῖ τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ μεῖ θύρα (πλάτ. 0.90 μ.) ὁ χῶρος XVIα, ἔχει τὰ ἐξῆς μήκη πλευρῶν: βόρειας 5 μ., νότιας 5.10 μ., ἀνατολικῆς 1.50 μ. καὶ δυτικῆς 2.96 μ.

Εἰκ. 31. Χῶρος XVIα. ᾠποψη ἀπὸ ᾠΑ.

Κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας αὐτῆς, ὑπάρχει δίοδος τῶν ὑποκαύστων τῶν δύο χώρων (πλάτ. 0.31 μ.). Μέρος τοῦ μαρμαρόστρωτου δαπέδου (σωζ. διαστ. 2.66×1.80 μ.), καθὼς καὶ λείψανα ὀρθομαρμάρωσης στοὺς τοίχους, διατηροῦνται στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ χώρου.

Ἐπικοινωνία τοῦ χώρου XVIβ ὑπάρχει στὰ βόρεια μὲ τὸν χῶρο ΣΤ, μὲ θύρα πλάτ. 1.40 μ., καθὼς καὶ στὰ δυτικὰ μὲ τὸν χῶρο Ε, μὲ θύρα πλάτ. 1 μ. Ὁ χῶρος XVIβ λόγω τῆς θέσεώς του μεταξὺ ἐνὸς frigidarium (χῶρος ΣΤ) καὶ ἐνὸς caldarium (χῶρος XVIα), θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς tepidarium³³.

33. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ χώρου ἀπὸ τὴ Nielsen ὡς alveum δὲν εὐσταθεῖ ἐφόσον ἡ εἴσοδος σ' αὐτὸν γινόταν ἀπὸ κανονικὴ στενὴ θύρα τοῦ χώρου XVIα (C), ἐνῶ δύο

ἀκόμη χῶροι (Ε καὶ ΣΤ) εἶχαν πρόσβαση μὲ θύρες σ' αὐτόν.

Χῶρος XVII

Ὁ ὀρθογώνιος χῶρος XVII (διαστ. 3.30×3.20 μ.), ἀντίστοιχος τοῦ VIII (T), ἐπικοινωνεῖ μὲ θύρα πλάτ. 0.90 μ. μὲ τὸν χῶρο XVIα (C). Οἱ τοῖχοι του σώζονται σὲ ὕψ. 0.35 μ., διατηροῦνται δὲ τμήματα τοῦ μαρμαρόστρωτου δαπέδου καὶ τῆς ὀρθομαρμάρωσης. Δὲν ὑπάρχουν ὑπόκαυστα.

Στὴ βόρεια πλευρά του ἀνοίγεται θύρα πλάτ. 0.85 μ., ποὺ καταλήγει σὲ μαρμαρόστρωτη ἡμικυκλική κόγχη χορδῆς 2.61 καὶ βάθ. 0.75 μ. (εἰκ. 34). Ἡ κόγχη βρίσκεται στὸ μέσο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου χώρου Z.

Εἰκ. 34. Χῶρος Z. ᾽Αποψη ἀπὸ ΒΑ.

Εἰκ. 32. Ὑπόκαυστα χώρου XVIα, ἀπὸ ΝΑ. Εἰκ. 33. Χῶρος XVIβ. ᾽Αποψη ἀπὸ ᾽Α.

Χῶρος Z (atrium)

Ὁ χῶρος Z (διαστ. 9.05×8.50 μ. καὶ σωζ. ὕψ. τοίχων 0.40 μ.) εἶναι μαρμαρόστρωτος καὶ φέρει ὀρθομαρμάρωση ἰδιαίτερα προσεγμένη με ὀριζόντιες αὐλακώσεις στὰ τοιχώματα τῆς κόγχης.

Τὸ κέντρο τοῦ χώρου καταλαμβάνει μεγάλη ὀρθογώνια λιθόκτιστη κατασκευή — atrium (κοινὸς οἶκος) — (διαστ. 4.50×3.90 μ.), ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται πενιχρὰ λείψανα.

Ἡ μεγάλη αὐτὴ αἴθουσα Z με τὸ atrium³⁴ στὸ κέντρο ἦταν πιθανότατα τὸ frigidarium καὶ συγχρόνως τὸ apodyterium (ἀποδυτήριον) τοῦ λουτροῦ, ἀπ' ὅπου μέσω τῆς κόγχης τῆς νότιας πλευρᾶς του, εἰσέρχονταν στὸν χωρὶς ὑπόκαυστα χῶρος XVII, προκειμένου νὰ προχωρήσουν στοὺς κύριους χώρους τοῦ βαλανείου.

Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ χώρου Z προσκολλᾶται ὀρθογώνιος χῶρος H, ἐντελῶς κατεστραμμένος, χωρὶς δάπεδο ἢ ὑπόκαυστα.

Βόρεια πτέρυγα. Χῶροι Α-ΣΤ

Δυτικὰ τοῦ χώρου Z ἐπεκτείνεται ἡ βόρεια πτέρυγα τοῦ λουτροῦ, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρότερους χώρους συχνὰ θερμαινόμενους με ὑπόκαυστα. Οἱ δύο μικροὶ συνεχόμενοι χῶροι Α καὶ Β, στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ λουτροῦ (διαστ. 3×3.90 καὶ 3×2.70 μ. ἀντίστοιχα) δὲν διατηροῦν δάπεδα ἢ ὑπόκαυστα, ἐπικοινωνοῦν δὲ μεταξύ τους με στενὴ θύρα (εἰκ. 8). Ἀντίθετα, ὑπόκαυστα ἔχουν οἱ χῶροι Γ, Δ καὶ Ε (διαστ. 4×3 , 4.62×4.30 καὶ 4.50×5.60 μ. ἀντίστοιχα).

Στὸν χῶρο Δ τὰ ὑπόκαυστα εἶναι σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου κατεστραμμένα, ἀλλὰ στὸ δυτικὸ τμήμα του, ἐφαπτόμενο στὸν τοῖχο, ὑπάρχει ἡμικυκλικό (διαμ. 2.60 μ.) τοιχάριο πρόχειρης κατασκευῆς, πιθανὸν μεταγενέστερο, με παχὺ στῤῥωμα στάχτης. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά του ἐφάπτεται πῖθος (διαμ. 0.35 καὶ ὕψ. 0.54 μ.), χωμένος στὸ ἔδαφος καὶ καλυμμένος ἀπὸ δύο μεγάλες καμπύλες κεραμίδες (εἰκ. 35). Μικρὴ διαμόρφωση, ὑπὸ τύπον ἀγωγοῦ ἀπὸ κεραμίδες, συνδέει τὴν πυρὰ με τὸν πῖθο στὸ μέσο τοῦ τόξου τῆς ἡμικυκλικῆς κατασκευῆς.

Ὁ χῶρος Ε, ποὺ ἐπικοινωνεῖ ὅπως προαναφέραμε μέσω θύρας με μαρμαρίνο κατώφλι (πλάτ. 1.04 καὶ ὕψ. 0.20 μ.) με τὸν χῶρο XVIβ (Τ), ἔχει ὑπόκαυστα, τὰ ὁποῖα σὲ κάποια μετασκευή τοῦ χώρου μπαζώθηκαν, καὶ ὁ χῶρος μετατράπηκε σὲ ψυχρό, με δάπεδο ἀπὸ παχὺ ὑδραυλικὸ κονίαμα, τμήμα τοῦ ὁποῖου σώζεται στὴ ΝΑ. γωνία του (εἰκ. 36). Πάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ ὑπάρχει, σχεδὸν ἐφαπτόμενο στὸν νότιο τοῖχο, τμήμα πώρινου βάθρου (σωζ. διαστ. 0.50×0.43 καὶ ὕψ. 0.22 μ.), με ὀρθογώνιο κοίλωμα στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του (εἰκ. 37). Στὴ βάση τοῦ ἀνατολικοῦ, βόρειου καὶ δυτικοῦ τοίχου ὑπάρχει ἀπὸ μία ὀρθογώνια ὀπή (διαστ. 0.20×0.10 μ.). Δίοδος ὑποκαύστου ὑπάρχει στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου πρὸς τὸ praefurnium XVIIIγ (διαστ. 0.55×0.52 μ.). Δύο βάσεις μαρμαρίνων κιόνων (διαστ. 0.49×0.49 , ὕψ. 0.21 καὶ διαμ. 0.40 μ.) βρέθηκαν πεσμένες, ὅχι κατὰ χώραν, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῶν ὑποκαύστων.

Ὁ χῶρος ΣΤ (διαστ. 4.90×4.70 μ.) ἐπικοινωνεῖ με τὸν χῶρο XVIβ (Τ), με θύρα ἀνοιγμένη στὸ μέσο τοῦ νότιου τοίχου του. Τὸ δάπεδό του καλύπτεται ἀπὸ ἀνισομεγέθεις μαρμαρίνες πλάκες, ποὺ στὸ βόρειο τμήμα σχηματίζουν τόξο, χορδῆς 3.90 μ.

34. Nielsen ὁ.π. 163.

Εἰκ. 35. Ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ χώρου Δ. Ἀποψη ἀπὸ ΝΑ.

Οἱ χώροι Γ, Δ καὶ Ε θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς tepidarium, caldarium καὶ sudatorium, ἀντίστοιχα. Ὅπως ὅμως νὰ ἦταν καὶ ἄλλου εἴδους βοηθητικοὶ χώροι, unctorium (μυρωτήριον), aleipterion (ἀλειπτήριο) ἢ latrinae (ἀποχωρητήριο). Ὅμως ἡ μεγάλη καταστροφή τους καὶ ἡ ἔλλειψη ἄλλων στοιχείων δὲν ἐπιτρέπουν καμία ἀσφαλὴ ταύτισή τους.

Praefurnia

Τὰ praefurnia XVIIIα, XVIIIβ καὶ XVIIIγ (εἰκ. 8), στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λουτροῦ, τροφοδοτοῦσαν μὲ θερμότητα ἅμεσα μὲν τοὺς χώρους XIV (ΑΙ), XV (S/C) καὶ XVIα (C), ἔμμεσα δὲ τοὺς παρακείμενους χώρους.

Τὸ XVIIIα δὲν ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρο καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζουμε ἀκριβῶς τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθός του. Τὸ XVIIIβ ἔχει διαστ. 2.20×2.30 μ. μὲ τοξωτὲς διόδους (πλάτ. 1.50 μ.) σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς πλευρές του. Τὸ XVIIIγ, διαστ. 8.25×2.14 μ., εἶναι ἐπιμήκης διάδρομος μὲ καμαρωτὴ ὀροφή. Στὸ δυτικὸ του ἄκρο καταλήγει σὲ μεγάλο ὀρθογώνιο χῶρο, ποὺ δὲν ἔχει πλήρως ἐρευνηθεῖ, γιατί ἐπεκτείνεται ἔξω ἀπὸ τὴ δυτικὴ περίφραξη τοῦ οἰκοπέδου. Στὸ XVIIIγ καταλήγουν οἱ δίοδοι τῶν ὑποκαύστων τῶν χώρων XVIα (C) καὶ Ε.

Εἰκ. 36. Χῶρος Ε. Ἀποψη ὑποκαύστων ἀπὸ Ἀ.

Ἡ μνημειώδης εἴσοδος τὴν ὁποία θὰ εἶχε τὸ πολυτελὲς αὐτὸ συγκρότημα δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ μὲ βεβαιότητα³⁵. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ βρισκόταν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του, πρὸς τὴ θάλασσα, ὅπου ἡ συμπαγὴς λιθοκατασκευὴ μεταξὺ τῶν δύο καμαροσκεπῶν διαδρόμων τῶν προπνιγείων α, β παρουσιάζει κλιμακωτὴ διαμόρφωση, ἡ ὁποία καταλήγει στὴν ἐσωτερικὴ

35. Ἡ Nielsen τοποθετεῖ τὴν εἴσοδο στὸ ΒΑ. ἄκρο τοῦ συγκροτήματος (χῶρος Η) ἀλλὰ ἐκεῖ ἡ καταστροφὴ εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ οἱ τοῖχοι σώζονται σὲ ἐλάχιστο

ὕψος ἢ καθόλου, ὥστε γίνεται ἀδύνατη ἡ ὁποιαδήποτε εἰκασία γιὰ τὸν χῶρο αὐτό.

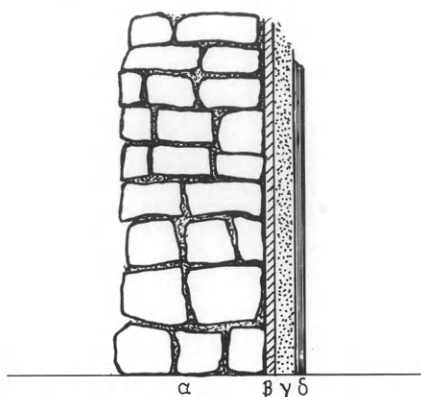

Εἰκ. 37. Χῶρος Ε. Ἀποψη ἀπὸ Δ. τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ μαρμαρίνου βάθρου.

κλίμακα τῆς *calida piscina*. Θὰ ἦταν πάντως πρωτοφανὲς νὰ μπαίνει ὁ ἐπισκέπτης τοῦ λουτροῦ κατευθεῖαν στὴν πισίνα, χωρὶς νὰ ἀκολουθήσει τὴν κλασικὴ διαδρομὴ: *apodyterium* - *frigidarium* - *tepidarium* - *caldarium* - *sudatorium*. Ἴσως ὅμως ἡ εἴσοδος νὰ βρισκόταν πρὸς τὴ βόρεια-βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος, ἀπ' ὅπου θὰ ὑπῆρχε ἀμεσότερη ἐπικοινωνία πρὸς τοὺς γειτονικοὺς μνημειώδεις χώρους τοῦ τεμένους τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἰσιδος.

Τοιχοδομία

Στὰ θεμέλια καὶ στὰ κατώτερα τμήματα τῶν τοίχων τὸ λουτρὸ εἶναι κτισμένο μὲ ἀνισομεγέθεις ἄργους λίθους, συνδεδεμένους μὲ ἰσχυρὸ κονίαμα (κουρασάνι). Ἡ ἀνωδομὴ καὶ κυρίως οἱ παραστάδες, τὰ τόξα, οἱ καμπύλοι τοῖχοι, οἱ γωνίες, τὰ θυρώματα κλπ. εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ πλίνθους διαστ. 0.40×0.20 καὶ πάχ. 0.04 μ. κατὰ μέσον ὄρο.

Είκ. 38. Τομή τοίχων πού φέρουν ὀρθομαρμάρωση· α: τοῖχος, β: ἐπίχρισμα τοίχου, γ: ἄδρομερέστερο ἐπίχρισμα, δ: ὀρθομαρμάρωση.

Στοὺς τοίχους πού ἔφεραν ὀρθομαρμάρωση, ἡ ἀργολιθοδομή τοῦ τοίχου καλύπτεται ἀπὸ λεπτὸ ἐπίχρισμα πάχ. 0.02-0.03 μ. Ἐπάνω σ' αὐτὸ προστίθεται ἄδρομερέστερο ἐπίχρισμα πάχ. 0.05-0.08 μ., πάνω στὸ ὁποῖο στερεώνονται οἱ πλάκες μαρμάρου, πάχ. 0.32 μ. (εἰκ. 39). Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς καρφιῶν, ἀλλὰ καὶ χάλκινων συνδέσμων, πού βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή, προέρχονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τους ἀπὸ τὴ στερέωση τῶν μαρμάρων στοὺς τοίχους.

Στοὺς θερμαινόμενους χώρους γίνεται εὐρύτατη χρῆση τῶν tegulae mammatae στοὺς τοίχους, πού εἶναι ὀρθογώνιες πλινθόπλακες, πάχ. 0.03 μ., μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση (μῆκ. 0.08, κάτω διάμ. 0.08 καὶ ἄνω διάμ. 0.02 μ.), στὸ κέντρο τῆς μιᾶς πλευρᾶς τους. Στὸ δημιουργούμενο κενὸ μεταξὺ τοίχου καὶ tegulae mammatae γίνονται ἡ διέλευση τοῦ θερμοῦ ἀέρα (εἰκ. 11, 30).

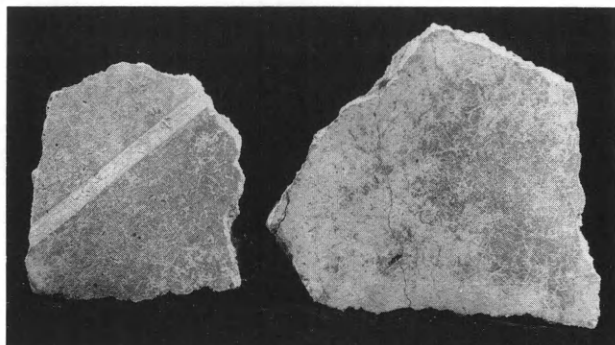
Πολλὰ ἑγχρωμα κονιάματα τοίχων βρέθηκαν στὸ στρώμα καταστροφῆς, κυρίως τῶν χώρων τῆς βόρειας πτέρυγας (εἰκ. 39).

Ὑπόκαυστα

Συνήθως ἀπαρτίζονται ἀπὸ ἐναλλασσόμενες σειρὲς κυκλικῶν καὶ τετράγωνων πεσσίσκων, ἀποτελούμενων ἀπὸ ὀκτὼ κατὰ μέσον ὄρο ἐπ'ἀλλήλα στοιχεῖα. Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν πεσσῶν εἶναι 0.42 μ. περίπου. Οἱ δισκοειδεῖς πλίνθοι τῶν κυκλικῶν πεσσῶν ἔχουν διάμ. 0.21 μ. (ἄνω) καὶ 0.22 μ. (κάτω), καὶ πάχ. 0.06 μ. Οἱ ὀρθογώνιες πλίνθοι εἶναι διαστ. 0.22 × 0.22 μ. καὶ πάχ. 0.06 μ.

Τὰ δάπεδα τῶν ὑποκαύστων εἶναι λιθόστρωτα μὲ ἰσχυρὸ συνδετικὸ κονίαμα, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν ἓνα ἀρραγὲς σύνολο, ἱκανὸ νὰ ἀντέχει τὶς πιέσεις καὶ τὸ βάρος τῆς ἀνωδομῆς. Οἱ μεγάλες ὀρθογώνιες πλινθόπλακες, πού στηρίζονται πάνω στοὺς πεσσούς καὶ ἀποτελοῦν τὸ ὑπόστρωμα τῶν δαπέδων, ἔχουν διαστ. 0.66 × 0.62 μ. καὶ πάχ. 0.07 μ. Πάνω ἀπὸ τὶς πλάκες ὑπάρχει στρώμα μικρῶν λίθων καὶ λάσπης καὶ ἀκολουθεῖ τὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα τοῦ δαπέδου, πάνω στὸ ὁποῖο στερεώνεται τὸ μαρμαρόστρωτο δάπεδο, ἀπὸ ἀνισομεγέθεις ὀρθογώνιες πλάκες (εἰκ. 40).

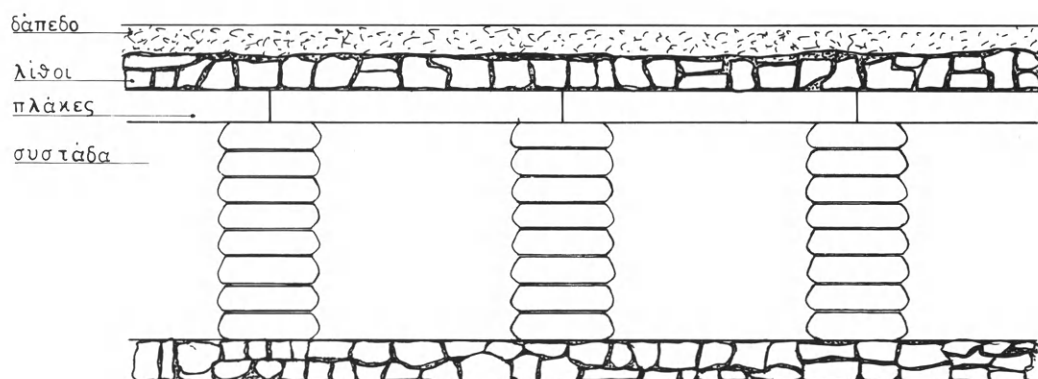
Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὸ σύστημα τῶν ὑποκαύστων καὶ γενικότερα τῆς θέρμανσης τοῦ βαλανείου, πού σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση, ἀπὸ τὸ ὑδραυλικὸ σύστημα ἐλάχιστα στοιχεῖα ἔχουν σωθεῖ, κυρίως λόγῳ τοῦ χαμηλοῦ σωζόμενου ὕψους τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κτιρίου, ὅπως προαναφέρθηκε.

Εἰκ. 39. Τεμάχια κονιάματος τοίχων.

Ἡ πολυτέλεια τῆς κατασκευῆς τῶν χώρων, ἡ ὑπαρξη τῆς *calida piscina*, ποὺ ἀπαντᾷ μόνο σὲ λουτρὰ πλουσίων ἀρχόντων, ἡ προσπάθεια συμμετρίας στὴ διάταξη τῶν χώρων, γεγονὸς σπάνιο στὰ ἑλληνικὰ λουτρὰ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, καὶ τὰ ὀγκώδη μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ ἔδιναν στὸ κτίριο μνημειώδη μορφή, εἶναι στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ πού, ἂν συνδυαστοῦν καὶ μὲ τὴν ἄμεση γειτνίασή του μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἑρῆς, ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ θαυμάσιο αὐτὸ οἰκοδόμημα ἦταν ἓνα ἀκόμη ἔργο τοῦ Ἑρώδης Ἀττικοῦ στὴ γενέτειρά του, τὸν Μαραθῶνα³⁶.

Ἐξ ἄλλου ἡ χρονολόγηση τῶν εὐρημάτων συνηγορεῖ ἀπόλυτα πρὸς τὴν ἄποψη αὐτή. Ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς καὶ ἡ ταύτιση τῶν νομισμάτων ἀποδεικνύει ὅτι τὸ βαλανεῖο βρισκόταν σὲ συνεχή λειτουργία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἕως τὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ὁπότε γιὰ ἄγνωστους λόγους ἐγκαταλείφθηκε καὶ καταστράφηκε.

Εἰκ. 40. Τομὴ ὑποκαύστων.

36. Ὁ Ἑρώδης Ἀττικὸς εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ τέχνη καὶ θρησκεία ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐπίσκεψή του στὴν Αἴγυπτο, βλ. P. Graindor, *Hérode Atticus. Un milliardaire antique* (Le Caire 1930) 188 καὶ 230.

Δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς τῆς κατα-

σκευῆς ἑνὸς τόσο μεγάλου κτιριακοῦ συγκροτήματος στὸν Μαραθῶνα ἀπὸ τὸν Ἑρώδη Ἀττικόν, δεδομένου ὅτι στόχος τῶν ἔργων του ἦταν νὰ τὸν κάνουν περισσότερο ἀρεστὸ στοὺς ἀνθρώπους παρὰ στοὺς θεοὺς (αὐτόθι 179), πολὺ περισσότερο μάλιστα στὸν Μαραθῶνα, ὅπου γεννήθηκε καὶ πέθανε.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Κεραμική

K1151 Ἄωτο σκυφίδιο (εἰκ. 41).

Ύψ. 0.078, δ. β. 0.051, δ. χ. 0.101 μ.

Ἄβαφο. Συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο σὲ τμήματα τοῦ σώματος καὶ τοῦ χεῖλους. Πηλὸς ἐρυθρός. Βάση δακτυλιόσχημη μὲ κωνικὴ ἀπόφυση στὸ κέντρο τῆς κάτω ἐπιφάνειάς της. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω, μικρὴ κομβίόσχημη ἀπόφυση.

Ὁ τύπος ἀποτελεῖ ἀναβίωση τοῦ ἐλληνιστικοῦ σκύφου, χρονολογεῖται δὲ στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (*Agora V* πίν. 13, K52).

K1152 Ἀμφορίσκος (εἰκ. 42).

Ύψ. 0.175, δ. β. 0.09, δ. χ. 0.057 μ.

Ἄβαφο. Ἡ μία λαβὴ συμπληρωμένη. Πηλὸς ἐρυθρός, τραχύς. Βάση χαμηλὴ, ἐπίπεδη στὴν κάτω ἐπιφάνεια. Σῶμα μὲ μεγάλῃ σφαιρικότητά στὸ μέσο. Λαμὸς χαμηλός, καταλήγει σὲ κάθετο χεῖλος, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινοῦν ἐκατέρωθεν δύο λαβές, ποὺ καταλήγουν στὸν ὦμο. Δύο κάθετες αὐλακώσεις κατὰ μῆκος τῆς ράχης τῶν λαβῶν.

Ὁ τύπος ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἔχει συνεχή παρουσία ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (*Agora V* πίν. 10, J48).

K1153 Οἰνοχόη (εἰκ. 43).

Ύψ. 0.23, δ. β. 0.135, δ. χ. 0.074 μ.

Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη σὲ πολλὰ σημεία τοῦ σώματος καὶ τοῦ χεῖλους. Πηλὸς ὤχρο-κάστανος, καλύπτεται ἀπὸ ἀραιὸ ἐρυθρὸ βερνίκι ἀπὸ τὸ χεῖλος μέχρι τὸ μέσο περίπου τοῦ σφαιρικοῦ σώματος. Βάση ἐπίπεδη. Λαμὸς ψηλός, σχεδὸν χωνοειδής, καταλήγει σὲ χεῖλος ποὺ κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ κάθετη ταινιωτὴ λαβὴ, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγει στὸν ὦμο, ἔχει κάθετες ραβδώσεις στὴ ράχη. Ἀβαθεῖς αὐλακώσεις περιτρέχουν τὸν ὦμο.

Παρόμοιο ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (*Agora V* πίν. 17, L45, ἐπίσης F. Behn, *Römische Keramik mit Einschluss der hellenistischen Vorstufen* (Mainz 1910) 21, ἀρ. 138, σχέδ. ἀρ. 67).

K1154 Πρόχους (εἰκ. 44).

Ύψ. 0.13, δ. β. 0.05, δ. χ. 0.087 μ.

Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη σὲ πολλὰ σημεία τοῦ σώματος καὶ σὲ ὅλοκληρο σχεδὸν τὸ χεῖλος. Πηλὸς κιτρινωπός, τραχύς. Διακρίνονται κατὰ τόπους ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Τὸ σχεδὸν σφαιρικὸ σῶμα σχηματίζει ἐλαφρὰ ἀκμὴ στὸ μέσο του καὶ μὲ συνεχῆς περίγραμμα καταλήγει σὲ πλατὺ στόμιο, μὲ χεῖλος ποὺ κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα. Ἡ κάθετη ταινιωτὴ λαβὴ φέρει βαθιὰ αὐλάκωση κατὰ μῆκος τῆς ράχης. Κυματο-

Εἰκ. 41. Ἄωτο σκυφίδιο K1151. Εἰκ. 42. Ἀμφορίσκος K1152. Εἰκ. 43. Οἰνοχόη K1153.

Εἰκ. 44. Πρόχους K1154. Εἰκ. 45. Μικρὴ πρόχους K1155. Εἰκ. 46. Μικρὴ πρόχους K1156.

ειδεῖς αὐλακώσεις καὶ αὐλακωτοὶ δακτύλιοι περιτρέχουν τὸν λαιμὸ καὶ τὸν ὄμο τοῦ ἀγγείου.

Περισσότερο ἐπιμελημένος τύπος μὲ διαμορφωμένη βάση, ἀπὸ τὴν Καρχηδόνα, χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. (R. J. Charleston, *Roman Pottery*, London 1955, εἰκ. 23A). Ἡ τραχύτητα ὅμως τοῦ πηλοῦ, τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων καὶ ἡ προχειρότητα τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀγγείου τὸ χρονολογοῦν σὲ ὕστερότερους χρόνους.

K1155 Μικρὴ πρόχους (εἰκ. 45).

Ύψ. 0.096, δ. β. 0.04, δ. χ. 0.06 μ.

Ἀβαφη. Συμπληρωμένη στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματος. Πηλὸς ἐρυθρός. Βάση ἐπίπεδη. Σῶμα σχεδὸν δικωνικό, καταλήγει σὲ χαμηλό, κάθετο χεῖλος. Ἡ κάθετη λαβὴ κυλινδρική, μὲ ἀβαθεῖς αὐλακώσεις κατὰ μήκος τῆς ράχης. Ἀβαθεῖς αὐλακώσεις περιτρέχουν τὸ σῶμα.

Χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (Agora V πίν. 16, L5).

K1156 Μικρὴ πρόχους (εἰκ. 46).

Ύψ. 0.12, δ. β. 0.033, δ. χ. 0.079 μ.

Ἀβαφη. Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη σὲ μεγάλο μέρος τοῦ σώματος, τὴ λαβὴ καὶ τὸ χεῖλος. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος μὲ ἔντονα ἴχνη πυρᾶς στὸ σῶμα καὶ στὸ χεῖλος. Βάση στενὴ ἐπίπεδη. Σῶμα ἔντονα σφαιρικό στὸ κάτω μέρος, στενεύει πρὸς τὰ πάνω καὶ καταλήγει σὲ ἀνοιχτὸ στόμιο μὲ κάθετο χεῖλος.

Χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 2ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (Agora V πίν. 9, J43).

K1157 Πρόχους (εἰκ. 47).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.205, δ. β. 0.068, δ. χ. 0.047 μ.

Ἀβαφη. Λεῖπει ὁ λαιμὸς μὲ τὸ χεῖλος. Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ σώματος. Βάση δακτυλιόσχημη μὲ μαστοειδῆ

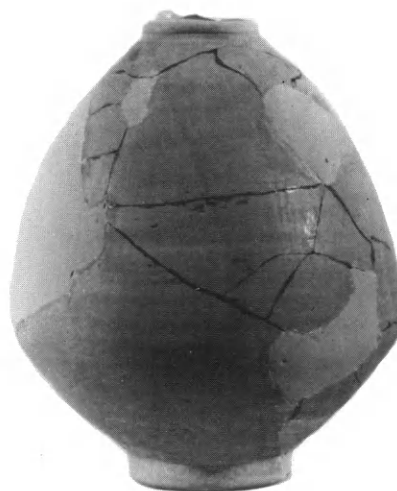
ἀπόφυση στὸ κέντρο τῆς κοίλης κάτω ἐπιφάνειάς της. Τὸ σῶμα σχεδὸν ὠοειδές, μὲ ἐλαφρὰ ἀκμὴ στὸ κατώτερο μέρος, ὅπου ἡ μεγαλύτερη διάμετρος. Πλαστικός δακτύλιος στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ.

Χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 3ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Παρόμοιο ἀλλὰ μὲ ὠοειδές σῶμα Agora V πίν. 16, L27.

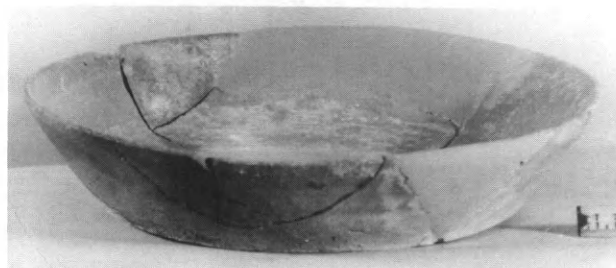
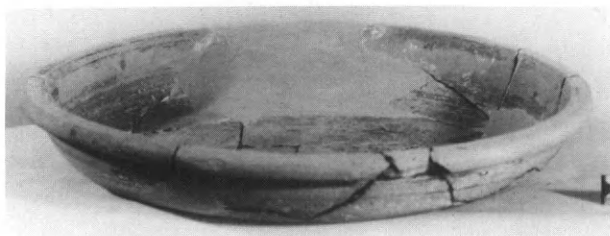
K1158 Λεκάνη (εἰκ. 48).

Ύψ. 0.134, δ. β. 0.134, δ. χ. 0.27 μ.

Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη στὸ χεῖλος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος, τραχύς. Ἐξωτερικὰ ἀβαφη. Ἐσωτερικὰ ἴχνη μελανοῦ θαμποῦ βερνικιοῦ. Τὰ σχεδὸν κωνικά τοιχώματα καταλήγουν

Εἰκ. 47. Πρόχους K1157.

Εἰκ. 48. Λεκάνη K1158. Εἰκ. 49. Λεκάνη K1159. Εἰκ. 50. Λεκάνη K1160. Εἰκ. 51. Λεκάνη K1161.

σὲ πλατὺ χεῖλος, ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω. Οἱ δύο ὀριζόντιες λαβές, συμφνεῖς πρὸς τὸ χεῖλος. Παρόμοια ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Κόρινθο χρονολογούνται στὶς ἀρχές τοῦ 3ου μὲ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (*Hesperia* 38, 1969, πίν. 2, εἰκ. 8 καὶ *Hesperia* 42, 1973, πίν. 91, ἀρ. 222).

K1159 Λεκάνη (εἰκ. 49).

Ύψ. 0.086, δ. β. 0.18, δ. χ. 0.25 μ.

Ἄβαφη. Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη σὲ τμήματα τοῦ σώματος καὶ τοῦ χείλους. Πηλὸς ἐρυθρὸς, τραχὺς. Βάση ἐπίπεδη, χωρὶς ἰδιαίτερη διαμόρφωση. Χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω. Ἀβαθεῖς αὐλακώσεις περιτρέχουν τὸ σῶμα.

Χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (*Agora* V πίν. 14, K80).

K1160 Λεκάνη (εἰκ. 50).

Ύψ. 0.06, δ. β. 0.25, δ. χ. 0.33 μ.

Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη σὲ τμήματα τῆς βάσης καὶ τοῦ χείλους. Πηλὸς ἐρυθρὸς, τραχὺς. Ἄβαφο, μὲ ἴχνη ἐρυθροῦ βερνικιοῦ στὸ χεῖλος, μέσα καὶ ἔξω. Ἀλατα ἐπικολλημένα σὲ ὅλη

τὴν ἐπιφάνεια. Βάση ἐπίπεδη, χωρὶς ἰδιαίτερη διαμόρφωση.

Χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (*Agora* V πίν. 12, K1 καὶ πίν. 64, K1). Ἀπαντᾷ καὶ στὴν Τυνησία καθὼς καὶ στὴ Δούρα-Εὐρωπό, γεγονὸς ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (R. J. Charleston, *Roman Pottery* εἰκ. 25A. Ἐπίσης F. Behn, *Römische Keramik* 68, ἀρ. 493, σχῆμα 208).

K1161 Λεκάνη (εἰκ. 51).

Ύψ. 0.045, δ. β. 0.26, δ. χ. 0.34 μ.

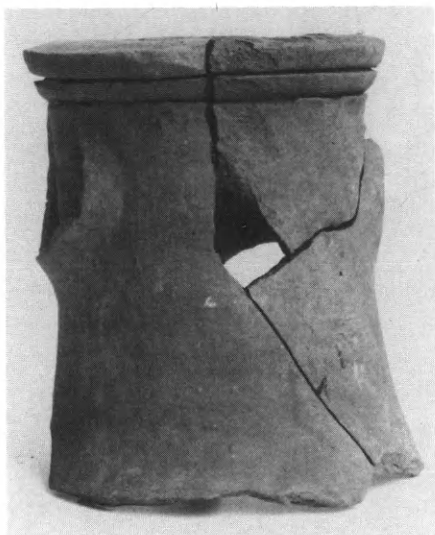
Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη σὲ τμήματα τοῦ σώματος καὶ τοῦ χείλους. Πηλὸς ἐρυθρὸς. Βερνίκι καστανό, πολὺ ἐξίτηλο, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Βάση ἐπίπεδη. Τοιχώματα χαμηλά, καμπύλα, καταλήγουν σὲ χεῖλος, ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω.

Χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (*Agora* V πίν. 72, M100).

K1162 Τμήμα λαιμοῦ ἀμφορέως (εἰκ. 52).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.215, δ. χ. 0.18 μ.

Συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα τεμάχια. Λείπουν οἱ

Εἰκ. 52. Τμήμα λαιμοῦ ἀμφορέως K1162.

Εἰκ. 53. Τμήμα λαιμοῦ ἀμφορέως K1163.

δύο λαβές, πὺξ ξεκινοῦν κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς ἐρυθρὸς, χονδρόκοκκος. ᾠΑβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Δύο βαθιὲς ἐγχαραῖξεις περιτρέχουν τὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ.

Χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (*Agora V* πίν. 14, K115). Παρόμοιο βλ. J. W. Hayes, *The Villa Dionysos Excavations, Knossos, BSA* 78, 1983, εἰκ. 24, ἀρ. 68, τύπ. 27.

K1163 Παρόμοιο μὲ τὸ προηγούμενο (εἰκ. 53).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.225, δ. χ. 0.16 μ.

Συγκολλημένο ἀπὸ ἑξὶ τεμάχια. ᾠΑβαφο. Στὴν ἐπιφάνεια graffiti:

Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἀμφορέως καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν graffiti (ἐνδεικτικῶν τοῦ βάρους, τῆς χωρητικότητος ἢ ἀκόμα καὶ τῆς χρονολογίας) Mabel Lang, *Dated Jars of Early Imperial Times, Hesperia* 24, 1955, πίν. 80, ἀρ. 28 (267 μ.Χ.).

K1164 Λαιμὸς μὲ τμήμα τοῦ σώματος ἀμφορέως (εἰκ. 54).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.21, δ. χ. 0.145 μ.

ᾠΑβαφο. Συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ τεμάχια. Πηλὸς καστανός, τραχύς. Ἐξωτερικὰ φαῖος. Τὸ σῶμα περιτρέχουν πλατιὲς αὐλακώσεις. Ὁ λαιμὸς καταλήγει σὲ πλατὺ χεῖλος. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος πλαστικὸς δακτύλιος μὲ δξεία ἀκμή.

Ἡ ἐλλειπὴς διατήρηση τοῦ ἀγγείου δὲν ἐπιτρέπει ἀσφαλὴ χρονολόγηση. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ τοποθετηθεῖ ὡς ὅπως ποτὲ πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. (προσεγγίζει τὸ *Agora V* πίν. 22, M103).

K1165 Τμήμα ἀμφορέως (εἰκ. 55).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.102, δ. χ. 0.105 μ.

Συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα τεμάχια. Σῶζεται ὁ λαιμὸς μὲ τὸ χεῖλος καὶ μικρὸ τμήμα τοῦ ὤμου, καθὼς καὶ οἱ δύο ταινιόσχημες λαβές, πὺξ ξεκινοῦν κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγουν στὸ πάνω μέρος τοῦ ὤμου. Ὁ λαιμὸς χαμηλός, καταλήγει σὲ χεῖλος, πὺξ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω.

Χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (*Agora V* πίν. 29, M272).

K1166 Τμήμα ἀμφορέως (εἰκ. 56).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.14, δ. χ. 0.11 μ.

Λεῖπει μεγάλο τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Πηλὸς ἀνοιχτότερος τοῦ K1165.

Στὴ ράχη τῆς μιᾶς λαβῆς, ἐγχάρακτο X, πὺξ σημαίνει ὅτι ἡ χωρητικότητα τοῦ ἀμφορέως εἶναι X (10) ξέσται.

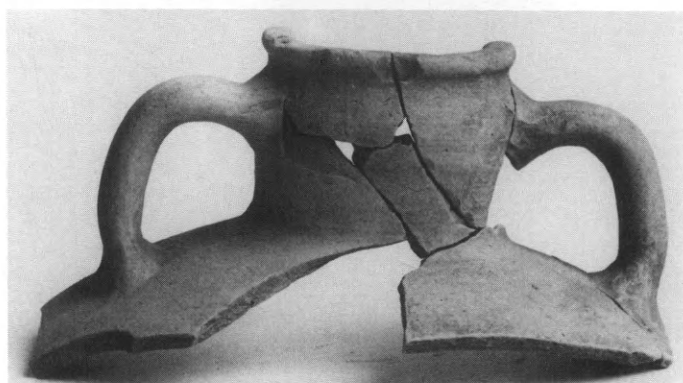
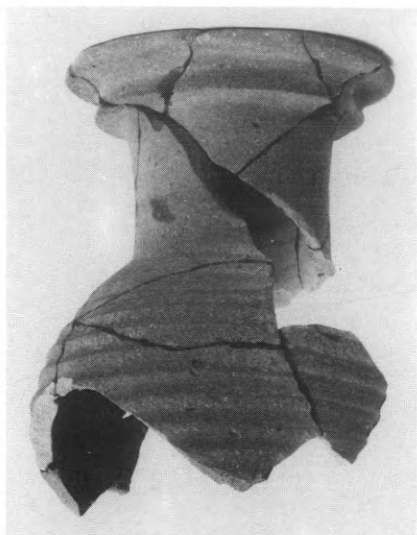
Χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (*Agora V* πίν. 29, M273).

K1167 Τμήμα τοῦ σώματος μεγάλου ὀξυπύθμενου ἀμφορέως (εἰκ. 57).

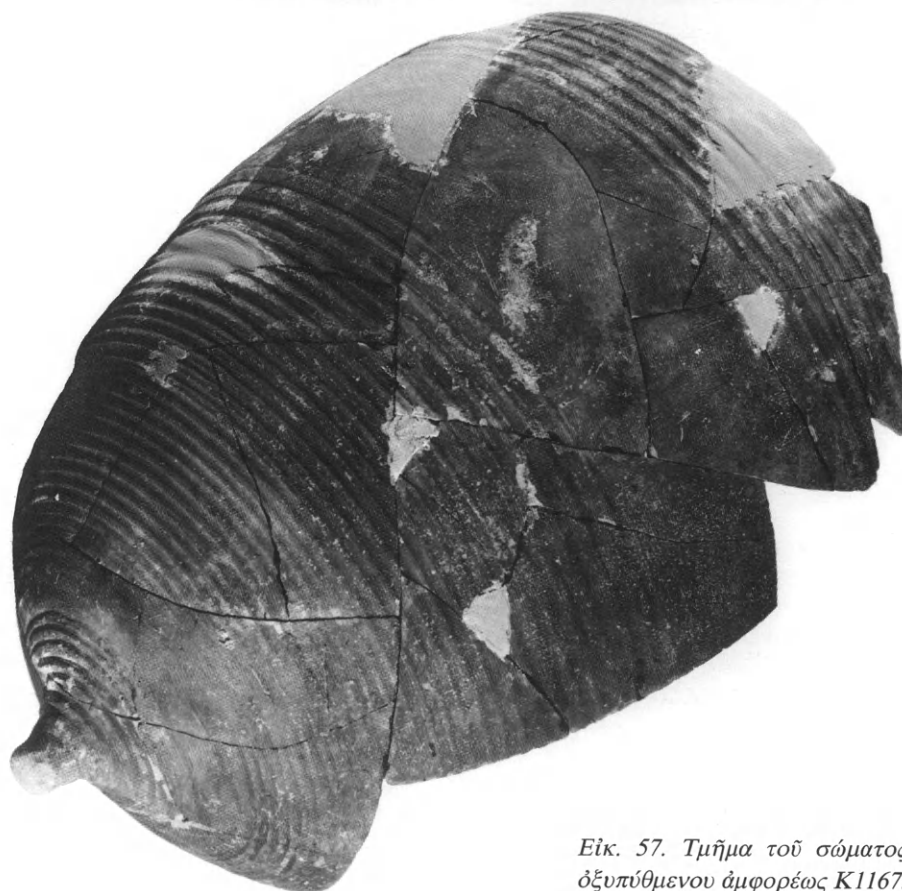
Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.54, δ. σώματος 0.50 μ.

Συγκολλημένος ἀπὸ πολλὰ τεμάχια καὶ συμπληρωμένος μερικῶς. Πηλὸς καστανέρυθρος ἐσωτερικὰ καὶ φαῖος ἐξωτερικὰ. Σῶζεται ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ σώματος καὶ κάτω. Αὐλακώσεις περιτρέχουν ὅλο τὸ σῶμα, ἐκτὸς ἀπὸ πλατιὰ ταινία στὸ μέσο τῆς κοιλιᾶς.

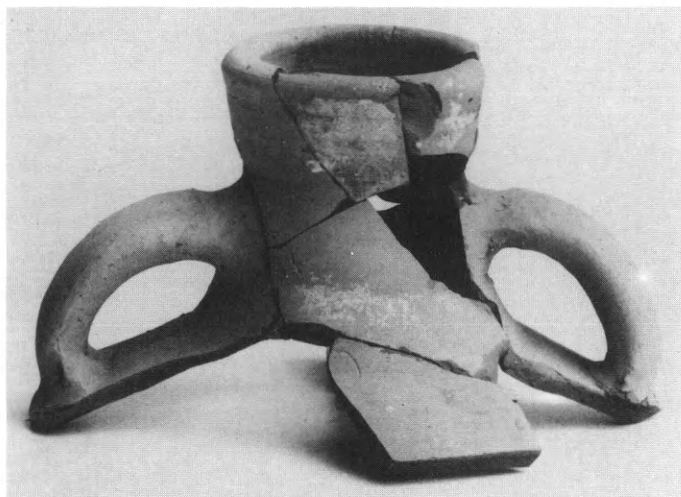
Χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. μ.Χ. (*Agora V* πίν. 29, M272).

Εἰκ. 54. Λαίμδος μετ' ἐκτὸς τοῦ σώματος
ἀμφορέως K1164. Εἰκ. 55. Τμήμα ἀμφο-
ρέως K1165. Εἰκ. 56. Τμήμα ἀμφορέως
K1166.

Εἰκ. 57. Τμήμα τοῦ σώματος
ὀξυπύθμενου ἀμφορέως K1167.

Εἰκ. 58. Προχοῖσκη K1250. Εἰκ. 59. Τμήμα ἀμφορέως K1251.

K1250 Προχοῖσκη σχεδὸν ἀκέραιη (εἰκ. 58).

Ύψ. 0.11, δ. β. 0.037, δ. χ. 0.059 μ.

Πηλὸς καστανός. Ἐξωτερικὰ καστανέρυθρο βερνίκι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κατώτερο μέρος τοῦ σώματος μὲ τὴ δακτυλιόσχημη βάση, ποὺ μένουν ἄβαφα. Ἀβαθεῖς αὐλακώσεις περιτρέχουν τὸ σχεδὸν ἀτρακτοειδὲς σῶμα. Ἡ λαβὴ κάθετη, ταινιωτή, μὲ δύο βαθιὲς αὐλακώσεις κατὰ μῆκος τῆς ράχης, ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγει στὸ πάνω μέρος τοῦ ὤμου.

Χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (Agora V πίν. 13, K65).

K1251 Τμήμα λαιμοῦ καὶ χεῖλους ἀμφορέως (εἰκ. 59).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.17, δ. χ. 0.123 μ.

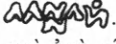
Πηλὸς ὠχρορόδινος, βερνίκι ὠχρὸ ἀραιό. Οἱ δύο κάθετες λαβὲς ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ καταλήγουν στὸ πάνω μέρος τοῦ ὤμου. Ὅπως τὸ K1165 περίπου.

Χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (Agora V πίν. 40, P4 129).

Λύχνοι

559 Λύχνος σχεδὸν ἀκέραιος (εἰκ. 60-61).

Ύψ. 0.04, δ. σώμ. 0.086, δ. β. 0.047 μ.

Λεῖπει τμήμα τῆς λαβῆς. Πηλὸς ὠχροκίτρινος, μαλακός. Ἰχνη καύσης στὸ ἄκρο τοῦ मुκτήρα. Στὸν δίσκο ἀνάγλυφη παράσταση ἐρωτικοῦ συμπλέγματος μὲ τρεῖς μορφές. Σειρὰ στικτῶν ἀνθέων κοσμεῖ τὴν πλατιὰ ταινία τοῦ περιγύρου. Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση ἀνάγλυφα σύμβολα: . Μικρὴ ὀπὴ στὴ βάση τοῦ मुκτήρα καὶ ὀπὴ πληρώσεως στὸ ἄκρο τῆς παράστασης. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ἐντὸς δακτύλιου, ἡ ἀνάγλυφη ἐπιγραφή ΠΙΡΕΙΘΟΥ, χαρακτηριστικὴ ἀθηναϊκοῦ ἐργαστηρίου, βλ. Agora VII 122, εἰκ. 18, 814 καὶ Isthmia III πίν. 12, 2964 καὶ ἡ ὄψη αὐτόθι πίν. 33, 2964.

Χρονολογεῖται στὸ β' μισό τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Πα-

ρόμοιος ὁ τύπος XXVIII, στὸ Corinth IV, 2, πίν. XVII, 1198, καθὼς καὶ εἰκ. 181, 1200 καὶ 182, 1201. Ἐπίσης Agora VII πίν. 51,8.

560 Λύχνος (εἰκ. 62).

Ύψ. 0.034, δ. σώμ. 0.077, δ. β. 0.034 μ.

Σπασμένος σὲ τμήμα τοῦ मुκτήρα καὶ τῆς λαβῆς. Πηλὸς ὠχρορόδινος, βερνίκι παχύ, κιτρινωπό. Στὸ ἄκρο τοῦ मुκτήρα ἴχνη φωτιᾶς.

Δίσκος κυκλικὸς μὲ ἀνάγλυφη ἡμισέληνο στὸ κέντρο, ὅπου καὶ ἡ ὀπὴ πληρώσεως. Δύο ἐγγάρκτοι δακτύλιοι καὶ κύκλος στικτῶν κοκκίδων περιβάλλουν τὸν δίσκο. Στὴ βάση τρεῖς αὐλακωτοὶ δακτύλιοι.

Αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Παρόμοιος ὁ τύπος XXVIII, στὸ Corinth IV 2, πίν. XIX, 1308· ἀκριβῶς ὁ ἴδιος τύπος, αὐτόθι εἰκ. 194, 1309. Ἐπίσης

Εικ. 60. Λύχνος 559.

Agora VII πίν. 22,1090, που χρονολογείται στις αρχές του 4ου αϊ. μ.Χ.

561 Λύχνος ἀκέραιος (εἰκ. 63).

Ύψ. 0.038, δ. σώμ. 0.077, δ. β. 0.036 μ.

Πηλός ἐρυθρός. Ίχνη πυρᾶς στὸ ἄκρο τοῦ μυκτήρα. Στὸν δίσκο ρόδακας μέσα σὲ ἐγγάρακτο κύκλο. Ἐκατέρωθεν τοῦ δίσκου, στὸν περίγυρο, ἀπὸ ἓνα σχηματοποιημένο φύλλο. Δύο αὐλακωτοὶ δακτύλιοι στὴ βάση. Τρεῖς κάθετες αὐλακώσεις στὴ ράχη τῆς λαβῆς. Ὅπῃ πληρώσεως στὸ κέντρο τοῦ ρόδακα καὶ μία μικρότερη ὀπὴ στὴ βάση τοῦ μυκτήρα, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ δύο λοξές αὐλακώσεις.

Χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (Corinth IV, 2, εἰκ. 164, ἀρ. 976, τύπ. XXVIII, καθὼς καὶ εἰκ. 48,1 καὶ 49,1. Ἐπίσης Agora VII πίν. 30, 1713. Παρόμοια ἐπίσης *Hesperia* 2, 1933, 215, εἰκ. 11, 23 καὶ *Hesperia* 50, 1981, πίν. 35, ἀρ. 23, εἰκ.

4, μὲ ἐμπέστους κυκλίσκους ἐκατέρωθεν λαβῆς, μυκτήρα καὶ δίσκου.

562 Λύχνος (εἰκ. 64).

Ύψ. 0.041, δ. σώμ. 0.074, δ. β. 0.035 μ.

Μικρὴ ἀπόκρουση στὸν μυκτήρα. Πηλός καστανέρυθρος. Ρόδακας στὸν δίσκο μὲ ὀπὴ πληρώσεως στὸ κέντρο, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τριπλὸ δακτύλιο. Στὴν περιφέρεια ἀνάγλυφη φυτικὴ διακόσμηση. Μικρὴ ὀπὴ στὴ βάση τοῦ μυκτήρα, ἀνάμεσα σὲ δύο ἐγγάρακτες γραμμές.

Χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (Agora VII 1789 καὶ *Corinth* IV, 2, ἀρ. 1044, εἰκ. 170, τύπ. XXVIII, ἐπίσης *Hesperia* 50, 1981, πίν. 34, 14, 15, εἰκ. 4.

563 Λύχνος (εἰκ. 65).

Ύψ. 0.028, δ. σώμ. 0.051, δ. β. 0.03 μ.

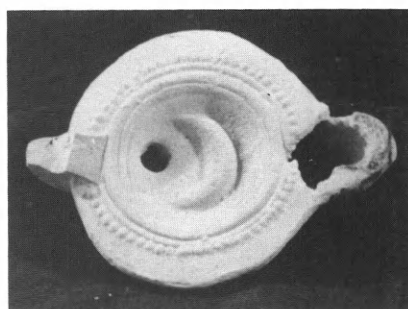
Μικρὲς ἀποκρούσεις στὴν ὀπὴ πληρώσεως καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ μυκτήρα. Πηλός καστανός

ἀνοιχτός, βερνίκι καστανέρυθρο ἀραιό. Τὸ σῶμα καλύπτεται ὁλόκληρο ἀπὸ ἀνάγλυφες κουκκίδες ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δίσκο, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ διπλὸ δακτύλιο. Αὐλακωτὴ γραμμὴ κατὰ μῆκος τῆς ράχης τῆς λαβῆς. Ἐκατέρωθεν τοῦ μυκτήρα δύο ἐλικοειδεῖς ἀνάγλυφες γραμμές. Στὴ βάση ἀνάγλυφο τὸ γράμμα Α.

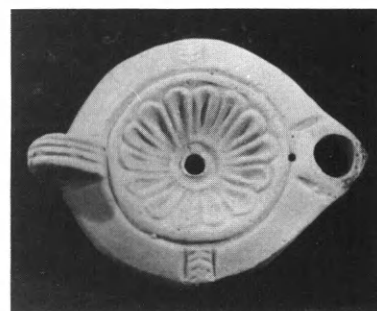
Χρονολογεῖται στοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου, ἀλλὰ ὁ τύπος θὰ πρέπει νὰ συνεχίζεται στὸ α' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (*Corinth* IV, 2, πίν. VII, 327-373, τύπ. XX. Ἐπίσης *Agora* VII πίν. 12, ἀρ. 418 (Alpha Globule Lamps), ὅπου χρονολογοῦνται στὸν 1ο-2ο αἰ. μ.Χ. Γιά τὸ καλούπι τοῦ λύχνου, βλ. Walters πίν. XXXVII, ἀρ. 1401.

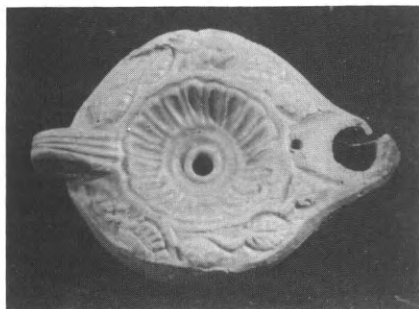
Εἰκ. 61. Λύχνος 559.

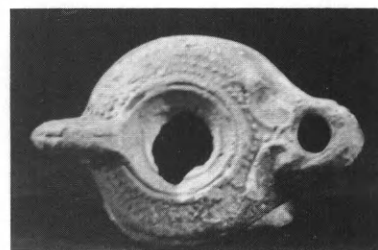
Εἰκ. 62. Λύχνος 560.

Εἰκ. 63. Λύχνος 561.

Εἰκ. 64. Λύχνος 562.

Εἰκ. 65. Λύχνος 563.

Ἀκροκέραμοι

565 Τμήμα άνθεμωτῆς άκροκεράμου (εϊκ. 66).

Σωζ. διαστ.: ύψ. 0.152, πλάτ. 0.14, πάχ. 0.028-0.045 μ.

Λείπει τὸ κατώτερο τμήμα. Πηλὸς καστανέρυθρος, τραχύς. Λευκὸ ἐπίχρισμα καλύπτει τὴν ἐμπρὸς ἐπιφάνεια. Τὸ ἐννεάφυλλο άνθέμιο φύεται ἀπὸ ρόμβο ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν δύο ἔλικες.

566 Ἀνθεμωτῆ άκροκέραμος (εϊκ. 67).

Σωζ. διαστ.: ύψ. 0.215, πλάτ. 0.17, μήκ. 0.155, πάχ. 0.027 μ.

Λείπει τμήμα τῆς κορυφαίας ἀπόληξης. Ἀποκρούσεις στὴν ἐπιφάνεια. Ἀνθος λωτοῦ χωρὶς

μίσχο φύεται ἀπὸ τὸν ρόμβο. Στὴ βάση ἡ ἀνάγλυφη ἐπιγραφή: ΑΘΗΝΑΙΟΥ.

Οἱ δύο άκροκέραμοι χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (Agora V πίν. 49, K141 (A 630), σ. 58-59 καὶ 71). Γιὰ τὸν τύπο, βλ. ἀναλυτικὰ Μ. F. Billot, *Terres cuites architecturales du Musée Epigraphique*, ΑΔ 31, 1976, Α, πίν. 30d, ἀρ. 68, σ. 122 καὶ 125, μὲ βιβλιογραφία γιὰ ὅμοιες άκροκέραμους ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἔπαυλη τοῦ Ἡρώδη Ἀττικοῦ. Κατὰ τὴν Billot, ὁ Ἀθήναιος θὰ πρέπει νὰ ἐργάσθηκε στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. ἢ ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.

Εϊκ. 66. Ἀκροκέραμος 565.

Εϊκ. 67. Ἀκροκέραμος 566.

Ὅπως εἶναι φανερό, τὰ περισσότερα ἀγγεῖα ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὰς λειτουργίες τοῦ λουτροῦ (δοχεῖα περισυλλογῆς, φύλαξης ἢ ἐγχύσεως τοῦ νεροῦ). Τὰ ἀγγεῖα 1250 καὶ 1251, καθὼς καὶ ὁ λύχνος 560, βρέθηκαν στὸ caldarium XVIa. Ὁ λύχνος 559 στὸν χῶρο VII, ὁ λύχνος 562 στὸν χῶρο XII, ὁ λύχνος 563 στὸν χῶρο B, ἐνῶ ὁ 561 σὲ ἐπιφανειακὰ χώματα στὴ βόρεια πτέρυγα τοῦ βαλανείου. Οἱ δύο άκροκέραμοι βρέθηκαν στὸν χῶρο E.

Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη

Λ185 Τμήμα ἀνάγλυφης πλάκας (εἰκ. 68-69).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.355, πλάτ. 0.36, πάχ. 0.025 μ.
Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τεμάχια ποὺ συγκολλοῦνται. Μάρμαρο λευκό. Πίσω ἐπιφάνεια λεία. Πλούσια ἀνάγλυφη φυτική διακόσμηση, ὅπου ἀνάμεσα σὲ φύλλα ἀκάνθου ὑπάρχει μίσχος ἀπὸ τὸν ὁποῖο φύονται δύο ταινιωτὰ στελέχη ποὺ καταλήγουν σὲ ἑλικες. Ἀπλὸς κανόνας, ἐλαφρὰ κοῖλος, ἐπιστέφει τὴν πλάκα ἄνω.

Λ186 Τμήμα ἀνάγλυφης πλάκας (εἰκ. 71).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.19, πλάτ. 0.29, πάχ. 0.02 μ.
Συγκολλημένη ἀπὸ δύο τεμάχια. Ἐπιδερμίδα μαρμάρου καλή.

Λ187 Τμήμα ἀνάγλυφης πλάκας (εἰκ. 70).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.17, πλάτ. 0.155, πάχ. 0.02 μ.
Σῶζεται τμήμα τοῦ κανόνα μὲ τὸν ἓνα ἑλικά καὶ μικρὸ μέρος τῆς φυτικῆς διακόσμησης.

Λ188-193 Τμήματα πλακῶν μὲ παρόμοια ἀνάγλυφη φυτική διακόσμηση.

Λ194 Τμήμα ἀνάγλυφης πλάκας (εἰκ. 74).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.235, πλάτ. 0.12, πάχ. 0.023 μ.
Παρόμοια μὲ τὴν Λ185 καὶ τὴν Λ190. Σῶζεται ἡ μία ἑλικά καὶ μέρος τῆς ἄκανθας. Ἡ πίσω ὄψη κατὰ τὸ ἥμισυ ἡμίεργη.

Λ195 Τμήμα ἀνάγλυφης πλάκας (εἰκ. 72).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.15, πλάτ. 0.22, πάχ. 0.028-0.041 μ.
Μάρμαρο λευκό. Ἐπιδερμίδα μαρμάρου καλή. Πίσω ὄψη σχεδὸν ἀδοῦλευτη. Σῶζεται τὸ κυμά-

τιο τῆς ἐπίστεψης καὶ μέρος τῆς φυτικῆς διακόσμησης, ὅπου φύλλο κισσοῦ φέεται μεταξὺ δύο ἐλίκων. Στὸ πάνω μέρος τῆς πίσω ὄψης ὑπάρχει μικρὴ ὀπή γιὰ τὴ στερέωση τοῦ μαρμάρου στὸν τοῖχο.

Τὸ θέμα «ἑλικες καὶ φύλλο κισσοῦ» ἀπαντᾷ σὲ πολλὰ ἀνάγλυφα ἀγγεῖα (βλ. Walters, *Ornamental Patterns from Gaulish Vases* πίν. XXXVI, ἀρ. 15, 16 καὶ πίν. XXXV, ἀρ. 7).

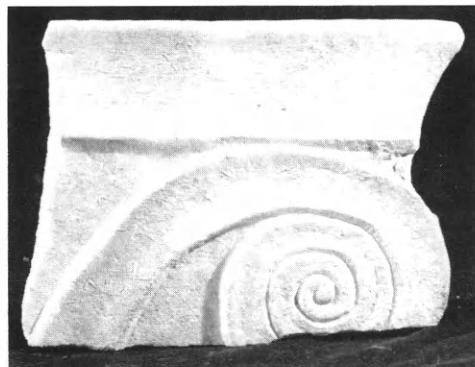
Λ196 Τμήμα ἀνάγλυφης πλάκας (εἰκ. 73).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.165, πλάτ. 0.245, πάχ. 0.024-0.027 μ.

Μάρμαρο λευκό, καλὰ διατηρημένο. Πίσω ὄψη σχεδὸν ἀδοῦλευτη. Σῶζεται τὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης μὲ τετράφυλλο ρόδακα στὸ μέσο. Κάτω ἀπ' αὐτὸ ὑπάρχουν δύο ἀντιθετικὰ ἐφαπτόμενες ἑλικες μὲ στριψτὸ στέλεχος ἀνάμεσά τους.

Λ197 Τμήμα ἀνάγλυφης πλάκας (εἰκ. 75).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.185, πλάτ. 0.415, πάχ. 0.04 μ.

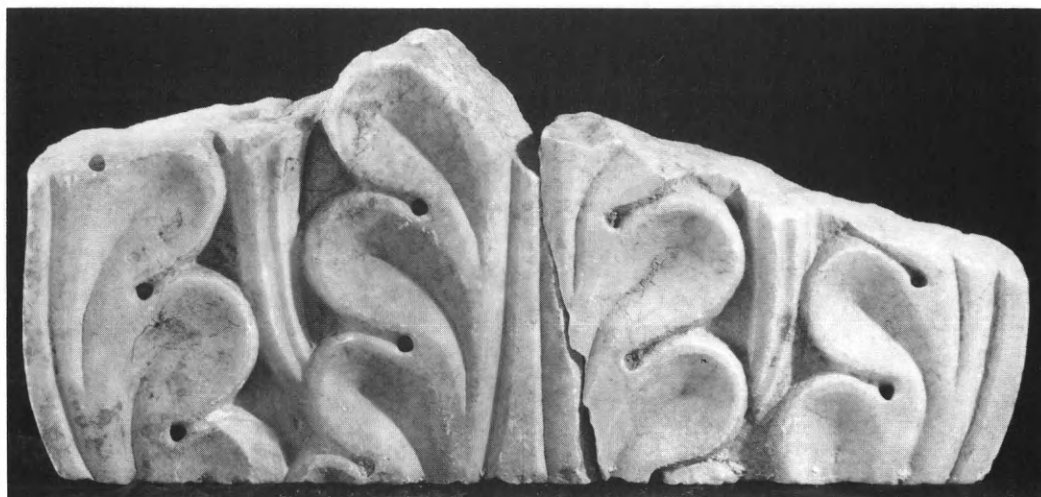
Εἰκ. 68-69. Τμήμα μαρμάρινης ἀνάγλυφης πλάκας Λ185.

Εἰκ. 70-71. Τμήματα τῶν μαρμάρινων ἀνάγλυφων πλακῶν Λ187 καὶ Λ186 ἀντίστοιχα.

Εἰκ. 72-74. Τμήματα τῶν μαρμάρινων ἀνάγλυφων πλακῶν Λ195, Λ196 καὶ Λ194 ἀντίστοιχα.

Εἰκ. 75. Τμῆμα τῆς μαρμάρινης ἀνάγλυφης πλάκας Λ197.

Εἰκ. 76. Τμῆμα ἑλίκος κιονοκράνου Λ208. Εἰκ. 77. Μαρμάρινη κεφαλὴ πτηνοῦ Λ209. Εἰκ. 78. Τμῆμα ἐνεπίγραφου μαρμάρου Λ215.

Συγκολλημένο ἀπὸ δύο τεμάχια. Μάρμαρο λευκό. Ἐπιδερμίδα καλή. Πίσω ὄψη ἀδρὰ δουλεμένη. Στὴν ἐμπρὸς ὄψη, πλατὺ φύλλο μὲ ἀποστρογγυλεμένα ἄκρα πλαισιώνεται ἀπὸ δύο μισὰ φύλλα. Μεταξὺ τους μίσχοι μὲ αὐλακώσεις κατὰ μήκος. Ἐντονη χρῆση τρυπανιοῦ στὰ φύλλα.

Λ198 Τμῆμα πλάκας.

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.285, πλάτ. 0.35, πάχ. 0.023 μ. Συγκολλημένο ἀπὸ πέντε τεμάχια. Μάρμαρο λευκό. Πίσω ὄψη ἀδρότατα δουλεμένη. Στὴν ἐμπρὸς ὄψη, πέντε ἐπάλληλα ἀπλὰ κυμάτια ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο ἀνωτέρα εἶναι στενότερα, ἐνῶ τὸ ἕνα φέρει

βαθιὰ αὐλακα.

Λ199-205 Τμήματα πλακῶν μὲ ὀριζόντια κυμάτια.

Στὸ 204 διακρίνεται ἐγχάρακτο τὸ γράμμα Ν.

Λ206-207 Τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Λ208 Τμῆμα ἑλίκος κιονοκράνου (εἰκ. 76).

Σωζ. διαστ.: διάμ. 0.17, πλάτ. 0.13, πάχ. 0.03 μ.

Μάρμαρο λευκό, ἐπιφάνεια τραχιά, μὲ ἀποκρούσεις στὶς ἀκμές.

Λ209 Κεφαλὴ πτηνοῦ (εἰκ. 77).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.14, πλάτ. 0.12 μ.

Ἀποκρούσεις στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου καὶ στὸ

ράμφος. Ἐπιδερμίδα μαρμάρου λεία. Ὁφθαλμοὶ ἐξέχοντες μὲ δῆλωση τοῦ πάνω καὶ κάτω βλεφάρου. Καμπύλες γραμμὲς κάτω ἀπὸ τὰ μάτια γιὰ τὴ δῆλωση τῶν φτερῶν³⁷.

Λ215 Τμήμα μαρμάρου (εἰκ. 78).

Σωζ. διαστ.: ὕψ. 0.30, πλάτ. 0.10, πάχ. 0.16 μ.

Μάρμαρο λευκό. Στὸ ἐπιστύλιο τμήμα ἐπιγραφῆς: ΑΙΕ.

Τὰ τεμάχια Λ198-Λ203 καὶ Λ205 προέρχονται ἀπὸ τὶς ὀρθομαρμαρώσεις τῶν τοίχων. Οἱ ἀνάγλυφες πλάκες Λ185-Λ197 ἀποτελοῦσαν τὴν ἐπένδυση εἴτε τραπεζιόσχημων κιονοκράνων³⁸, εἴτε ὀρθογωνίων ἐπιστέψεων παραστάδων.

Κατάταξη κατὰ χώρους: Χῶρος Ζ: Λ187, Λ195, Λ205 καὶ Λ208. Χῶρος Ι: Λ185. Χῶρος ΧΙ V: Λ186, Λ194, Λ203. Χῶρος ΧVI α: Λ196, Λ197. Χῶρος Γ: Λ198. Ἐπιφανειακά ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα: Λ188, Λ189, Λ200, Λ201, Λ202, Λ206, Λ207.

Τὸ ὅτι τὰ περισσότερα τεμάχια μαρμάρων βρέθηκαν διάσπαρτα καὶ σχεδὸν ἐπιφανειακά (0.50 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους) μαρτυρεῖ τὴν τεράστια καταστροφή τοῦ βαλανείου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ βρεθεῖ σχεδὸν κανένα κομμάτι κατὰ χώραν.

Νομίσματα^{38α}

Ἀθηνῶν, αὐτοκρατορικῶν χρόνων

N18 Εἰκ. 79α. α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μὲ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: τράπεζα, πάνω στὴν ὁποία προτομὴ Ἀθηνᾶς, μεταξὺ γλαύκας καὶ στεφανιοῦ δάφνης. Κάτω ἀπὸ τὴν τράπεζα ἡ ἐπιγραφὴ ΑΘΗΝΑΙΩΝ καὶ κλάδος ἐλιάς.

Σβορώνος πίν. 91, ἀρ. 023.

N19 α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μὲ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: βουκράνιο καὶ ἐπιγραφὴ ΑΘΗΝΑΙΩΝ.

Σβορώνος πίν. 99, ἀρ. 1 κέ.

N23 α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μὲ κράνος, πρὸς τὰ ἀριστερά.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ μὲ κράνος καὶ ἀσπίδα, ὄρθια, σὲ κίνηση πρὸς τὰ ἀριστερά.

Σβορώνος πίν. 85, ἀρ. 41.

N24 α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ σὲ ἄρμα (;) (φθαρμένο).

Σβορώνος πίν. 94, ἀρ. 19-26.

N27 Εἰκ. 79β. α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μὲ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ κατ' ἐνώπιον, τὸ κεφάλι πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ ἀσπίδα καὶ δόρυ.

Σβορώνος πίν. 86, ἀρ. 32-39.

N28 α' ὄψη: φθαρμένη.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ κατ' ἐνώπιον.

Σβορώνος πίν. 98, ἀρ. 1-10.

N38 Εἰκ. 79γ. α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μὲ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ κατενώπιον, τὸ κεφάλι πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ ἀσπίδα καὶ δόρυ. Ἐπιγραφὴ ΑΘΗΝΑΙΩΝ.

N41 Εἰκ. 79δ. α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μὲ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ κατ' ἐνώπιον, τὸ κεφάλι πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ ἀσπίδα καὶ δόρυ. Μπροστά της δέντρο. Ἐπιγραφὴ ΑΘΗΝΑΙΩΝ.

N43 α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μὲ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

37. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀρπακτικοῦ πτηνοῦ (γεράκι;), θυμίζει τὴν ἀπεικόνιση τοῦ αἰγυπτιακοῦ θεοῦ Ὁρου, ὁ ὁποῖος ἦταν γιὸς τῆς Ἰσιδος καὶ τοῦ Ὁσίριδος. Ὁ Ὁρος ἦταν θεότητα τοῦ ἡλίου, ἀντίστοιχη μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, καὶ ἀπεικονίζεταν συχνά στὴν αἰγυπτιακὴ τέχνη ὡς πτηνὸ ἢ ὡς ἡλιακὴ ἀκτίνα.

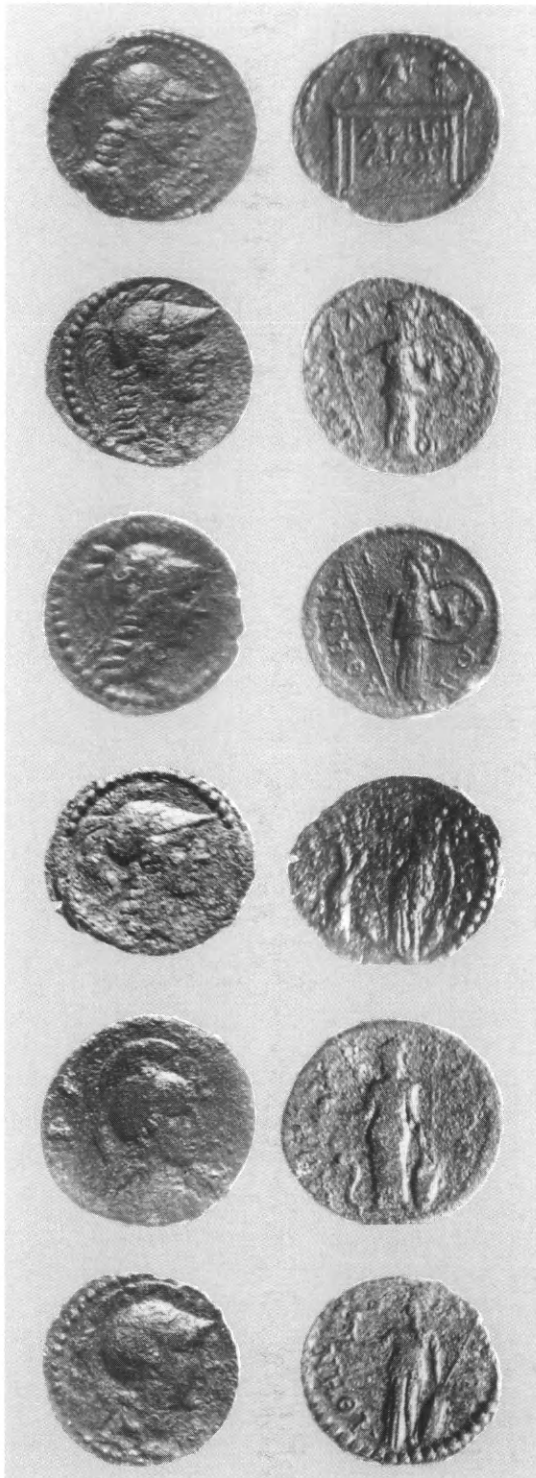
Ἡ παρουσία τοῦ ἀγάλματος αὐτοῦ, μόνου ἢ τμήματος κάποιου μεγαλύτερου συντάγματος (τῆς Ἰσιδος πιθανότατα), εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη καὶ ἀναμενόμενη στὸν χῶρο αὐτό, δεδομένης τῆς ἄμεσης γειτονίας

τοῦ κτιρίου μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδος.

Περὶ τοῦ Ὁρου βλ. W. H. Roscher, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, I.2, 2744-2748, λ. Horos. Ἐπίσης *Kleine Pauly* II 1232, λ. Horus καὶ K. Lange - M. Hirmer, *Ägypten* (München 1978) 33 κέ.

38. Krencker ὁ.π. 319, εἰκ. 512a, 515, 528.

38α. Οἱ χρονολογήσεις τῶν νομισμάτων ὀφείλονται στοὺς συναδέλφους τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, τοὺς ὁποίους θερμὰ εὐχαριστῶ.

Εἰκ. 79. Τὰ νομίσματα N18, N27, N38, N41, N36 καὶ N37.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ κατ' ἐνώπιον, μετὸ κεφάλι πρὸς τὰ δεξιὰ, δόρυ καὶ ἀσπίδα. Φθαρμένο.

N61 Ὅπως τὸ N43.

N66 α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μετὸ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: βουκράνιο.

N73 α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μετὸ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ κατ' ἐνώπιον.

N84 α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μετὸ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ κατενώπιον, μετὰ γλαύκα καὶ δόρυ. Λείπει μεγάλο τμήμα. Φθαρμένο.

N30 α' ὄψη: προτομὴ γυναίκας, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: ὀρθία γυναικεία μορφή, φθαρμένη. 30 π.Χ.

Ἀθηνῶν, 2ου-3ου αἰ. μ.Χ.

N31 α' ὄψη: Ἀθηνᾶ μετὸ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: τράπεζα.

Ἀδριανοῦ καὶ μετέπειτα (J. Shear, *Hesperia* 5, 1936, 320, εἰκ. 26, ἀρ. 8-12).

N32 α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μετὸ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ κατενώπιον, μετὰ δόρυ καὶ ἀσπίδα. Τύπος Ἀθηνᾶς Προμάχου.

J. Shear, *Hesperia* 5, 1936, πίν. VIII, ἀρ. 18-35.

N35 α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μετὸ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ κατ' ἐνώπιον, στὸ δεξιὸ χέρι Νίκη, στὸ ἀριστερὸ ἀσπίδα.

N36 Εἰκ. 79ε. α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μετὸ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ κατ' ἐνώπιον, μετὰ ἀσπίδα, δόρυ, φίδι καὶ Νίκη. Τύπος Ἀθηνᾶς Παρθένου.

J. Shear, *Hesperia* 5, 1936, πίν. VIII, ἀρ. 1-17, σ. 325.

N37 Εἰκ. 79στ. α' ὄψη: κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μετὸ κράνος, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ κατ' ἐνώπιον μετὰ ἀσπίδα, δόρυ, φίδι καὶ Νίκη.

3ου αἰ. μ.Χ.

N58 Εἰκ. 80α. α' ὄψη: προτομὴ γυναίκας, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: γυναίκα κατ' ἐνώπιον, μετὰ σύμβολα στὰ δύο χέρια.

Ἀντωνιανὸς Σιβιρίνας. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης (270-275 μ.Χ.).

N59 α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς μὲ διάδημα, πρὸς τὰ δεξιά.

β' ὄψη: ἀνδρική μορφή μὲ ἱμάτιο, κατ' ἐνώπιον.

Ἀντωνιανὸς Κλαυδίου (268-270 μ.Χ.).

N64 α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς μὲ διάδημα, πρὸς τὰ δεξιά.

β' ὄψη: Ἀθηνᾶ μὲ δόρυ ἀριστερὰ καὶ ἄνδρας γυμνὸς δεξιά.

Ἀντωνιανὸς Τακίτου (275-276 μ.Χ.).

N68 Εἰκ. 80β. α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς μὲ διάδημα, πρὸς τὰ δεξιά.

β' ὄψη: γυναικεία μορφή δεξιά καὶ ἀνδρική ἀριστερά, σὲ χειραψία δεξίωσης.

Ἀντωνιανὸς Αὐρηλιανοῦ. Νομισματοκοπεῖο Σισκίας (270-275 μ.Χ.).

N69 Εἰκ. 80γ. α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς μὲ διάδημα, πρὸς τὰ δεξιά.

β' ὄψη: Ἑρμῆς μὲ κηρύκειο κατ' ἐνώπιον.

Ἀντωνιανὸς Γαλλιανοῦ (259-268 μ.Χ.).

N71 α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς μὲ διάδημα, πρὸς τὰ δεξιά.

β' ὄψη: γυναίκα (;) κατ' ἐνώπιον. Φθαρμένο.

Ἀντωνιανὸς Γαλλιανοῦ (259-268 μ.Χ.).

N20 Εἰκ. 80δ. α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς μὲ διάδημα, πρὸς τὰ δεξιά.

β' ὄψη: ἀνδρική μορφή ἀριστερά, προσφέρει στεφάνι στὴ δεξιά γυναικεία μορφή, ποὺ κρατᾷ δόρυ στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ φιάλη στὸ δεξί.

Ἀντωνιανὸς Αὐρηλιανοῦ (RIC VI, 304, ἀρ. 347) (270-275 μ.Χ.).

N22 α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς μὲ διάδημα, πρὸς τὰ δεξιά.

β' ὄψη: Μορφή κατ' ἐνώπιον, φθαρμένη.

Υπόχαλκο.

Ἀντωνιανὸς Γαλλιανοῦ (259-268 μ.Χ.).

N29 α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς μὲ διάδημα, πρὸς τὰ δεξιά.

β' ὄψη: ἄνδρας γυμνὸς κατ' ἐνώπιον.

Υπόχαλκο.

Ἀντωνιανός.

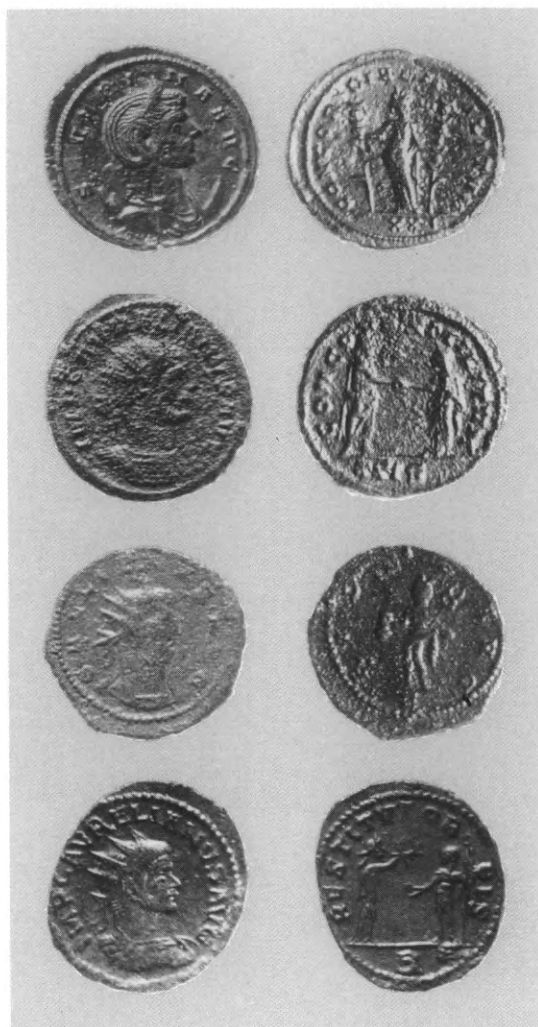
N53 α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς, πρὸς τὰ δεξιά, φθαρμένη.

β' ὄψη: Ἀριστερὰ γυναίκα ὄρθια μὲ δόρυ. Δεξιά ἄνδρας γυμνὸς σὲ χειρονομία δεξίωσης.

Ἀντωνιανός.

N56 α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς μὲ διάδημα, πρὸς τὰ ἀριστερά.

β' ὄψη: Φθαρμένη.

Εἰκ. 80. Τὰ νομίσματα N58, N68, N69 καὶ N20.

Ἀντωνιανὸς Πρόβου. Τύπος soli invicto. Νομισματοκοπεῖο φθαρμένο (275-285 μ.Χ.).

N57 α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς, πρὸς τὰ δεξιά.

β' ὄψη: ἄνδρας γυμνὸς σὲ ζωερὴ κίνηση πρὸς τὰ δεξιά.

Ἀντωνιανὸς Αὐρηλιανοῦ. Τύπος Oriens Aug. Νομισματοκοπεῖο φθαρμένο (270-275 μ.Χ.).

N46 α' ὄψη: προτομὴ ἀνδρὸς μὲ ταινία στὰ μαλλιά, πρὸς τὰ δεξιά.

β' ὄψη: μορφή καθιστή, πρὸς τὰ ἀριστερά. Φθαρμένο.

Σηστέρτιος Γορδιανοῦ Γ' (238-244 μ.Χ.).

Εἰκ. 81. Τὰ νομίσματα N25 καὶ N75.

N39 α' ὄψη: προτομή ἀνδρὸς με διάδημα, πρὸς τὰ δεξιὰ.
β' ὄψη: δύο ἀνδρικές γυμνές μορφές σὲ δεξιάωση. Μεταξύ τους μικρὴ δυσδιάκριτη μορφή. Γαλέριος Μαξιμιανὸς (295-299 μ.Χ.). Νομισματοκοπεῖο Κυζίκου.

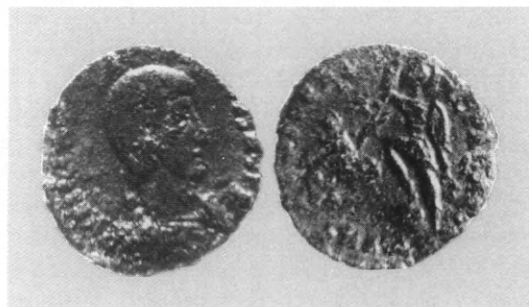
4ου αἰ. μ.Χ.

N74 α' ὄψη: προτομή ἀνδρὸς, πρὸς τὰ δεξιὰ. Φθαρμένο.
β' ὄψη: μορφή ἀνδρὸς κατ' ἐνώπιον. Στὸ δεξιὸ χέρι φιάλη (:), στὸ ἀριστερὸ δόρυ. Μπροστὰ στὰ πόδια του δυσδιάκριτη μορφή. Φόλλις Λικινίου Α'. Χρονολογία κοπῆς 313-315 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο Σισκίας.

N25 Εἰκ. 81α. α' ὄψη: προτομή ἀνδρὸς με στεφάνι, πρὸς τὰ δεξιὰ.
β' ὄψη: ἄνδρας με θώρακα καὶ χλαμύδα, κατενώπιον. Στὸ δεξιὸ χέρι κρατᾷ σφαῖρα καὶ στὸ ἀριστερὸ δόρυ. Φόλλις Κωνσταντίου Β' (355-361 μ.Χ.). Νομισματοκοπεῖο Κυζίκου.

N40 α' ὄψη: προτομή ἀνδρὸς με στεφάνι πρὸς τὰ δεξιὰ.
β' ὄψη: δύο μορφές. Φθαρμένο. Φόλλις Κωνσταντίου Β' (337-361 μ.Χ.).

N48 α' ὄψη: προτομή ἀνδρὸς με στεφάνι, πρὸς τὰ δεξιὰ.

Εἰκ. 82. Τὸ νόμισμα N49.

β' ὄψη: φθαρμένη.
Φόλλις Κωνσταντίου Β' (337-361 μ.Χ.).

N50 α' ὄψη: προτομή ἀνδρὸς με στεφάνι, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: μορφή κατ' ἐνώπιον. Φθαρμένο. Φόλλις Κωνσταντίου Β' (337-361 μ.Χ.).

N75 Εἰκ. 81β. α' ὄψη: προτομή ἀνδρὸς με στεφάνι, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: πολεμιστὴς με ἀσπίδα καὶ κράνος, κυτᾷ με τὸ δόρυ μορφή πού βρίσκεται μπροστὰ του. Φόλλις Κωνσταντίου Β'. Τύπος Fel. Tempreparatio (337-361 μ.Χ.).

N82 Ὅπως τὸ προηγούμενο.
Νομισματοκοπεῖο φθαρμένο.

Ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων

N45 α' ὄψη: προτομή γυναίκας με πέπλο, πρὸς τὰ δεξιὰ.

β' ὄψη: γυναίκα με ἱμάτιο κατ' ἐνώπιον, κρατᾷ δυσδιάκριτο ἀντικείμενο. Σώζεται τὸ μισό.

N49 Εἰκ. 82. α' ὄψη: προτομή ἀνδρὸς, πρὸς τὰ δεξιὰ.
β' ὄψη: πολεμιστὴς με ἀσπίδα καὶ δόρυ κυτᾷ μορφή ἐμπρός του. Νομισματοκοπεῖο Κυζίκου.

N51 α' ὄψη: προτομή ἀνδρὸς, πρὸς τὰ δεξιὰ. Φθαρμένο.

β' ὄψη: πολεμιστὴς. Φθαρμένο. Τύπος Fel. Tempreparatio.

N52 Φθαρμένο. Τύπος Fel. Tempreparatio.

N54 α' ὄψη: προτομή ἀνδρὸς, πρὸς τὰ δεξιὰ.
β' ὄψη: μορφή ἀνδρὸς κατ' ἐνώπιον, σφαῖρα στὸ δεξιὸ χέρι καὶ δόρυ στὸ ἀριστερό. Τύπος Spes rei publicae.

Ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ χρώματα στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ κτιρίου, συλλέξαμε τὰ νομίσματα N18, N19, N23, N24 (αὐτοκρατορικῶν χρόνων) καὶ στὸ ἴδιο στρώμα τὰ μάρμαρα Λ201 καὶ Λ206. Στὸν ἴδιο χῶρο ὑπῆρχαν ἐπίσης τὰ νομίσματα N20, N22 (Ἀντωνιανοῦ, Αὐρηλιανοῦ καὶ Γαλλιανοῦ ἀντίστοιχα), καθὼς καὶ τὸ N25 (φόλλις Κωνσταντίου Β') μαζί με τὰ τμήματα τῶν μαρμάρων Λ188 καὶ Λ193. Ἐπίσης ἐπιφανειακά, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ κτιρίου, προήλθε τὸ N43 (αὐτοκρατορικῶν χρόνων).

Ἀπὸ τὸν χῶρο I συλλέχθηκε τὸ N46 (σηστέρτιος Γορδιανοῦ), ἐνῶ σὲ βαθύτερα στρώματα (βάθ. 1.70 μ.) τὸ N75 (φόλλις Κωνσταντίου Β'). Στὸν χῶρο V (βάθ. 1.50 μ.) βρέθηκε τὸ N82 (Κωνσταντίνος Β'), στὸ ἴδιο στρώμα μετὰ τὸ μαρμάρينو κεφάλι πτηνοῦ Λ209. Στὸν χῶρο VIII (βάθ. 1.57 μ.) βρέθηκαν τὰ N77, N78, N79 (ὑστερορρωμαϊκά). Στὸν χῶρο X (βάθ. 1.65 μ.) βρέθηκε τὸ N84 (αὐτοκρατορικῶν χρόνων). Στὸν χῶρο XI (βάθ. 1.20 μ.), βρέθηκε τὸ N74 (φόλλις Λικινίου Α'). Στὸν χῶρο XII (βάθ. 0.90 μ.) βρέθηκαν τὰ N48 (φόλλις Κωνσταντίου Β') καὶ N49 (ὑστερορρωμαϊκὸ) μαζί με τὸν λύχνο 562. Στὸν χῶρο XV (βάθ. 1.60 μ.) τὸ N71 (Ἀντωνιανὸς Γαλλιανοῦ).

Στὸν χῶρο XVIa (βάθ. 0.90 μ.) τὰ N50 (Κωνσταντίνος Β') καὶ N51, N52 (ὑστερορρωμαϊκὸ) μαζί με τὸ K1251. Σὲ βάθ. 0.95 μ. τὰ N53 (Ἀντωνιανὸς 3ου αἰ. μ.Χ.) καὶ N54 (ὑστερορρωμαϊκὸ). Σὲ βάθ. 1.05 μ. τὸ N56 (Ἀντωνιανὸς Πρόβου) μαζί με τὸ Λ197. Σὲ βάθ. 1.20 μ. τὰ N57, N58, N59 (Ἀντωνιανοὶ Αὐρηλιανοῦ, Σιβιρίνας καὶ Κλαυδίου ἀντίστοιχα) μαζί με τὸ Λ196. Σὲ βάθ. 1.25 μ. τὰ N60 καὶ N61 (Ἀθηνῶν, αὐτοκρατορικῶν χρόνων) μετὰ τὸ Λ196. Στὸν ἴδιο χῶρο σὲ βάθ. 1.40 μ. τὰ N62, N65, N66 (αὐτοκρατορικῶν χρόνων) καθὼς καὶ τὰ N64, N68, N69 (Ἀντωνιανοὶ Τάκιτου, Αὐρηλιανοῦ καὶ Γαλλιανοῦ ἀντίστοιχα) μαζί με τὸ K1250 καὶ τὸν λύχνο 560.

Στὸν χῶρο XVIβ σὲ βάθ. 1.05 μ. βρέθηκε τὸ N40 (φόλλις Κωνσταντίου Β'). Στὸν χῶρο XVIIIβ σὲ βάθ. 1.90 μ. τὸ N73 (αὐτοκρατορικῶν χρόνων). Στὸν χῶρο Γ σὲ βάθ. 1.35 μ. τὸ N41 (αὐτοκρατορικῶν χρόνων) μαζί με τὸ Λ198. Στὸν χῶρο Δ σὲ βάθ. 1.15 μ. τὸ N30 (Ἀθῆναι, 30 π.Χ.). Στὸν χῶρο Ε σὲ βάθ. 0.61 μ. τὸ N29 (Ἀντωνιανὸς 3ου αἰ. μ.Χ.) καὶ τὰ N27, N28 (αὐτοκρατορικῶν χρόνων) μαζί με τὴν ἀκροκέραμο 566. Στὸν χῶρο ΣΤ σὲ βάθ. 0.75 μ. τὸ N38 (αὐτοκρατορικῶν χρόνων), μαζί με τὸ Λ195. Στὸν χῶρο Ζ σὲ βάθος 0.43 μ. τὸ N31 (Ἀδριανοῦ), καθὼς καὶ τὰ N32, N35, N36, N37 (Ἀθηνῶν, 2ος-3ος αἰ. μ.Χ.) καὶ N33, N34 (αὐτοκρατορικῶν χρόνων).

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

TSOUNTAS' CHAMBER TOMBS AT MYCENAE

This study of the chamber tombs excavated at Mycenae by Christos Tsountas (1887-1888, 1890, 1892-1893, 1895-1898), and the attempt at the identification of individual tombs, was undertaken as research for the Mycenae Survey during the summer seasons of 1991-1993¹. As part of the Survey's goal to create a map of the visible archaeological remains in the area of Mycenae, all of the chamber tombs which have been excavated in the surrounding hills were sought out and investigated. As a guideline, we used Steffen's map from 1884, on which none of Tsountas' tombs appear because of their later dates of excavation. The problems involved in the identification of Tsountas' tombs, both by cemetery and individually, are numerous and complex, and have been fully discussed by A. Xenaki-Sakellariou in her excellent book on the tombs and their finds now in the National Museum in Athens². Basically, the problems with identification are: 1) the dig notebooks from four seasons (1890, 1892, 1893, and 1898) are missing; 2) in the notebooks which remain, not every tomb was fully described and measured, and many were not mentioned at all, not even their location by cemetery; 3) very few of the total number of tombs were fully published³; and, 4) due to erosion and cultivation of the area, the present condition of the tombs is in many cases vastly different from when they were excavated. In fact, some have certainly disappeared. In spite of all this, a topographical search for and investigation of the tombs was deemed both necessary and worthwhile.

Method of investigation

The countryside around the acropolis of Mycenae was covered on foot by teams of archaeologists for a total of three months during the summers of 1991, 1992, and 1993. All of the chamber tombs believed to have been excavated by Tsountas were closely examined and measured, externally and internally, whenever possible. All the pertinent information was carefully recorded and the tombs were then plotted onto the survey map. Taking this base of information,

1. The Mycenae Survey was a joint project of the Archaeological Society and the British School at Athens under the direction of Dr. E. French, and under the supervision of Dr. S. Iakovidis. I would like to thank them both for the opportunity to participate in the project for three seasons and their suggestions for this study.

2. A. Xenaki-Sakellariou, *Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι τῶν*

Μυκηνῶν (Paris 1985) esp. 19-38.

3. *ΠΑΕ* 1887, 65; 1888, 28; 1890, 36; 1892, 57; 1893, 8; 1895, 24; 1896, 30; 1897, 27; 1899, 102. Chr. Tsountas, 'Ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Μυκῆναις, *ΑΕ* 1888, 119; 'Ἐκ Μυκηνῶν, *ΑΕ* 1891, 1; Γραπτὰι στῆλαι ἐκ Μυκηνῶν, *ΑΕ* 1896, 1; Μῆτραι καὶ ξίφη ἐκ Μυκηνῶν, *ΑΕ* 1897, 104.

I read carefully through Tsountas published notebooks⁴ and looked for similarities in measurements, tomb features, and topographical location. I returned to the field many times to recheck details of individual tombs and once again searched through Tsountas' writings. It was found that many tombs have dramatically changed in appearance and measurements, primarily due to roof and wall collapse in the years since the excavations, and indeed several tombs have not left any trace of their existence. I discovered that the identification of individual tombs, both by cemetery and tomb number, was not possible by only an on-site investigation, but that a lot of detective work was necessary using clues from the notebooks and articles. I will discuss my process of identification for individual tombs in more detail below. As a result of the survey data and my comparison with Tsountas' accounts, most of his 103 chamber tombs have been identified by cemetery, including some from the years with missing dig notebooks, and more than half have been identified individually by their original excavation number.

THE CEMETERIES

When Tsountas published his first account of the chamber tombs at Mycenae in *AE* 1888, he noted the occurrence of the tombs in groups or cemeteries (Tsountas' systades). At this time in his work, he had identified ten cemeteries in the hills to the north and west of the acropolis, and he described their location based on the local topographical names and landmarks. The following is a list of the cemeteries in which he had worked during the seasons 1887 and 1888⁵:

- I. In the west side of the ridge, on the summit of which is located the chapel of the Panagia; consists of 14 tombs, among which is one tholos.
- II. To the west of the first, around the small tholos tomb (Cyclopean) which is well known and is located to the E of the hill Pera Sphalaktra; the cemetery extends to the south until the Epano Pigadi (upper well) and consists of ten tombs, of which seven were excavated.
- III. Located between the tholos tomb of Kato Phournos and the stream bed «Eliais».
- IV. Located between the stream beds Agriosykia and Asprochoma and consists of eight tombs.
- V. Northeast of the previous one, consisting of seven tombs.
- VI. In the west bank of the Asprochoma stream bed, consists of five tombs.
- VII. Northeast of the previous one, in the position Souleimani, consisting of six tombs.
- VIII. Northeast of the acropolis, between Kapsala and Palaiogethero, consisting of four tombs, two of which were excavated.
- IX. Two tombs in the right bank of Asprochoma.
- X. One tomb between Kapsala and Souleimani.

Tsountas further mentions several locations that may contain tombs but have not yet been investigated⁶. One of these, the southern side of the hill Kalkani, as will be discussed below, was investigated by him during later seasons.

In his 1888 article, Tsountas also published a map of the cemeteries (p. 120, fig. 1) based on Steffen's map of 1884⁷, but the tombs are indicated only as crosses and are not assigned their

4. Xenaki-Sakellariou *op. cit.* 47-291.

5. Tsountas, *AE* 1888, 120-123, and Xenaki-Sakellariou 27.

6. Tsountas, *AE* 1888, 123.

7. Steffen's map was used for the topography and features, but Tsountas added the area and feature names in

excavation numbers. This map is in some cases problematic, with the crosses placed rather inaccurately in relation to the actual location of the tombs, and was certainly not produced on site⁸. Furthermore, there seems to be a problem with the number of tombs represented. On the map, 58 tombs are indicated, but the catalogue mentions only 56. The eight tombs indicated at Kato Phournos are not specified in the catalogue of cemeteries and therefore there are 64 tombs, but for the 13 tombs mentioned in the Panagia cemetery (I), only seven are marked on the map. To confuse the situation further, we know from the diaries and article, that in the seasons 1887/88, Tsountas excavated 52 tombs to which numbers were assigned⁹. Of these 12 tombs which were not given numbers, five were not excavated by the end of 1888, as is clearly stated by Tsountas in the catalogue, but indicated on the map, and the remaining seven were either also not yet excavated, or were too small and poor to be noticed in the diary and given an excavation number. Six of the seven tombs could be the six mentioned from the Panagia cemetery (I) which were not indicated on the map. As will be discussed further below, it is probable that these six tombs were not yet excavated at the end of 1888, and possible that they were not indicated on the map because they were located off the map, to the south, near the church of Aghios Georgios.

Of Tsountas' ten cemeteries, two were not found by the survey, VIII and X. Group X was only a single tomb and must have been small and poor since it does not appear to have been given an excavation number¹⁰. The survey did not find any indication of a tomb in the area indicated on the map of 1888, nor in the surrounding area¹¹. The same is true for cemetery VIII, located to the northeast of the acropolis between Kapsala and Palaioigalaro. Of the four tombs, two excavated by Tsountas (T33 and T34)¹² and two unexcavated, no trace could be found by the survey. In the case of T33, it seems odd that no indication remains. Although it had already collapsed at the time of excavation, due to the large size of the chamber (d. 5.10 m, w. 5.70 m) and the extensive length of the dromos (13.40 m)¹³, some signs or depressions in the landscape should be noticeable. The area indicated on Tsountas' map was covered by two survey teams on several different occasions, and nothing could be found. In addition, I questioned many of the shepherds in Mycenae who have spent their lives roaming this area with their flocks, and none remember any large depression or tomb.

The survey found 12 cemeteries containing tombs presumably excavated by Tsountas, and the following is a list of those cemeteries indicating the name now assigned and how they compare with those identified by Tsountas¹⁴.

Greek. In the case of Souleimani, Tsountas located it in the area of his northernmost cemetery, while on Steffen's map, and according to local usage, Souleimani is actually about one kilometer to the west. In order to avert further confusion, Tsountas' cemetery VII is still referred to as being at Souleimani.

8. This is true in each of the cemeteries represented on Tsountas' map. One particular instance can be seen at Asprochoma, where cemeteries IV and V are shown at a significant distance from one another, but when compared with the survey map, fig. 1 below, the upper four tombs of cemetery IV appear to be a continuous part of cemetery V.

9. Xenaki-Sakellariou 21.

10. *Ibid.* 38.

11. A single tomb, 173 92/CD-AJ-JV, was found by the survey in the general area of Kapsala, but its location, low on the slope, to the east of the northern spur of the Kokoretsa stream, does not match with either Tsountas' description of cemetery X, or his 1888 map.

12. Xenaki-Sakellariou 38.

13. Tsountas, *AE* 1888, 148; Xenaki-Sakellariou 109.

14. Some of the topographical names are given a different spelling than those which appear on Steffen's map. The following is a list of the names as they appear on Steffen: Suleimani, Phurnodiaselo, and Palaioigalaro.

1. Panagia - west slope of the Panagia ridge below the Panagia church, extending to the Panagia tholos tomb.
(Tsountas' Panagia cemetery I.)
2. Epáno Pigadi/Phournodiaselo - tongue of land to the north of the Epáno Pigadi and east of the hill Pera Sphalaktra in the area known as the Phournodiaselo.
(Tsountas' Panagia cemetery II.)
3. Aghios Georgios - southern end of Panagia ridge west slope, to the north of the church of Aghios Georgios and the modern cemetery.
(Tsountas' Panagia, thesis Aghios Georgios?)¹⁵
4. 3rd kilometer - east slope of the Panagia ridge, to the south of the Treasury of Atreus.
(Tsountas' Panagia.)
5. Kato Phournos - to the north and northwest of the Kato Phournos tholos tomb.
(Tsountas' cemetery III.)
6. Asprochoma/Agriosykia - on the slope to the east of the Asprochoma stream bed and to the north of the Agriosykia stream bed.
(Tsountas' cemetery IV.)¹⁶
7. Asprochoma east - top of hill/slope to the east of the Asprochoma stream bed.
(Tsountas' cemetery V.)
8. Asprochoma west - in upper bank to the west of Asprochoma stream bed.
(Tsountas' cemetery VI.)
9. Asprochoma southwest - lower slopes to the west of Asprochoma stream bed.
(Tsountas' cemetery IX.)
10. Souleimani - to the northeast of Asprochoma, on the lower slopes of Profitis Ilias.
(Tsountas' cemetery VII.)
11. Busioti - south slope of Pera Sphalaktra hill opposite the hill Kalkani.
(Tsountas' Kalkani - thesis Busioti; Wace's Kalkani north bank.)¹⁷
12. Alepotrypa - to the west of the Kato Pigadi on the southeast slope of Kalkani hill.
(Tsountas' Kalkani.)

The survey found a total of 86 tombs in these 12 groups.

For the placement of individual tombs into the different cemeteries, in addition to the excavation accounts and the 1888 article, an important clue exists in Tsountas' notebook for 1888. At the end of that season, Tsountas began to prepare his article and returned to a number of excavated tombs to measure them for publication. The list of tombs and their measurements appear in an order which is topographically logical for the movement from one tomb or cemetery to another¹⁸. The order of tombs is as follows: 15, Panagia Tholos, 29, 26, 28, 27, 33, 12, 9, 11, 10, 8, 52, 47, 48, 49, 24, 42, 25, 44, 3, 2, 5, 40, and 41. This list covers six different cemeteries with the tombs of that cemetery grouped together in the order that one would naturally move from one to the next, based on the local topography. Xenaki-Sakellariou also recognized this,

15. For the one tomb identified in this group, T81, Tsountas indicates thesis Aghios Georgios, but whether the other tombs were identified as such is uncertain.

16. In this instance and the next, I follow Tsountas' groupings although, as mentioned above, the upper four tombs of this group appear to be continuous with the fol-

lowing cemetery.

17. A. J. B. Wace, *Chamber Tombs at Mycenae*, *Archaeologia* 82, 1932, 19f, and fig. 9.

18. Xenaki-Sakellariou 22-23; the list appears in Tsountas' notebook A 183-191.

but could not understand why Tsountas would have begun at Panagia, moved to Kapsala, then to Asprochoma for a few tombs, and then back to Panagia, Kato Phournos, and finally returned once again to Asprochoma¹⁹. As will be seen below, Tsountas' movements were perfectly natural based on the hilly topography of the area and the somewhat limited access to many of these groups. He began at the Panagia cemetery high on the ridge, his group I, then moved along to Kapsala, to the north of and at a higher elevation than the acropolis, and afterwards to the Asprochoma east cemetery high above the stream bed, his group V. Tsountas then moved to lower ground for the measurements of the Panagia group II, our Epano Pigadi/Phournodiaselo cemetery, and then followed the road to Kato Phournos, and finally to Asprochoma/Agriosykia, his group IV, low on the bank east of the stream bed. The individual tombs are also listed in order based on the topography, as will be seen in the discussion of the individual cemeteries below.

Asprochoma/Agriosykia (6) - Tsountas' cemetery IV²⁰ (fig. 1)

Certainly the first 12, and probably the first 14 tombs Tsountas excavated in 1887 in the area of Asprochoma. Here he opened an additional eight tombs in 1888, making a total of 20 or 22 tombs²¹. Tsountas' map does indeed indicate 22 tombs in four cemeteries (IV, V, VI, and IX)²². Three additional tombs (T93-T95) were excavated in 1896²³.

In Tsountas' cemetery IV, Asprochoma/Agriosykia, according to the 1888 map, he excavated eight tombs²⁴. The survey found 11 tombs in this area, but the upper eight are in the arrangement seen on Tsountas' map. This was the last group to be measured at the end of 1888, separately from the other group at Asprochoma, V, because they are situated on a severe slope and are more easily accessible from below, rather than from the road above as is the later group. The tombs were measured in the following order: T3, T2, T5, T40, T41²⁵. Two tombs in this group have been positively identified due to characteristic features, and they provide points of reference for the probable identification of the others.

T4, which is close to T2, consisted of a dromos without a chamber; "as soon as the dromos began to widen the tomb stopped"²⁶. T4 is our tomb 10 91/AJ-JV, which is indeed only a dromos without a chamber. The preserved length of the dromos is 2 m. This is the most northern of the group, and as will be seen below, T2 must also be located in this group of four tombs since it is close to T4.

T5, which is about 30 "steps" to the north of T1, had two chambers, the second behind the first. The main chamber had a depth of 2.95 m and a width of 4 m, and the roof was collapsed. The back chamber had a depth of 2.35 m and a width of 2.90 m²⁷. T5 is our tomb 20 91/AJ-JV,

19. Xenaki-Sakellariou 28-29.

20. I will discuss the cemeteries in a different order from that of Tsountas' catalogue and the lists above, so that those that are more easily identified are discussed first and the more problematic groups are presented at the end.

21. Xenaki-Sakellariou 30.

22. Tsountas, *AE* 1888, fig. 1.

23. Xenaki-Sakellariou 30.

24. Tsountas, *AE* 1888, fig. 1.

25. See above, and Xenaki-Sakellariou 22.

26. *Ibid.* 58.

27. Tsountas, *AE* 1888, 137, fig. 5; Xenaki-Sakellariou 59.

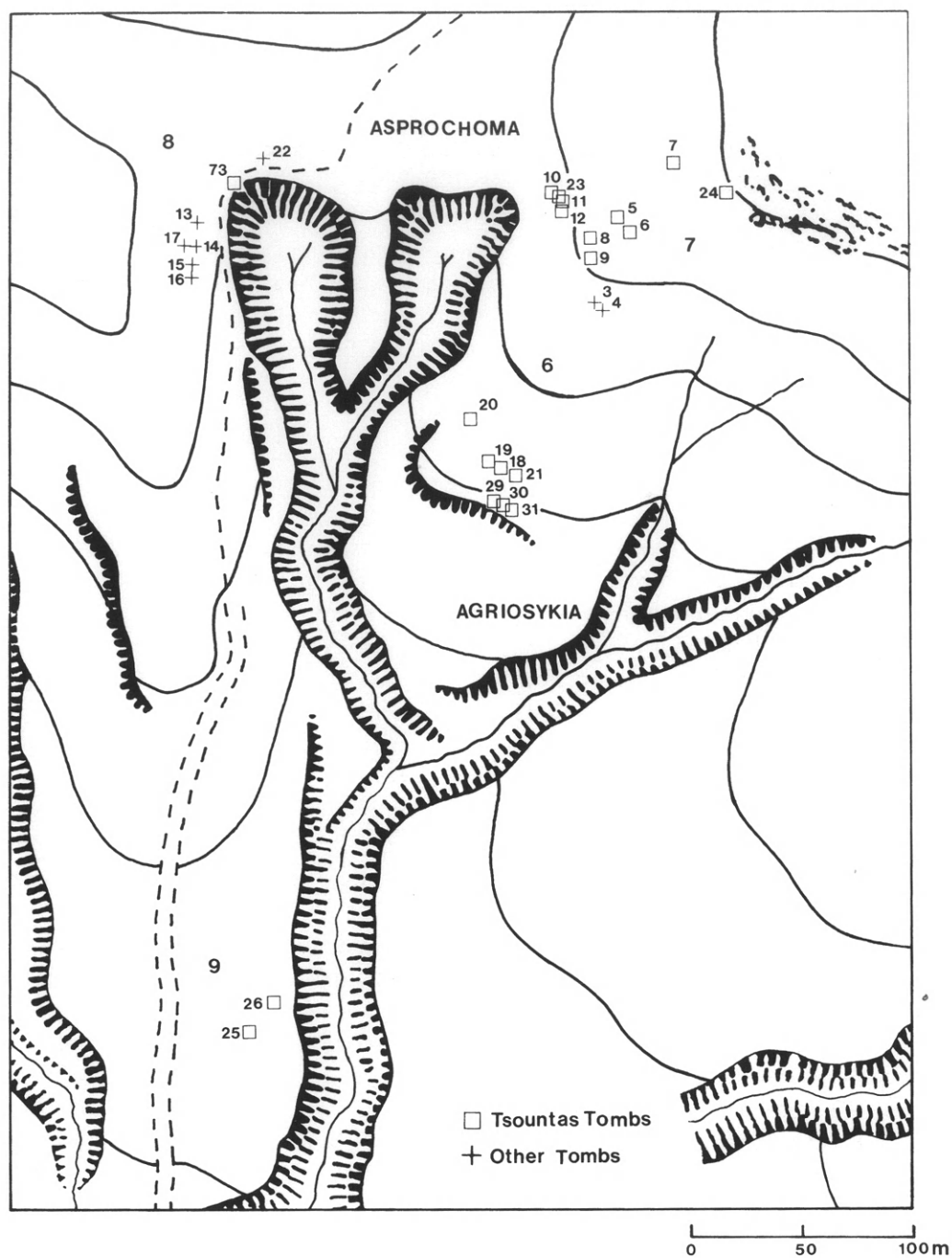

Fig. 1. Tombs at Asprochoma (West, East, SW, and/Agriosykia).

which has a main chamber with collapsed roof, d. 4.20 m app. and w. 5.30 m app., and a smaller chamber behind the first, with a depth of 2.70 m and a width 3.15 m. This tomb is the northernmost of the second group of four and is indeed 25-30 "steps" of normal walking gait to the north of the next tomb, 19 91/AJ-JV which must be T1. Tsountas describes T1 only as having had an entrance walled to a height of only 0.90 m, and no other information is given²⁸. Tomb 19 91/AJ-JV is small, collapsed, and totally unmeasurable, but is the only tomb at the proper distance from T5.

T2, which was said to be close to T4, had a dromos length of 7.90 m and a width of 1.20 m. The doorway had a depth of 1.50 m and a width of 0.85 m. The chamber, d. 3 m and w. 2.60 m, had two pits in the floor, one in the SE corner, and another close to the E wall²⁹. T2 is probably our tomb 11 91/AJ-JV, which has a somewhat large partially collapsed chamber, d. 5.30 m and w. 5.80 m, doorway with a width of app. 0.80 m and a dromos with a preserved length of 10.20 m. I think that this is T2 because Tsountas said that T4 was close to T2, so it must be closer to T4 than is T3 (see below), and our tomb 23 91/AJ-JV, which is situated between T4 and 11 91/AJ-JV is too small to be T2. The present condition of the chamber with larger measurements than those reported by Tsountas, is due to collapse of the walls. No pits are visible in the floor, but a lot of soil and rock has accumulated in the chamber. Furthermore, T2 must be in this upper group of four tombs, and our 11 is the only one of the three to the south of T4 with a long dromos, in fact, the other two are quite short.

T3, which was collapsed, had a dromos length of 5.50 m and a chamber with a depth of 2.30 m and a width of 2.95 m³⁰. This is probably to be identified as our tomb 12 91/AJ-JV, which is collapsed and has a chamber with dimensions, d. 3.30 m app. and w. 4.20 m app. Due to the confused measurements and tomb identification of Tsountas in 1888, I thought at first that T3 must be next to T1 in the lower group of four, and therefore could have easily been reversed, but because of the order in which Tsountas measured the tombs of this group (3, 2, 5, 40 and 41), T3 must be with T2 in the upper group of four, since otherwise he would have gone from the lower group to the upper for T2 and then back down to T5 and then back up the slope again for either T40 or T41, because there are only four tombs in the lower group, not five. Therefore, T3 must be in the upper group of tombs, and should be farther from T4 than is T2, and tomb 12 91/AJ-JV is the only one collapsed in the upper group.

T39, T40 and T41 were excavated in 1888 in the area identified as Agriosykia. As we saw from the catalogue, only this group was associated with both stream beds, and these three added to the five excavated in 1887, make eight tombs for the group, as Tsountas indicated in his catalogue³¹. T39 was not given any description in the excavation notebook, but T40 and T41 were given measurements in the notebook and in the 1888 article³². These two tombs should be

28. Tsountas, *AE* 1888, 136, the measurements given here are for T3, as it appears in the excavation notebook and Tsountas must have confused the two when he measured them for publication in 1888; Xenaki-Sakellariou 53.

29. Tsountas, *AE* 1888, 136-137; Xenaki-Sakellariou 54.

30. Tsountas, *AE* 1888, 136, the measurements and description of this tomb are here identified as T1 (see

above); Xenaki-Sakellariou 57.

31. Tsountas, *AE* 1888, 122.

32. *Ibid.* 150; Xenaki-Sakellariou 113-114. Note that on p. 113, some of the measurements and description of T40 are misprinted and are actually those of T41. The correct measurements as they appear in Tsountas' article are: dromos d. 7.74 m, w. 1.15 m; Stomion w. 0.70 m, d. 1.60 m; chamber w. 2.56 m, d. 2.60 m.

our tombs 18 91/AJ-JV and 21 91/AJ-JV, which are both small, collapsed and totally unmeasurable. Due to the order, however, in which the tombs were measured, where they came after T5, they must be in the lower four with T5 and T1. Because of the collapsed condition of the two, it is not possible to determine which is T40 and which is T41. That leaves T39, which was described only as not containing anything³³. By process of elimination, this should be our tomb 23 91/AJ-JV in the upper group of four, which has two small chambers and a partially collapsed roof, since it is the only remaining tomb of the eight unidentified.

In addition to these, the survey found three more tombs (29 93/AJ-JV, 30 93/AJ-JV, and 31 93/AJ-JV) in a line to the southwest of the lower group, which are not indicated on Tsountas' 1888 map, and must have been excavated during a later season. In 1896, Tsountas excavated two (T93 and T94) or probably three (T95) tombs at Asprochoma³⁴. It is highly probable that these are the three tombs, since none of the other three cemeteries at Asprochoma have extra tombs which do not appear on Tsountas' map, but the lack of full description in the notebooks, and the present state of the tombs, make the exact identification impossible.

Asprochoma East (7) - Tsountas' cemetery V (fig. 1)

Tsountas excavated seven tombs in this cemetery, but the survey found only six. Based on the 1888 map³⁵, the one not found was the northernmost of the group, and although the area was thoroughly searched, no sign of a tomb ever having been there was discovered. According to the notebook descriptions of the tombs in this group, the one that is missing is T10, which had nine steps carved into the dromos and a bench on the north wall of the chamber³⁶. Nothing like this was found and it must be completely covered. Of the remaining six tombs, two are positively identified, and the order in which Tsountas measured the tombs (T12, T9, T11, T10, and T8) provides a clue for the possible identification of the other four³⁷.

T8, which faced west, had a roughly circular shaped chamber, d. 3.37 m and w. 4.95 m, and a dromos length of 10.20 m³⁸. This is our tomb 5 91/AJ-JV, which is now collapsed but retains its roughly circular chamber shape. The preserved dromos length is app. 7 m.

T12, which faced SW, was collapsed and had a chamber depth of 3.30 m and a width of 4.68 m³⁹. The tomb was said to be on the land of a farmer named Giannikos, but the entire cemetery is on the Giannikos family land, so this information was not very helpful for identification. T12 is our tomb 24 91/AJ-JV, which is the only tomb in the area to face SW. The chamber is collapsed and roughly measures d. 4.30 m and w. 4 m.

T9 had a chamber with a depth of 3.20 m and a width of 4.30 m⁴⁰, and, according to the order in which Tsountas measured these tombs, must be near T12. T9 is probably our tomb 7 91/AJ-JV, which is collapsed and has a chamber with a depth of 3.60 m and a width of 4.30 m.

33. Xenaki-Sakellariou 113.

34. *Ibid.* 30.

35. Tsountas, *AE* 1888, fig. 1.

36. *Ibid.* 140; Xenaki-Sakellariou 69.

37. *Ibid.* 22.

38. Tsountas, *AE* 1888, 138-139; Xenaki-Sakellariou 62 and pl. XII, for plan from notebook.

39. Tsountas, *AE* 1888, 142; Xenaki-Sakellariou 74.

40. Tsountas, *AE* 1888, 140; Xenaki-Sakellariou 67.

T11 had a chamber, d. 3.08 m, w. 3.22 m⁴¹, and should be close to T9 and T10, the one not found by the survey. The closest tomb to T9, however, is T8, so the next closest would be our tomb 8 91/AJ-JV. This tomb is now collapsed and the chamber is app. d. 4 m, w. 4.20 m.

For the remaining two tombs, T6 and T7, identification is possible. T6, which was described as being higher up to the NE of T5 and Steffen's "Höhle", had two chambers, but it was not indicated how they related to one another⁴². T6 is possibly our tomb 6 91/AJ-JV, which is collapsed and has a small side chamber towards the rear of the left wall. The identification is not certain, but of all the tombs in this group, only our 6 has a side chamber. Therefore, our tomb 9 91/AJ-JV should be T7, but the measurements are not particularly close and for T7 Tsountas wrote that "the roof had fallen and the interior was full of earth"⁴³. Our tomb 9 is not collapsed, but the ceiling has fallen in places and there is fill in the chamber. The identification is not very certain, but it seems to be the only solution.

Asprochoma West (8) - Tsountas' cemetery VI (fig. 1)

This group in the west bank of the Asprochoma stream bed contained five tombs, three above and two below. These must be the first five tombs excavated in 1888, T17-T21⁴⁴. In the notebook, no information was given for T17, T18 and T19 other than they were small and poor, and T20 was described as having an entrance from the east, while for T21 was mentioned only a pit in the chamber floor⁴⁵. The survey found the remains of three small, very damaged tombs in this position but there were no signs of the lower two tombs. Exact identification is impossible due to the lack of description in the notebooks and the present condition of the tombs. Three of the tombs 17-21 must be our number 73 93/AJ-ChM, and the other two have been destroyed.

Asprochoma Southwest (9) - Tsountas' cemetery IX (fig. 1)

This group consisted of two tombs to the west of the Asprochoma stream bed⁴⁶. This cemetery does not seem to be mentioned specifically in Tsountas' notebook, either because the tombs were small and poor and were not given a number, or Tsountas was not present at the time of their excavation to record details⁴⁷. It is highly probable that these two tombs are T13 and T14 of the 1887 season. T1-T12 are situated at Asprochoma, but T15, and T16, which is the Panagia Tholos, are in the Panagia cemetery (see below), suggesting that T13 and T14 were also at Asprochoma⁴⁸. These two tombs were found by the survey, 25 91/AJ-JV and 26 91/AJ-JV, and indeed are very small. Due to the lack of description in the excavation notebook, there is no way to distinguish between the two tombs, but they are most certainly Tsountas' cemetery IX.

41. Tsountas, *AE* 1888, 141; Xenaki-Sakellariou 1985, 71-72.

42. *Ibid.* 61.

43. *Ibid.* T7 was said to have the dimensions: d. 4.30 m, w. 4.80 m, and our tomb 9: d. 3.20 m, w. 4.45 m.

44. Tsountas, *AE* 1888, 122 and fig. 1; Xenaki-Sakel-

lariou 30 and 40.

45. *Ibid.* 80-81.

46. Tsountas, *AE* 1888, 123 and fig. 1; Xenaki-Sakellariou 27.

47. *Ibid.* 22-23, and 30.

48. *Ibid.* 30.

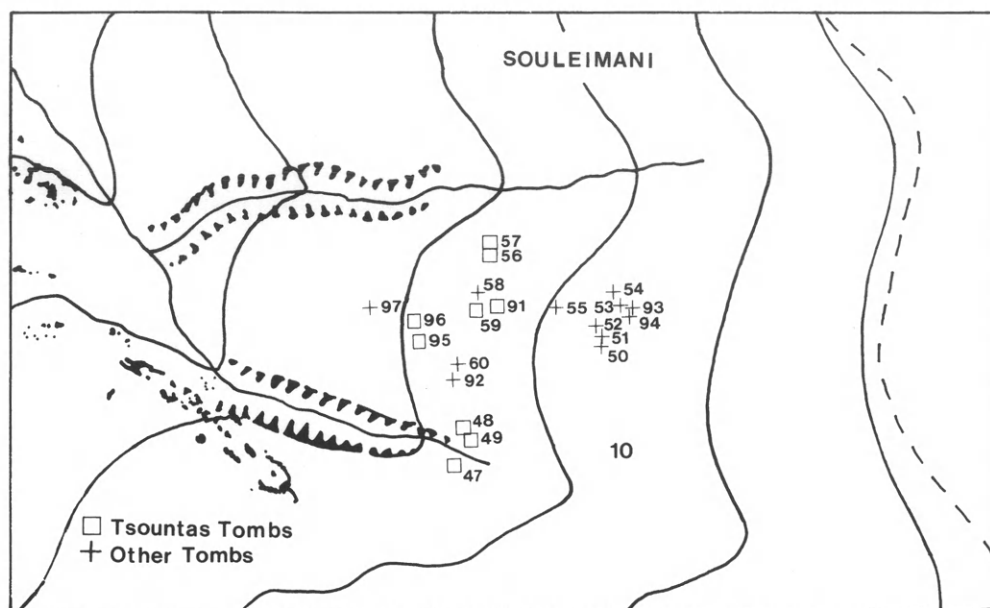

Fig. 2. Tombs at Souleimani.

Souleimani (10) - Tsountas' cemetery VII (fig. 2)

This group consisted of six tombs, only four of which are numbered in the excavation notebook (T35-T38), suggesting that the other two were very small and poor⁴⁹. The survey found nine tombs that must have been excavated by Tsountas. As will be seen below, however, at least two of the tombs must be from excavations after 1888. Of the remaining seven tombs, two have been positively identified.

T36 had a square chamber with a large recess or niche on the right side of the rear wall⁵⁰. This is most certainly our tomb 48 91/AJ-JV, which is partially collapsed but retains the niche at the right side of the rear wall.

T37, which was said by Tsountas to be smaller than the other two tombs, T35 and T36, faced south and had a well preserved ceiling with visible tool marks. The east half of the chamber floor was covered with more earth than the west half⁵¹. T37 is our tomb 49 91/AJ-JV. The chamber has a depth of 2.10 m and a width of 2.75 m. The floor of the chamber is higher on the east half like a ledge, and lower on the west side like a pit, and tool marks are still visible on the ceiling.

49. Tsountas, *AE* 1888, 122 and fig. 1; Xenaki-Sakellariou 36.

50. *Ibid.* 111-112, and pl. XII for plan from Tsountas'

notebook.

51. *Ibid.* 112.

T35 is described only as small and poor⁵², but it must be larger than T37, as seen above. It is probably our tomb 47 91/AJ-JV, which is south of the stream bed opposite T36. The chamber is roughly rectangular and has a depth of 3.05 m and a width of 2 m. This identification is probably correct because it is the only one of the small tombs which is larger than T37.

For T38, Tsountas said only that it did not reveal anything of interest⁵³. This could be one of four small tombs found by the survey; our tomb 57 91/AJ-JV, d. 2.40 m, w. 2.60 m, tomb 96 91/AJ-JV, d. 1.50 m, w. 2 m, tomb 59 91/AJ-JV, d. 0.95 m., w. 1 m, or tomb 56 91/AJ-JV, d. 0.80 m., w. 0.80 m. It is most likely to be identified as tomb 57 because the others are so small that they were probably not given a number.

The survey found two additional tombs (91 91/AJ-JV and 95 91/AJ-JV), which I believe were excavated during a season after 1888, probably 1892 or 1893, for which the notebooks are missing. Both tombs are of a size comparable to T35-T37, and both have good-sized side chambers. This feature would probably have been considered worthy of mention by Tsountas, since it is not very frequent among the tombs at Mycenae, and the side chambers in combination with the size of the main chambers suggest that these are not tombs that would have been excavated without being given a number, as were three others in the area. Tombs 91 and 95 must have been excavated during 1892 or 1893, since there is no mention in the notebooks we have of Tsountas ever returning to Souleimani to excavate more tombs.

Kato Phournos (5) - Tsountas' cemetery III (fig. 3)

Tsountas excavated eight tombs (T22-T25 and T42-T45) in this cemetery during 1888⁵⁴. The survey found 10 tombs, two of which must have been excavated in 1892 or 1893, since there is no mention in the other notebooks of additional work in this area⁵⁵. In addition to the notebook entries, some help for the identification of the tombs was found in Tsountas' order of measurement in 1888, which is as follows: T24, T42, T25, and T44. Four tombs have been positively identified, three more are probably correct, and the sixth is only possibly identified.

T24, which was said to be close to T23, had a dromos length of 12 m and a width of 2.20 m, and a doorway blocked with worked and unworked stones. It was later said to be to one side of T42 and T43⁵⁶. T24 is our tomb 116 92/KS-JV, which is now collapsed, but the doorway is still blocked with stones. The dromos is preserved to a length of 11.80 m and the width is 2.15 m.

T25, on the other side of T42 and T43, and closest to T23 and T24, had an unusual chamber shape with a large protruding bulge in the inner left corner wall, and a niche in the left wall near the entrance⁵⁷. This is definitely our tomb 118 92/KS-JV. The roof is now collapsed, but the bulge in the inner left corner, which is actually a large boulder, is preserved, as is also the niche in the left wall.

52. *Ibid.* 111.

53. *Ibid.* 113.

54. Tsountas, *AE* 1888, fig. 1; Xenaki-Sakellariou 35.

55. Xenaki-Sakellariou 314-315, mentions a map of the area produced by the Athenian Technological Group as part of their study of ancient Greek cities. The map appears on their pl. XIV, and many of the excavated

tombs in the area are indicated. For the K. Phournos cemetery the AEP map shows only 9 tombs.

56. Tsountas, *AE* 1888, 142-143; Xenaki-Sakellariou 83.

57. Tsountas, *AE* 1888, 143; Xenaki-Sakellariou 86 and pl. XII for plan from Tsountas' notebook.

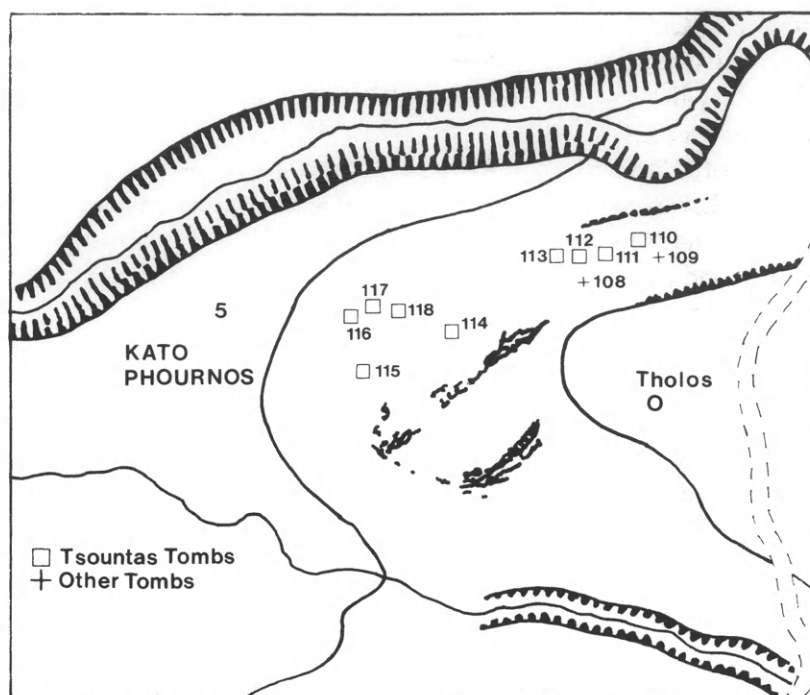

Fig. 3. Tombs at Kato Phournos.

T42 and T43, which were said to be located on the land of a farmer named Demis, between T24 and T25, were excavated as a single tomb. T42 had a chamber depth of 3.15 m and a width of 4.28 m, and a niche in the west wall, d. 2 m, w. 2 m, h. 1.90 m, which opened into another tomb, T43⁵⁸. These two tombs are our number 117 92/KS-JV. The first tomb has a chamber depth of 3.27 m and a width of 4.22 m, and a niche measuring d. 2 m, w. 2.45 m, and h. 1.65 m app. In the back wall of the niche, which is very thin, is an irregular opening which leads to another tomb chamber, the dromos of which is still unexcavated.

T22 was said to be located to the north of the tholos tomb and was collapsed⁵⁹. This should be our tomb 113 92/KS-JV, since it is the only tomb to the north of the tholos that is collapsed.

T23, which was said to be to the west of T22 and close to T24, was described only as having a small pit in the floor⁶⁰. This is probably our tomb 115 92/KS-JV, which has a small, partially collapsed chamber. It is certainly west of T22 and is so close to T24, that the collapse of the left wall has opened a hole into the chamber of T24. There is one other tomb which fits the topographical requirements of T23, our 114 92/KS-JV, but as will be seen below, this tomb must be identified differently, thus reinforcing the identification of tomb 115 as T23.

58. Tsountas, *AE* 1888, 150 and fig. 7; Xenaki-Sakellariou 115 and pl. XII.

59. *Ibid.* 82.

60. *Ibid.*

T45, which was situated to the south of T43, was described only as having a "niche in the east wall, left of the entrance"⁶¹. This should be our tomb 114 92/KS-JV, which is the only tomb to the south of T43, but the left/east wall is collapsed, and there is a niche in the center of the right/west wall. Therefore, this identification is only probable.

The identification of T44, which is said to be located in the same field as T42 and T43 of the farmer Demis, but farther away, is even more difficult. It had a dromos length of 10.25 m and a width of 1.25 m, and a chamber with a rather horizontal ceiling measuring d. 5.25 m and w. 4 m. T44 is possibly either one of our tombs 111 92/KS-JV or 112 92/KS-JV, but both entrances are blocked, and the chambers cannot be entered. Tomb 111 has a preserved dromos length of app. 4 m, and a width of 0.75 m, while tomb 112's dromos is app. 6.60 m long and 0.60 m wide.

Whichever of these two tombs is not T44, must have been excavated along with our tomb 110 92/KS-JV during either 1892 or 1893, as mentioned above. Tomb 110, with a dromos length of 5.75 m and a width of 0.85 m, and a chamber measuring d. 4.60 m, w. 4.04 m, must be from a later year because it cannot be identified as a tomb excavated in 1888.

Panagia (1) - Tsountas' cemetery I (fig. 4)

At the end of 1888, Tsountas said that there were 14 tombs in this group, one of which was a tholos tomb, but he indicated only seven tombs on his map⁶². We know from the notebooks, however, that in 1887 and 1888, he certainly excavated here five chamber tombs (T15, T26-T29) and probably three more (T30-T32) making eight the likely total⁶³. He obviously did not excavate all the tombs he observed prior to the end of 1888, and it is likely that the five or six other tombs were located at a distance from the rest in an area not included on the map (see below). Five chamber tombs from this group were measured at the end of 1888, and the order was as follows: T15, Panagia Tholos, T29, T26, T28, and T27⁶⁴. In 1895, Tsountas excavated two more tombs in this group, T88 and T89, bringing the total to ten tombs⁶⁵. T96 from 1896 and T100 from 1897 might also belong in this cemetery⁶⁶, but as will be seen below, they might also belong to the group at the Phournodiaselo, where there are many more unidentified tombs. The survey found only eight tombs, four of which are positively identified and another is probable. At least two tombs were not found and they were probably very small and unremarkable since they did not receive much mention in the excavation notebook.

T15 had a stomion depth of 2.80 m and a width of 1.44 m, and a chamber measuring, d. 6 m, w. 6.50 m, with a niche in the south wall (d. 1.95 m, w. 1.08 m, l. 1.53 m, and height above chamber floor 0.20 m)⁶⁷. This is our tomb 9 91/IG-KS, which has a doorway measuring, d. 2.65 m, w. 1.37 m, and the chamber has a depth of 6.10 m and a width of 7 m. The chamber has a niche at the west end of the south wall, which measures d. 0.92 m, w. 1.93 m, h. 1.48 m, and begins 0.20 m above the floor of the chamber.

61. *Ibid.* 118-119.

62. Tsountas, *AE* 1888, 120-121, and fig. 1.

63. Xenaki-Sakellariou 31 and 33. The possibility of T13 and T14 being located at Panagia is discussed making the total in '88, 10 tombs, but, as discussed above, these two are more likely at Asprochoma.

64. *Ibid.* 22.

65. *Ibid.* 34.

66. *Ibid.*

67. Tsountas, *AE* 1888, 142; Xenaki-Sakellariou 75-76.

ing, d. 2.72 m, w. 0.92 m, and a chamber, which is 6 m deep and 4.83 m wide.

T27, also said to have been at "thesis Epano Pigadi", had a side chamber on the south side of the tomb and a niche in the south wall, close to the SW corner. The side chamber measured, d. 2.35 m, w. 2.22 m, and the niche was 1.75 m deep, 2.60 m wide, and 1.47 m high⁶⁹. T27 is our tomb 12 91/IG-KS, which has a side chamber, app. 3 m by 2.50 m, at the east end of the south wall, and a niche at the west end of the south wall, which is 1 m deep and 2.14 m wide.

T29 had a dromos length of 12.25 m and a width of 2-2.15 m, and the stomion measured, d. 2.70 m, w. 1.25 m. The chamber was 5.45 m deep and 3.98 m wide, and about one third of the floor, near the south wall, was covered with square poros blocks⁷⁰. T29 is our tomb 15 91/IG-KS, which had a dromos length of 9.45 m and a width of 2.06 m, and a doorway depth 2.68 m and width 1.15 m. The chamber was indeed full of dislocated worked stone blocks, which probably were from a bench, but the measurements of the chamber present a problem. The depth of the chamber, 5.45 m, is exactly that given for T29, but the width is 6.17 m, which is much more than the 3.98 m given by Tsountas. This tomb is very well preserved, and wall collapse cannot explain the great difference in width measurement. I believe, however, that the measurement was simply written mistakenly, and should probably read 5.98 m.

T28, again at the "thesis Epano Pigadi", had a small square chamber 2.90 m deep and 3.90 m wide, and a doorway width of 0.90 m.⁷¹ This is probably our tomb 13 91/IG-KS, which has a doorway width of 1.45 m, but the chamber measurements, d. 3.93 m, w. 5.41 m, seem a bit too large. The identification, however, should be correct because of the order in which Tsountas measured these tombs. T28 was measured after T26 and before T27, meaning that T 28 is situated between the other two tombs, and the only tomb in that position is our tomb 13.

Tsountas also excavated "three small tombs" in 1888, for which he gave a position only for the third, T32, towards the Epano Pigadi⁷². It is logical that these three tombs are part of this cemetery, since a change of position was not indicated for T30, and T32 is said to be in the same area as T26-T28. No description was given for T31 or T32, and T30 is said only to have had a small cist in the floor⁷³. The survey found only two tombs in the area between T27 and T29, 10 91/IG-KS with a chamber depth of 5.50 m and width of 5.88 m, and 11 91/IG-KS with a chamber 4.80 m deep and 5.70 wide. These two tombs are probably two of the three tombs T30-T32.

T88, which was excavated in 1895 and said to be closest to T15, was not given any further description in Tsountas' notebook⁷⁴, and T89, in the same cemetery, is said only to have been small and to have had a square-sided grave in the dromos⁷⁵. Only one more tomb was found by the survey in this cemetery, 17 91/IG-KS, which has suffered from severe collapse, so that only about 2 m of the NE corner remains. This could possibly be T88 because it is very close, to the north, of T15, but there is no way to be sure. The other of the two tombs has completely disappeared.

69. Tsountas, *AE* 1888, 145 and fig. 6; Xenaki-Sakellariou 92-93 and pl. XII.

70. Tsountas, *AE* 1888, 148; Xenaki-Sakellariou 104.

71. Tsountas, *AE* 1888, 147; Xenaki-Sakellariou 100-101.

72. *Ibid.* 31 and 40.

73. *Ibid.* 106-109.

74. *Ibid.* 43 and 243-244.

75. *Ibid.* 251-252.

Epano Pigadi/Phournodiaselo (2) - Tsountas' cemetery II (fig. 4)

The tongue of land between the Epano Pigadi and the area known as the Phournodiaselo contains a large cemetery of chamber tombs, including three tholos tombs, the Epano Phournos, Cyclopean, and Genii. Tsountas began to excavate here in 1888, when he opened T46-T49⁷⁶. He probably also excavated three more tombs here in 1888, T50-T52. T52 is certainly in this cemetery, since he measured it prior to the other four for the 1888 article⁷⁷. The order in which he measured the tombs was as follows: T52, T47, T48, and T49⁷⁸. It is highly likely that T50 and T51 are also in this group, since no change of location was noted in the notebook, and these two added to the other five give us the seven tombs which Tsountas himself said he had excavated here⁷⁹. In 1890, Tsountas excavated two more tombs close to T52, T53 and T54, for which the excavation notebook is missing, but luckily descriptions were published⁸⁰. In 1890, there were a total of nine excavated tombs in the group. Three more tombs were excavated in this group in 1895, T90-T92, and they were located to the north and east of either the "tomb" or the "hill" of Pera Sphalaktra⁸¹. In addition, T96 from 1896, at the "thesis Epano Pigadi" might be located here, or in cemetery I with T26-T28, which are given the same "thesis", and T100 from 1897 is probably in this cemetery, and not with T101-T103 in the 3rd kilometer cemetery (see below), because it opens to the west⁸². Therefore, the total number of tombs for this group should be from 12 to 14. The survey found 15 tombs, and one more, which has totally disappeared, was seen by Wace in 1921 to the NE of what will be identified as T52⁸³. That makes a total of 16 tombs, one of which was excavated by Philadelphus in 1919⁸⁴, leaving 15 tombs excavated by Tsountas. As will be discussed below, it is highly probable that Tsountas excavated additional tombs here in the years 1892 or 1893, for which the notebooks are missing. Seven tombs found by the survey have been positively identified.

T46, which was said to be located on the land of a farmer named P. Christopoulos, was described only as small⁸⁵. This must be our tomb 76 92/KS-JL, which is 3.25 m deep and 4.80 m wide, because of the identification of the other three tombs next to it.

T47, which was on the same land as T46, had a niche in the south wall of the chamber, and three large cists in the floor. The chamber was 4.40 m deep and 3.75 m wide⁸⁶. T47 is our tomb 77 92/KS-JL, which has a chamber measuring, d. 4.70 m, w. 3.70 m, a niche in the west side of the south wall and three large cists still visible in the chamber floor in the arrangement seen on Tsountas' plan.

76. *Ibid.* 31.

77. *Ibid.* 32.

78. *Ibid.* 22.

79. Tsountas, *AE* 1888, 122; the group was said to contain ten tombs, but only seven were excavated at the time of the article's publication.

80. Tsountas, *IIAE* 1890, 36; *AE* 1891, 1; Xenaki-Sakellariou 33. Sakellariou thinks that T53 is in another area because of something written by Wace in his *Myce-nae*, and she cannot understand why Tsountas says that it was close to T52 if it was 300 m away. The identification of these two tombs cleared up the confusion (see below).

81. Xenaki-Sakellariou 34 and 43. On p. 34, n. 87, the

notebook entry is given as "τοῦ τάφου Πέρα Σφαλάκτρα", but on p. 43, the same entry reads "τοῦ λόφου Πέρα Σφαλάκτρα". If the correct entry is NE of the "tomb", i.e. the Cyclopean Tholos, the possibilities for location are more limited than if they are only NE of the "hill" (see below).

82. Xenaki-Sakellariou 34.

83. Wace excavation notebook X001, 1921, p. 60. By permission of E. French.

84. Philadelphus, *AA* 1919, 34.

85. Xenaki-Sakellariou 119.

86. Tsountas, *AE* 1888, 151-154 and figs. 8-9; Xenaki-Sakellariou 119-120.

T48, again on the same piece of land, had a chamber which measured 4 by 4 m⁸⁷. This is our tomb 78 92/KS-JL, which has a chamber 4.34 m deep and 3.74 m wide. The identification of this tomb and the next is further reinforced by the order in which Tsountas measured them: T47, T48, and T49.

T49, the fourth tomb on the land belonging to P. Christopoulos, had two chambers, one behind the other, and the left wall of the stomion and west, north, and east walls of the main chamber were "built" of stones and clay mortar. The dromos was 15 m long and the main chamber measured d. 5.42 m, w. 3.97 m⁸⁸. T49 is our tomb 79 92/KS-JL, which has a dromos length preserved to 13.10 m and a chamber depth of app. 6.90 m because of wall collapse. The roof of the main chamber has completely fallen in, and unfortunately there are no remains of the built walls or of the entrance to the second chamber, which is not visible from above.

T52, said to be on land belonging to a farmer named Kolizeras, had a chamber with a depth of 4.40 m and a width of 5.80 m, and a cist in the floor of the chamber, near the south wall, which was covered with poros slabs. The most remarkable feature of this tomb, however, was the painted façade and jambs of the stomion. The paint consisted of a lower layer of white lime-plaster with a covering in red⁸⁹. T52 is our tomb 101 92/KS-JL. The chamber is 4.45 m deep and 5.88 m wide, and has a cist in the inner right corner with poros blocks strewn to one side. The red plaster decoration on the doorway is preserved in one small spot on the inner face of the right door jamb.

T53, which was said to be close to T52, had a chamber measuring 4.65 m by 5.65 m, and painted plaster decorating the doorway façade and inner jambs. Most of the plaster was white, but on the façade was a band of rosettes in red, yellow, and black⁹⁰. T53 is our tomb 100 92/KS-JL, which is 10 m to the SE of T52. The chamber is 4.70 m deep and 5.77 m wide. The plaster decoration on the façade has completely disappeared.

T54, which was close to both T52 and T53, was said to be almost continuous with T53. Tsountas found plaster decoration also on the stomion of this tomb, but said that it was very badly preserved⁹¹. This is our tomb 99 92/KS-JL, the doorway and chamber of which are now collapsed.

T50 and T51 should also be in this group, as mentioned above, but no description was given for T50 and for T51, in which was found a carved stele, it was said only to be so small that a man could not stand upright in it⁹². Theoretically, these could be any of our eight unidentified tombs, but none seem to be as small as T51 must have been. Another possibility is based on the 1888 map⁹³, which indicates ten tombs in the area. The most northern four are of course T46-T49, and the three in the middle must be T52-T54. That leaves three tombs just to the north of the Epano Pigadi, two of which should indicate T50 and T51. At the end of 1888, Tsountas had identified ten tombs in this group but excavated only seven⁹⁴. Of the middle cluster of tombs, only T52 had been excavated, meaning that the other two, T53 and T54, were still unexcavated. Therefore, in the southern cluster, two had been excavated and one was still unexcavated. The

87. Tsountas, *AE* 1888, 154; Xenaki-Sakellariou 126.

88. Tsountas, *AE* 1888, 154; Xenaki-Sakellariou 127.

89. Tsountas, *AE* 1888, 157-158 and figs. 11-13; Xenaki-Sakellariou 131 and pl. XII.

90. Tsountas, *IAE* 1890, 36; *AE* 1891, 1; Xenaki-Sa-

kellariou 165-166.

91. Tsountas, *AE* 1891, 1; Xenaki-Sakellariou 167.

92. Tsountas, *AE* 1888, 127-128.

93. *Ibid.* fig. 1.

94. *Ibid.* 122.

problem with this reconstruction is that the only tomb found by us in the area indicated by Tsountas was Wace's tomb 531, excavated in 1921⁹⁵. However, the road from the Epano Pigadi has been moved to the east since the time of Wace's excavation, and Tsountas' two tombs may have been destroyed, if in fact they still existed at that time. I say this because Wace made no mention of other excavated tombs in this area in his 1921 notebook, as he did for others in the group. Even though Tsountas' map certainly does not indicate the precise position of these tombs, they must have been nearby, and have not left any trace.

For the remaining tombs probably excavated in this group, I can only provide possible solutions. T90, T91, and probably T92 were said to be NE of either the "tomb" or "hill" of Pera Sphalaktra⁹⁶. In the area generally NE of the hill Pera Sphalaktra there are five unidentified tombs, but only four of these are NE of the Cyclopean Tholos. No descriptions were given for T90 and T92, but T91 was described as having two niches, one in the front right corner, and the other in the back left corner⁹⁷. Sakellariou identified this tomb as our 124 92/KS-JV, but the tomb is collapsed and no niches are visible⁹⁸. This tomb could be the one excavated by Philadelphus, which is certainly in this area⁹⁹. T91 must be collapsed, since niches were not seen in any of these tombs, and it could be any of our tombs 80 92/KS-JL, 81 92/KS-JL, or 88 92/KS-JL, which are all heavily collapsed. One of these three, however, could also be the Philadelphus tomb, if indeed our 124 was excavated by Tsountas. My feeling is that T90-T92 should be our tombs 80, 81, and 83 92/KS-JL, which are in a cluster, but it is impossible to prove it. As mentioned above, T96 might be in this cemetery, or it may have been in group I¹⁰⁰. If here, it could possibly be either of our tombs 94 92/KS-JL or 98 92/KS-JL, which are both to the NE of the Epano Pigadi. T100 was probably the last tomb excavated here in 1897¹⁰¹. It was excavated just before the tombs in the 3rd kilometer cemetery (see below), but faced west and therefore was on the west side of the Panagia ridge. This tomb could also occur in group I, but since there are so many unidentified tombs here and not in group I, it is more likely to be situated in group II, and it might be our tomb 92 92/KS-JL which has a beautifully carved, long, and deep dromos, and probably a substantial chamber, but unfortunately the doorway is completely blocked. With the possible identifications given above, we are left with two to three tombs for which we have no excavation account, and which were probably excavated during 1892 or 1893, the missing notebook years.

3rd Kilometer (4) - Tsountas' Panagia cemetery (fig. 5)

This cemetery is located on the east side of the Panagia ridge, in the general area of the 3rd kilometer marker on the road from the village of Mycenae to the acropolis. The survey found all of the six tombs which have been excavated here, three by Wace (tombs 502, 504, and 505) and three by Tsountas, which Wace had also seen and included on his plan¹⁰². All three tombs have been positively identified, T102 since Wace's time¹⁰³. T102 is our tomb 18 93/CD-AJ, the middle

95. Wace, Chamber Tombs 43 and fig. 9.

96. Xenaki-Sakellariou 34 and 43.

97. *Ibid.* 254-263 and pl. XII.

98. *Ibid.* 34.

99. Philadelphus, *AA* 1919, 34.

100. Xenaki-Sakellariou 34.

101. *Ibid.*

102. Wace, Chamber Tombs 3.

103. *Ibid.* 3; Xenaki-Sakellariou 34-35.

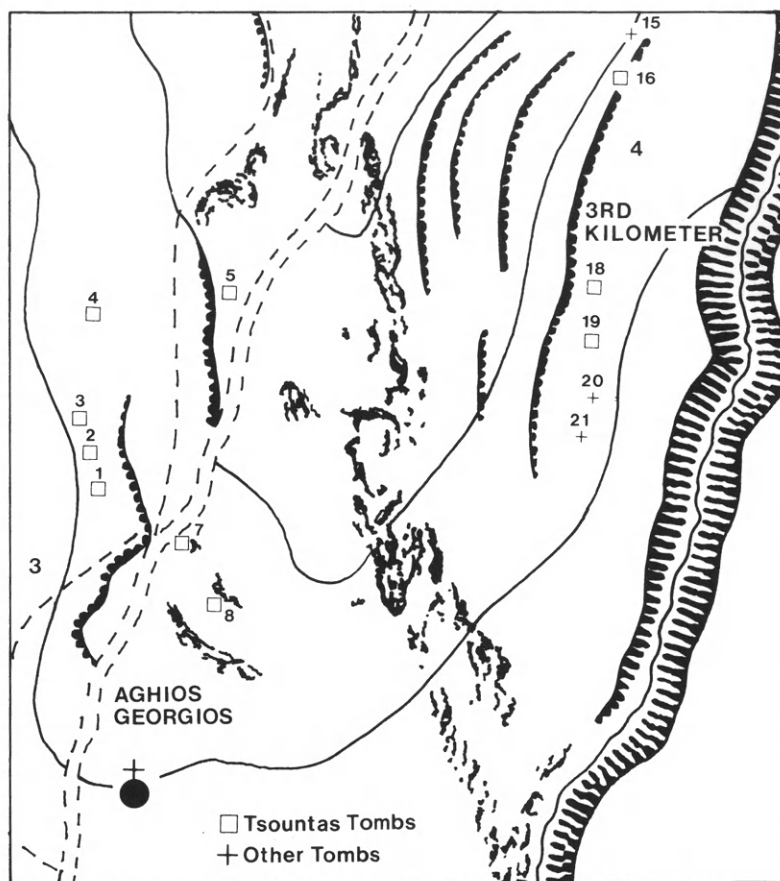

Fig. 5. Tombs at Aghios Georgios and 3rd Kilometer.

of the three. To the south is our tomb 19 93/CD-AJ, which is T103, excavated in 1898¹⁰⁴. The third tomb to the north, close to Wace's tomb 502, must be T101, excavated in 1897 along with T100 and T102¹⁰⁵. It cannot be T100, since that tomb faces west, so it must be T101.

Busiotti (11) - Tsountas' Kalkani (fig. 4)

This group, located on the SE slope of Pera Sphalaktra, opposite the N slope of Kalkani, consists of two tombs excavated by Tsountas (T97 and T98) near another ruined chamber tomb, which had been open for many years and was known by Steffen as the Busiotti Spilia (cave)¹⁰⁶. Both tombs have been positively identified. T97 was described only as "small"¹⁰⁷, but T98 was said to have been collapsed¹⁰⁸, and must be our tomb 152 92/KS-JV, since it is the only one of the two which is collapsed. That means that T97 is our tomb 153 92/KS-JV.

104. *Ibid.* 35.

105. *Ibid.* 34.

106. *Ibid.* 37-38.

107. *Ibid.* 273-274.

108. *Ibid.* 274.

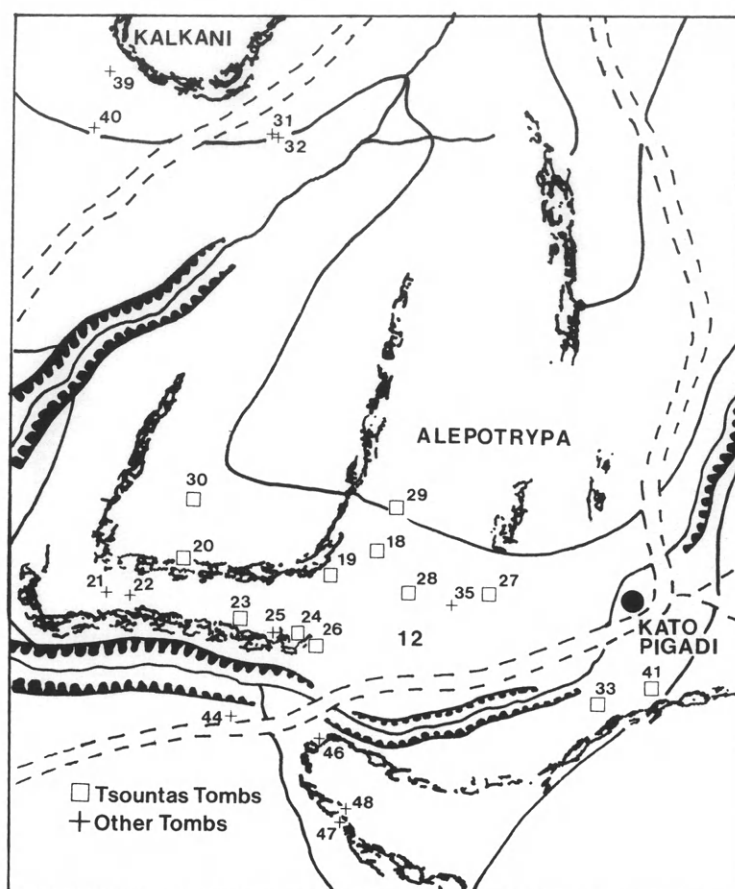

Fig. 6. Tombs at Alepotrypa.

Alepotrypa (12) - Tsountas' Kalkani (fig. 6)

Tsountas excavated probably 14 tombs in this cemetery to the west of the Kato Pigadi in 1893 and 1895. The excavation notebook for 1893 is missing, so the only information we have for any of these tombs is T70, which Tsountas published an account of in 1896¹⁰⁹. It appears that in 1895 Tsountas excavated eight tombs, six on the north bank of the stream bed Alepotrypa (T82-T87), and two on the south bank (T78 and T79), which suggests that six tombs were excavated in this group in 1893, one of which was T70¹¹⁰. The survey found only 12 tombs in this area, some of which are in very bad condition, so at least two tombs were not found. This in addition to the missing information for five tombs from 1893, make the identification of the tombs very problematic. Four tombs, however, have been positively identified.

T78, on the south bank of the stream bed, was collapsed¹¹¹. This is our tomb 33 91/IG-KS, which indeed has a collapsed chamber.

109. Tsountas, *AE* 1896, 1; Xenaki-Sakellariou 36.

110. *Ibid.* 36-37.

111. *Ibid.* 215-216.

T79, on the same bank to the east of T78, had two chambers, the first of which was rectangular in shape, and the second was to the rear of the first. This tomb was also said to have been collapsed¹¹². T79 is our tomb 41 91/IG-KS, which has a collapsed front chamber, and a back chamber which is partially collapsed.

T82, the first tomb to be excavated on the north bank of the stream bed in 1895, was said to be located to the west of the Kato Pigadi and the cemetery excavated in 1893. The chamber had a gabled roof and there was a niche in the SE corner¹¹³. T82 is our tomb 23 91/IG-KS, which has a niche at the south end of the east wall, and a beautiful gabled ceiling.

T84, which was said to be 20-30 m from T70 and close to T83, had a circular, tholos-like, chamber with a diameter of 6.90-7.80 m. The chamber roof was said to have a hollow in its center¹¹⁴. T84 is our tomb 24 91/IG-KS, which has a round chamber with a diameter of app. 7.14 m, and a domed ceiling, in the center of which is a hollow in imitation of a tholos capstone.

For the other four tombs from 1895 (T83, T85-T87) and T70 from 1893, I can only give possible solutions. For T86, Tsountas said only that it was close to T84¹¹⁵. This might be our tomb 26 91/IG-KS, which is only a few meters to the east of T84, but is almost completely destroyed. In his 1896 article, Tsountas said that there were only three circular tombs excavated at Mycenae: T70, T83, and T84¹¹⁶. The survey did indeed find three tombs with circular chambers in this group, one of which has been positively identified as T84. Theoretically, the other two found by the survey (18 91/IG-KS and 19 91/IG-KS) should be T70 and T83, but there are problems with the identification. As mentioned above, T84 was said to be close to T83 and 20-30 m from T70. Closest to T84 is our tomb 19 and tomb 18 is 29 m to the NE. All the clues seem to lead to the same conclusion, in other words that tomb 18 is T70 and tomb 19 is T83, until the tomb features are compared with those given in the 1895 notebook and 1896 article. T70 had a somewhat fallen ceiling and a strangely-shaped niche on the NW side of the chamber. The entrance to the niche had been closed with poros slabs, one of which was the painted stele. The dromos had a length of 8.30 m and was possibly longer, and the chamber had a diameter of 4.20-4.50 m¹¹⁷. T83 was said to have a diameter of 7.55-8.20 m and three long niches to the left of the entrance¹¹⁸. Our tomb 18 has a dromos length of 15.24 m and a chamber diameter of 5.02 m, but the domed ceiling is very well preserved, and there are no niches visible. Tomb 19 has a dromos 8.60 m long and a chamber diameter of app. 4.00 m. The ceiling of this tomb does appear to have fallen in spots as have parts of the chamber walls, giving the appearance of niches on the east side. There did appear to have been a niche on the west side of the chamber, but it did not have the shape represented in Tsountas' plans. Based on the comparison of all this material, it would seem that our tomb 19, which is 23 m from T84, is more likely to be T70, and T83 is missing, but there is no evidence whatsoever for another tomb close to T84, especially of such a large size. In this reconstruction, if it is not T83, our tomb 18 must not actually be circular, although it seems to be and the ceiling is definitely domed. I am unable to provide anything closer to a solution for this problem. For the other two tombs excavated in 1895, T85 and T87, it is probable that they should be identified with our tombs 30 91/IG-KS

112. *Ibid.* 219-220.

113. *Ibid.* 231-232 and pl. XII.

114. Tsountas, *AE* 1896, 1 and fig. 1; Xenaki-Sakellariou 238-239 and pl. XII.

115. *Ibid.* 242.

116. Tsountas, *AE* 1896, 1.

117. *Ibid.* 1; Xenaki-Sakellariou 201-202 and pl. XII.

118. Tsountas, *AE* 1896, 2; Xenaki-Sakellariou 236 and pl. XII.

and 20 91/IG-KS, since when he opened T82, Tsountas said that it was to the west of the cemetery excavated in 1893 (see above). Therefore, our tombs 30 and 20, to the west of T82, must be from 1895. T87 was not given any description in Tsountas' notebook¹¹⁹, but T85 was said to be located on land owned by a farmer named Anagnostakis, and had a carved bench in the chamber to the left of the entrance¹²⁰. Our tomb 20 does not have a bench, and could be T87, while tomb 30 has a blocked entrance so it might have a bench and be T85. Tomb 30 is actually located at some distance to the NW from the other tombs, and although the family name Anagnostakis is no longer known, this upper terrace is a different plot from that below with the other tombs. Our tombs 27 91/IG-KS, 28 91/IG-KS, 29 91/IG-KS and possibly 18 as seen above, must be tombs excavated in 1893 on the east side of the group for which any description is missing.

One further tomb, T80, excavated by Tsountas in 1895, was said to be in this neighborhood, on the road from the village of Mycenae to Kalkani¹²¹, but was not found anywhere in the area by the survey.

Aghios Georgios (3) - Tsountas' Panagia, "thesis Ag. Georgios" (fig. 5)

This cemetery on the west side of the Panagia ridge, to the north of the Aghios Georgios church and the modern cemetery of Mycenae, is discussed last because the least is known about these tombs. The only mention of a tomb being excavated in this area is T81, from 1895. This tomb was painted both on the stomion façade and on the interior walls of the chamber. The tomb was further embellished with a bench of cut blocks around the full perimeter of the chamber¹²². This tomb is positively identified as our tomb 8 91/IG-KS. In this same area, however, the survey found six more tombs, for which there is no mention in Tsountas' notebooks. One further tomb, which no longer remains, was seen by Wace in 1921. These tombs must have been excavated in 1892 or 1893, and it is unfortunate that they cannot be positively identified, since they are among the largest and most finely constructed chamber tombs at Mycenae. It is interesting to note, however, that seven tombs were excavated in 1892, T55-61, and three of them were very rich, three more were medium, and only one was poor. These might be our seven tombs, but it is just as likely that some or all were excavated in 1893.

Tsountas excavated seven tombs in 1892 and 16 tombs in 1893¹²³. As was seen above, T70 in the Alepotrypa cemetery was excavated in 1893, along with five other tombs in the same cemetery. That leaves 17 tombs with an unknown location. Seven of these must be in the Aghios Georgios cemetery, so ten tombs remain. As also discussed above, there are two unaccounted for tombs at Kato Phournos, and two more at Souleimani, further reducing the unknowns to six. Of these six, three or four were probably from the Epáno Pigadi/Phournodiaselo cemetery, since there are more tombs than are recorded in the notebooks. That leaves either two or three tombs which could have been in any of the cemeteries discussed above, or in an entirely different area or areas, and have since disappeared.

119. *Ibid.* 243.

120. *Ibid.* 241-242.

121. *Ibid.* 38 and 222.

122. *Ibid.* 33 and 224-225.

123. *Ibid.* 20.

Even faced with the problems for identification discussed in the introduction of this article, the on-site investigation of the Mycenae survey has made it possible to not only place a vast majority of Tsountas' chamber tombs in their proper cemeteries, but has led to the positive identification of 37 tombs and the probable or possible identification of 32 more. There is hope that the new light shed both on the cemeteries and individual tombs excavated by Tsountas will give us a better chance at defining chronology and sociological practices.

CONCORDANCE OF TSOUNTAS' TOMBS AND SURVEY NUMBERS

TSOUNTAS' TOMB	CEMETERY	SURVEY NUMBER
1	Asprochoma/Agriosykia	19 91/AJ-JV
2	Asprochoma/Agriosykia	11 91/AJ-JV
3	Asprochoma/Agriosykia	12 91/AJ-JV
4	Asprochoma/Agriosykia	10 91/AJ-JV
5	Asprochoma/Agriosykia	20 91/AJ-JV
6	Asprochoma East	?6 91/AJ-JV
7	Asprochoma East	?9 91/AJ-JV
8	Asprochoma East	5 91/AJ-JV
9	Asprochoma East	7 91/AJ-JV
10	Asprochoma East	Not found
11	Asprochoma East	8 91/AJ-JV
12	Asprochoma East	24 91/AJ-JV
13	Asprochoma SW	25 91/AJ-JV or 26 91/AJ-JV
14	Asprochoma SW	25 91/AJ-JV or 26 91/AJ-JV
15	Panagia	9 91/IG-KS
16	Panagia	Panagia Tholos
17	Asprochoma West	73 93/AJ-ChM
18	Asprochoma West	73 93/AJ-ChM
19	Asprochoma West	73 93/AJ-ChM
20	Asprochoma West	73 93/AJ-ChM
21	Asprochoma West	73 93/AJ-ChM
22	Kato Phournos	113 92/KS-JV
23	Kato Phournos	115 92/KS-JV
24	Kato Phournos	116 92/KS-JV
25	Kato Phournos	118 92/KS-JV
26	Panagia	16 91/IG-KS
27	Panagia	12 91/IG-KS
28	Panagia	?13 91/IG-KS
29	Panagia	15 91/IG-KS
30	Panagia	?10 91/IG-KS or 11 91/IG-KS
31	Panagia	?10 91/IG-KS or 11 91/IG-KS
32	Panagia	?10 91/IG-KS or 11 91/IG-KS
33	Kapsala	Not found
34	Kapsala	Not found
35	Souleimani	?47 91/AJ-JV
36	Souleimani	48 91/AJ-JV
37	Souleimani	49 91/AJ-JV
38	Souleimani	?57 91/AJ-JV
39	Asprochoma/Agriosykia	23 91/AJ-JV
40	Asprochoma/Agriosykia	?18 91/AJ-JV or 21 91/AJ-JV
41	Asprochoma/Agriosykia	?18 91/AJ-JV or 21 91/AJ-JV
42	Kato Phournos	117 92/KS-JV
43	Kato Phournos	117 92/KS-JV

44	Kato Phournos	111 92/KS-JV or 112 92/KS-JV
45	Kato Phournos	114 92/KS-JV
46	Epano Pigadi/Phournodiaselo	76 92/KS-JL
47	Epano Pigadi/Phournodiaselo	77 92/KS-JL
48	Epano Pigadi/Phournodiaselo	78 92/KS-JL
49	Epano Pigadi/Phournodiaselo	79 92/KS-JL
50	Epano Pigadi/Phournodiaselo	Not found
51	Epano Pigadi/Phournodiaselo	Not found
52	Epano Pigadi/Phournodiaselo	101 92/KS-JL
53	Epano Pigadi/Phournodiaselo	100 92/KS-JL
54	Epano Pigadi/Phournodiaselo	99 92/KS-JL
70	Alepotrypa	?19 91/IG-KS
78	Alepotrypa	33 91/IG-KS
79	Alepotrypa	41 91/IG-KS
80	Road to Kalkani	Not found
81	Aghios Georgios	8 91/IG-KS
82	Alepotrypa	23 91/IG-KS
83	Alepotrypa	?Not found
84	Alepotrypa	24 91/IG-KS
85	Alepotrypa	?30 91/IG-KS
86	Alepotrypa	?26 91/IG-KS
87	Alepotrypa	?20 91/IG-KS
88	Panagia	?17 91/IG-KS
89	Panagia	Not found
90	Epano Pigadi/Phournodiaselo	?80 92/KS-JL or 81 92/KS-JL or 98 92/KS-JL
91	Epano Pigadi/Phournodiaselo	?80 92/KS-JL or 81 92/KS-JL or 88 92/KS-JL
92	Epano Pigadi/Phournodiaselo	?80 92/KS-JL or 81 92/KS-JL or 83 92/KS-JL
93	Asprochoma/Agriosykia	?29 93/AJ-JV or 30 93/AJ-JV or 31 93/AJ-JV
94	Asprochoma/Agriosykia	?29 93/AJ-JV or 30 93/AJ-JV or 31 93/AJ-JV
95	Asprochoma/Agriosykia	?29 93/AJ-JV or 30 93/AJ-JV or 31 93/AJ-JV
96	Epano Pigadi/Phournodiaselo	?94 92/KS-JL or 98 92/KS-JL
97	Busioti	153 92/KS-JV
98	Busioti	152 92/KS-JV
100	Epano Pigadi/Phournodiaselo	?92 92/KS-JL
101	3rd Kilometer	17 93/CD-AJ
102	3rd Kilometer	18 93/CD-AJ
103	3rd Kilometer	19 93/CD-AJ

KIM S. SHELTON

ADDENDUM: A fire in September 1994, on the lower slopes of Profitis Ilias, cleared the thick and impenetrable brush of the area and revealed two of the missing tombs excavated by Tsountas. In the general area of Kapsala the single small tomb that comprised Group X was found and in the region of Palaiogalaro, well below the line of the ancient road and the area indicated on Tsountas' map, T33 of Group VIII came to light.

ΟΡΟΣ ΠΡΟΙΚΩΟΥ ΑΠΟΤΙΜΗΜΑΤΟΣ

Σ ἐ ανασκαφή στην Κίτεζα Καλυβίων¹, στην επίχωση που κάλυπτε ἀρχαία ἀγροικία, βρέθηκε μικρή ἐνεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα (ἀρ. εὐρ. Μουσ. Λαυρείου 244), ὕψ. 0.23, πλάτ. 0.55 καὶ πάχ. 0.15 μ. Εἶναι ἐπεξεργασμένη με ψιλὸ χτένι στην πρόσθια ἐπιφάνεια καὶ στίς ὑπόλοιπες με βελόνι. Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων κυμαίνεται ἀπὸ 0.009 ἕως 0.013 μ., με διάστιχο 0.009 ἕως 0.011 μ. Τὸ κείμενό της εἶναι τὸ ἑξῆς:

*Ἐπὶ Γλανκίππου ἄρχοντο(ς)
ὄρος χωρίου καὶ οἰκίας προι-
3 κὸς Πυθύππει Μνησάρχου
Ἀλαέως θυγατρὶ ΧΗ
5 τοῦτο ἀποτιμᾷ ὅσῳ πλ-
έονος ἄξιόν ἐστιν ἢ τοῖ
7 σ χρείσταις ὑπόκειται*

Ὁ ὄρος (εἰκ. 1), ἐντοιχισμένος προφανῶς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μορφὴ του, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πληρέστερα γνωστὰ κείμενα αὐτοῦ τοῦ τύπου καὶ ἦταν τὸ ὄροσημο τῆς ἀκίνητης περιουσίας πὺ ἀποτελοῦσε ἐνυπόθηκη ἐγγύηση τῆς προίκας τῆς Πυθίππης, κόρης τοῦ Μνησάρχου.

Παρατηρήσεις. Στ. 1: ὁ χαρακτὴς παραλείπει, ἀπὸ ἔλλειψη χώρου, τὸ τελικὸ σίγμα στὸ τέλος τοῦ στίχου, κάτι πὺ δὲν συμβαίνει στὸν στίχο 6. Στ. 3: Παρατηρεῖται ἀφομοίωση τοῦ ι ἀπὸ τὸ υ, στὸ ὄνομα τῆς Πυθίππης καὶ χρῆση τοῦ ει ἀντὶ τοῦ ηι στὴν κατάληξη τῆς δοτικῆς. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὴ λέξη *χρείσταις* τοῦ στ. 7, ὅπου ἐπίσης προτιμήθηκε τὸ ει². Ἀσυνήθιστη εἶναι ἡ χρῆση τοῦ διαζευτικοῦ ἢ, στὸν στ. 6, πὺ ἀπαντᾷ μόνο δύο φορὲς σὲ παρόμοια κείμενα³.

Ἡ χάραξη τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει γίνε με ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια. Στὸν στ. 3 στὴ θέση τῶν δύο π τοῦ ὀνόματος τῆς Πυθίππης ὁ χαρακτὴς εἶχε χαράξει δύο Λ, τὰ ὅποια ἔσβησε καὶ τὰ ἀντικατέστησε με τὰ σωστὰ γράμματα. Τὸ Σ εἶναι μνηοειδὲς σὲ ὅλες τὶς λέξεις. Ἐμφανίζεται ἤδη μεμονωμένα ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Στὸν ὄρο αὐτὸν φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε προτίμηση τοῦ

1. Ἡ σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔγινε στὸ οἰκόπεδο Γ. Παπαδόπουλου-Νυχᾶ στὴν Κίτεζα Καλυβίων. Βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση νοτιοανατολικά τῆς ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ Καλυβίων-Ἀναβύσσου καὶ περιλαμβάνεται στὴν ἀγροτικὴ περιφέρεια τῆς κοινότητος Καλυβίων.

2. L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions* (Berlin 1980) 262 κέ. καὶ 368 κέ.

3. Ἡ χρῆση τοῦ διαζευτικοῦ ἢ συναντᾶται στὴν ἐπιγραφὴ SEG 12, 100, στ. 14 καὶ πιθανῶς καὶ σὲ ὄρο προίκου ἀποτιμήματος (J. A. Fine, *Horoi, Hesperia Suppl.* IX (1951) 30, ἀρ. 8, στ. 5-6).

Εἰκ. 1. Ὁ ὄρος προικῶν ἀποτιμήματος (Μουσ. Λαυρείου ἀρ. 244).

χαράκτη, ὁ ὁποῖος μεταχειρίζεται τὴ μνημειώδη γραφὴ τοῦ τέλους τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁴

Ὁ Γλαύκιππος διετέλεσε ἐπώνυμος ἄρχων στὴν Ἀθήνα τὸ 273/2 π.Χ.⁵ Ὁ Μνήσαρχος εἶναι πιθανῶς ὁ Μνήσαρχος Μνησαρχίδου Ἀλαιεὺς Ἀραφήνιος, πρύτανις τῆς Αἰγιῆδος τὸ 256 π.Χ.⁶ ἐπὶ Εὐβούλου ἄρχοντος. Εἶναι γνωστὰ καὶ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειάς του⁷. Τὸ ὄνομα τῆς κόρης του Πυθίπης ἀπαντᾷ μόνο μιὰ φορὰ στὴν Ἀττικὴ⁸, ἀλλὰ ὁ σχηματισμὸς τοῦ εἶναι κανονικὸς.

Τὸ ποσὸν τῆς προίκας (χίλιες ἑκατὸ δραχμὲς)⁹ δὲν ἦταν ἰδιαίτερα μεγάλο σὲ σύγκριση μὲ τὰ ποσὰ ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ τοὺς παρόμοιους ὄρους.

4. Βλ. αὐτόθι 49-50 γιὰ τὴν πρόωρη χρῆση μνηοειδοῦς Ε καὶ Σ σὲ ὄρους.

5. B. D. Meritt, *Historia* 26, 1977, 173. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν ὄρων ἀπὸ τὸ 315/4 π.Χ., βλ. W. S. Ferguson, *Klio* 2, 1911, 268-270, St. Dow - Al. H. Travis, *Hesperia* 12, 1943, 163, M. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens* (1973) 181 καὶ Fine ὅ.π. 53-54.

Ὁρο χρονολογημένο στὸ 272/1 π.Χ. βλ. *IG II² 2655* (Finley ὅ.π. ἀρ. 159).

6. *Agora XV. Inscriptions* 94-95, ἀρ. 85 στ. 43.

7. Τὸ στέμμα τῆς *PA 10253* καὶ Davies, *APF* 10242.

8. *SEG* 13, 92 τοῦ 2ου-1ου αἰ. π.Χ.

9. Fine ὅ.π. 116 κέ. καὶ Finley ὅ.π. 44 κέ.

Ὅπως δὴ ποτε ἦταν μικρότερο ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἀξία τῆς ἀκίνητης περιουσίας, τῆς ὁποίας τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα παρέμενε στὴ διάθεση τῶν ἰδιοκτητῶν, ποὺ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ συστήσουν καὶ ἄλλη ὑποθήκη ἢ νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν μὲ ὅποιονδὴποτε ἄλλον τρόπο ...*ὅσῳ πλέονος ἄξιόν ἐστιν ἢ τοῖς χρείσταις ὑπόκειται...*

Σύμφωνα μὲ τὸ ἀττικὸ ἐθιμικὸ δίκαιο, τὴν προίκα χορηγοῦσε ὁ πατέρας ἢ ὁ κηδεμόνας τῆς κόρης καὶ σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις συγγενῆς ἢ φίλος τῆς οἰκογένειας. Τὸ εἶδος καὶ τὸ ποσὸν καθοριζόταν κατὰ τὸν ἄρραβώνα καὶ συνίστατο κυρίως σὲ χρήματα καὶ πολὺ σπάνια σὲ ἀκίνητα. Σὲ περίπτωσι λύσεως τοῦ γάμου ἢ θανάτου τῆς κόρης-συζύγου, ὁ σύζυγος-ἀποδέκτης τῆς προίκας εἶχε τὴν ὑποχρέωσι τῆς ἐπιστροφῆς τῆς. Ἐγγύησι γι' αὐτὸ ἀποτελοῦσε τμῆμα ἀκίνητης περιουσίας ἴσο μὲ τὸ ποσὸν τῆς προίκας. Τὴν ἴδια ὑποχρέωσι εἶχε καὶ ὁ προικοδότης ἐὰν δὲν κατέβαλε ἀμέσως τὴν προίκα. Ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν σχετικῶν ἐπιγραφῶν δὲν εἶναι σαφὲς ποῖος εἶναι ὁ ἐγγυητής. Κατὰ τὸν Ἀρποκρατίωνα (λ. *ἀποτιμηταί*), *ἐλέγετο δὲ ὁ μὲν δοὺς τὸ ἀποτίμημα ἐνεργητικῶς ἀποτιμᾶν, ὁ δὲ λαβὼν ἀποτιμᾶσθαι*. Εἶναι γι' αὐτὸ πιθανὸν ὁ ἐνεργητικὸς τύπος νὰ παραπέμπει στὸν σύζυγο-ἀποδέκτη καὶ ὁ παθητικὸς στὸν προικοδότη. Στὸν ὅρο ποὺ δημοσιεύουμε ἔχουμε μᾶλλον τὸν ἐνεργητικὸν τύπον καί, δεδομένου ὅτι ἡ περιουσία τῆς νύφης θὰ βρισκόταν στὶς Ἀλὲς Ἀραφηνίδες, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ὅρος ἀναφέρεται στὴν ἀκίνητη περιουσία τοῦ γαμβροῦ.

Σὲ ὅλα τὰ ἔως τώρα γνωστὰ ἀποτιμήματα ἡ λέξι *ἀποτίμησις*, ἀξιολόγησις, ἐκτίμησις τοῦ ἀκινήτου σὲ σχέσι μὲ τὸ ποσὸν τῆς προίκας, ἐμφανίζεται στὸν τύπον τοῦ οὐσιαστικοῦ (*ἀποτίμημα*) ἢ τῆς μετοχῆς (*ἀποτετιμημένον*) σὲ διάφορες πτώσεις καὶ ἀριθμούς. Στὸν ἐδῶ ὅρο ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ρῆμα *ἀποτιμᾶ*¹⁰. Πρόκειται γιὰ τὸ β' ἐνικὸ ὀριστικῆς ἢ ὑποτακτικῆς τῆς μέσης φωνῆς. Πιθανῶς ἐδῶ ἐννοεῖται ὁ πρῶτος τύπος χωρὶς νὰ ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ διευκρινίσουμε τὸν λόγο χρήσεως ρήματος ἀλλὰ καὶ τὸ ὑποκείμενό του.

Τὸ κτίριο ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι τμῆμα ἀγροικίας ἀπὸ τὴν ὁποία διατηρήθηκε μεγάλη αὐλὴ, μὲ δωμάτια στὶς δύο τουλάχιστον πλευρές. Στὴν ἐπίχωσι ποὺ κάλυπτε τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ μόνου δωματίου ποὺ σώθηκε σὲ ὅλες τὶς διαστάσεις (εἰκ. 2) ἀνακαλύφθηκε ὁ ὅρος. Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε ἐκτείνεται χρονολογικὰ ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ χρονολογία ταιριάζει ἡ χρονολόγησις τοῦ ὅρου.

Ἡ ἀγροικία ἐντάσσεται σὲ οἰκισμὸ τοῦ ὁποίου τὰ λείψανα εἶναι ἐμφανῆ σὲ ὅλη τὴ γύρω περιοχὴ. Σῶζονται τοῖχοι, οἰκοδομικὸ ὑλικὸ καὶ ἓνα πηγάδι. Τὴν ὕπαρξιν τοῦ οἰκισμοῦ ἀπηχεῖ καὶ τὸ ἀλβανικὸ ὄνομα τῆς περιοχῆς, Κίτεζα, δηλ. συνοικισμός, πολίχνη. Σὲ μικρὴ ἀπόστασι, στὴ θέσι Φοινικιά, τοποθετεῖται τὸ κέντρο τοῦ ἀρχαίου δήμου *Θοραί*, στὸν ὁποῖο πιθανῶς ἀνήκει καὶ ὁ οἰκισμὸς τῆς Κίτεζας.

10. Οἱ λεκτικοὶ τύποι ποὺ ἀναφέρονται στὰ προικῶα ἀποτιμήματα εἶναι *ἀποτιμημάτων* (IG II² 2619), *ἀποτίμημα* (IG II² 2659-2665, 2667-2669, 2671, 2672, Finley ὁ.π. 157, ἀρ. 135A καὶ 161, ἀρ. 151, 152), *ἀποτετιμημένων* (IG II² 2675, 2676, 2677, IG XII 7, 56 καὶ 57, IG XII Suppl. 193, 195), *ἀποτετιμημένου* (IG II² 2674), *ἀποτετιμημένης* (Finley ὁ.π. 160, ἀρ. 147, IG II² 2673), *ἀποτιμή-*

ματος (Finley ὁ.π. 159, ἀρ. 141 καὶ 165, ἀρ. 164, IG II² 2678).

Στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ἐμφανίζονται καὶ οἱ ρηματικοὶ τύποι *ἀποτιμᾶν* (Ἀρποκρ. 51, 12), *ἀποτιμᾶσι* (Γαλην. 18α, 477, 3), *ἀποτιμᾶσθαι* (Ἀρποκρ. 52, 4), *ἀποτιμήσω* (Ὅμηρ. Ὕμνος εἰς Ἑρμῆν στ. 35).

Εἰκ. 2. Ἡ ἀγροικία στὴν Κίτεζα Καλυβίων ὅπου βρέθηκε ὁ ὅρος.

Στὴ θέση «Κολώνα» ὑπάρχουν λείψανα ἐγκαταστάσεων καὶ στὴν Τραπουριά ἀγροτικὸ ἱερὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων¹¹. Ὁ ἀγροτικὸς χαρακτήρας τῆς περιοχῆς βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ εὐρήματα (ἐλαιοπιεστήρια, μυλόλιθοι) καὶ ἀπὸ τὰ γεωμορφολογικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα τὴν ἔκαναν ἕως πρόσφαστα κέντρο τῆς ἀγροτικῆς δραστηριότητος τῶν κατοίκων τῶν Καλυβίων.

Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

11. C. W. Eliot, *Coastal Demes of Attica* (1962) 65 κέ. Trapuria, *AA* 1980, 242-255.
H. Lauter, Ein ländliches Heiligtum hellenistischer Zeit in

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΝΗΣΟ ΚΥΘΝΟ. ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΥΘΝΟΥ

Η Κύθνος, τὸ δεύτερο μετὰ τὴν Κέα νησι τῶν δυτικῶν Κυκλάδων, παραμένει οὐσιαστικὰ ἀνεξερευνήτη. Περιηγητὲς τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ. μᾶς παρέδωσαν, ἰδιαίτερα ὁ L. Ross, χρήσιμες περιγραφές¹, ἐνῶ πολὺτιμες γιὰ τὴ μελέτη τοῦ νησιοῦ εἶναι καὶ οἱ μονογραφίες τῶν Ἀ. Βάλληνδα, λόγιου ἀπὸ τὴν Κύθνο², Ἀ. Γούναρη³ καὶ Ἀ. Μηλιαράκη⁴.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1990, μὲ τὴν ἔγκριση καὶ τὴ συνεργασία τῆς Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων καὶ κονδύλια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἄρχισαν ἐπιφανειακὲς ἔρευνες στὴν Κύθνο ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ὑπογράφοντος⁵. Οἱ ἔρευνες τοῦ 1990

¹ Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθοι:

Étienne, *Ténos*: R. Étienne, *Ténos II. Ténos et les Cyclades du milieu du IVe siècle av. J.C. au milieu du IIIe siècle ap. J.C.* (Paris 1990).

Garlan, *Poliorecétique*: Y. Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque* (Paris 1974).

Lawrence, *Fortifications*: A.W. Lawrence, *Greek Aims in Fortifications* (Oxford 1979).

Winter, *Fortifications*: F. E. Winter, *Greek Fortifications* (London 1971).

1. O. Dapper, *Description exacte des îles de l'Archipel* (Amsterdam 1703) 272-273. P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant II* (Lyon-Paris 1717) 325-330. L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres I* (Stuttgart-Tübingen 1840) 105-124. K.G. Fiedler, *Reise durch alle Theile des Königreiches Griechenland II* (Leipzig 1841) 94-105. A. Buchon, *Voyage dans l'Eubée, les îles Ioniennes et les Cyclades en 1841* (Paris 1911) 240, 242. J. Th. Bent, *The Cyclades or Life among the Insular Greeks* (London 1885) 428-447. A. Philippson, *Beiträge zur Kenntnis der griechischen Inselwelt* (Gotha 1901) 51-56.

2. *Κυθνιακά* (Ἑρμούπολις 1882). Ἱστορία τῆς νήσου Κύθνου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (Ἀθῆναι 1896). Καὶ τὰ δύο βιβλία ἐπανεκδόθηκαν πρόσφατα ἀπὸ τὸν Σύλλογο Κυθνίων.

3. *Ἡ Κύθνος* (Ἀθῆναι 1938), ποὺ ὁμως χρησιμοποιεῖ ὡς βασικὴ πηγὴ τὶς μελέτες τοῦ Βάλληνδα.

4. *Κυκλαδικά* (Ἀθῆναι 1874) 45-46, 311-313.

5. Ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες μου σὲ ὅλους ὅσους συνέβαλαν στὴν πραγματοποίηση τῶν ἐρευνῶν. Πρῶτα πρῶτα στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ποὺ ἐνέκρινε τὴ χορήγηση τῶν ἀπαιτούμενων πιστώσεων, χωρὶς τὶς ὁποῖες οἱ ἔρευνες δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ πραγματοποιηθοῦν. Εἰδικότερα ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνη μου στὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας, Ἐφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων κύριο Β. Πετράκο, γιὰ τὴ συνεχὴ συμπαράστασή του. Στὴν Ἐφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων κυρία Φ. Ζαφειροπούλου καὶ στὸ Κ.Α.Σ. ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀπαιτούμενης ἄδειας. Θερμὰ εὐχαριστῶ τοὺς ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες: τὸν Ἐπιμελητὴ τῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Χ. Σιγάλα, τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Ἀ. Γούναρη, τὸν τοπογράφο κ. Θ. Χατζηθεοδώρου καὶ τὴ φωτογράφο κυρία Λ. Λύχνου. Εὐχαριστίες ὀφείλω στοὺς Κυθνίους, καὶ εἰδικότερα στὸν Πρόεδρο τῆς Κοινότητος Κύθνου κ. Δ. Βασάλο καὶ στὸν Σύνδεσμο Κυθνίων, γιὰ τὴν πολὺπλευρὴ ὑποστήριξή τους. Τέλος εὐχαριστῶ τοὺς καθηγητὲς κυρίους F. E. Winter, Y. Garlan, P. Ducrey, Π. Θέμελη, Β. Λαμπρινουδάκη καὶ Λ. Μαραγκοῦ, καθὼς καὶ τὴ δρ. κυρία Λ. Μενδώνη καὶ τὸν δρ. κύριο Κ. Sheedy γιὰ τὶς εὐστοχες παρατηρήσεις τους καὶ τὶς συμβουλές τους.

ἀπέβλεψαν στὴ σχεδιαστικὴ καὶ φωτογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ νησιοῦ, τῆς ὁμώνυμης Κύθνου⁶.

Προϊστορικὴ περίοδος: ἀρχαιολογικὰ δεδομένα⁷

Ἡ ἀρχαιότερη θέση τοῦ νησιοῦ, ὁ Μαρουλάς, βρίσκεται στὴ ΒΑ. ἀκτὴ, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ὄρμου τῶν Λουτρῶν. Ὁ Κ. Honea ὑποστηρίζει ὅτι χρονολογεῖται στὴ Μεσολιθικὴ περίοδο⁸ ἀλλὰ ἡ ἄποψή του δὲν ἔχει γίνῃ εὐρέως ἀποδεκτὴ⁹.

Περισσότερες εἶναι οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν Πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο. Ὁ «θησαυρὸς» χάλκινων ἐργαλείων τῆς ΠΚ II/III περιόδου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, εὐρύτερα γνωστὸς ὡς «Kythnos Hoard»¹⁰, στὸ μεγαλύτερο τμῆμα του προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὴ Νάξο¹¹. Ἡ Κύθνος ἀναδεικνύεται ἤδη ἀπὸ τοὺς χρόνους αὐτοὺς σὲ σημαντικὸ κέντρο ἐξόρυξης καὶ κατεργασίας χαλκοῦ¹². Πρόσφατα ἐρευνήθηκε μιὰ σημαντικὴ θέση τῆς ΠΚ II περιόδου ἀπὸ τοὺς Ὁ. Χατζηαναστασίου καὶ S. MacGillivray στὴ θέση «Σκουριές», 4 χλμ. ἀνατολικά τῆς Χώρας¹³. Ἀναγνωρίστηκαν περίπου 20 κυκλικὲς κατασκευὲς ἀπὸ σχιστόπλακες, ἡ μεγαλύτερη διαμέτρου ἕως 4 μ., ἀλλὰ μόνον δύο ἀνασκάφηκαν ἐνμέρει καὶ ἐρμηνεύτηκαν ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς ὡς «στέγαστρα» ποὺ περικλείουν μεταλλευτικὸς κλιβάνους.

Περὶ τὰ 2 χλμ. νότια ἀπὸ τίς «Σκουριές», στὸ ἀκρωτήρι Τζούλης, πλησίον τοῦ ὄρμου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου, ἐντοπίστηκε ὀρυχεῖο ἐξόρυξης χαλκοῦ ποὺ ἴσως συνδέεται μὲ τὴν προηγούμενη θέση¹⁴. Μὲ τὸ ὀρυχεῖο καὶ τοὺς κλιβάνους πιθανὸν νὰ σχετίζεται οἰκισμὸς σὲ χαμηλὸ λόφο στὸ μέσο τοῦ ἴδιου ὄρμου¹⁵.

Μικρὸς οἰκισμὸς τῆς Μέσης καὶ Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ βρίσκεται στὰ ΒΑ. τοῦ νησιοῦ, σὲ χαμηλὸ κωνικὸ λόφο μεταξὺ τοῦ ὄρμου τῆς Ἀγ. Εἰρήνης καὶ τῆς θέσης Ἀρ-

6. Γιὰ τὴν ὀνομασία τῆς πόλης βλ. Διονύσιο Καλλιφῶντος, *Ἀναγραφὴ τῆς Ἑλλάδος* 136-137. Liv. XXX 45, 9. Ἀρποκρ., λ. *Κύθνιοι*. Σκύλ., *Περίπλους* 58. Γενικὰ γιὰ τὴν Κύθνο βλ. *RE* XII,1 (1924) 219-223. *Kleine Pauly* III (1969) 423-424. Γιὰ παλαιότερες ἐρευνες στὴν ἀρχαία πόλη βλ. Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 23, 1968, Β, 382-383.

7. Βλ. πρόσφατα J. L. Davis, *Review of Aegean Prehistory I: The Islands of the Aegean*, *AJA* 96, 1992, 728.

8. *Prehistoric Remains on the Island of Kythnos*, *AJA* 79, 1975, 277-279. Ὁ Honea ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων ἀνθρώπινες ταφές καὶ λίθινα ἐργαλεῖα.

9. J. Cherry, *Four Problems in Cycladic Prehistory*, *Papers in Cycladic Prehistory* (ἔκδ. J. L. Davis - J. F. Cherry, Los Angeles 1979) 28-32.

10. C. Renfrew, *Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age*, *AJA* 71, 1967, 7-9 πίν. 5.

11. J. L. Fitton, *Esse Quam Videri: A Reconsideration of the Kythnos Hoard of Early Cycladic Tools*, *AJA* 93, 1989, 31-39.

12. N. H. Gale - Z. Stos-Gale, *BSA* 76, 1981, 188-189 καὶ *Cycladic Metallurgy*, *The Prehistoric Cyclades* (ἔκδ. S. MacGillivray - R. Barber, Edinburgh 1984) 255-276. Z. Stos-Gale καὶ N. H. Gale, *BICS* 32, 1985, 157. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων σιδήρου, μολύβδου καὶ χαλκοῦ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους βλ. H. Hauttecoeur, *Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie* 21, 1897, 417-447. P. Graindor, *Musée Belge* 7, 1903, 468-470. O. Davies, *Roman Mines of Europe* (Oxford 1935) 257-264.

13. O. Hadjianastasiou - S. MacGillivray, *An Early Bronze Age Copper Smelting Site on the Aegean Island of Kythnos. 2: The Archaeological Evidence*, *Aspects of Ancient Mining and Metallurgy: Acta of a British School at Athens Centenary Conference at Bangor, 1986* (ἔκδ. J. Ellis Jones, Bangor 1986) 31-34, βλ. ἐπίσης αὐτόθι 23-29 (Z. Stos-Gale καὶ N. Gale).

14. Hadjianastasiou - MacGillivray ὁ.π. 31.

15. Αὐτόθι 32.

κούδι¹⁶. Ἀπὸ ἐκεῖ προέρχονται λιγοστὰ εὐρήματα τῆς ΥΕ I-II καὶ πιθανὸν III περιόδου¹⁷, ἐνῶ κτίριο τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων ἐντοπίστηκε ΝΑ. ἀπὸ τίς «Σκουριές», στὸν λόφο Γερώνυμος¹⁸.

Στὴ Χώρα ὁ Ἀ. Βάλληνδης ἀναφέρει τοῖχο μήκ. 20 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. 1 μ., χτισμένο μὲ ὀγκολίθους ἀδρὰ δουλεμένους καὶ πρόχειρα ἀρμολογημένους. Ἀπὸ τὴν περιγραφή καὶ μόνον δὲν μποροῦμε νὰ συναγάγουμε ἀσφαλὴ συμπεράσματα γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τὸν προορισμό του, ἀν καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελεῖ τμῆμα ὀχύρωσης τῆς Ὑστερης Κυκλαδικῆς περιόδου¹⁹.

Ἱστορικὴ περίοδος: γραπτὲς μαρτυρίες²⁰

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο οἱ κάτοικοι τῆς Κύθνου κατὰ τοὺς Μηδικοὺς πολέμους ἦταν Δρύοπες²¹. Ὁ μυθικὸς γενάρχης τῶν Δρυόπων, ὁ Δρύοψ, ἦταν γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνα²², κατὰ τὸν ἴσως ἐξηγεῖ γιατί ὁ Ἀπόλλων συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στοὺς κυριότερους θεοὺς ποὺ λάτρευαν οἱ Κύθνιοι²³. Ὁ ἐποικισμὸς τῆς Κύθνου ἀπὸ τοὺς Δρύοπες πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ περὶ τὰ τέλη τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ²⁴. Κατὰ τὸν Στέφανο Βυζάντιο ὁ ἡγέτης τῶν Δρυόπων ποὺ μετανάστευσαν ἀπὸ τὴν Εὐβοία στὴν Κύθνο ὀνομαζόταν Κύθνος, καὶ ἀπὸ αὐτὸν πῆρε τὴν ὀνομασία του τὸ νησί²⁵.

Στὴν Κύθνο κατέφθασαν ἀργότερα νέοι οἰκιστὲς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Κέστωρα καὶ τὸν Κεφαλῆνο²⁶. Ἡ ἄφιξη τῶν νέων ἐποίκων πρέπει νὰ ὑποχρέωσε ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς ἀρχέγονους Δρύοπες νὰ καταφύγουν στὴν Κύπρο²⁷.

16. R. L. N. Barber, *The Cyclades in the Middle and Late Bronze Age* (ἀδημ. δ.δ. παν. St. Andrews 1987) τ. I, 51-52, τ. II, 223. R. Hope Simpson - O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age I: The Mainland and the Islands (SIMA 52, 1979)* 306.

17. K. Sholes, *The Cyclades in the Later Bronze Age: A Synopsis*, BSA 51, 1956, 30 (D1), 32 (E6). Γιὰ τὸ θραῦσμα ψευδόστομου ἀμφορέως τῆς ΥΕ IIIA2-B περιόδου (αὐτόθι E6) βλ. A. Furtwängler - G. Loeschcke, *Mykenische Vasen* (Berlin 1886) 32.

18. Hadjianastasiou - MacGillivray ὅ.π. 32.

19. *Κυθνιακά* 55 καὶ *Ἱστορία τῆς νήσου Κύθνου* 7. Ὁ Βάλληνδης χαρακτηρίζει τὸν τοῖχο αὐτόν, ποὺ δὲν κατόρθωσα νὰ ἐντοπίσω, «πελασγικὸν» καὶ «κυκλώπειον».

20. Βλ. Π. Μ. Νιγδῆλη, *Πολίτευμα καὶ κοινωνία τῶν πόλεων τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ* (Θεσσαλονίκη 1990) 199 κέ.

21. VIII 46: *Στυρές ... Κύθνιοι ... ἐόντες συναμφοτέροι οὗτοι Δρύοπες*. Σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή τῶν Δρυόπων βλ. Ἡρόδ. I 146 καὶ Διόδ. IV 37. Ὁ Στράβων χαρακτηρίζει τοὺς Δρύοπες ὡς βαρβάρους (VII 7, 46).

22. Πaus. IV 34, 9-12.

23. Βλ. τὰ νομίσματα τῆς Κύθνου τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων: Head, *HN*² 485. W. Wroth, *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Catalogue of the Greek Coins of Crete and the Aegean Islands* (London 1886) 98 πίν. XXII, 20-22, 24. L. Anson, *Numismata Graeca* (London 1910-16) πίν. IV, 283. G. MacDonald, *Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection II* (Glasgow 1901) 204 πίν. XLIII, 16. L. Robert, *RNum* 19, 1977, 17 εἰκ. 1. Βλ. ἐπίσης τέσσερα νομίσματα τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (ἀρ. Λ15.33, 4761, Π511). Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν Ἐφορο κυρία Μ. Οἰκονομίδου γιὰ τὴν ἄδεια νὰ μελετήσω τὰ νομίσματα τῆς Κύθνου.

24. CAH II, 2B, 1975, 691, 693.

25. *Νῆσος ... ἀπὸ Κύθνου κτίσαντος*.

26. Εὐστ., *Σχόλια εἰς Διονυσίου Περίπλουν* 525. Ἐπίσης Δίων Χρυσ., *Χαρίδημος* 26.

27. Ἡρόδ. VI 90, χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίζει πότε. Σύμφωνα μὲ τὸν Διόδωρο (IV 7), ὅταν οἱ Δρύοπες ἐκδιώχθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους κοιτίδα, τὴν κοιλάδα τοῦ Σπερχεῖοῦ, κατέφυγαν καὶ στὴν Κύπρο. Βλ. ἀκόμη Π. Μαζαράκη, *Ἡ Κύθνος διὰ μέσου τῶν αἰώνων* (Ἀθήναι 1938) 13.

Σημαντική φιλολογική μαρτυρία πού σχετίζεται με τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ ἀφορᾷ τὴ συμμετοχὴ τῆς Κύθνου στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας τὸ 480 π.Χ. μετὰ τὴν ἀποστολὴ μιᾶς τριήρους καὶ μιᾶς πεντηκοντόρου²⁸. Χάρη στὴν ἐνέργεια αὐτὴ οἱ Κύθνιοι εἶχαν τὴν τιμὴ νὰ ἀναγραφεῖ τὸ ὄνομά τους στὸν δελφικὸ τρίποδα καὶ στὸ βᾶθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία²⁹.

Μετὰ τὰ Περσικὰ οἱ Κύθνιοι ἐνσωματώθηκαν στὴν Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία ἀφοῦ ἀναγράφονται τουλάχιστον δύο φορές στοὺς φορολογικοὺς καταλόγους τοῦ συμμαχικοῦ ταμείου (449/448 καὶ 425/424 π.Χ.). Ἡ συνεισφορὰ τῆς Κύθνου ἀρχικὰ ἦταν 3 τάλαντα, ποσὸ πού στὴ συνέχεια διπλασιάστηκε³⁰.

Ἡ Κύθνος ἀσφαλῶς συμπεριλαμβάνεται στὰ νησιὰ τῆς Δεύτερης Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας καὶ πρέπει νὰ ἔλαβε μέρος στὴν ἀντισπαρτιατικὴ συμμαχία τοῦ 378/7 π.Χ.³¹

Μετὰ τὴν ἄνοδο τῆς μακεδονικῆς δυνάμεως οἱ Κύθνιοι φαίνεται ὅτι πῆραν τὸ μέρος τοῦ Φιλίππου ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν οἰκτίρονται ἀπὸ τὸν Δημοσθένη³². Ὁ Ἀριστοτέλης πάντως εἶχε διαφορετικὴ γνώμη, ἀφοῦ συνέταξε τὴν *Κυθνίων πολιτεία*³³.

Ἀνάμεσα στὰ 330 καὶ 326 π.Χ., κατὰ τὴ διάρκεια σιτοδείας πού ἐπληξε τὴν Ἑλλάδα, ἡ Κυρὴνὴ προμήθευσε στίς ἐλληνικὰς πόλεις σιτάρη. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἐπιγραφὴ πού βρέθηκε στὴν Κυρὴνὴ, ἡ Κύθνος ἔλαβε 10.000 μεδίμνους³⁴.

Τρεῖς ἐπιγραφές, πού χρονολογοῦνται γύρω στὰ 315 π.Χ., παρέχουν πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ. Ἡ πρώτη εἶναι ἕνα διάταγμα τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὸν Θυμοχάρη, πατέρα τοῦ Φαίδρου ἀπὸ τὸν δῆμο τῆς Σφηττοῦ, καὶ ἀφορᾷ τὴν ἐκδίωξη τοῦ πειρατῆ Γλαυκέτη ἀπὸ τὴν Κύθνο³⁵. Ὁ πειρατὴς εἶχε καταλάβει τὴν Κύθνο καὶ ἀποτελοῦσε ἀπειλὴ γιὰ τὴ ναυσίπλοια στὴν περιοχὴ, ἴσως μετὰ τὴν ἀνοχὴ τοῦ Ἀντίγονου τοῦ Μονόφθαλμου³⁶.

Ἡ δευτέρη ἐπιγραφὴ εἶναι ἐπίσης ἕνα διάταγμα τῶν Ἀθηναίων μετὰ τὸ ὁποῖο τιμᾶται ὁ κυθνιακὸς λαὸς καὶ ὁ «Κυθνίων στρατηγός» (κάποιος γιὸς τοῦ Παρμένοντος)³⁷. Ἐπειδὴ χρονολογεῖται γύρω στὸ 315 π.Χ., ἀφορᾷ προφανῶς καὶ αὐτὴ τὴν ἐκδίωξη τοῦ Γλαυκέτη ἀπὸ τὴν Κύθνο.

28. Ἡρόδ. VIII 46, 48, 66. Σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει ὅτι οἱ Πάριοι στάθμευσαν στὴν Κύθνο ἕως ὅτου ἐκτιμήσουν τὴν κατάστασι πού διαμορφωνόταν λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνας (VIII 67).

29. Tod, *GHI* I 22-24 ἀρ. 19. Meiggs-Lewis, *GHI* 57-60 ἀρ. 27. Ἡρόδ. IX 81. Θουκ. I 132. Πανσ. V 32, 3.

30. *IG* XII 5, testimonia 1243. Tod, *GHI* I 74 κέ. ἀρ. 38, σ. 148-163 ἀρ. 66. Meiggs-Lewis, *GHI* 188-201 ἀρ. 69. Τὸ ὄνομα τῶν Κυθνίων ἀναγραφόταν πιθανῶς καὶ στοὺς καταλόγους τῶν ἐτῶν 443/442 καὶ 433/432 π.Χ. (Tod ὁ.π. 93 κέ. ἀρ. 46 καὶ σ. 119 κέ. ἀρ. 56). Σύμφωνα μετὰ τοὺς παραπάνω καταλόγους, ἡ Κύθνος δὲν συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στὰ πλουσιότερα νησιὰ τῶν Κυκλάδων, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὰ φτωχά.

31. Τὸ ὄνομα τῶν Κυθνίων δὲν ὑπάρχει στὸ σχετικὸ ψήφισμα πού βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, ἴσως γιὰ τὴν λείπει τμῆμα του (Tod, *GHI* II 59-70 ἀρ. 123). Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι προσχώρησαν στὴ Συμμαχία ἀπὸ ἄλλες πηγές: *IG* XII 5, testimonia 1264, κατὰ τὸν ῥήτορα Ὑπερίδη

στὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν «Κυθνιακὸ» τοῦ λόγου. Βλ. Ch. Jensen, *Hyperides Fragmenta* (ἔκδ. Teubner, Stuttgart 1963) 134 ἀπόσπ. 117.

32. *Περὶ συντάξεως* 34: *Εἰ μὲν οὖν Σιφνίοις ἢ Κυθνίοις, ἢ τισιν ἄλλοις τοιοῦτοις οὖσι συνήδεν ὑμῖν, ἔλαττον φρονεῖν συνεβούλευον ἄν.* Βλ. πρόσφατα P. Brun, *La faiblesse insulaire: Histoire d'un topos*, *ZPE* 99, 1993, 165-183.

33. Ἀποκρ. λ. *Κύθνιοι*. Ζηνόβ. IV 83. *FHG* 155 ἀπόσπ. 167.

34. Tod, *GHI* II 273 κέ. ἀρ. 196 καὶ πρόσφατα P. Brun, *La stèle des céréales de Cyrène et le commerce du grain en Égée au IVe s. av. J.C.*, *ZPE* 99, 1993, 185-196 μετὰ τὴ νεότερη βιβλιογραφία.

35. *IG* II² 682. *Syll.*³ 409, 10-14.

36. W. Tarn, *Antigonos Gonatas* (Oxford 1913) 86. H. Ormerod, *Piracy in the Ancient World* (Liverpool 1924) 28 σημ. 4, 116, 124.

37. *IG* II² 549. *IG* XII 5, testimonia 1297.

Τὸ 314/313 π.Χ. οἱ Κυκλάδες ἐνώνονται σὲ ὁμοσπονδία ποὺ ἐλεγχόταν ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο («Κοινὸν τῶν Νησιωτῶν»)³⁸. Ἡ τρίτη ἐπιγραφὴ ἀφορᾷ τὴν ἀποστολὴ στρατιωτικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὴν Κύθνο, τὴν Κέα καὶ τὴ Μύκονο στὴν Πελοπόννησο, γιὰ ὑποστήριξη τοῦ Ἀντίγονου (312 ἢ 311 π.Χ.)³⁹. Ἐπιβεβαιώνεται συνεπῶς ἡ ὑποστήριξη τῶν Κυθνίων πρὸς τὸν τελευταῖο κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐρίδων τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

Ἡ Κύθνος πρέπει νὰ παρέμεινε ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Μακεδόνων μέχρι τὸ 288 π.Χ., ὁπότε οἱ Κυκλάδες περιέρχονται στὸ βασίλειο τῶν Λαγιδῶν. Μία ἐπιγραφὴ ἀφορᾷ τὴν ἀποστολὴ θεωρῶν ἀπὸ τὰ νησιά γιὰ νὰ λάβουν μέρος στὰ Πτολεμαῖα τῆς Ἀλεξάνδρειας (περ. 280 π.Χ.)⁴⁰, γεγονός ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ἡ Κύθνος τελοῦσε ὑπὸ τὴ διοίκηση τῶν Πτολεμαίων. Ἀπὸ ἄλλη ἐπιγραφὴ μαθαίνουμε ὅτι οἱ Κύθνιοι ἀποδέχονται τὴν καθιέρωση τῶν Λευκοφρυνηίων τῆς Μαγνησίας ὡς γιορτῆς στεφανώματος (208/7 π.Χ.)⁴¹.

Τὸ 205-203/2 π.Χ. ὁ Φίλιππος Ε΄ ἀπέσπασε τὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῶν Λαγιδῶν καὶ τὸ 201 π.Χ. ἐγκατέστησε φρουρὰς στὴν Ἄνδρο, Πάρο καὶ Κύθνο⁴². Λίγο ἀργότερα ἐμφανίζονται στὸ προσκῆνιο οἱ Ρόδιοι, ποὺ μὲ σύμμαχο τὸν βασιλέα Ἀτταλο Α΄ τῆς Περγάμου ἐπιχειροῦν νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Μακεδόνες. Ἐπειδὴ δὲν κατόρθωσαν νὰ κυριεύσουν τὰ φρουρούμενα νησιά, συμμάχησαν μὲ τοὺς Ρωμαίους καὶ κυρίευσαν τὴν Ἄνδρο⁴³. Στὴ συνέχεια στράφηκαν κατὰ τῆς Κύθνου, ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ ὀλιγοήμερη πολιορκία ἀπεχώρησαν ἄπρακτοι (199 π.Χ.)⁴⁴. Παρὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι ἡ Κύθνος πέρασε λίγο ἀργότερα στὴ ροδιακὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς (197 π.Χ.;). Μόνον ἔτσι μποροῦμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τιμητικὸ ψήφισμα τῶν Κυθνίων πρὸς τὸν Ρόδιο στρατηγὸ Ἀγέμαχο, ποὺ βρέθηκε στὴ Ρόδο καὶ ἴσως χρονολογεῖται στὶς ἀρχές (;) τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὑπῆρχαν στὸ νησί πρεσβευτὲς ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ πιθανὸν ἓνας στρατηγός⁴⁵. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι πολλὰ χάλκινα νομίσματα τῆς Κύθνου φέρουν ὡς ὁπισθότυπο τὸ ἔμβλημα τῆς Ρόδου, τὸ ρόδον⁴⁶.

Σὲ ἐπιγραφὴ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., ποὺ βρέθηκε στὸν Πειραιά, διάφορες πόλεις, ἀνάμεσά τους καὶ ἡ Κύθνος, ἀποδίδουν τιμὲς σὲ Ἀθηναῖο ναύαρχο ποὺ πιθανὸν νὰ τελοῦσε ὑπὸ τὶς διαταγὲς τῶν Ρωμαίων, ἐπειδὴ τὶς ἀπήλλαξε ἀπὸ πειρατὲς⁴⁷.

38. W. Koenig, *Der Bund der Nesioten* (Halle 1910), ἰδιαίτ. σ. 49-50. Étienne, *Ténos* 89.

39. D. J. Geagan, *Inscriptions from Nemea, Hesperia* 37, 1968, 381-384.

40. *IG XII 7*, 506. *IG XII 5*, testimonia 1312. *Syll.*³ 390. R. Bagnal, *The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt* (Leiden 1976) 145. Ὁ θεωρὸς ἀπὸ τὴν Κύθνο ὀνομαζόταν Γλαύκων.

41. O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maiander* (Berlin 1900) 39-41 ἀρ. 50. *Syll.*³ 562. *IG XII 5*, testimonia 1341. Étienne, *Ténos* 99.

42. *Liv. XXXI* 15.

43. Αὐτόθι 14-15, 44-48. Ζωναρ. *XI* 15. Δ. Πασχάλης, *Ἡ Ἄνδρος* (Ἀθῆναι 1925) 385-389.

44. *Liv. XXXI* 45. *IG XII 5*, testimonia 1346. Δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαῖα τὰ τοπωνύμια τῆς περιοχῆς Β. τῆς πόλης «Ἀπόκρουση» καὶ «Νάταλλος»: Ἀ. Βάλληνδης, *Κυθνιακά* 46.

45. *IG XII 5*, testimonia 1347. Étienne, *Ténos* 115. L. Robert, *RNum* 19, 1977, 28-29.

46. Βλ. σχετικὰ L. Robert, *Monnaies hellénistiques. I: Une monnaie de Rhodes contremarquée*, *RNum* 19, 1977, 7-34. Βλ. ὅμως H. Troxell, *The Coinage of the Lycian League, Numismatic Notes and Monographs* 162, 1982, 26-27 καὶ Étienne, *Ténos* 115 σημ. 54.

47. *IG II²* 3218. Robert ὁ.π. 24-25. Στὴν ἐπιγραφὴ μετὰ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται: Ὁ δῆμος ὁ Κυθνίων ... [ἀπο]καταστήσαν[τ]α τὸ πολίτευμα [εἰς ὁμόνοιαν] καὶ [ἐλευθερίαν] (Ad. Wilhelm, *Attische Urkunden* III, Wien 1925, 21-22). Κατὰ τὸν ταραγμένο αὐτὸν αἰῶνα εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ Αἰγαῖο λυμαίνονταν πειρατὲς: Étienne, *Ténos* 135-143 καὶ 143 σημ. 17. Βλ. ἐπίσης P. Ducrey, *Les Cyclades à l'époque Hellénistique. La piraterie, symptôme d'un malaise économique et social, Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique* (Paris 1983) 143-148.

Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἡ Κύθνος, ὅπως καὶ ἄλλα νησιὰ τῶν Κυκλάδων, χρησίμευε ὡς τόπος ἐξορίας⁴⁸. Τὸ 22 μ.Χ. ἐκτοπίστηκε στὸ νησί ὁ ἀνθύπατος τῆς Ἀσίας Γάιος Ἰούνιος Σιλανός⁴⁹.

Τὸ 68 μ.Χ., ἐπὶ αὐτοκράτορος Γάλβα, κάποιος τυχοδιώκτης Ἰταλὸς ἢ δοῦλος ἀπὸ τὸν Πόντο, ὁ ὁποῖος διεκήρυττε ὅτι ἦταν ὁ Νέρων ποὺ εἶχε διαφύγει τὸν θάνατο, συγκρότησε ἰσχυρὸ πειρατικὸ σῶμα ἀπὸ δούλους ἀλλὰ καὶ στρατιῶτες ποὺ ἐπέστρεφαν στὴ Ρώμη με ἄδεια ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, καὶ μετέτρεψε τὴν Κύθνο σὲ ὀρμητήριό του. Ὁ ἐκατόνταρχος Σισένας ἐγκατέλειψε κρυφὰ τὸ νησί φοβούμενος ἀπόπειρα κατὰ τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ ὁ διοικητὴς τῆς Γαλατίας καὶ Παμφυλίας L. Nonius Calpurnius Aspernus ἔφθασε με δύο τριήρεις στὴν Κύθνο, ἐφόνευσε τὸν Ψευδονέρωνα καὶ περιέφερε γιὰ παραδειγματισμὸ τὴν κεφαλὴ του ἀνὰ τὴν Ἀσίαν καὶ τὴ Ρώμη (69 μ.Χ.)⁵⁰.

Οἱ ἱαματικὲς πηγὲς τοῦ ὄρμου τῶν Λουτρῶν, στὴ ΒΑ. ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ, ἀξιοποιήθηκαν ἴσως γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους⁵¹. Στὶς πηγὲς αὐτὲς ὀφείλεται καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ νησιοῦ «Θερμιά»⁵².

Ἡ ἀρχαία πόλη τῆς Κύθνου (εἰκ. 1-2)

Ἡ θέση ὅπου βρίσκονται τὰ ἐρεῖπια τῆς ἀρχαίας πόλεως ὀνομάζεται σήμερα «Βρυόκαστρο», κατ' ἄλλους «Ἐβραιόκαστρο» ἢ «Ρηγόκαστρο»⁵³. Ἡ πόλη εἶναι χτισμένη σὲ παράκτια τοποθεσία, στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ νησιοῦ, ἀνάμεσα στοὺς ὄρμους τῆς Ἐπισκοπῆς (πρὸς Ν., εἰκ. 3) καὶ τῆς Ἀπόκρουσης (πρὸς Β., εἰκ. 4) καὶ ἔχει περίμετρο 2.100 μ. (εἰκ. 1-2). Μικρὴ νησίδα, τὸ ἀποκαλούμενο «Βρυόκαστράκι», ἀποτελοῦσε τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ, καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα φαίνεται ὅτι συνδεόταν με τὴν ἀκτὴ (εἰκ. 5). Τὸ ἀρχαῖο λιμάνι ὀρίζεται πρὸς Δ. ἀπὸ τὴ νησίδα, πρὸς Β. καὶ Ἀ. ἀπὸ δύο ἀβαθεῖς κολπίσκους (ὄρμος Μανδρακίου, εἰκ. 6). Τὸ Δ. ὄριο τῆς πόλης σχηματίζεται ἀπὸ ἀπόκρημνους βράχους ποὺ καταλήγουν στὴ θάλασσα (εἰκ. 5, 7).

Τὰ ἀνατολικά ὄρια τοῦ οἰκισμοῦ παρακολουθοῦν τὴν κορυφογραμμὴ ποὺ προχωρεῖ ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. (εἰκ. 8). Ὁ βραχῶδης λόφος τῆς ἀκρόπολης («Τοῦρλος τοῦ Κολωνέλλου»), ὕψ. 144.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, καταλαμβάνει τὴ ΝΑ. γωνία τοῦ οἰκισμοῦ (εἰκ. 4). Τὸ ὑψίπεδο ποὺ περιβάλλει τὸν βράχο τῆς ἀκρόπολης ὀνομάσαμε συμβατικά «Νότιο Πλάτωμα» (εἰκ. 8). ΒΔ. τῆς ἀκρόπολης, κατὰ μῆκος τῆς κορυφογραμμῆς, σχηματίζεται ἄλλο χαμηλότερο ἄνδηρο ποὺ ὀνομάσαμε «Μεσαῖο Πλάτωμα» (+112/+110 μ. περίπου, εἰκ. 8). Ἕνας βραχῶδης χαμηλὸς καὶ ἐπίπεδος λόφος (+89.81 μ.) σχηματίζεται στὸ μέσο τοῦ βόρειου ὁρίου

48. Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἡ Κύθνος ἦταν τμήμα τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας. Ἐπὶ Βεσπασιανοῦ (69-79 μ.Χ.), οἱ Κυκλάδες ἀπετέλεσαν ἐπαρχία, ποὺ ὅμως συνέχισε νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν Ἀσίαν. Ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.) ἡ Κύθνος μαζί με ἄλλες Κυκλάδες περιελήφθη στὴν «ἐπαρχία τῶν νήσων» (provincia insularum), πρωτεύουσα τῆς ὁποίας ἦταν ἡ Ρόδος: Étienne, *Ténos* 151-155.

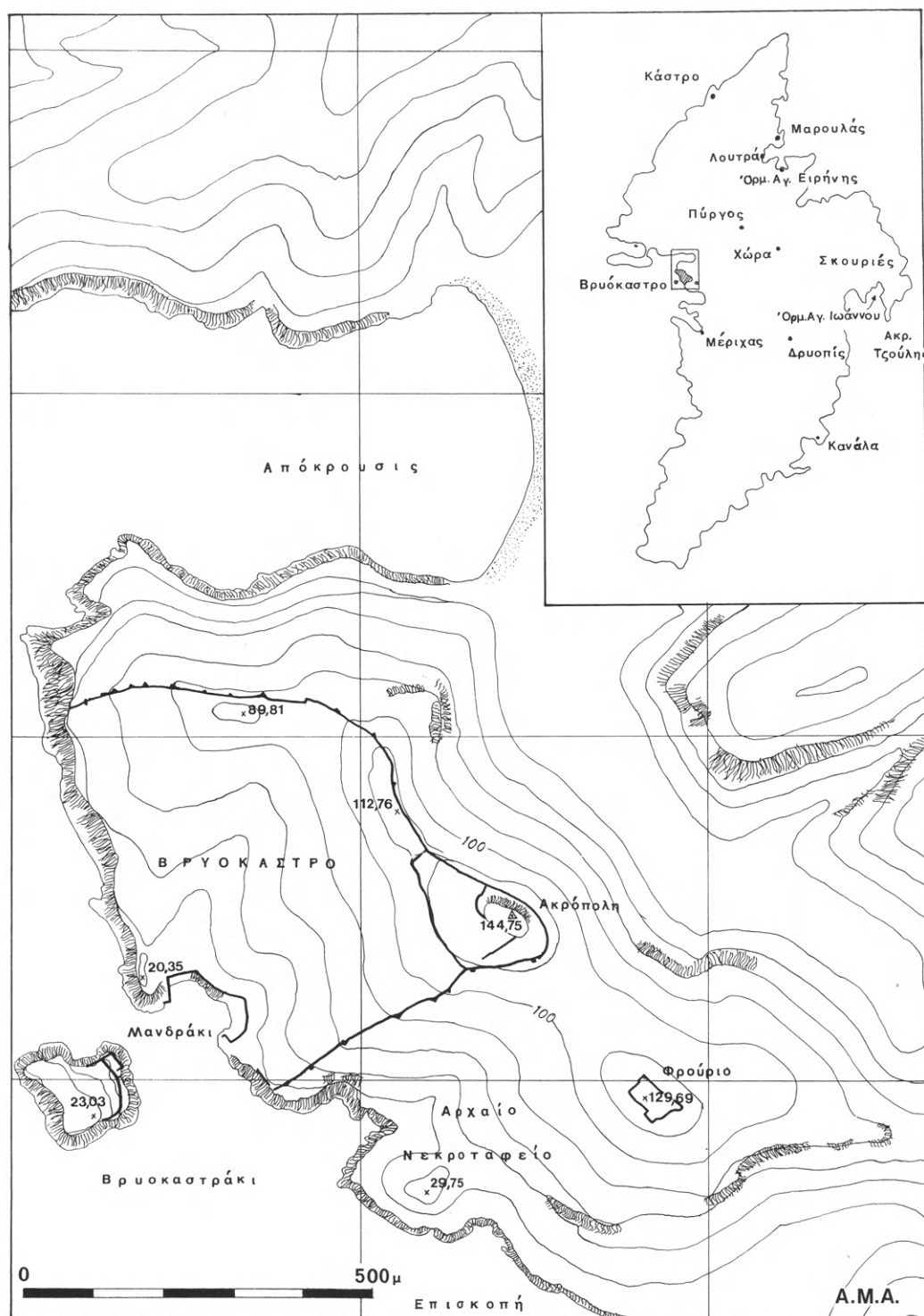
49. Tac. *Ann.* III 66-69 καὶ IV 15. *IG* XII 5, testimonia 1382.

50. Tac. *Hist.* II 8 καὶ 9. Ζωναρ. XI 15. Ormerod ὁ.π. 257. Ross ὁ.π. 115. Πασχάλης ὁ.π. 426-427. Βλ. ὁμως Νιγδὲλη ὁ.π. 221.

51. Tournefort ὁ.π. 328. Ross ὁ.π. 109-110. Ἀ. Βάλληνης, *Κυθνιακά* 14-15.

52. Αὐτόθι 27. G. Gerola, *Fermentia* (Kythnos-Thermia), *ASAtene* 6-7, 1923-24, 42.

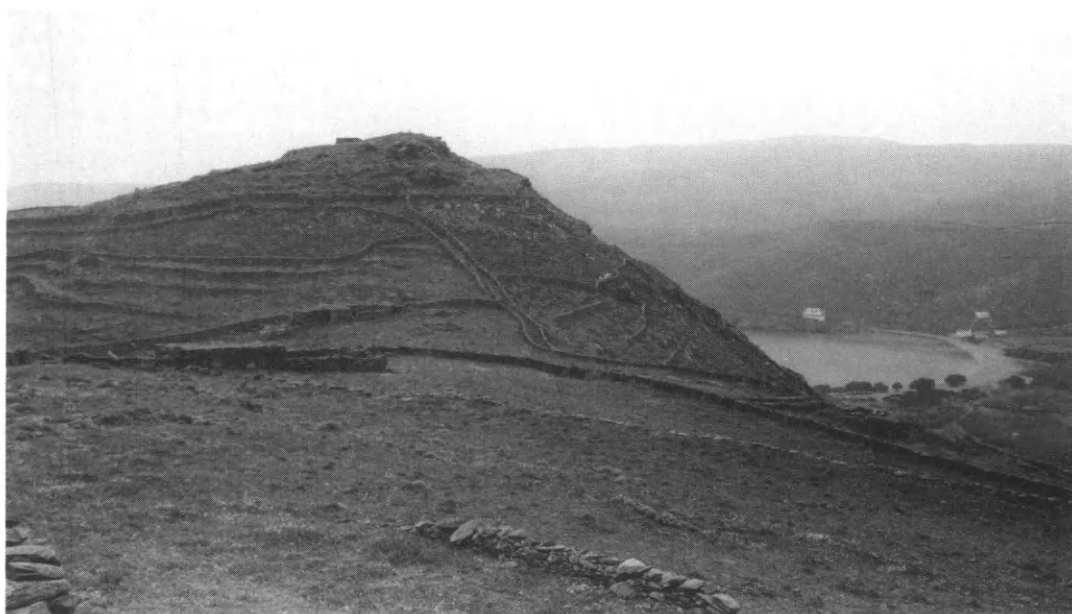
53. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως βλ. Ἀ. Βάλληνηδα ὁ.π. 46-47.

Είκ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα της ευρύτερης περιοχής του Βρυοκάστρου και κάτοψη της νήσου Κύθνου (σχ. Ά. Μαζαράκη Αϊνιάνος).

Εἰκ. 3. Τò αὐτοτελές φρούριο στό Βρυόκαστρο. Διακρίνονται σέ πρῶτο πλάνο τò Νότιο Πλάτωμα (νότιο τμήμα) καί στό βάθος ὁ ὄρμος τῆς Ἐπισκοπῆς (λήψη ἀπό τήν κορυφή τῆς ἀκρόπολης).

Εἰκ. 4. Ἡ ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Κύθνου ἀπό Ν. Στό βάθος διακρίνεται ὁ ὄρμος τῆς Ἀπόκρουσης.

Εἰκ. 5. Ἡ νησίδα Βρυοκαστράκι καὶ ὁ γκρεμὸς ποὺ ὁρίζει τὴν πόλη στὰ Δ. (λήψη ἀπὸ Β.).

Εἰκ. 6. Ὑποψη τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ (ὄρμος Μανδρακίου) ἀπὸ τὸ Βρυοκαστράκι.

Είκ. 7. Ό γκρεμός στη δυτική παρυφή του οικισμού από Ν. Διακρίνονται χώροι και κλίμακα λαξευμένοι στον φυσικό βράχο.

Είκ. 8. Τò ανατολικό σκέλος του τείχους από Β. Διακρίνονται τò Μεσαίο Πλάτωμα, τò Διατείχισμα, τò Νότιο Πλάτωμα και ή ακρόπολη.

τοῦ οἰκισμοῦ («Βόρειο Πλάτωμα», εἰκ. 9). Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκισμοῦ σχηματίζονται δύο κοιλάδες ποὺ ἐκβάλλουν στὸν ὄρμο τοῦ Μανδρακίου. Ἡ πόλη, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς νησίδας Βρυοκαστράκι, καταλαμβάνει συνολικὴ ἔκταση 285 περίπου στρεμμάτων.

ΝΑ. τῆς πόλης, στὴν κορυφὴ λόφου ποὺ οἱ Κύθνιοι ἀποκαλοῦν ἐπίσης Βρυόκαστρο, σώζονται λείψανα μικροῦ αὐτοτελοῦς φρουρίου ποὺ ἀκόμη δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ (εἰκ. 3). Ἀπὸ τὴν τοιχοδομίαν πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ τεῖχος ποὺ περιβάλλει τὸν οἰκισμό. Ἡ ἀπουσία οἰκοδομημάτων στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὰ λιγοστὰ ἐπιφανειακὰ ὄστρακα ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ βραχύβια ἐγκατάσταση ποὺ θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ κάποιον ἐπεισόδιο τῆς κυθνιακῆς ἱστορίας (βλ. σ. 253).

Ἡ ἀρχαία πόλη τῆς Κύθνου, σύμφωνα μὲ τὶς ἔως σήμερα ἐνδείξεις, φαίνεται ὅτι ἰδρύθηκε κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ἐνῶ ἡ ἐγκατάλειψη τοποθετεῖται στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Ἡ νέα πρωτεύουσα μεταφέρθηκε σὲ ἀπόκρημνη τοποθεσία, στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ νησιοῦ, σήμερα γνωστὸ ὡς «Κάστρο τοῦ Κατακέφαλου» ἢ «Κάστρο τῆς Ὠριᾶς» ἢ «Παλαιόκαστρο» ἢ ἀπλᾶ «Κάστρο» (εἰκ. 1)⁵⁴.

Τὸ τεῖχος (εἰκ. 2)

Τὸ χερσαῖο τεῖχος, τὸ ὁποῖο πραγματεύεται ἡ παρούσα μελέτη, περιβάλλει τὶς τρεῖς πλευρὰς τῆς πόλης σὲ μῆκος 1.350 μ.⁵⁵ Στὰ περισσότερα τμήματά του παρακολουθεῖ τὴν κορυφογραμμή, ὅπως συνηθιζόταν κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ.⁵⁶ Σχετικὰ εὐθύγραμμη πορεία, χωρὶς πύργους, προμαχῶνες ἢ πύλες, ἀκολουθεῖ τὸ ἀνατολικὸ τοῦ σκέλος, ὅπου ὅμως ἡ κατωφέρεια εἶναι ἐξαιρετικὰ ἔντονη, καθιστώντας ὁποιαδήποτε προσβολὴ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπίθανη (εἰκ. 4, 8). Ἀντίθετα τὰ δύο σκέλη τοῦ τεῖχους ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὴ θάλασσα ἀκολουθοῦν πορεία ἐλαφρὰ τεθλασμένης γραμμῆς⁵⁷.

Διατήρηση καὶ ὕλικά δομῆς

Τὸ τεῖχος τῆς Κύθνου εἶναι χτισμένο μὲ ὀγκῶδεις ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σχιστόλιθους. Σὲ ὅλη τὴν περιφέρεια τῆς πόλης εἶναι ἐμφανὴ τὰ πρόχειρα λατομεῖα ἐξόρυξης τῶν λίθων. Ὁ σχιστόλιθος ἔχει ἀποσαθρωθεῖ, ἰδιαίτερα στὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ τεῖχους ποὺ γειτνιάζουν μὲ τὴ θάλασσα ἢ εἶναι ἐκτεθειμένα στοὺς βόρειους ἰσχυροὺς ἀνέμους. Σὲ ἀρκετὰ σημεία τὸ τεῖχος σώζεται μόλις στὸ ὕψος τῶν κατώτατων δόμων, σὲ ἄλλα τὸ σωζόμενο ὕψος εἶναι σημαντικὸ, φθάνοντας τὰ 4 μ. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις κοινὸ χαρακτηριστικὸ ἀποτελοῦν οἱ νεότε-

54. Αὐτόθι 46, 49. Gerola ὁ.π. 42-82, ἰδιαίτ. 42, 46-47. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἐπιφανειακὰ ὄστρακα μαρτυροῦν ὅτι στὴ θέση αὕτη ὑπῆρχε οἰκισμὸς ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο π.Χ. αἰ.

55. Γιὰ τὴν παρουσίαση τῶν λοιπῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων (παράκτιο τεῖχος, διατείχισμα καὶ ἀκρόπολη) καὶ τῶν οἰκοδομημάτων ποὺ διακρίνονται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης χρειάζεται περαιτέρω ἔρευνα καὶ μελέτη.

56. Winter, *Fortifications* 113. Garlan, *Poliorcétique*

189, 245.

57. Winter, *Fortifications* 117. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀπαντᾶται συχνὰ στὰ τεῖχη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., καθὼς καὶ στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Τεθλασμένη πορεία ὅμως ἀκολουθοῦν καὶ ὀρισμένα τεῖχη τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων [αὐτόθι 102. Ἀντίθετη ἄποψη, R. L. Scranton, *Greek Walls* (Cambridge Mass. 1941) 149 κέ. καὶ R. Martin, *BCH* 71-72, 1947, 135-139, J. Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte* (Paris 1955) 52-53].

Εἰκ. 9. Τμῆμα τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ τεύχους καὶ τριγωνικὸς πύργος ΚΕ' ἀπὸ Δ. Στὸ βάθος δεξιὰ διακρίνεται τὸ Βόρειο Πλάτωμα.

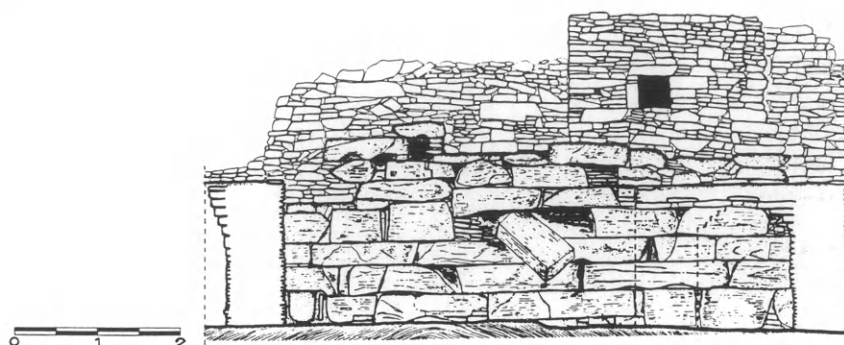
ρες ξερολιθιὲς ποὺ ἐδράζονται πάνω στὴν ἀρχαία κατασκευή. Κατὰ τόπους τὸ τεῖχος δὲν εἶναι ὁρατό, πληθος παρατηρήσεων ὅμως ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κατεύθυνση ὀρισμένων μανδρότοιχων προδίδει τὴν πορεία του.

Οἰκοδομικοὶ ρυθμοὶ καὶ κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες

Ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὰ τεῖχη τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, ἔτσι καὶ στὴν Κύθνο παρατηροῦνται περισσότεροι τοῦ ἑνὸς οἰκοδομικοὶ ρυθμοί. Τὰ εἶδη τοιχοποιίας εἶναι τὰ παρακάτω:

1. Σὲ ὀρισμένα τμήματα τοῦ τεύχους ἀδρὰ δουλεμένοι λίθοι μεσαίου μεγέθους, ὀρθογώνιου ἢ ἀκανόνιστου σχήματος, τοποθετημένοι σὲ ὀριζόντιες στρώσεις, ἐναλλάσσονται μὲ παρόμοιους μεγαλύτερους (εἰκ. 10-11). Τὸ σύστημα αὐτὸ παρατηρεῖται κυρίως στὰ μεταπύργια καὶ δὲν ἐρμηνεύεται ἀναγκαστικὰ ὡς ἀνήκον σὲ διαφορετικὴ χρονολογικὴ φάση, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι συνήθως μόνον οἱ πύργοι χτίζονταν μὲ ἐπιμέλεια.

2. Τὸ ἀκανόνιστο «μεγαλιθικὸ» σύστημα, μὲ ταυτόχρονη χρῆση τοῦ ψευδοπολυγωνικοῦ, τοῦ ἀκανόνιστου τραπεζιόσχημου καὶ τοῦ ὀρθογώνιου συστήματος χαρακτηρίζει τὸ τμήμα τοῦ τεύχους ποὺ περιβάλλει τὴν ἀκρόπολη καὶ τὸ Νότιο Πλάτωμα (εἰκ. 12-13). Τὰ κενὰ μεταξὺ τῶν ἀρμῶν συμπληρώνουν βύσματα ἀπὸ μικροὺς λίθους. Θεωρητικὰ ἢ παρουσία τραπεζιόσχημων λιθοπλίνθων δὲν ἐπιτρέπει χρονολόγηση πρὶν ἀπὸ τὸ

Εἰκ. 10. Ὁψη τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους μεταξύ τῶν σημείων ΙΖ' καὶ ΙΗ' (σχ. Ἀ. Γούναρη).

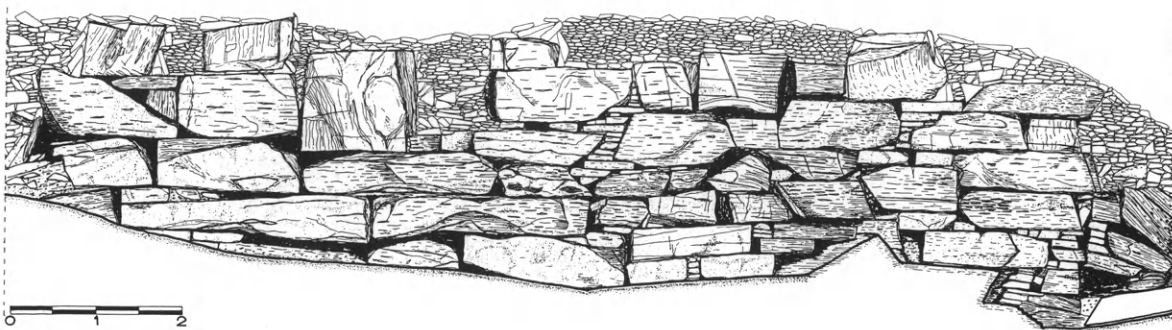
Εἰκ. 11. Τριγωνικὸς πύργος Β' (ἀριστ.) καὶ τμήμα τοῦ τείχους ἀπὸ Ἀ.

τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.⁵⁸, ἂν καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔχουν μᾶλλον ἀκανόνιστο σχῆμα ποὺ τείνει πρὸς τὸ πολυγωνικό⁵⁹.

3. Τὸ ἀκανόνιστο τραπεζιόσχημο, ποὺ στὴν Κύθνο ἀπαντᾶται κυρίως στοὺς πύργους σὲ συνδυασμὸ πάντοτε μὲ τὸ ἰσόδομο τραπεζιόσχημο, εἶχε εὐρεία διάδοση κατὰ τὸν 5ο

58. Τὸ ἀκανόνιστο τραπεζιόσχημο ἀπαντᾶται συχνὰ κατὰ τὸν 5ο καὶ πρῶιμο 4ο π.Χ. αἰ. (Winter, *Fortifications* 87).

59. Τὸ πολυγωνικὸ σύστημα καὶ τὸ ἀκανόνιστο τραπεζιόσχημο συχνὰ συνυπάρχουν κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο: αὐτόθι 83. Βλ. Scranton ὅ.π. 12.

Εἰκ. 12. Όψη τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖδς τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τεύχους στὸ σημεῖο ΙΕ' (σχ. 'Α. Γούναρη).

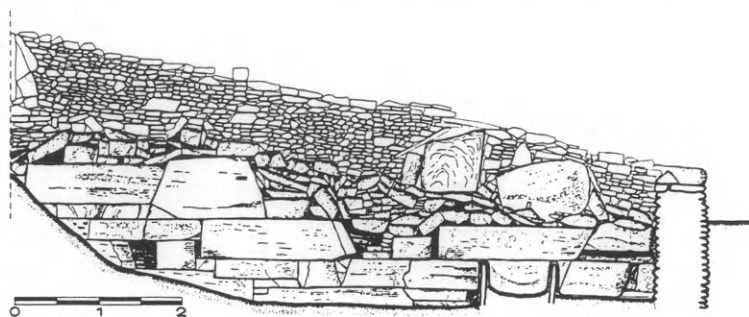

Εἰκ. 13. Τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ τεύχους στὸ σημεῖο ΙΕ' (λήψη ἀπὸ ΒΔ.).

καὶ πρῶιμο 4ο αἰ. π.Χ. ἀλλὰ διατηρήθηκε καὶ κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, γιὰ αἰσθητικούς κυρίως λόγους (εἰκ. 14-15)⁶⁰.

60. Winter, *Fortifications* 87-88, 'Α. 'Ορλάνδος, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων II* ('Αθήναι 1960) 217-219 καὶ Scranton ὁ.π. 79. Στὴν Κύθο ἡ χρῆση τοῦ συστήματος αὐτοῦ εἶναι περιορισμένη καὶ ἡ γενικὴ ἐντύ-

πωση ποὺ προξενοῦν οἱ πύργοι εἶναι ἑνὸς ἰσόδομου τραπεζιόσχημου συστήματος με ταυτόχρονη ὁμως χρῆση τραπεζιόσχημων καὶ ὀρθογώνιων δόμων (βλ. Winter, *Fortifications* 82).

Εἰκ. 14. Ὁψη τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τμήματος τοῦ βορείου σκέλους τοῦ τείχους στὸ σημεῖο Λ' (σχ. Ἀ. Γούναρη).

Εἰκ. 15. Τὸ τμήμα τείχους Λ' πλησίον τῆς ΒΔ. πύλης, ἀπὸ Β.

4. Τὸ ἰσόδομο τραπεζιόσχημο παρατηρεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στοὺς πύργους καὶ πιθανὸν χρονολογεῖται στὸν 4ο π.Χ. αἰ. (εἰκ. 21-23, 25-28, 34-35)⁶¹. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἀπαντᾶται καὶ μιὰ παραλλαγή τοῦ ψευδοῖσόδομου τραπεζιόσχημου συστήματος, ἀφοῦ

61. Τὸ ἰσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα ἐμφανίζεται πάντως νωρίτερα, ἤδη ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (Ὁρλάνδος ὁ.π. 220). Κατὰ τὸν Winter (*Fortifications* 87-88, 91) τὸ ἰσόδομο τραπεζιόσχημο ἀπαντᾶται

συχνὰ κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. ἀλλὰ σταδιακὰ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο ἰσόδομο σύστημα, ἂν καὶ τὸ πρῶτο διατηρεῖται σὲ τείχη "in which there was a conscious striving after an effect".

Εϊκ. 16. Λαξευμένος φυσικὸς βράχος (Ε') ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὸ κάτω τμήμα τοῦ τεΐχους ἀνάμεσα στοὺς πύργους Δ' καὶ Στ' (λήψη ἀπὸ 'Α.).

ὀρισμένες στρώσεις λίθων δὲν εἶναι ἰσοῦψεῖς (εἰκ. 25, 27). Τὸ σύστημα αὐτὸ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἱ.⁶²

5. Στοὺς πύργους τοῦ τεΐχους τῆς Κύθνου τὸ ἰσόδομο ὀρθογώνιο συνήθως συνυπάρχει μὲ τὸ ἰσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα (εἰκ. 22, 25, 27). Τὸ σύστημα αὐτὸ ἀντικαθιστᾷ σταδιακὰ τὰ ἀκανόνιστα συστήματα⁶³.

6. Σὲ ἄρκετὰ σημεία ὁ λαξευμένος φυσικὸς βράχος παρεμβάλλεται μεταξὺ δύο τμημάτων τοῦ τεΐχους καὶ τὸ ἀντικαθιστᾷ (εἰκ. 16) ἐνῶ ἄλλοῦ καταλαμβάνει τὸ κατώτερο τμήμα τῆς ὀχύρωσης (εἰκ. 34)⁶⁴. Τὸ βόρειο παράκτιο τμήμα τῆς πόλης καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς νησίδας Βρυοκαστράκι στεροῦνται ὀχυρωματικῶν ἔργων, ἀφοῦ προστατεύονται ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ φυσικὸ γκρεμὸ ὕψ. 20-50 μ. (εἰκ. 5, 7, 36).

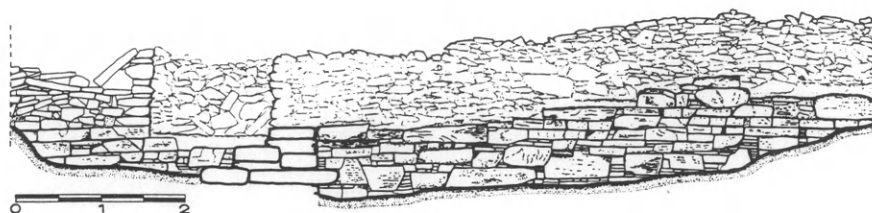
Οἱ πύργοι παρουσιάζουν κυφωτὴ τοιχοδομία (εἰκ. 26, 28)⁶⁵ καὶ στὶς γωνίες τους πα-

62. Όρλάνδος ὁ.π. 220-222.

63. Winter, *Fortifications* 87-88. Όρλάνδος ὁ.π. 222 κέ.

64. Σὲ πολλὰ σημεία, ἄλλωστε, τὸ τεΐχος εἶναι θεμελιωμένο ἀπευθείας στὸν φυσικὸ βράχο.

65. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἀπαντᾶται συχνὰ κατὰ τὸν 4ο καὶ 3ο αἱ. π.Χ. (Garlan, *Poliorcétique* 199-200). Κατὰ τὸν Φίλωνα (αὐτόθι 352) οἱ λίθοι πρέπει νὰ προεξέχουν 23 ἑκατοστά.

Εἰκ. 17. Ὁψη τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τμήματος τοῦ βορείου σκέλους τοῦ τείχους στὸ σημεῖο ΚΑ' καὶ τομὴ τῆς κλίμακος.

Εἰκ. 18. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους πλησίον τοῦ πύργου Β' (λήψη ἀπὸ Β.).

ρατηροῦνται κατακόρυφοι ὁδηγοί (εἰκ. 26)⁶⁶. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τῶν τειχῶν εἶναι ἐπιμελημένη καὶ συγκροτεῖται ἀλλοῦ ἀπὸ μικροὺς λίθους ὀρθογώνιου ἢ ἀκανόνιστου σχήματος (εἰκ.

66. Οἱ ὁδηγοί ἐμφανίζονται, σύμφωνα μὲ τὸν Ὁρλάνδο (ὁ.π. 259), στὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

17) καὶ ἄλλοι ἀπὸ μεγάλους λίθους ποὺ δὲν διαφέρουν ἀπὸ ἐκείνους τῆς ἐξωτερικῆς (εἰκ. 18)⁶⁷. Σημαντικὴ εἶναι ἡ παρουσία ἱκρίων στὴ βόρεια ἀπόληξη τοῦ διατειχίσματος (εἰκ. 33-35)⁶⁸.

Τὸ πάχος τοῦ τείχους κυμαίνεται ἀπὸ 2.30 ἕως 3.40 μ.⁶⁹ Ἡ τεχνικὴ εἶναι ἡ συνήθης στὰ τείχη, τὸ ἔμπλεκτον, δηλ. δύο ἐπιμελημένες παρειές μὲ κατεργασμένους λίθους καὶ γέμισμα στὸ ἐσωτερικὸ μὲ ἄτακτα ριγμένους λίθους μικροῦ ἢ μετρίου μεγέθους ἀναμεμιγμένους μὲ χῶμα⁷⁰. Ἡ ἴδια τεχνικὴ παρατηρεῖται καὶ στὸ κατώτερο τμήμα τῶν περισσότερων πύργων, πράγμα ποὺ δηλώνει ὅτι ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν συμπαγεῖς στὴ βάση.

Τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ τείχους, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες παρατηρήσεις, ὑποδηλώνει ἀρχικὸ ὕψος τουλάχιστον 6 μ., ἐνῶ δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε ὀλικὸ ὕψος σὲ ὀρισμένα τμήματα ὡς καὶ 7 μ.⁷¹

Πύργοι (εἰκ. 2, 19)

Τουλάχιστον εἴκοσι πύργοι ἐντοπίστηκαν σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος τοῦ χερσαίου τμήματος τῶν τειχῶν. Ὅλοι, μὲ ἐξαίρεση τὸν ΙΖ', διατάσσονται στὸ νότιο καὶ βόρειο τμήμα τοῦ τείχους⁷². Σημειώνουμε ἀκόμη τὴν παρουσία πύργων περιμετρικὰ γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι, ἐνὸς πύργου καὶ ἐνὸς ἰσχυροῦ «προτειχίσματος» στὴ νησίδα Βρυοκαστράκι, καὶ ἐνὸς ἀκόμη πύργου στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βράχου τῆς ἀκρόπολης.

Οἱ πύργοι ἀπέχουν ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον κατὰ μέσο ὄρο 50-60 μ., σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὅμως μόνο 25-35 μ.⁷³ Στὴ δυτικὴ μάλιστα ἀπόληξη τοῦ βόρειου σκέλους εἶναι σὲ ἐξαιρετικὰ πυκνὴ διάταξη, ὥστε σχεδὸν ἐφάπτονται ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλον (ΚΕ'-ΛΑ', εἰκ. 20). Ἡ παρουσία πύργων σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις παρατηρεῖται ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ.⁷⁴ Ἀναπάντητο παραμένει τὸ ἐρώτημα ἂν οἱ πύργοι δένουν μὲ τὸ τείχος ἢ ἀπλὰ ἐφάπτονται σὲ αὐτό⁷⁵.

67. Lawrence, *Fortifications* 233-234.

68. Βλ. σ. 248-250.

69. Τὸ ἱκανὸ πάχος τῶν τειχῶν θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγησή τους στὸν 4ο π.Χ. αἰ., ἂν καὶ τὸ στοιχείο αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ δὲν εἶναι ἀσφαλὲς χρονολογικὸ κριτήριον: Winter, *Fortifications* 134-135. Ὁ Φίλων προτείνει πάχος 4.62 μ. (Garlan, *Poliorectique* 341 καὶ Lawrence, *Fortifications* 345) ἀλλὰ τὸ σύνθετες πάχος ἐνὸς τείχους εἶναι 2.50-3.50 μ. (αὐτόθι 345).

70. Garlan, *Poliorectique* 199, 343 εἰκ. 43. Γιὰ μιὰ κάπως διαφορετικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ ὅρου (ὑπαρξὴ διατόνων λίθων σὲ τακτὲς ἀποστάσεις ποὺ ἐμπλέκονται μὲ τὸ ἐσωτερικὸ γέμισμα τοῦ τείχους, προσδίδοντάς του περισσότερη σταθερότητα) βλ. R. A. Tomlinson, *Emplekton Masonry and Greek Structure*, *JHS* 81, 1961, 133-140 καὶ Winter, *Fortifications* 79 σημ. 33, 135. Ὁ ὁρος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸν Πλίνιο (*H.N.* 36, 171) καὶ τὸν Βιτρούβιο (Π 8, 7): βλ. Ἄ. Ὁρλάνδο - Ἰ. Τραυλὸ, *Λεξιτὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων* (Ἀθῆναι 1986) 99.

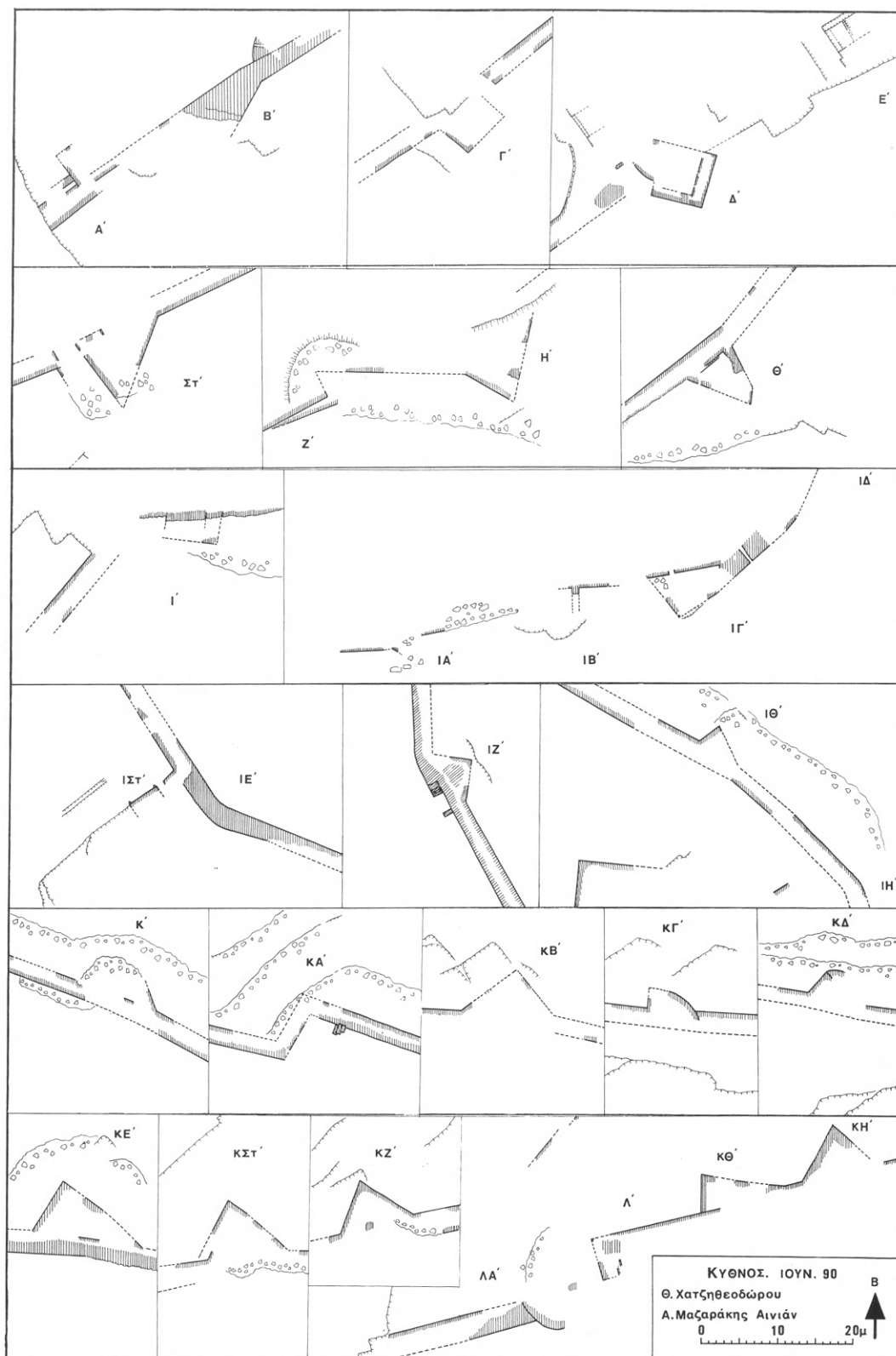
71. Σύμφωνα μὲ τὸν Winter (*Fortifications* 134, 138), τείχη ποὺ ξεπερνοῦν σὲ ὕψος τὰ 6 μ. δύσκολα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν προχωρημένο 5ο αἰ. π.Χ. Βλ. ἐπίσης Garlan, *Poliorectique* 342.

72. Νότιο σκέλος: Α'-ΙΓ' (9), βόρειο σκέλος: ΙΘ'-ΛΑ' (11). Ἡ ἀρίθμηση τῶν πύργων εἶναι προσωρινή, γιατί θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι, ὅπως π.χ. στὴ ΝΔ. ἀπόληξη τοῦ τείχους (ἀνατολικά τοῦ Β') ἢ στὸ μεταπύργιο ἀνάμεσα στοὺς Ι' καὶ ΙΑ'.

73. Σύμφωνα μὲ τὸν Φίλωνα τὸ μῆκος τῶν μεταπυργίων πρέπει νὰ εἶναι 46.24 μ. Παρόμοιο μῆκος ἀπαντᾶται συχνὰ κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους: Garlan, *Poliorectique* 359.

74. Winter, *Fortifications* 154-160.

75. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. Garlan, *Poliorectique* 362 κέ. Προκειμένου νὰ γίνουν οἱ ἀναγκαῖες παρατηρήσεις στὰ σημεῖα συμβολῆς τῶν πύργων μὲ τοὺς προμαχῶνες χρειάζονται καθαρισμοί. Πάντως ὁ πύργος Β' τουλάχιστον ἀποτελεῖ ἐνιαία κατασκευὴ μὲ τὸ τείχος.

Εἰκ. 19. Κάτοψη τῶν πύργων καὶ τμημάτων τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας Κύθνου (σχ. Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος - Θ. Χατζηθεοδώρου).

Εἰκ. 20. Ἡ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ τεύχους ἀπὸ Δ. Διακρίνονται οἱ πύργοι ΚΖ' (στὸ βάθος), ΚΗ' καὶ ΚΘ'.

α) Τριγωνικοὶ πύργοι ἢ προμαχώνες (εἰκ. 19)⁷⁶

Τὰ περισσότερα ἐξάρματα τοῦ τεύχους ἔχουν σπάνια κάτοψη, τριγωνικὴ (εἰκ. 21-23)⁷⁷. Οἱ τριγωνικὲς κατασκευὲς προεξέχουν ἔντονα ἀπὸ τὴν εὐθύγραμμη παρεῖα τοῦ τεύχους⁷⁸. Ὁ Φίλων ὁ Βυζάντιος ἀναφέρει τριγωνικὰ ἐξάρματα διαφορετικοῦ ὅμως τύπου, ποὺ ἄλλωστε σπανίζουν στὰ τεύχη τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου⁷⁹. Ἀντίθετα τὸ σύστημα τοῦ τεύχους τῆς Κύθνου μπο-

76. Μὲ τὸν ὄρο προμαχῶνα ἐννοοῦμε ἐξάρματα τοῦ τεύχους, ἰσοϋψὴ μὲ τὰ μεταπύργια: Winter, *Fortifications* 102 σημ. 3.

77. Παρόμοια τεχνικὴ δὲν γνωρίζω ἀπὸ ἄλλη ἐλληνικὴ πόλη. Μὲ ἐπιστολὲς τους οἱ F. Winter, Y. Garlan καὶ P. Ducrey τονίζουν τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ τεύχους τῆς Κύθνου καθὼς ἀδυνατοῦν νὰ ἐξεύρουν ἀκριβὴ πα-
ράλληλα.

78. Διαστάσεις πλευρῶν τριγῶνων: νότιο σκέλος καὶ ΒΔ. ἀπόληξη τεύχους περ. 1.20-7 μ., βόρειο τεύχος περ. 3-5 μ. Σὲ πολλὰ σημεῖα (εἰκ. 19) παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ τεύχους συνεχίζει τὴν εὐθύ-

γραμμὴ πορεία τῆς πίσω ἀπὸ τὸ τρίγωνο, ἀποδεικνύον-
τας ὅτι πρόκειται γιὰ πραγματικὴ διεύρυνση τοῦ πάχους
τοῦ τεύχους καὶ ὄχι ἀπότομη καμπὴ τοῦ κατὰ τὴν ὁποία
θα περίμενε κανεὶς τὸ πάχος νὰ διατηρεῖται τὸ ἴδιο,
ὅπως στὸ σημεῖο ΚΑ' (Lawrence, *Fortifications* 349-355,
ὅπου μνημονεύονται ἀρκετὰ παραδείγματα τοῦ δεύτερου
αὐτοῦ τύπου ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 4ο π.Χ. αἰ.).

79. 86, 84: *τριγῶνοις εἶδεσιν*. Πρβ. Ἄργος (Ἄσπης):
Winter, *Fortifications* 122 εἰκ. 99 καὶ Garlan, *Poliorecti-*
que 367 εἰκ. 61. J.-P. Adam, *L'architecture militaire grec-*
que (Paris 1981) 68 εἰκ. 33. Y. C. Goester, *The Plain of*
Astros: A Survey, Pharos 1, 1993, 65, εἰκ. 7.

Εἰκ. 21. Ὁ τριγωνικὸς πύργος ΚΖ' ἀπὸ Β.

ροῦμε νὰ τὸ θεωρήσουμε ὡς συγκερασμὸ τοῦ πολυγωνικοῦ πύργου⁸⁰ καὶ τοῦ «πριονωτοῦ» συστήματος, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Φίλωνα τὸν Βυζάντιο (83, 44) εἰσήγαγε ὁ Πολύειδος⁸¹.

Οἱ δύο πλευρὲς τοῦ τριγώνου τέμνουν τὸ τεῖχος διαγώνια σχηματίζοντας ἀμβλεία γωνία, ἡ δὲ ἐξωτερικὴ γωνία τοῦ τριγώνου εἶναι εἴτε ὀρθή (εἰκ. 19: ΚΒ'), εἴτε ὀξεία (εἰκ. 19, ΚΖ', ΚΗ'). Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἡ μία πλευρὰ τῆς κατασκευῆς τέμνει τὸ τεῖχος σχεδὸν κάθετα, ἐνῶ ἡ δεύτερη σχηματίζει ἀμβλεία γωνία, ὅποτε ἡ ἐξωτερικὴ γωνία εἶναι ὀξεία (εἰκ. 19: Στ', ΚΘ'). Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ μῆκος τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο ἐξωτερικὲς πλευρὲς τοῦ τριγώνου εἶναι μεγαλύτερο.

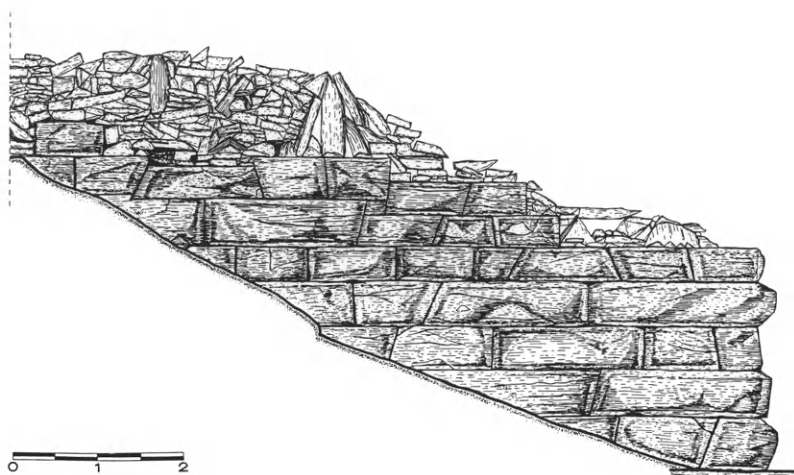
Ὁ Φίλων ἀναφέρει πύργους σχήματος πενταγώνου ἢ ἑξαγώνου (79, 3 καὶ 6). Ὁ πύργος Θ', στὸ μέσο περίπου τοῦ νότιου σκέλους τοῦ τεῖχους, θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ θεωρηθεῖ πολυγωνικὸς (εἰκ. 24)⁸². Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τοῦ πύργου δὲν

80. Γιὰ τοὺς πολυγωνικοὺς πύργους τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων βλ. Garlan, *Poliorcétique* 258-259, 332-335 καὶ πρόσφατα P. Brun, *Les fortifications d'Hyllarima, Philon de Byzance et Pleistarchos*, *REA* 96, 1994, 193-204.

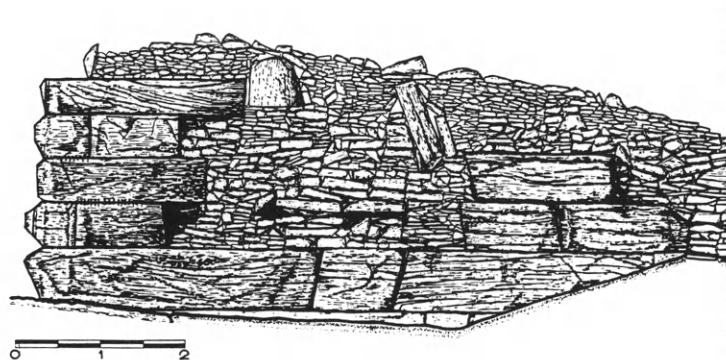
81. Winter, *Fortifications* 117-120 καὶ Garlan, *Poliorcétique* 246-250. Τὸ πριονωτὸ σύστημα χρονολογεῖται στὸ β' ἡμῖσι τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ὁ Garlan σημειώνει (δ.π. 246) ὅτι "Théoriquement, cette expression ne saurait dé-

signer qu'un zigzag dont les indentations ont la forme de triangles isocèles: ΛΛΛ.", ἀλλὰ ἀδυνατεῖ νὰ ἐξεύρει παραδείγματα. Ἡ *Πολιορκητική* τοῦ Φίλωνος πρέπει νὰ γράφηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (Lawrence, *Fortifications* 69-71) ἢ γύρω στὸ 200 π.Χ. (Winter δ.π. 136, σημ. 38). Ὁ Lawrence ὑποθέτει ὅτι ὁ Πολύειδος πρέπει νὰ τερμάτισε τὴ σταδιοδρομία του λίγο μετὰ τὸ 340 π.Χ. (δ.π. 349).

82. Ἡ κάτοψη τοῦ πύργου δὲν εἶναι ἀκόμη σαφής.

Εἰκ. 22: Ὁψη τῆς ΒΑ. παρειᾶς τοῦ τριγωνικοῦ πύργου ΚΖ' (σχ. Ἀ. Γούναρη).

Εἰκ. 23: Ὁψη τῆς ΒΔ. παρειᾶς τοῦ τριγωνικοῦ πύργου ΚΖ' (σχ. Ἀ. Γούναρη).

σχηματίζουν ὀρθή γωνία μετὰ τὸ τεῖχος, παρὰ ἀμβλεία, ὅπως οἱ τριγωνικοί. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου διακρίνεται μετὰ σαφήνεια τὸ ἐσωτερικὸ δωμάτιο⁸³. Ἰσόγεια δωμάτια πρωτοεμφανίζονται τὸν 6ο π.Χ. αἰ. ἀλλὰ δὲν εἶναι συχνὰ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.⁸⁴

Οἱ τριγωνικοὶ πύργοι σπανίζουν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀφ' ἑνὸς γιατί δὲν ἐπιτρέπουν τὴ συγκέντρωση πολλῶν βαλλιστικῶν μηχανῶν στὴν κορυφὴ τοῦ τριγώνου⁸⁵ καὶ ἀφ' ἑτέρου για-

⁸³ Ἡ ΝΔ. πλευρὰ πιθανὸν νὰ πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ εὐθύγραμμη, ἐνῶ ἡ ΒΑ. σχηματίζει ἀμβλεία γωνία. Στὴν οὐσία μοιάζει μετὰ παράγωνο τετράπλευρο πύργο. Τὸ πλάτος τοῦ πύργου εἶναι περίπου 7.50 μ., τὸ βάθος ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ γωνία μέχρι τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ ΒΔ. τοίχου 8 μ. (εἰκ. 19: Θ').

⁸⁴ Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου εἶναι καλυμμένο στὸ μεγαλύτερό του μέρος ἀπὸ χῶμα καὶ πεσμένους λίθους. Ἡ βόρεια ἐσωτερικὴ γωνία σώζεται σὲ σεβαστὸ ὕψος (1.65 μ.). Μία κατασκευὴ ἐν εἴδει θρανίου, ποὺ ὅμως

λόγω τοῦ μικροῦ βάθους της (0.22 μ.) καὶ τοῦ σωζόμενου ὕψους της (0.95 μ.) δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς θρανίον, βαίνει παράλληλα μετὰ τὴ ΒΔ. ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ πύργου. Ἐπειδὴ ἡ κατασκευὴ αὕτη μοιάζει νὰ δένει μετὰ τὴν παρειὰ τοῦ τεύχους ἴσως νὰ χρησίμευε γιὰ τὴ στερέωση τῶν δοκῶν τοῦ πατώματος τοῦ ἄνω ὀρόφου ἢ ξύλινης κλίμακας. Τὸ ἰσόγειο δωμάτιο πρέπει νὰ ἦταν χαμηλοτάβανο καὶ ἐξαιρετικὰ στενὸ (2 μ. μέγιστο δυνατό πλάτος).

⁸⁴ Winter, *Fortifications* 162.

⁸⁵ Αὐτόθι 121.

Εἰκ. 24. Ἡ βόρεια ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ δωματίου τοῦ πύργου Θ' ἀπὸ Ν. Διακρίνονται τὸ «θρανίον» καὶ τὸ ἐμπλεκτο γέμισμα τῆς ΒΑ. πλευρᾶς τοῦ πύργου.

τὶ δὲν προσφέρονται ἀπόλυτα γιὰ τὴν προστασία τοῦ τείχους ὅταν ὁ ἐχθρὸς ἔχει πλησιάσει σὲ αὐτό, ἐκτὸς ἐὰν ἡ διάταξή τους εἶναι πυκνή, ὅπως συμβαίνει στὴ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ τείχους τῆς Κύθνου (εἰκ. 20)⁸⁶.

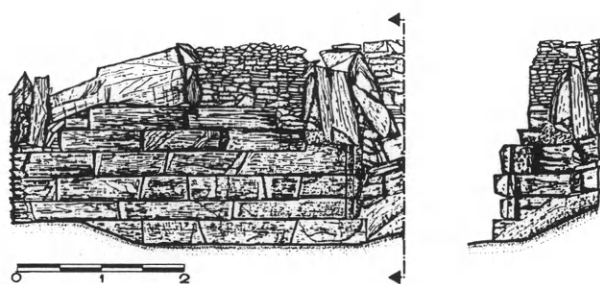
Δὲν γνωρίζουμε ἐὰν οἱ τριγωνικὲς κατασκευὲς ὑψώνονταν πάνω ἀπὸ τὰ μεταπύργια, καὶ τοῦτο διότι καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς δὲν σώζεται στὸ ὕψος τοῦ περιδρόμου⁸⁷. Σὲ ὁρισμένες ἀπὸ αὐτὲς (Θ', Κ', ΚΕ' καὶ ΚΘ') ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους συνεχίζει τὴν εὐθύγραμμη πορεία τῆς μὲ μικρότερους λίθους στὰ σημεῖα ὅπου παρεμβάλλονται τὰ τρίγωνα, πράγμα ποὺ ἴσως δηλώνει ὅτι ὑπῆρχαν ἐσωτερικὰ δωμάτια ἀπὸ ἓνα ὕψος καὶ πάνω. Ἐπομένως, τουλάχιστον ὁρισμένα τριγωνικὰ ἐξάρματα πρέπει νὰ ταυτιστοῦν μὲ πύργους καὶ ὄχι προμαχώνες.

β) Ὁρθογώνιοι πύργοι (εἰκ. 19)

Ὁρθογώνιοι πύργοι ταυτίστηκαν μὲ βεβαιότητα μόνο στὸ νότιο σκέλος τοῦ τείχους (Γ', Δ', Ι' καὶ πιθανὸν ΙΒ' καὶ ΙΓ'). Ὅρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς πρέπει νὰ εἶχαν ἰσόγειο δωμάτιο καὶ ἓναν ἢ δύο ὁρόφους.

86. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ τρίγωνα, σύμφωνα μὲ τὶς μετρήσεις, παρουσιάζουν ἐλαφρὰ κυρτὴ πρόσοψη, προφανῶς γιὰ περισσότερη στερεότητα: Garlan, *Poliorcétique* 363.

87. Καλύτερα διατηρεῖται ἡ ΚΖ' (σωζ. ὕψ. 4 μ.). Ἀρκετὰ καλὰ σώζονται οἱ Β', Στ', Η', ΚΗ' καὶ ΚΘ'. Οἱ ὑπολοιπες διατηροῦνται σὲ ὕψος δύο-τριῶν στρώσεων μόνον.

Εἰκ. 25. Όψη τῆς ΝΔ. παρειᾶς καὶ τομὴ τοῦ ὀρθογώνιου πύργου Γ' (σχ. 'Α. Γούναρη).

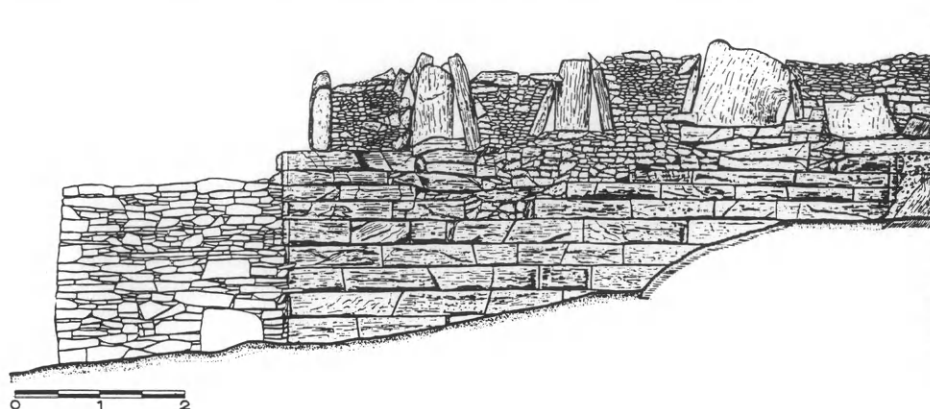

Εἰκ. 26. Ἡ νότια γωνία τοῦ ὀρθογώνιου πύργου Γ' ἀπὸ Ν.

Ἡ δυτικὴ παρειὰ τοῦ πύργου Γ' σώζεται σὲ ὕψος μόλις 1.60 μ. καὶ μέγ. μῆκ. 4.30 μ. (εἰκ. 25-26). Οἱ διαστάσεις τοῦ πύργου ἐκτιμῶνται 7×5 μ. περίπου. Εἶναι διαγώνια τοποθετημένος ὡς πρὸς τὸ τεῖχος σύμφωνα μὲ τις ὁδηγίες τοῦ Φίλωνος⁸⁸. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε πύλη ἢ πυλίδα.

Ὁ καλύτερα σωζόμενος ὀρθογώνιος πύργος τοῦ τεῖχους, ὁ Δ', εἶναι καὶ αὐτὸς διαγώνια τοποθετημένος ὡς πρὸς τὸ τεῖχος (εἰκ. 27-28). Ἔχει διαστ. 6.80×7.50 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ.

88. Garlan, *Poliorcétique* 337-338. Πρβ. Adam ὁ.π. 50 εἰκ. 20, σ. 52 εἰκ. 23, σ. 67 εἰκ. 31.

Εἰκ. 27. Ὁψη τῆς ΝΑ. παρειᾶς τοῦ ὀρθογώνιου πύργου Δ' (σχ. Ἀ. Γούναρη).

Εἰκ. 28. Ἡ ΝΑ. πλευρὰ τοῦ ὀρθογώνιου πύργου Δ' ἀπὸ Ἀ.

2.50 μ. Τὸ πάχος ὁμῶς τοῦ τοίχου δὲν εἶναι τὸ ἴδιο παντοῦ: τῆς ἀνατολικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς εἶναι 1.90 μ., τῆς νότιας 1.40 μ., ἐνῶ τῆς βόρειας, ποὺ δὲν ἦταν ἐκτεθειμένη στὰ ἐχθρικά πυρά, ἴσως εἶναι μικρότερο. Στὸ σημεῖο ὅπου ὑπῆρχε πιθανότατα πύλη, καμπυλόγραμμος τοῖχος τέμνει κάθετα τὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ πύργου.

Ἕνας ἀκόμη πύργος ποὺ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀποκατασταθεῖ ὀρθογώνιος εἶναι ὁ Ι'. Δυστυχῶς στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ τεῖχος εἶναι ἐρειπωμένο ἀλλὰ διακρίνεται τὸ ἐμπλεκτο γέμισμα τῆς βάσης του μὲ μικροὺς ἀδούλευτους λίθους καὶ ἓνα τμήμα τῆς πρόσοψης τοῦ πύργου. Ἄν ἐρμηνεύω σωστὰ τὰ κατάλοιπα, ὁ Ι' ἔχει διαστ. 7.30×5 μ. καὶ τοίχους πλάτ. 2.10 μ.

Ὁ «πύργος» ΙΓ' φαίνεται ὅτι σχηματίζεται ἀπὸ τὴ διαπλάτυνση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πάχους τοῦ τεῖχους. Ὅρισμένες ἐνδείξεις ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ ΙΓ' περιελάμβανε ἐσωτερικὸ ἰσόγειο δωμάτιο παράγωνου (;) σχήματος. Ἡ θύρα εἰσόδου τοῦ δωματίου ἔχει πλάτ. 0.80 μ. καὶ καταλαμβάνει τὴ δυτικὴ ἀπόληξιν τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ πύργου⁸⁹. Εἶναι ἐνδεχόμενον τὸ τμῆμα τοίχου πλάτ. 0.97 μ. ποὺ τέμνει κάθετα τὸ τεῖχος 9 μ. δυτικότερα νὰ ἀποτελεῖ τὴ γένεση τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους ἐνὸς ὀρθογώνιου (;) πύργου ποὺ ἔχει ἐρειπωθεῖ (ΙΒ'). Ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς πύργους θὰ πρέπει νὰ ἀποκαταστήσουμε πύλη.

γ) Πύργοι καὶ ἄλλες κατασκευὲς σχήματος τεταρτημορίου κύκλου ἢ ἡμικυκλίου (εἰκ. 19)⁹⁰

Δύο μικρὲς κατασκευὲς σχήματος τεταρτημορίου κύκλου παρατηροῦνται στὸ μέσο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τεῖχους. Ἡ δυτικὴ (ΚΔ') δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀρχικὰ ἦταν τριγωνικὸς πύργος ποὺ στὴ συνέχεια μετασκευάστηκε σὲ καμπυλόγραμμο. Ἡ ἀνατολικὴ (ΚΓ') δὲν παρουσιάζει ἔγνη μετασκευῆς καὶ ἡ δυτικὴ εὐθύγραμμη παρειὰ τῆς συναντᾷ κάθετα τὴ γραμμὴ τοῦ τεῖχους.

Στὴ δυτικὴ ἀπόληξιν τοῦ βόρειου τεῖχους (ΛΑ'), στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης, σῶζεται καμπυλόγραμμος τοίχος (εἰκ. 29) ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση ἡμικυκλικοῦ πύργου τοῦ ὁποῖου ἡ εὐθύγραμμη παρειὰ πλαισιώνει στὰ δυτικὰ πύλη⁹¹. Θυμίζω ὅτι ἓνα καμπυλόγραμμο τμῆμα τοίχου πλαισιώνει στὰ ἀνατολικά τὴν πύλη ποὺ γειτνιάζει μὲ τὸν πύργο Δ'⁹².

Μιὰ ἀκόμη καμπυλόγραμμη κατασκευὴ ποὺ διατρέχει ἀγωγὸς στὴ βάση τῆς βρίσκεται κοντὰ στὴ δυτικὴ ἀπόληξιν τοῦ νότιου σκέλους τοῦ τεῖχους (πλησίον τοῦ Β') καὶ ἐφάπτεται στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τεῖχους.

Συνοψίζοντας θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι στὰ ὀχυρωματικὰ τεῖχη τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, παρὰ τὶς προτροπὰς τοῦ Φίλωνος, οἱ πολυγωνικοὶ ἢ κυκλοτερεῖς πύργοι συναντῶνται σπανιότερα ἀπὸ τοὺς ὀρθογώνιους. Στὴν Κύθνο ὅμως οἱ ὀρθογώνιοι πύργοι δὲν φαίνεται νὰ ἦταν ἰδιαίτερα διαδεδομένοι καὶ μάλιστα ἐντοπίζονται στὸ νότιο σκέλος τοῦ τεῖχους (εἰκ. 2). Ἡ Κύθνος ἀποτελεῖ ἓνα μοναδικὸ πρὸς τὸ παρὸν παράδειγμα ὀχύρωσης ποὺ ἐφαρμόζει συστηματικὰ μιὰ παραλλαγὴ τοῦ πολυγωνικοῦ πύργου ποὺ προτείνει ὁ Φίλων, δηλαδὴ τὸν τριγωνικόν. Ἐξάλλου ὁ Φίλων προτείνει τὴν κατασκευὴ πύργων διαγώνια τοποθετημένων ὡς πρὸς τὰ μεταπύργια ἐπειδὴ ἀντέχουν καλύτερα τὶς βολὰς ἀπὸ τὶς πολιορκητικὰς μηχανάς: τὰ βλήματα χτυποῦν διαγώνια στὴν παρειὰ καὶ ἐξοστρακίζονται χωρὶς νὰ προξενήσουν μεγάλο ρήγμα σ' αὐτήν⁹³. Στὴν Κύθνο οἱ ὁδηγίαι τοῦ Φίλωνος ἐφαρμόζονται πιστὰ, ἀκόμη καὶ στοὺς ὀρθογώνιους πύργους.

89. Τὸ μήκος τοῦ τοίχου ἀπὸ τὴν παραστάδα τῆς θύρας μέχρι τὴν ἀνατολικὴ γωνία εἶναι 5.90 μ., τὸ σῶζ. ὕψ. 1.20 μ.

90. Πρβ. ἐπίσης τὸν κυκλικὸ πύργο στὴν ὁμώνυμη θέση: M. Nowicka, *Les maisons à tour dans le monde grec* (Ossolineum 1975) 49. Βλ. τὰ σχέδια τοῦ Ch. Hansen (1836) στὴν ἔκδοσιν τοῦ Συνδέσμου Κυθνίων I. Haugsted, *Ἡ Κύθνος στὰ 1700, 1836, 1845* (Ἀθήνα 1987) εἰκ. στίς σ. 12 καὶ 56.

91. Τὸ β' μισὸ τοῦ ἡμικυκλίου ἔχει καταστραφεῖ, ἡ πτώση ὅμως τῶν λίθων καὶ τὸ καμπυλόγραμμο σχῆμα

τῆς ἐπίχωσης καὶ τῆς ὑπερκείμενης ξερολιθιάς μὲ ὁδηγοῦν στὴν παραπάνω ὑπόθεση. Πρβ. Lawrence, *Fortifications* 291 εἰκ. 54 (Σελινούς).

92. Κυκλικοὺς ἢ ἡμικυκλικοὺς πύργους συναντοῦμε συχνὰ πλησίον πυλῶν: Winter, *Fortifications* 194-195.

93. 79, 3: *Τοὺς δὲ ἐξαγώνους καὶ πενταγώνους καὶ τετραγώνους κατασκευάζοντας ἐκτιθέντας κατὰ μίαν γωνίαν, ἵνα ἀλλήλοις ἀμύνωσιν ἐκ τῶν πλαγίων ἀφιεμένων τῶν βελῶν εἰς τὰ προσαγόμενα μηχανήματα καὶ ἵνα μήθ' ὑπὸ τῶν κριῶν μήθ' ὑπὸ τῶν πετροβόλων τυπόμενοι μηδὲν πάσχωσιν*. Βλ. Garlan, *Poliorectique* 337-338.

Εἰκ. 29. Τμήμα τοῦ ἡμικυκλικοῦ πύργου ΛΑ', στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλης (λήψη ἀπὸ Ν.).

Πύλες καὶ πυλίδες (εἰκ. 19)

Χωρὶς τὴ διενέργεια καθαρισμῶν εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ ἀκριβὴς θέση καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν πυλῶν καὶ τῶν πυλίδων. Ἡ ΝΔ. πύλη τοποθετεῖται δυτικὰ τοῦ τριγωνικοῦ πύργου Β' ἀλλὰ καλύπτεται ἀπὸ λιθοσωρὸ καὶ ἐπίχωση. Διακρίνεται ἓνα ἀνώφλι (;) μήκους τουλάχιστον 2.90, ὕψους μόλις 0.18 καὶ πλάτους (ὄρατοῦ) τουλάχιστον 0.70 μ.⁹⁴ Δὲν ἔχει βεβαιωθεῖ ἡ παρουσία ἀνοίγματος δυτικὰ τοῦ ὀρθογώνιου πύργου Γ', παρόλο ποὺ ἓνας δρόμος ὁδηγεῖ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό. Ἄλλη πύλη πρέπει μὲ βεβαιότητα νὰ ἀναζητηθεῖ ἀμέσως πρὸς Δ. τοῦ ὀρθογώνιου πύργου Δ'⁹⁵. Μία ἀκόμη πύλη θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀποκατασταθεῖ δυτικὰ τοῦ τριγωνικοῦ πύργου Στ'⁹⁶, ἄλλη ἴσως πλησίον τοῦ πύργου

94. Τὸ ἀνώφλι εἶναι ἀπόλυτα ὀριζόντιο καὶ ἐδράζεται σὲ ὕψ. 16.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Δύο μέτρα δυτικότερα, στὸ σημεῖο ὅπου πρέπει νὰ βρισκόταν ἡ μία πλευρὰ τῆς πύλης, τὸ ἐπίπεδο εἶναι τουλάχιστον 1.64 μ. χαμηλότερα (+15.06).

95. Ἡ πύλη ὀρίζεται πρὸς Ἀ. πιθανότατα ἀπὸ τὸν προαναφερθέντα καμπυλόγραμμο τοῖχο καὶ τὸν πύργο. Τὸ δυτικὸ τῆς ὁριο καλύπτεται ἀπὸ ἐπίχωση. Τὸ τεῖχος

μοιάζει νὰ διευρύνεται ἐσωτερικὰ καθὼς πλησιάζει στὴν πύλη. Ὁδὸς κάθετη πρὸς τὸ τεῖχος ὁδηγοῦσε πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης, διακόπτοντας τὴν πορεία τῆς κλίμακας ποὺ βαίνει παράλληλα πρὸς τὸ τεῖχος.

96. Ἐνδείξεις ἀποτελοῦν τὸ ἐγκάρσιο πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τεῖχους ἀναλημματικὸ τοιχάριο καὶ ἡ πιθανὴ διακοπὴ τοῦ τεῖχους στὸ ὕψος τοῦ ἀναλήμματος. Τὸ πλάτος τῆς πύλης δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τὰ 2 μ.

Η⁹⁷. Ἄνοιγμα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναζητήσουμε καὶ στὸ σημεῖο ποὺ τὸ τεῖχος γωνιάζει ἀμέσως πρὸς Δ. τοῦ πύργου Ι⁹⁸. Πύλη πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ ἀνάμεσα στοὺς πύργους (;) ΙΒ' καὶ ΙΓ', ἡ μοναδική ποὺ θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἀπευθείας εἴσοδο στὸ Νότιο Πλάτωμα καὶ κατ' ἐπέκταση στὴν ἀκρόπολη (ΝΑ. πύλη). Ἐκεῖ καταλήγει σήμερα τὸ μονοπάτι ποὺ συνδέει τὸ Βρυόκαστρο μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ (εἰκ. 4). Στὴν ἐξωτερικὴ γωνία ποὺ σχηματίζει ὁ Θ' σώζεται κυκλικὸς τὸρμος λαξευμένος στὸν φυσικὸ βράχο, διαμ. 0.25 καὶ βάθ. 0.30 μ.

Κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ τείχους φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ἀνοίγματα. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀναγνώριση πυλῶν στὸ βόρειο σκέλος τοῦ τείχους, ἐκτὸς ἀπὸ μία, στὴ δυτικὴ του ἀπόληξη (Α'-ΛΑ', ΒΔ. πύλη), στὸ σημεῖο ὅπου καταλήγει τὸ σύγχρονο μονοπάτι ποὺ ὁδηγεῖ στὸν ὄρμο τῆς Ἀπόκρουσης. Τὸ μονοπάτι ἀσφαλῶς δηλώνει τὴ θέση τοῦ μοναδικοῦ σημαντικοῦ ἀρχαίου δρόμου στὰ Β. τῆς πόλης⁹⁹.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ σχετικὴ ἰδιομορφία στὴν κατανομή τῶν πυλῶν. Ἡ ἔρευνα πιστοποίησε τὴ συγκέντρωση ἀρκετῶν πυλῶν καὶ πυλίδων κατὰ μῆκος τοῦ νότιου σκέλους τοῦ τείχους ἐνῶ μία μόνον ταυτίστηκε μὲ βεβαιότητα στὸ βόρειο σκέλος καὶ καμία στὸ Α'-ΒΑ. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἴσως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁλόκληρο τὸ τμήμα ἀπὸ τὴ ΝΑ. ἕως τὴ ΒΔ. πύλη εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπόκρημνο καὶ ἀκατάλληλο γιὰ τὴ διαμόρφωση ὁδῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ κυριότερου νεκροταφείου τῆς πόλης ποὺ ἦταν πρὸς Ν. Εἶναι ἄραγε συμπτωματικὸ ὅτι πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Ἀπόκρουσης ἡ συγκέντρωση ταφικῶν κτισμάτων καὶ ὀρυγμάτων παρατηρεῖται μόνον ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΔ. πύλη;

Οἱ πύλες τῆς Κύθνου ἐντοπίζονται στὰ ἀριστερὰ ἐνὸς μόνον πύργου, ὅπως ἐνδεικνυόταν στὴν ἀρχαιότητα. Οἱ μόνες ἐξαιρέσεις εἶναι ἴσως ἡ ΝΑ. πύλη, ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ δύο πύργους, καὶ ἡ ΒΔ., ὅπου ἔξι τριγωνικοὶ πύργοι καὶ ἓνας ἡμικυκλικὸς καθιστοῦν σχεδὸν ἀδύνατη τὴν προέλαση τοῦ ἐχθροῦ.

Κλίμακες καὶ περίδρομος (εἰκ. 19)

Καὶ οἱ δύο λίθινες κλίμακες ἀνόδου στὸν περίδρομο τοῦ τείχους ποὺ σώζονται baίνουn παράλληλα πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ τείχους, ὅπως συνηθιζόταν¹⁰⁰. Ἡ πρώτη βρίσκειται στὸ Μεσαῖο Πλάτωμα πίσω ἀπὸ τὸν πύργο ΙΖ' (εἰκ. 30)¹⁰¹. Τὸ πλάτος της εἶναι 1.40 μ., τὸ σωζ. μῆκ. 1.70 μ. (τρεῖς βαθμίδες καὶ μία κατώτατη τέταρτη), τὸ σωζ. ὕψ. 1 μ.¹⁰² Σὲ μικρὴ ἀπόσταση νοτιότερα (2.30 μ.), στὸ ἐπίπεδο ὅπου ἐδράζεται ὁ κατώτερος ἀναβαθμὸς, διακρίνε-

97. Ἡ τελευταία ὑπόθεση στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Η' καὶ Θ' ἀπέχουν μόλις 15 μ. ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον ἐνῶ οἱ λοιποὶ πύργοι τοῦ νότιου σκέλους τοῦ τείχους ἀπέχουν μεταξύ τους κατὰ μέσο ὄρο 55 μ. (εἰκ. 2).

98. Ἡ ὑπόθεση βασίζεται κυρίως στὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους: τὸ σημερινὸ μονοπάτι βαίνει παράλληλα μὲ τὸ διατείχισμα καὶ ὁδηγεῖ στὸ Μεσαῖο Πλάτωμα.

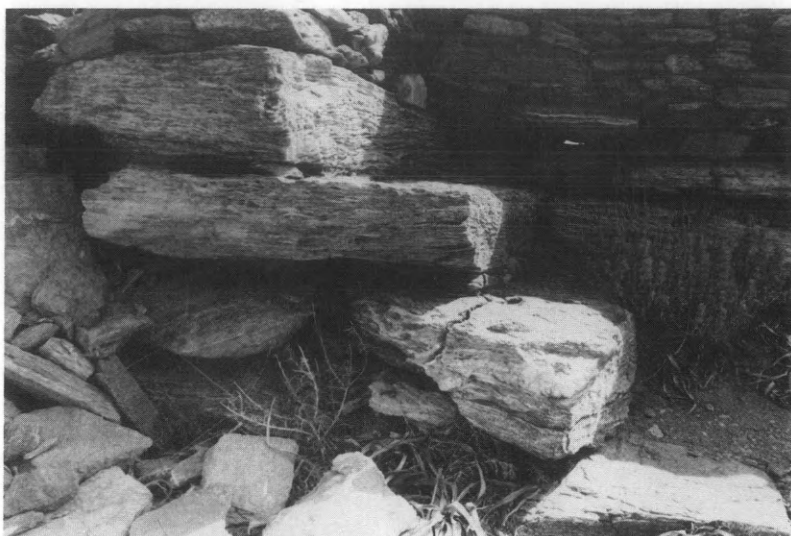
99. Ἡ μορφή τῆς πύλης δὲν εἶναι σαφής. Ἡ ΝΑ. γωνία σύγχρονου μαντριοῦ σχηματίζεται ἀπὸ τὴ γωνία ἀρχαίου τοίχου. Ἄλλος τοίχος 3 μ. ἀνατολικότερα, πλάτ. 0.80 μ., βαίνει παράλληλα πρὸς αὐτόν. Καὶ οἱ δύο

ὀρίζουν τὸ πάχος τοῦ τείχους ποὺ πλαισιώνει στὰ Α. τὴν πύλη. Ἡ πύλη πλαισιώνεται στὰ Δ. ἀπὸ τὸν ἡμικυκλικὸ πύργο.

100. Lawrence, *Fortifications* 346. Οἱ λίθινοι ἀναβαθμοὶ πρωτοσυναντοῦνται στοὺς ὕστερους κλασσικοὺς χρόνους (Winter, *Fortifications* 149).

101. Ἡ παρουσία κλίμακας ἐδῶ ἀποτελεῖ πρόσθετο στοιχεῖο ὅτι ὁ ΙΖ' στερεῖται ἰσογείου δωματίου: Winter, *Fortifications* 149.

102. Τὸ ὕψος τῶν ἀναβαθμῶν κυμαίνεται ἀπὸ 0.25 ἕως 0.30 μ.

Εἰκ. 30. Ἀποψη ἀπὸ Δ. τῆς κλίμακας τοῦ Μεσαίου Πλατώματος, πλησίον τοῦ πύργου ΙΖ'.

Εἰκ. 31. Ἀποψη ἀπὸ Δ. τῆς κλίμακας πλησίον τῆς καμπῆς τοῦ τείχους στὸ σημεῖο ΚΑ'.

ται πλακοειδῆς λίθος ἴδιου πλάτους μὲ τῆς κλίμακας, ποὺ πιθανὸν δηλώνει τὴν παρουσία πλακόστρωτης ὁδοῦ ποὺ παρακολουθεῖ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους.

Ἡ δεύτερη κλίμακα βρίσκεται στὸ μέσο τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ τείχους, ἐκεῖ ὅπου στρέφεται πρὸς Ν. (ΚΑ', εἰκ. 17, 31). Τὸ σωζ. μῆκος εἶναι 1.40 μ. (τρεῖς ἀναβαθμοὶ ὕψ. 0.23 μ. ὁ καθένας), τὸ σωζ. ὕψ. 0.70 μ., τὸ πλάτος τοῦ κατώτερου ἀναβαθμοῦ 1.20 μ.¹⁰³

103. Ὁ μεσαῖος ἔχει πλάτ. 1 μ., ὁ ἀνώτερος 0.80 μ.

Καὶ στὶς δύο κλίμακες κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἀναβαθμούς «δένουν» μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους¹⁰⁴. Ἐπομένως τὸ τεῖχος στὰ δύο παραπάνω σημεῖα εἶναι σύγχρονο μὲ τὶς κλίμακες καὶ τὸν τριγωνικὸ πύργο ΙΖ'.

Κρίνοντας ἀπὸ τὴ θέση τῆς κλίμακας τοῦ Μεσαίου Πλατώματος μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε ὅτι τὸ ἐπίπεδο τοῦ περιδρόμου πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ στὰ 3.50-4 μ. Ἐὰν συμπεριλάβουμε καὶ τὶς ἐπάλξεις, τὸ ὀλικὸ ὕψος τοῦ τείχους δὲν πρέπει νὰ ὑπερέβαινε τὰ 6-7 μ.¹⁰⁵

Ἀνατολικά τοῦ πύργου Δ' σώζεται τμήμα κλίμακας πλάτ. 3 μ. ποὺ βαίνει παράλληλα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους. Ἡ ἐπιτείχια ὁδὸς μετατοπίζεται βορειότερα παρακάμπτοντας τὸν πύργο Δ' καὶ συναντᾷ τὴν ὁδὸ ποὺ ὁδηγεῖ στὴν πύλη.

Ἀγωγοί (εἰκ. 19)

Τρεῖς ἀγωγοὶ ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων διακρίνονται. Ὁ πρῶτος, ποὺ σώζει ἐπένδυση ἀπὸ κονίαμα, βρίσκεται στὴν ἀπὸληξη τοῦ νότιου σκέλους τοῦ τείχους καὶ βαίνει παράλληλα πρὸς αὐτό (Α')¹⁰⁶. Ἐνας δεύτερος ἀγωγὸς βαίνει διαγώνια ὡς πρὸς τὸ τεῖχος, στὴ βάση ἐσωτερικῆς καμπυλόγραμμης κατασκευῆς ποὺ ἐφάπτεται στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ πύργου Β'¹⁰⁷. Ὁ τρίτος ἀγωγὸς διατρέχει κάθετα τὸ πάχος τοῦ πύργου-προμαχώνα ΙΓ' (εἰκ. 32)¹⁰⁸. Σκοπὸς τῶν ἀγωγῶν ἦταν νὰ ἐπιτρέπουν τὴ διαφυγὴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἀλλὰ καὶ τῆς ὑγρασίας ποὺ παρεισφροῦσε ἀνάμεσα στοὺς ἄρμους τῶν λίθων ἀπὸ τὸν ἀκάλυπτο περιδρομὸ¹⁰⁹.

Τὸ διατείχισμα καὶ ἡ ὀχύρωση τῆς ἀκρόπολης (εἰκ. 2)

Στὴν κορυφὴ τοῦ «Τούρλου τοῦ Κολωνέλλου» σώζονται ἀρκετὰ λείψανα ὀχυρωματικῶν ἔργων ἀλλὰ οἱ νεότερες ξερολιθιᾶς καὶ οἱ ἐπιχώσεις δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε μιὰ καθαρὴ εἰκόνα¹¹⁰.

Ὁλόκληρο τὸ Νότιο Πλάτωμα ζώνεται ἀπὸ αὐτοτελὴ ὀχύρωση. Τὸ τμήμα τοῦ τείχους ποὺ βαίνει μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς διατείχισμα ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἴσως τὸν πυρήνα τῆς ἀρχικῆς ὀχύρωσης¹¹¹. Στὴ βόρεια ἀπὸληξη τοῦ διατειχίσματος διακρίνεται πυλὶδα πλάτ. 1.35 μ. ποὺ συνδέει τὸ Νότιο μὲ τὸ Βόρειο

104. Lawrence, *Fortifications* 346.

105. Ὑψ. 6 μ. καὶ ἄνω εἶναι σύνηθες στὰ τεῖχη τοῦ ὕστερου 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ἔπειτα (Winter, *Fortifications* 134).

106. Ὁ ἀγωγὸς τέμνεται στὸ βάθος ἀπὸ ἐγκάρσιον τοῖχο κατασκευῆς ποὺ πλαισιώνει τὴ ΝΔ. πύλη στὰ Δ. Ἔχει πλάτ. 0.70, σωζ. μῆκ. 1.97 καὶ ὕψ. τουλάχιστον 0.50 μ.

107. Ὁ ἀγωγὸς ἔχει πλάτος στὴν ἐξοδὸ του 0.25 μ. καὶ ὀρατὸ ὕψος 0.26 μ.

108. Πλάτος στὴν ἐξοδὸ 0.34 μ., καὶ 1.30 μ. βορειό-

τερα 0.52 μ. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ τοῦ ἔσω καὶ ἔξω τμήματος τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι 0.92 μ.

109. Winter, *Fortifications* 149.

110. Στὴ στενὴ λωρίδα τῆς ἀκροπόλεως σώζονται τὰ ἐρείπια ἀρκετῶν οἰκοδομημάτων, πιθανὸν λατρευτικοῦ χαρακτήρα, ποὺ θὰ μελετηθοῦν κατὰ τὴν ἐρχόμενη ἐρευνητικὴ περίοδο.

111. Τὸ διατείχισμα ἀρχίζει ἀπὸ τὸ σημεῖο ἀνάμεσα στὸ Νότιο καὶ Μεσαῖο Πλάτωμα καὶ καταλήγει ἀνάμεσα στοὺς πύργους Θ' καὶ Ι' (ὑψομετρικὴ καμπύλη +120).

Εἰκ. 32. Ὁ ἀγωγὸς πλησίον τοῦ προμαχώνα-πύργου ΙΓ' ἀπὸ Ν.

Πλάτωμα (Ιστ', εἰκ. 33)¹¹². Στὸ ἀνώτερο σωζόμενο τμήμα τῆς βόρειας παρεῖδς τοῦ τείχους ποὺ πλαισιώνει στὰ Δ. τὴν πυλίδα ὑπάρχει κατασκευὴ μὲ δύο «κεραῖες» ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ παραλληλήσουμε μὲ τὰ «ἰκρία» ποὺ περιγράφει ὁ Φίλων¹¹³, δηλαδὴ ξύλινες σανίδες ποὺ στερεώνονταν σὲ ἐξάρματα ποὺ προεξείχαν ἀπὸ τὴν παρεῖδ τοῦ τείχους καὶ τὶς τοποθετοῦσαν ἢ τὶς ἀφαιροῦσαν ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις (εἰκ. 33-35)¹¹⁴. Δύο λίθοι μὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, 2.10 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους, προεξέχουν ἀπὸ τὶς ἀπολήξεις τῆς βόρειας παρεῖδς τῆς

112. Ἡ ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς πυλίδας ἀπέχει 1.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖδ τοῦ τείχους.

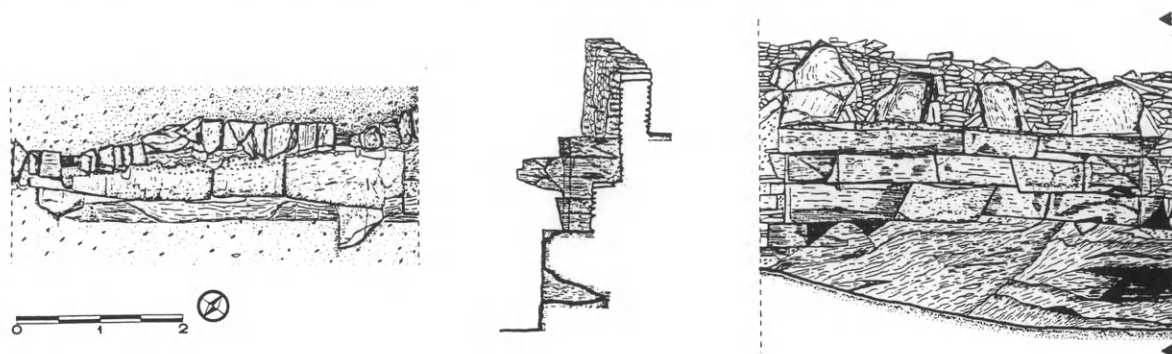
113. 80, 15-16: *Τινὰ δὲ τῶν μεταπυργίων συντελεῖται ἐν τοῖς ἀρμόζουσι τόποις ἐπάλξεις μὲν ἔχοντα, παρόδους δὲ οὐ, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἐνφοδομημένων ἰκρίων τοῖς τοίχοις ἐπιβολὰς ξύλοις καὶ σανίσιν ἔχοντα, ἵνα κατὰ τὰς γινομένας πολιορκίας λαμβάνωνται <καὶ> ὅταν δέη ἐφοδεύειν ἢ διακινδυνεύειν ἐπ' αὐτῶν μηδὲν ἡμᾶς κωλύη, καὶ πάλιν ἀφελούσι τὰ ξύλα ὅταν ἀρμότῃ, βραχεῖά τις φυλακὴ καταλείπηται· κυριεύσαντες γάρ αὐτῶν οἱ πόλεμοι ἢ πάλιν ἀπίασιν, οὐ δυνάμενοι εἰς τὴν πόλιν*

παρεμπεσεῖν, ἢ βραχύν τινα χρόνον ἐπὰν μείνωσιν, ὑπὸ τῶν βελῶν τυπόμενοι ἀπολούνται.

114. Γιὰ παράλληλα, ὅλα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, πρβ. Lawrence, *Fortifications* 347-348, Garlan, *Poliortique* 345-347 καὶ Winter, *Fortifications* 143-148. Οἱ δύο τελευταῖοι ὁμῶς ταυτίζουν τὰ ἰκρία μὲ ξύλινες σκαλωσιές. Ὁ Προκόπιος (Π 8, 9) ἀναφέρει σχετικὰ μὲ τὴν πολιορκία τῆς Ἀντιόχειας ἀπὸ τοὺς Πέρσες τὸ 540 μ.Χ.: *δοκοὺς μακρὰς ἐς ἀλλήλους ξυνδέοντες μεταξὺ τῶν πύργων ἐκρέμων.*

Εἰκ. 33. Ἡ ὀχυρωματικὴ κατασκευὴ ΙΣτ' (δεξιὰ), ἡ πυλῖδα καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ τεύχους (ἀριστ.), ἀπὸ Β. Εἰκ. 34. Ἡ ὀχυρωματικὴ κατασκευὴ ΙΣτ', μετὶς δύο ὑποδοχὲς γιὰ τὴ στερέωση τῶν σανίδων, ἀπὸ Β.

Εἰκ. 35. Κάτοψη, τομή καὶ ὄψη κατασκευῆς με̐ ὑποδοχὲς γιὰ τὴ στερέωση σανίδων, ΙΣτ' (σχ. Ἀ. Γούναρη).

κατασκευῆς¹¹⁵. Στὴν περίπτωση πού θὰ θεωρηθεῖ ἡ ὁχύρωση τῆς ἀκροπόλεως παλαιότερη ἀπὸ ἐκείνην τῆς ὑπόλοιπης πόλης θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοδομίας πού παρατηρεῖται ἐδῶ ἀποτελεῖ μεταγενέστερη ἐπισκευή. Ἄλλωστε τὰ ἱκρία δὲν θὰ εἶχαν καμία χρησιμότητα ἐὰν τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς πόλης ἦταν ἀνοχύρωτο¹¹⁶. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι καὶ τὸ Μεσαῖο Πλάτωμα προσέφερε κάποια ὑποτυπώδη ἄμυνα στὴ γραμμὴ πού σχηματίζεται ἀπὸ τὰ δύο δημόσια οἰκοδομήματα καὶ τὸ μεγάλο ἀνάλημμα βορειότερα¹¹⁷.

Ἡ ἀκρόπολη περιβάλλεται καὶ ἀπὸ δεύτερη ὁχυρωματικὴ γραμμὴ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο. Ἐνα ἐγκάρσιο τμήμα τείχους μήκ. 17 καὶ πλάτ. 3 μ., πού ἐνώνει τὴ βόρεια ἀπόληξη τοῦ βράχου τῆς ἀκροπόλεως με̐ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ τείχους, στρέφεται στὴ συνέχεια πρὸς Ν., περιβάλλοντας τὸν βράχο τῆς ἀκρόπολης. Μερικὰ μέτρα νοτιότερα σχηματίζεται ὀρθογώνια κατασκευὴ διαστ. 8×7 μ. καὶ πιθανὸν πυλῖδα πλάτ. 0.80 μ. Ἡ ἀπότομη πτώση τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀποτελεῖ τὴ φυσικὴ ὁχύρωση τῶν ὑπόλοιπων πλευρῶν τῆς ἀκρόπολης. Τὸ εὐθύγραμμο σκέλος τείχους πού συνδέει τὴν ἀκρόπολη με̐ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος προϋποθέτει τὴν παρουσία ἑνὸς δεύτερου παρόμοιου σκέλους πρὸς Ν. πού νὰ ἀποκόπτει τὴ ΝΑ. γωνία τῆς ἀκρόπολης ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο Νότιο Πλάτωμα. Ἐνας σχεδὸν εὐθύγραμμος τοῖχος μήκους τουλάχιστον 50 μ. με̐ φορὰ ΒΑ.-ΝΔ., νοτίως τοῦ φυσικοῦ βράχου τῆς ἀκροπόλεως, ἴσως ἀποτελεῖ τὸ ἀναζητούμενο σκέλος.

115. Ἡ δυτικὴ κεραία προεξέχει 0.50 μ. ἀπὸ τὴν παρειά, ἡ ἀνατολικὴ 0.38 μ. Οἱ κατακόρυφοι ὁδηγοὶ στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ γωνία δηλώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ αὐτοτελὴ κατασκευή, ἴσως πύργο, πλευρᾶς 4.20 μ. Τὸ κάτω τμήμα τῆς κατασκευῆς ἐδράζεται πάνω στὸν λαξευμένο φυσικὸ βράχο (ὄρατὸ ὕψ. 1.20 μ.). Οἱ ὑπόλοιπες πλευρές της καλύπτονται ἀπὸ ἐπίχωση (πρὸς Ν. τὸ ἔδαφος πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο).

116. Τὰ ἱκρία φαίνεται ὅτι σκοπὸ εἶχαν τὴν ἀποκοπὴ τοῦ Μεσαίου ἀπὸ τὸ Νότιο Πλάτωμα στὴν περίπτωση πού ὁ ἐχθρὸς εἰσέβαλλε στὴν Κάτω Πόλη.

117. Τὸ ἀνάλημμα, τὰ δύο λατρευτικά (;) οἰκοδομήματα καὶ ὁ βωμὸς (;) πού διακρίνονται στὴν κάτοψη (Ross ὅ.π. 116. Haugsted ὅ.π. εἰκ. σ. 46) θὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο μελέτης κατὰ τὴν ἐρχόμενη ἐρευνητικὴ περίοδο. Βλ. ΑΕ, προσεχῶς.

Εἰκ. 36. Τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ἀρχαίας πόλης ἀπὸ τὸ Βρυοκαστράκι (λήψη ἀπὸ ΝΔ.).

Ἡ παράκτια ὀχύρωση (εἰκ. 4)

Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἀκτῆς ἦταν ἀτείχιστο, καθὼς ὑπάρχει ἀπότομος γκρεμὸς ὕψ. 20 μ. στὸ νότιο τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ ἕως 50 μ. στὸ βόρειο (εἰκ. 36). Σύμφωνα ὅμως μὲ τὶς ἔως τώρα ἐνδείξεις προκύπτει ὅτι ὁλόκληρος ὁ ὄρμος τοῦ Μανδρακίου προστατευόταν ἀπὸ ὀχυρωματικὰ ἔργα. Τὸ παράκτιο τεῖχος, ποὺ στὸ μεγαλύτερό του τμῆμα ἔχει κατακρημνισθεῖ στὴ θάλασσα, ἀρχίζει ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ νότιου σκέλους τοῦ χερσαίου τείχους. Σὲ ἀπόσταση 25 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ. πύλη σώζονται λείψανα τοίχων ποὺ ἐρμηνεύονται ὡς τὸ ἀνατολικὸ ἥμισυ δωματίων ποὺ ἦταν χτισμένα κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ τείχους. Στὴ συνέχεια τὸ ἐπίπεδο ἀπὸ +20 μ. περίπου κατέρχεται ἕως καὶ +2 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Πλὴν στὴ θάλασσα σώζονται ἀρκετὰ λείψανα ὀχυρωματικῶν ἔργων, ποὺ ὅμως δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποτυπωθεῖ. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα μάλιστα ἡ ὑποθεμελίωση τοῦ τείχους διακρίνεται μὲ εὐκρίνεια στὸν βυθό (εἰκ. 6). Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι οἱ δύο παραλίες καὶ ἡ μύτη τοῦ ἀκρωτηρίου ἀντίκρου ἀπὸ τὸ Βρυοκαστράκι πλαισιώνονταν ἀπὸ πύργους. Ἀνάμεσα στοὺς δύο κολπίσκους καταλήγει μνημειώδης κλίμακα λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο ποὺ ὁδηγεῖ στὸ νότιο τμῆμα τοῦ Μεσαίου Πλατώματος¹¹⁸. Βορειότερα, κατὰ μῆκος τῆς κορυφῆς τοῦ γκρεμοῦ

118. Ἡ κλίμακα διέρχεται νοτίως τριῶν στοῶν λαξευμένων στὸν βράχο ποὺ ταυτίζονται μὲ ὑδραγωγεῖο

ρωμαϊκῶν χρόνων: Ross ὁ.π. 116-117. Φ. Ζαφειροπούλου, ΑΔ 23, 1968, Β, 340, πίν. 340α.

ἔως καὶ τὴ ΒΔ. πύλη, δὲν σώζονται ἐμφανῆ λείψανα ὀχυρωματικῶν ἔργων, καὶ τοῦτο γιὰ τὸ ὕψος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας ὑπερβαίνει τὰ 30 μ. (εἰκ. 36). Παρόλα αὐτὰ κάποια λείψανα τοίχων ποὺ βαίνουν παράλληλα μὲ τὴν ἀκτογραμμὴ, καθὼς καὶ χῶροι διαμορφωμένοι στὸν φυσικὸ βράχο¹¹⁹, ὑποδηλώνουν ἴσως τὴν παρουσία ὀχυρωματικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ ἐνὸς χαμηλοῦ παραπετάσματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ ἀμυνόμενοι θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ προσβάλλουν τὰ πλοῖα τοῦ ἐχθροῦ.

Κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους τὸ Βρυοκαστράκι πρέπει νὰ συνδεόταν μὲ τὴν ἀκτὴ μὲ τεχνητὸ μῶλο (εἰκ. 6). Ἡ ὀχύρωση τῆς νησίδας ἦταν δίχως ἀμφιβολία αὐτοτελής. Ὁ Βάλληνης ἀναφέρει ὅτι μέχρι πρόσφατα σώζονταν τὰ ἐρείπια ἀρχαίου κτίσματος ποὺ οἱ Κύθνιοι ὀνόμαζαν «Δασκαλειό»¹²⁰. Ἦταν ἓνα ἐπίμηκες οἰκοδόμημα κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς νησίδας, ἀποτελούμενο ἀπὸ τουλάχιστον 16 ἐνάλληλα, σχεδὸν τετράγωνα, δωμάτια, ἐσωτερικῶν διαστάσεων περίπου 4 (Ἀ.-Δ.) × 4-4.50 μ. (Β.-Ν.). Θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε ὅτι τὰ δωμάτια αὐτὰ χρησίμευαν ὡς ἀποθήκες¹²¹. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ κτιρίου εἶναι σαφῶς πλατύτερος τῶν ὑπόλοιπων (2 μ. ἔναντι 1 μ. τοῦ δυτικοῦ) καὶ ἐπομένως χρησίμευε καὶ ὡς ὀχύρωση. Στὴ βόρεια ἀπόληξή του, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, διακρίνεται ἰσχυρότατη ὀρθογώνια ὀχυρωματικὴ κατασκευὴ διαστ. 17 × 31.20 μ. Τὸ πάχος τῶν τοίχων τοῦ «προτειχίσματος» εἶναι περίπου 3.50 μ. Στὶς δύο γωνίες του σώζονται τὸρμοι κυκλικῆς διατομῆς, λαξευμένοι στὸν βράχο, διαμ. 0.45 μ. ὁ βόρειος καὶ 0.60 μ. ὁ νότιος. Στὸ μέσο περίπου τοῦ «Δασκαλειοῦ» ὑπῆρχε ἴσως πύργος.

Τὸ παράκτιο τεῖχος ἐπεκτείνεται σὲ τμήμα τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς νησίδας. Ἐπειτα ὅμως τὸ ἐπίπεδο ἀνέρχεται αἰσθητὰ (ἀπὸ +12 σὲ +20 μ. τουλάχιστον) καὶ οἱ βράχοι εἶναι σχεδὸν κατακόρυφοι (εἰκ. 5). Εἶναι λοιπὸν λογικὸ νὰ υποθέσουμε ὅτι τὰ ὑπολειπόμενα τμήματα τῆς νησίδας ἦταν ἀτείχιστα. Λείψανα οἰκοδομημάτων σώζονται ἀνάμεσα στὴν κορυφὴ καὶ τὸ «Δασκαλειό». Σὲ ὁλόκληρὴ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ παρατηροῦνται λαξεύματα στὰ βράχια ποὺ ὅταν μελετηθοῦν θὰ μᾶς δώσουν πληροφορίες γιὰ τὴν ἔκταση τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ.

Χρονολόγηση τοῦ τείχους

Ἡ προσωρινὴ διαπίστωση εἶναι ὅτι στὰ τεῖχη τῆς Κύθνου διακρίνονται περισσότερες ἀπὸ μιὰ οἰκοδομικὲς φάσεις. Δὲν ἀποκλείεται τὸ τμήμα ἐκεῖνο ποὺ περιβάλλει τὴν Ἄνω Πόλιν νὰ προηγήθηκε τοῦ ὑπολοίπου. Χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς «πρώιμης» τοιχοδομίας ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τείχους, στὸ σημεῖο συμβολῆς τοῦ Βόρειου καὶ τοῦ Νότιου Πλατώματος (εἰκ. 12-13). Ἐνα ἐπιπλέον στοιχεῖο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ στηρίξει τὴν ὑπόθεση ἐνός «πρώιμου» τείχους εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ ἀπουσία προμαχόνων ἢ πύργων κατὰ μῆκος τῆς Ἀ.-ΒΑ. πλευρᾶς τοῦ Νότιου Πλατώματος¹²².

119. Ἐνας ὀρθογώνιος χῶρος πλαισιώνεται ἀπὸ κλίμακα λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο ποὺ ὁδηγεῖ σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο (εἰκ. 7).

120. *Κυθνιακά* 44.

121. Πρβ. Garlan, *Poliorettique* 370: σιτοβολῶν ἢ σιτών.

122. Ὁ πύργος ΙΓ' ἀποτελεῖ στὴν οὐσία διαπλάτυνση τοῦ τείχους, κάτι ποὺ συνηθίζεται στοὺς γεωμετρικοὺς καὶ ἀρχαίκοις χρόνους. Πρβ. Lawrence, *Fortifications* 31-38. Λ. Μαραγκοῦ, Τειχισμένοι οἰκισμοὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων (9ος-8ος π.Χ. αἰ.), *ΠΑΑ* 63, 1989, 80-94. Βλ. γενικὰ A. Snodgrass, *The Significance of For-*

Τò γεγονός ότι οί Ρόδιοι δέν κατόρθωσαν νά έκπορθήσουν τήν πόλη τò 199 π.Χ. καθιστά τή χρονολογία αὐτή ένα άσφαλές όριο (*terminus ante quem*) γιά τήν κατασκευή τών τειχών, πύργων καί προμαχώνων μέ τò ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα. Ἡ παρουσία μακεδονικῆς φρουράς στήν Κύθνο προϋποθέτει τήν ύπαρξη ισχυρῆς όχύρωσης ἤδη από τά τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἡ έδρα τῆς φρουράς πιθανόν νά ἦταν ἡ μικρή όχυρωμένη άκρόπολη ΝΑ. τῆς πόλης, άν καί δέν μπορεῖ νά αποκλειστεί τò ένδεχόμενο τò όχυρò νά χτίστηκε ἢ νά ξαναχρησιμοποιήθηκε από τοὺς Ροδίους¹²³. Θα μπορούσαμε ακόμα νά ύποθέσουμε ότι ἡ πόλη ἦταν όχυρωμένη από παλαιότερα, ίσως από τò δεύτερο ἡμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., όταν οί Κύθνιοι πῆραν τò μέρος τών Μακεδόνων, όδηγώντας τόν Δημοσθένη στά σαρκαστικά του σχόλια.

Στήν προσωρινή χρονολόγηση μᾶς οδηγοῦν καί τά παρακάτω στοιχεΐα: 1) Τά συστήματα τοιχοποιΐας, ιδίως τò άκανόνιστο καί τò ισόδομο τραπεζιόσχημο. 2) Ἡ κυρωτή τοιχοδομία. 3) Οί κατακόρυφοι «όδηγοί» στίς γωνίες πύργων. 4) Τò ίκανò πάχος τοῦ τείχους (2.30-3.40 μ.). 5) Τò ύψος τοῦ τείχους πού πρέπει νά ξεπερνοῦσε τά 6 μ. 6) Τò ότι τò τεΐχος παρακολουθεῖ στενά τή διαμόρφωση τοῦ εδάφους. 7) Ἡ παρουσία πύργων σέ κανονικές άποστάσεις. 8) Τò ότι όρισμένοι πύργοι φαίνεται ότι περιλαμβάνουν ισόγειο δωμάτιο. 9) Οί τριγωνικοί πύργοι πού θεωρήσαμε παραλλαγή τοῦ «πριονωτοῦ» συστήματος πού εΐσήγαγε ó Πολύειδος γύρω στά μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. 10) Οί διαστάσεις τών πύργων πού φαίνεται ότι προορίζονταν καί γιά βαλλιστικές μηχανές. 11) Ἡ διαγώνια ώς πρòς τò τεΐχος διάταξη τών όρθογώνιων πύργων. 12) Οί λίθινες κλίμακες άνόδου στόν περίδρομο¹²⁴.

Βεβαίως πολλά θέματα παραμένουν ἄλυτα μέχρι τή διενέργεια άνασκαφικών τομών σέ έπαφή μέ τò τεΐχος. Πιστεύουμε όμως ότι ἡ συστηματική έξερεύνηση τῆς άρχαίας πόλης καί τῆς γύρω περιοχῆς μέ τή μέθοδο τών έπιφανειακών έρευνών παρέχει πληροφορίες έξίσου σημαντικές μέ τίς άνασκαφικές¹²⁵.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

tification in Archaic Greece, *La fortification dans l'histoire du monde grec* (έκδ. Ρ. Leriche - Η. Tréziny, Paris 1986) 125-131. Οί πύργοι Ι' καί ΙΒ' (;) ένδεχομένως προστέθηκαν σέ μία δεύτερη περίοδο. Στήν παρούσα φάση τών έρευνών όμως δέν θα πρέπει νά αποκλείσουμε μιᾶ χρονολόγηση τοῦ άνατολικοῦ σκέλους τοῦ τείχους καί τοῦ διατειχίσματος στόν 5ο ἢ άκόμη καί στόν 4ο π.Χ. αἰώνα.

123. Βλ. αντίστοιχο συλλογισμό από Κ. Sheedy, The Origins of the Second Nesiotic League and the Defence of Kythnos, *Historia* (προσεχώς), ό όποιος συσχετίζει τά άρχιτεκτονικά λείψανα μέ τά γεγονότα τοῦ τέλους τοῦ 3ου καί τών άρχών τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

124. Στίς έπιστολές τους οί καθηγητῆς Ρ. Ducrey (7.11.91), Υ. Garlan (29.11.90) καί F. Winter (6.3.91) συμφωνοῦν μέ τήν προτεινόμενη χρονολόγηση στοὺς ύστερους κλασικούς ἢ πρώιμους έλληνιστικούς χρόνους.

125. Γιά τά άποτελέσματα τών έρευνητικῶν περιόδων 1991-1995 βλ. τίς ύπό έκδοση μελέτες μου: Ἐπιφανειακές έρευνες στή νῆσο Κύθνο (1991-1995) προσεχώς στήν ΑΕ. Ricognizioni archeologiche all'isola di Kithnos, *Le Cicladi ed il Mondo Egeo, Roma, 19-21 Novembre 1992* (Roma 1995) 105-133. Ἐπιγραφές από τήν Κύθνο, *HO-ROS 10*, 1994. Ἀρχαία Κύθνος: Ἱστοριογραφία καί άρχαιολογικές έρευνες, *Κέα-Κύθνος. Ἱστορικές καί άρχαιολογικές έρευνες*, 22-25 Ἰουνίου 1994 (στή σειρά Μελετήματα τοῦ Ε.Ι.Ε.) καί αὐτόθι Ancient Kythnos: Archaeological Research and Historical Fact. Ἐπίσης Ἐπιφανειακές έρευνες στήν άρχαία πόλη τῆς Κύθνου, Β' Κυκλαδολογικό Συνέδριο, *Θῆρα 31 Αὐγ. - 3 Σεπτ. 1995* (ύπό έκδοση). Βλ. άκόμη τήν ανακοίνωση στο ἴδιο συνέδριο τών Χ. Μητσοπούλου καί Ἐ. Παπανικολάου, Ἐπιφανειακές έρευνες στήν Κύθνο: Ἡ κεραμική τών άρχαϊκῶν, κλασικῶν καί έλληνιστικῶν χρόνων.

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1993

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
ΕΒΔΟΜΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΠΕΝΤΑΚΟΣΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1995
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΑΘΗΝΑ
ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΜΑΡΙΑΣ ΤΖΑΝΑΚΗ
ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗΣ ΚΟΥΝΕΤΑΚΗ
Η ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΥΡΩΠΗ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ

ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1837-1860

ΕΠΑΝΕΚΔΟΘΗΚΕ ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑ

ΣΕ ΟΚΤΩ ΜΕΡΗ ΧΑΡΤΟΔΕΤΑ

ΜΕ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ, ΩΣ ΕΞΗΣ:

Πρῶτο μέρος: τόμοι 1-3 (1837-1839 σελ. 1-295)

Δεύτερο μέρος: τόμοι 4-7 (1840-1843 σελ. 296-637)

Τρίτο μέρος: τόμοι 8-9 (1852-1853 σελ. 637α-1084)

Τέταρτο μέρος: τόμοι 10-11 (1854-1855 σελ. 1085-1330)

Πέμπτο μέρος: τόμοι 12-13 (1856-1857 σελ. 1331-1650)

Έκτο μέρος: τόμοι 14-15 (1858-1859 σελ. 1651-1910)

Έβδομο μέρος: τόμος 16 (1860 σελ. 1911-2106)

Όγδοο μέρος: Εύρετήρια, πίνακες.

ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ ΜΟΝΟΝ ΠΛΗΡΕΙΣ ΣΕΙΡΕΣ

ΣΤΟ ΜΕΓΑΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΝΕΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

(1994-1995)

Περιοδικὰ Δημοσιεύματα

Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

ISSN 1105-0969

Τόμος 146, 1991

Τόμος 147, 1992

Τόμος 148, 1993

Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

ISSN 0570-6211

Τόμος 40, 1993

Τόμος 41, 1994

Ὁ Μέντωρ. Ἐνημερωτικὸ Δελτίο

τῶν Ἑταίρων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

ISSN 1105-7181

Τόμος 6 (τεύχη 29-32), 1994

Τόμος 7 (τεύχη 33-36), 1995

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

ISSN 1105-7785

137. Γ' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ: Χρονολογημένα σύνολα — Ἐργαστήρια. 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Θεσσαλονίκη
1994

28×21 ἐκ., σελ.: Α (κείμενα) 396, Β (πίνακες) δ' + 291
ISBN 960-7036-34-4

138. Μανόλη Ἀνδρόνικου
Βεργίνα II: Ὁ «τάφος τῆς Περσεφόνης»
1994

28×21 ἐκ., σελ. 158, εἰκ. 40, ἔγχρ. πίν. XII
ISBN 960-7036-33-6

139. Κωνσταντίνου Θ. Συριοπούλου
Ἡ προϊστορικὴ κατοίκηση τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ γένεσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους
(σὲ δύο τόμους)
1994-1995

24×17 ἐκ., σελ. CXXIII+1717, χάρτες 127
ISBN 960-7036-54-9 (τόμ. Α)
960-7036-55-7 (τόμ. Β)

140. Alexander Papageorgiou-Venetas
Athens: The Ancient Heritage and the Historic Cityscape in a Modern Metropolis
1994

31×30 ἐκ., σελ. XXIII+445, εἰκ. 457
ISBN 960-7036-41-7

141. Νικολάου Δρανδάκη
Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης
1995
28×21 εκ., σελ. 502, εγχρ. πίν. 112
ISBN 960-7036-40-9

142. Manolis Andronikos
Vergina II: The "Tomb of Persephone"
1994
28×21 εκ., σελ. 147, εικ. 40, εγχρ. πίν. XII
ISBN 960-7036-42-5

143. Χριστίνας Τελεβάντου
Ἀκρωτήρι Θήρας: Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας
1994
28×21 εκ., σελ. 420, πίν.: ἀ/μ 60· εγχρ. 81, ἀναδιπλ. εγχρ. πίνακες καὶ σχέδια (σὲ ξεχωριστὸ κάλυμμα) 17
ISBN 960-7036-43-3

144. Βασιλείου Χ. Πετράκου
Τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν Πόλεμο 1940-1944
1994
24×17 εκ., σελ. 116, εικ.: ἀ/μ 53, εγχρ. 5
ISBN 960-7036-44-1

145. Ernst Buschor
Τὸ ἐλληνιστικὸ πορτραῖτο
(μετάφραση Γεωργίου Σ. Δοντᾶ)
1995
24×17 εκ., σελ. 143, πίν. 80
ISBN 960-7036-45-X

146. Βασιλείου Χ. Πετράκου
Μαραθῶν: Ἀρχαιολογικὸς ὁδηγὸς
1995
20×14 εκ., σελ. 198, εικ. 108
ISBN 960-7036-46-8

147. Ἀρτέμιδος Ὠνάσογλου
Ἡ «Οἰκία τοῦ τάφου τῶν τριπόδων» στὶς Μυκῆνες
1995
28×21 εκ., σελ. 150, εικ. 58, πίν. 60, παρένθ. πίν. 1
ISBN 960-7036-49-2

148. Ἑρσης Μπρούσκαρη
Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία
1995
28×21 εκ., σελ. λα'+223, εικ. 112, ἀναδιπλ. σχέδια 2
ISBN 960-7036-50-6

149. Χρήστου Καρούζου
Μικρὰ κείμενα
1995
24×17 εκ., σελ. ζ'+484
ISBN 960-7036-48-4

150. Βασιλείου Χ. Πετράκου
Ἡ περιπέτεια τῆς ἐλληνικῆς Ἀρχαιολογίας στὸν βίو τοῦ Χρήστου Καρούζου
1995
24×17 εκ., σελ. 217
ISBN 960-7036-47-6

151. Θεοδοσίας Στεφανίδου-Τιβερίου
Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη
1995
28×21 εκ., σελ. 127, πίν. 32
ISBN 960-7036-51-4

152. Ντόρας Βασιλικοῦ
Ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς
1995
24×17 εκ., σελ. XVI + 539, εικ. 307
ISBN 960-7036-52-2

153. Μαρίας Παντελίδου-Γκόφα
Ἡ νεολιθικὴ Νέα Μάκρη: Ἡ κεραμεικὴ
1995
28×21 εκ., σελ. 332, εικ. Θ + 66, σχέδια 76
ISBN 960-7036-53-0

Ἀνατυπώσεις

36Α. Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου

*Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς
μεσογειακῆς λεκάνης*

(σὲ ἕναν τόμο)

1994

24×17 ἐκ., σελ. 771, εἰκ. 549, πίν. 2

ISBN 960-7036-35-2

75Α. Στυλιανοῦ Πελεκανίδου

*Καλλιέργης, «ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζω-
γράφος»*

1994

28×21 ἐκ., σελ. 175, πίν.: ἔγχρ. 22, ἀ/μ 83

ISBN 960-7036-36-0

37Α. Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου

*Τὰ ὕλικά δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ
τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς,
τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα*

(σὲ ἕναν τόμο)

1994

24×17 ἐκ., σελ. 465, εἰκ. 469

ISBN 960-7036-37-9

86Α. Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος

(σὲ ἕναν τόμο)

1995

24×17 ἐκ., σελ. κζ'+798, εἰκ.: ἀ/μ 505· ἔγχρ. 13, πτ. πίν. (σὲ
ξεχωριστὸ κάλυμμα) 35

ISBN 960-7036-39-5

Ἄλλες Ἐκδόσεις

Μαρίας Παντελίδου

Αἱ προϊστορικαὶ Ἀθῆναι

1975

28×21 ἐκ., σελ. 276, σχέδια 16, πίν. 79

Πωλήσεις - παραγγελίες:

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΙΑΘΕΣΕΩΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Πανεπιστημίου 22, 5ος ὄροφος, Ἀθήνα

Τηλ. 36.26.043, 36.47.585, Fax: 36.44.996

Γιὰ τὴν ἐκτέλεση οἰασδὴποτε παραγγελίας βιβλίων ἐπὶ ἀντικαταβολῇ,
ἀπαιτοῦνται ὅπωςδὴποτε τὰ πλήρη στοιχεῖα καθὼς καὶ ὁ ΑΦΜ τοῦ ἀγοραστῆ.

ISSN 1105-0950